

शाङ्खायनश्रौतसूत्रभाष्यम् ।

श्रौम् ।

१

पुरुषस्य बुद्धिपूर्वकारिणो ऽभ्युदयं निःश्रेयसमुपादित्वित्तं तच्च
विशिष्टक्रियामाध्यम् । सा च वैदिकी^१ क्रिया नान्या का चित् ।
कुत एतत् । प्रमाणत्वाद्देदस्य । कथं वेदस्य प्रामाण्यम् । अपौरुषेय-
त्वात् । अर्थप्रत्यायकत्वात्^२ । बाधकप्रत्ययाभावात् । तत्रभवत्वाच्च
कल्पस्य प्रामाण्यम् । स च कल्पः परिनिध्यन्नप्रयोगरूपकस्योपदेशको
यन्यः । पदार्थरूपोपदेशमात्रप्रयोजनो^३ वैदिक एवायमर्थ इत्यभ्युदय-
निःश्रेयसार्थिभिरादत्तयः सकलपुरुषार्थसिद्धये । तस्मैतदादिसूत्रम् ।

१. पुरुषस्याभिमतफलदायी^४ जगदुत्पत्तिबीजं यज्ञः । यद्यपि
च द्रव्यदेवतात्यागात्मा तथायं च साङ्गो विवक्षितः । इदमत्र प्रधान-
मेतान्यङ्गानि द्वयमितिकर्तव्यता । एवं साध्यसाधनरूपेण स्यादद्या
श्रुतिसिद्ध्या प्रथयिष्यामः । गुरावात्मनि च वज्रवचनं शिष्टैः स्मर्यते ।
तत्र^५ चोदयन्ति यज्ञमिति द्वितीया न प्राप्नोति । अवयवषष्ठ्या

१ A सर्ववैदिकी । २ C प्रत्ययः । ३ A स्वरूपः । ४ पुरुषार्थसा । ५ A च ।

तु भवितव्यम् । अकृत्स्नत्वात् । तदयुक्तम् । कुतः । श्रुतेः । स एष सर्वकामस्य यज्ञः । स एष स्वर्गकामस्य यज्ञ इति । तस्माद्दोषः । यज्ञमित्येकवचनं जात्यपेक्षम् । अधिकारसूत्रमेतत् । प्रतिज्ञा च ग्रिथ्यबुद्धिसमाधानार्था ।

२. यज्ञमिति द्वितीयान्तं प्रकृतमिह प्रथमया विपरिणम्यते । तदर्थः स इति निर्देशः । स यज्ञस्त्रयाणां वर्णानां भवतीति वाक्य-
शेषः । अथवा सञ्चब्दः साधुवाची पूर्वपदम् । त्रयाणामित्युत्तर-
पदम् । तेनैतदुक्तं भवति । शोभनानां त्रयाणां वर्णानां यज्ञे ऽधि-
कारः । तदेवमङ्गहीनाश्रोत्रियपण्डशूद्रवर्जं अधिकारः सिद्धो भवति ।
किं पुनः कारणं अर्थिनः समर्थाश्च शूद्राः प्रतिसोमाश्च नाधिक्रि-
यन्ते । उच्यते । श्रुतिदर्शनात् । अयज्ञियाश्वा एतद्यज्ञेन प्रसृजति
शूद्रांस्तदिति शतपथे ।

३. ब्राह्मणश्च चत्रियश्च ब्राह्मणश्चत्रियौ । तयोर्यः शूद्रां जातः^१
पुत्रस्तथावर्णत्वान्न प्राप्नोति । वैश्वस्य च यः करण्यमुत्पद्यते तस्य च
न प्राप्नोति । तदर्थं वचनम् ।

४. संयोगः संबन्धः इदमस्येति विगेषनिर्देशः । तमकृत्वा यदि-
धीयते तस्माधारणं भवति । [यि तत्र प्रकृताः] । परिभाषासूत्रमेत-
द्यायप्रान्तम् । अचोदाहरणम् । दर्शपूर्णमासौ त्रयाणां वर्णानाम् ।
अन्वाहार्यस्यतर्णांमृत्विजाम् ।

५. संयोगो ऽसाधारण्येन व्यपदेशः । तेन हेतुना संयुज्या-

पुच्यमानं व्यवतिष्ठते । व्यवस्थितविषयं भवति । आर्यश्चात्र^१ संयोगो ऽभिप्रेतो न शाब्दः^२ । तद्यथा । पुरोधाकामयज्ञो ब्राह्मणस्य । सो-
माङ्गमग्निचयनं दौघासंयोगात् ।

६. विशिष्टसंनिवेशः शरीरस्यसूत्रो यज्ञोपवीतीं शिष्टप्रसिद्धः ।
तथा च मनुः ।

उद्धृते दक्षिणे पाणवुपवीत्युच्यते बुधः ।

सद्ये प्राचीनापवीतीं निवीतीं कण्डमञ्जने ॥ (२, ६३)

ईदृशो यज्ञोपवीतीं देवार्थानि कर्माणि हविःप्रक्षेपप्रभृतीनि
तदङ्गानि चेत्यंभृतः करोति । कुतः । उपवीतं देवानामुपबध्यते
देवलक्ष्ममेव तत्कुरुत इति वचनात् ।

७. प्राचीनापवीतीं^३ कृतापसथ इत्यर्थः । पितृणामिमानि
पित्र्याणि । पिण्डपितृयज्ञश्राद्धादीनि । तानि प्राचीनापवीतीं
कुर्यात् । कर्मग्रहणमनुवर्तते^४ । तेनोदीरतामिति शंसने न प्राची-
नापवीतीं^५ । कर्तृधर्मश्चायं । प्राङ्न्यायानीत्यत्र कर्मधर्मः । तेन
सर्वसाधनानां दक्षिणाचारता । अतो योगभेदेनोक्तम् ।

८. येनाधिकरणेन होत्रादिना संयुज्येत संवध्येत तेनाचमन-
प्रभृति । नान्यथा । तेन च संयुक्तः प्रवृत्तकर्मा न व्यावर्तते । व्याव-
र्तनं भ्रमणं तत्र कुर्यात् । तथा च कात्यायनः । विद्वत्यावृत्य वेतर-
थावृत्तिः ।

१ C अर्थे० । २ A नाशाब्दः । ३ A om. ४ here and further on. ५ A
ins. देवार्थानि कर्माणि पित्र्यार्थानि कर्माणि C in marg. ६ C इति पैत्र्यः सयन
in marg. शसन्नप्राचीनापवीती B इति पैत्र्यः शंसन्नप्राचीनापवीती सद्येन

मा भृदिति सूचारम्भः परिभाषाणामनित्यताज्ञापनार्थम् । तेन^१
तथा च शाखान्तरौयो होत्रासमासः^२ ।

१७. यदनादिष्टकर्त्तकं वाङ्मयं तद्धोता कुर्यात् । चकारो वा-
ङ्मयानुकर्षणार्थः । वचनविरोधाभ्यां मैत्रावरुणादयो ऽपि कुर्युः ।
सप्त होतार षट्शो यजन्तीति होत्रशब्दप्रयोगात् ।

१८. प्रभृतिशब्द आदिवचनः । त्रिसङ्ख्यामारभ्य च षट्शो
षट्क्षमुदायास्तेषां प्रथमायामुत्तमायां च त्रिसङ्ख्यः प्रत्येकं^३ कर्तव्या ।
किं सर्वत्र । नेत्युच्यते । अन्यत्र जपेभ्यः । जपान्वर्जयित्वा^४ । त्रिस-
ष्टित्विति गणविशेषणं कुर्वन्नेतज्ज्ञापयति । क्वचिद्धि^५ को ऽपि
गणो ऽस्ति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । आवर्तते पशुगणे मनो-
तेति पशुद्वये ऽपि मनोताया आवृत्तिः सिद्धा भवति ।

१९. अत्र ओकार आदेशो विधीयते । स च देशत्वात्स्थानमपे-
क्षते । तदुच्यते । खराणामृचि संनिविष्टानां यो ऽन्यः खरस्तदादेः
स्थाने विधीयते । तत्र कदाचिद्वृगन्ते खरः केवलो भवति । कदा-
चित्त्व्यञ्जनः । स चोभयरूपो ऽपि ष्वन्दोमानमित्युच्यते । तस्य
यदादौ व्यञ्जनं तत्तदङ्गमेव । तस्मात्परमोकारस्य स्थानम् । अत-
स्तस्मिन्नावति । स च शूद्रः अपृक्त इत्यर्थः । चण्डात्कश्चिदुत्तमा-
दृगक्षरात् । तत्रोदाहरणम् । उपांशुयाजो^६ भवति । भवतं दाशुषे
मयः । ओमिति । तच्च वक्ष्यमाणेन सूत्रेण । उत्तमस्य ष्वन्दोमान-

१ Bom. तेन । २ A हो । ३ C प्रत्येकं प्रत्येकं । ४ A क्वचिद्धियको ऽपि
गणो । ५ A •ज

मित्याचक्षते । रूढा हि तस्यैव संज्ञेत्यर्थः । संततमितीतिकरणः प्रदर्शनार्थः । तेन सहितं चेति । तथा च श्रुतिः । शुद्ध एव प्रणवः स्याच्छस्त्रानुवचनयोर्मध्य इति ह साह कौपीतंकिस्तथा सहितं भवतीति ।

२४. योऽयं पूर्वं उक्तो धर्मस्त्रिप्रभृतिष्वित्येवमादिषु स सर्वेषामृग्गणानां व्यवहितानामपि शोभावो इत्यनेन भवति^१ । ये कर्मसंयोगेन चोद्यन्ते । हविर्धानप्रवर्तनादयश्च । न तु जपानामक्रियासंयोगात् ।

२५. विदूरेष्वन्तर्हितेषु च अपिशब्दादनन्तर्हितेषु च कर्मस्वध्वर्खादिभिः क्रियमाणेषु गणमध्ये ऽन्तरेण प्रथमामृचं परिधानीयां चोत्तमामृचं संतानार्थः कर्ता अर्धर्चन करणभृतेनाकाङ्क्षति । तत्कर्मस्वध्वर्खादिभिः क्रियमाणं प्रतीचत इत्यर्थः । तद्यथा । जातायानुब्रूहीति । विदूरे उदाहरणम् । तद्यथा । समानजातीयानुसमये^२ ऽञ्जनीयायासृतीये वचने प्रथमे यूपे अर्धर्चाविधानं^३ कृत्वा तत एव इतरेषु यूपेषु अर्धर्चमर्धर्चमञ्जनीयाया उक्त्वा ततो यदूर्ध्वस्तिष्ठा इविण्हेह धत्ताद्यदा चयो मातुरस्या उपस्यो^२ उच्छ्रयस्व वनस्यते समिद्धस्य श्रयमाणः पुरस्तात् जातो जायत ऊर्ध्वं ऊ पु ण ऊर्ध्वो नः पाद्भ्यं हसो नि केतुना विश्वं समन्त्रिणं दह । यदूर्ध्वस्तिष्ठा इत्येवमादि प्रतियूपमुच्चार्यं ।

१ Com. भवति । २ A समानजातीयाया अनु० C ०जातीया अनु० । ३ B अर्धर्च इत्यनेन ।

१६. अर्धर्चविमानन्याया अर्धर्चन्याया एवंधार्मिका इत्यर्थः । याः क्वचिन्मा रात्रिपर्यायस्तोत्रियानुरूपाद्यास्तदर्थः सूत्रकारभः । तत्र ह्यभ्यासमात्रा चोदना । नावसानचोदना । ननु धद्येवमर्थं सूत्रं कथं बृहतीं शस्त्रोत्तमं पादं प्रत्यादायोत्तरस्थाः प्रथमेनावभाषेति । न दोषः । उदाहरणप्रपञ्चार्यत्वादस्येति । चकारः पूर्वेण सह अनु-
ञ्चयार्थः ।

१७. अर्धर्चन्यायाद्यदन्यत्तद्वचनाद्भवति । चोणि षट्पदानि समस्य पङ्क्तौनामवच्छेदित्ययं विधिः कथं नाम प्रातरनुवाक एव भवेदेव-
मर्थं सूत्रम् । ननु च ह्य चान्यत्र प्राप्नोति । उच्यते । अस्य सूत्रकारस्य
शैल्लिरेपा^१ । आद्ये हि दृष्टो यो धर्मः स सर्वत्र प्राप्नोति इति^२ ।
तद्यथा । दणनिरसने अप उपसृष्टेत्युक्तान्यत्रोपसृष्टेत्याह माग्ग्रहणं
करोति ।

१८. उच्चैरुच्चारणन्यायः । को ऽसौ । अग्नेदः । चकारो ऽन्यत्र
जपेभ्य इत्यस्यानुकर्षणार्थः । अत एतदुक्तं भवति । यत्र जपवर्ज-
मग्नेद उच्चैर्भवतीति^३ । अतश्च अग्नेदविहितं यजुर्ग्रहप्रवरनाम-
धेयादि सर्वमुच्चैर्भवतीति ।

१९. उपांशु गार्हपत्ये पत्नीसंयाजैद्यरन्तीत्यत्र विकल्पो न
भवति । भावप्रत्ययनिर्देशाच्छ्रुतिविहितं लक्षणं द्रष्टव्यम् । यथैवैवं
मिथः संश्रुण्वीरधिति ।

२०. समित्येकीभावमाचष्टे । स्वारः स्थानम् । एकं स्थानं

^१ A - धर्मः । ^२ B शैल्लिरेपा. C in marg. शैल्लिरेपा । ^३ B om. इति । B
उच्चैर्भवेति ।

मन्द्रादि कार्यम् । शब्दानां ध्वनीनामित्यर्थः । न्यायतेतिवचनात्प्रयोक्तुः स्वशक्त्युपेक्षम् । चशब्दो ऽन्यत्र जपेभ्य इत्यस्यानुकर्षणार्थः ।

३१. यज्ञ इत्यनुवर्तते । ऐकस्वर्यमेकश्रुतिप्रयोगः कार्यः । भाव-
प्रत्ययनिर्देशो लक्षणान्तरप्रापणार्थः । तेनाजपन्यूल्लसामस्विति सिद्धं
भवति । चकारः शब्दानामित्यस्यानुकर्षणार्थः । पृथग्योगकरणात्
पूर्वसूत्रे यो विधिः स विकल्पेन भवतीति विज्ञायते ।

३२. तरामितीपदर्थे । प्रणवादीनामुच्चैरेव विधानात् ।

३३. पुनःप्रणववचनादेतस्मभ्यते । प्रैषथ्वहिते च । शस्त्रान्ती-
याञ्च प्रणवादुच्चैस्तरां याज्या भवति ।

३४. याज्याया उच्चैस्तरां वषट्कारः कर्तव्यः ।

३५. याज्याया वा समो वषट्कारः । उच्चैस्तरां वेति विकल्पः ।

३६. प्रणवादयः प्रसिद्धाः । संप्रैषग्रहणं साहचर्यार्थम् । यत्र
संप्रैष उच्चैस्त्र प्रणवादयो ऽपि । अतो न यद्वीसंथाजादिषु । तत्र
सर्वापांशुत्वमेव विधानात् । उपांशुहविर्यागचोदनास्वित्यर्थः ।

३७ उपांशुहविःखिति वर्तते । उपांशुहविःषु देवतानाम-
धेयं वक्ष्यमाणेष्व्यावाहनादिषूपांशु भवति । देवतानामवचनान्न हवि-
नाम । नामवचनान्नाख्यातमजुपतेति शब्दः । धेयवचनं प्रत्यक्षाभि-
धानार्थम् । ततो न मेधपतिः । चशब्दाद्दृगादौ च ।

३८. भूर्भुव इत्ययं मन्त्रः प्राग्याज्यायाः प्रयोक्तव्यो जपधर्मेण ।

३९. पुरस्ताज्जपानन्तरं ये यजामहे । याज्यान्ते वौषट् । तत
श्रोजः सहः सह श्रोजः स्वरिति उपरिष्टात् । इतीति नियमार्थम् ।

ततो याज्यावह्नौ ऽपि न गणधर्मः । चतुष्टयपहणं परस्परामपे-
 चार्थम्^१ । ततो घेयजामहप्रतिषेधे सत्यपि पुरस्ताज्जपस्याप्रति-
 षेधः^२ । सर्वास्विति यदि नोच्येत ततो ये यजामह इत्यात्मनेपद-
 वज्रवचनं वज्रयजमानके कर्मणि मन्नादौ व्यवतिष्ठेत । सर्वपहणान्तु^३
 सर्वत्र भवति ।

४०. चीननुयाजान्यजतीत्युक्त्वा इत्यनुयाजयाज्या इति वक्ष्यति ।
 तेषु घेयजामहो न भवतीति ।

४१. वाजिनस्थाम्ने वीहीत्यनुवपद्धारः । सोमस्थाम्ने वीहीत्यनु-
 वपद्धार इति वक्ष्यति । तत्र घेयजामहो नास्ति । ननु च^४ अनु-
 वपद्धारस्य याज्यामंजैव नास्ति । सत्यम् । घेयजामहप्रतिषेधाद्याज्या-
 संज्ञापि^५ भविष्यति ।

४२. वक्ष्यति । चतुर्माची याज्ञिकी मुतिरिति । अतस्तेन
 भुतेन चतुर्माचिण याज्यान्तेन । वपद्धारस्य वौषट्शब्दस्येत्यर्थः ।
 संधानमथवच्छेदः कार्यः । इत्यंभूतेन याज्यान्तेन संधानं विदधता
 जुतो ऽपि विहित एव । खरस्थायं भुतः । तद्गर्मत्वात् । यज्ञानानां
 च मन्थन्तरविधामाद्याज्यान्ते ।

४३. अमुतेन^६ वा याज्यान्तेन वपद्धारस्य संधानं कार्यम् ।
 पूर्वेण सह एकयोगे क्रियमाणे पचे ध्याकरणसिद्धा चिमाचा मुतिः
 स्यात् । तस्मिन्त्यर्थं पृथक्पृथक्करणम् ।

४४. तत्प्रभृतिसंधानम्^७ । उपांशुयाजे उपांशुयाजमाचके । न

१ B C परस्परामपेचार्थम् । २ C जपस्यापि प्र० । ३ A C सर्वपहणं । ४ A
 om. च । ५ B inserts इति after ये यजामह । ६ A चतुर्माचिण । ७ A C मुतिः ।

केवलमग्नीषोमीयवैष्णवयोः किं तर्हि सर्वत्र तनूदेवतादावपि श्रुतसंधानं नास्ति । ननु च उपांशुयाज इतीयमग्नीषोमीयवैष्णवयोः संज्ञा । तत्रैव श्रुतसंधानप्रतिषेधः प्राप्नोतीति । सत्यम् । अस्तीतिवचनात्सर्व-
चोपांशुयजने प्रतिषेधः ।

२.

१. आवाह्यते ऽनेनेत्यावाहनः । को ऽसौ । आकारः । तमा-
कारं ज्ञावयेत् । चतुर्मात्रं कुर्यादित्यर्थः । ननु आवहादिं ज्ञावयेदिति
वक्तव्यम् । सत्यम् । किं तु यस्मिन्कर्मणि या यष्टुमभिप्रेतास्ता
एवावाहयितव्यास्तदभिप्रायमेवमुक्तम् । अत आवह देवान्यजमाना-
येत्यत्र आवहादिः श्रुतो न भवति । आह । किमर्थं ज्ञावयेदिति
ण्यन्तनिर्देशः । उच्यते । अग्निं होत्रायावह^१ । अत्र श्रुतेन सह
आकारौभूतस्य^२ समानाक्षरे सस्थान इति^३ दीर्घ एव प्राप्नोति ।
स मा भूत् । श्रुत एव यथा स्यादिति ण्यन्तनिर्देशः ।

२. यो ऽयं चतुष्टये निर्दिष्ट एकारान्तो येयजामहे एष श्रुतादिः
कार्यः । न च व्यञ्जनस्य श्रुतिः । असामर्थ्यात् । अतुस्वारं मकार
इति च याज्यान्तस्य वर्णान्तरोपदेशात् । तथा च । ऊद्कालो ऽज्
ह्रस्वदीर्घश्रुतः । अचक्षेति (पा० १.२. १७. २८) । वैयाकरणाः ।
ह्रस्वो दीर्घः श्रुत इति कालतो नियमा अचौति गिन्वाः । पुरस्ता-
त्पूर्वस्मिन्देष्टे । याज्यानामिति षष्ठीनिर्देशादुपांशुयाजे ऽपि प्राण-
संधानं भवत्येव । तथा चाश्वलायनस्य सूत्रम् । प्राणसंततः प्रणवः

पुरोनुवाक्यायास्तथागूर्वषट्काराविति । आगूःशब्दश्च तेषां येयजामहे प्रसिद्धः ।

३. यज्ञे भवा याज्ञिकी । कासौ मुनिः । भुतेन याव्यान्तेनेत्येव-
माद्या । सा चतुर्मात्रा कार्या । या पुरुरास्त्रायपाठे खनिगदोक्ता
सा व्याकरणलक्षणेन त्रिमात्रा । तस्या यज्ञे ऽपि प्रयुज्यमानाया न
चतुर्मात्रता । किं कारणम् । यज्ञं व्याख्यास्याम इति यज्ञाधिकारे
याज्ञिकीति वचनात् । अतः अध्वर्यवैधीरपाश् इति त्रिमात्रैव ।
अधः खिदामीश् इति वाचःस्तोत्रे प्रयुज्यमाना त्रिमात्रैव । याज्ञिक्ये
च^१ या केवला न पाठे । यज्ञे च तस्याश्चतुर्मात्रता नियम्यते ।

४. याव्यान्त इति वक्ष्यमाणमिदं संबध्यते । सामर्थ्यात् ।
याव्यान्ते, वर्तमानानां सन्ध्यचराणां एकारादीनां चतुर्णां मध्ये ये
हे तालव्ये सन्ध्यचरे एकारश्च ऐकारश्च ते प्रत्येकं आकारश्च भुत
इकारश्च माचिकः अनेन रूपेण भवतः । अभृततद्भाव इति चिः
(पा० ५. ४. ५०) । अचोदाहरणम् । त्पठारं सोमपीतयाश् इ वौ-
षट् । ऐकारस्योदाहरणम् । आदिदस्सुनि प्र च वाचास्त्राश् इ वौषट् ।

५. ओष्ठः^१ स्थानं ययोस्ते ओष्ठ्यस्थाने सन्ध्यचरे ओकारश्च
ओकारश्च । तत्र ओकार आश्च ईदृशं रूपमापद्यते । एवमौकारः ।
समु देही दधातु नाश्च वौषट् । ननु ओकार आमन्त्रितजः
प्रगृह्य इत्येवमादिना लक्षणेन सर्व एव प्रगृह्यो याव्यान्ते तस्य किं
ग्रहणेन । सत्यम् । किं तु बाष्कलानामप्रगृह्यत्तदर्थं वचनम् ।

१ A याज्ञिक्येवकपला न पाठे B ओष्ठ । १ A ओष्ठं B ओष्ठः ।

६. सुतापेचमन्यत्वम् । सुतादन्यानि याज्यान्तस्यामुतपचे प्रकृत्या भवन्ति । प्रथमया प्रकृत्या यथास्वभावमित्यर्थः । अचराणीति वचनात् प्रातिशाख्यगतमपि विकारं नापद्यन्ते । तद्यथा । मच्छित्युकारः भवते सर्वत्राप्यपदान्तभाक् । सुता याचौत्यतो ऽन्येषु पदेष्वच्चेति विग्रहे^१ । इमा हरी वहतस्ता नो अच् वौषट् । एवं प्रयोगः । एवं मच्चुशब्दो ऽप्युदाहार्यः । आरकारीभावस्यामुतपचे न भवति ।

७. प्रकृत्येति वर्तते । एकारश्च ओकारश्च प्रगृह्यौ सन्तौ प्रकृत्या भवतः । सुतपचे ऽपीति सूत्रारम्भः ।

८. सन्ध्यचराणां तालुस्थाने इत्यारभ्य यदुक्तं तद्याज्यान्ते भवति । वक्ष्यमाणं च । मध्ये ऽधिकारात् ।

९. यः प्रातिशाख्ये रेफीति संज्ञित ऊष्मा रेफी पञ्चमो नामिपूर्वं इत्येवमादिना प्रकरणेन^२ स याज्यान्ते वषट्कारेण सह सन्धौ रेफमापद्यते । उदाहरणम् । अषि चत्ता वामस्य देव भूरे वौषट् ।

१०. विसर्जनीय इति वर्तते । अरिफितो विसर्जनीयो याज्यान्ते लुप्यते । अदर्शनमस्य भवतीत्यर्थः । उदाहरणम् । युक्त्यावा जायते देवकामा इवौषट् ।

११. याज्यान्त इति वर्तते । याज्यान्ते वर्तमानो मकारो वषट्कारेण सह सन्धौ अनुस्वारमापद्यते । अनुस्वारः प्रातिशाख्ये प्रसिद्धः । अस्योदाहरणम् । जिह्वामग्ने रक्षणे हव्यवाहां इवौषट् ।

१२. विसर्जनीयो रिफित इत्येवमादिभ्यो यान्यन्यानि । उक्तेभ्यो
 ऽन्यानि^१ । तानि प्रकृत्या भवन्ति । प्रकृतिश्चात्र प्रातिशाख्यलक्षण-
 मभिप्रेता । अतो यथासूत्रं भवन्तीत्यर्थः । ननु सर्वोपधसु खर-
 घोषवत्यरो रेफं रेफीति^२ विसर्जनीयस्यापि प्राप्तमेव । नेत्युच्यते ।
 कथम् । अनामिपूर्वत्वाद्याज्यान्ते^३ विसर्जनीयस्य । कथमनामिपूर्वः ।
 उच्यते । षकारादयो दृश नामिनः खरा इति^४ दृशानां नामि-
 संज्ञा । न तु सुतस्य । तस्माद्रिफितस्य सन्धिक्रमः । ननु लुप्यते
 ऽरिफित इति किमर्थमुच्यते । "प्रातिशाख्यलक्षणेन सप्तोपधस्य
 प्राप्नो लोपः^५ । एवं तर्हि अनुस्वारं मकार इति किमर्थमुच्यते ।
 अन्तःस्वासु रेफवर्जं परासु तांतामिति^६ मा भूदित्येवमुक्तम् ।

१२. वषट्कारे य औकारः स चतुर्माचो भवति । ननु वष-
 ट्कारे औकारस्यासंभवात्कथं एवमुक्तम् । आह । वौषट्शब्दो वषट्कार
 इत्युच्यत इत्येतस्य शापनार्थम् । तेनोच्चैस्तरां वषट्कार इत्येवमादौ
 सर्वत्र वौषट्शब्दो द्रष्टव्यः ।^१ सुत इति वक्तव्ये चतुर्माच इत्युच्यते ।
 पुरस्तादौर्धमित्यत्र दिमाचो मा भूत् ।

१४. वौषट्कृत्यत्र द्वौ खरौ । तयोरौकारस्य चतुर्माचतोक्ता ।
 अकारस्थानेन सूत्रेणोच्यते । आह । यद्येवं अकारश्चेति^२ वक्तव्यम् ।
 उच्यते । स्वधा नम इति वषट्कारस्य स्थाने वक्ष्यति । तत्र स्थानि-

१ A *वसापुक्तेभ्यो यान्यन्यानि षड्भानि तानि प्र० B om षड्भानि C in marg.

२ प्राति० B. C । ३ प्राति० १. १० । ४ A inserts षकारश्च । ५ A तिलोपः

६ चण्ड० १. १. १० । ७ A अकारश्चेति वक्तव्यम् B om च. C चा० ।

वद्भावात्सुतिः प्रतिवर्णं मा विज्ञायीति । अतश्च तत्रापि द्वयोरेव भवति ।

१५. उभावयौकाराकारौ यथास्वं भवतः । वाग्बद्धो विकल्पार्थः । पक्षे पूर्वा ऽपि विधिः । ननु न वा इति सूत्रं कर्तव्यम् । नेत्युच्यते । चतुर्मात्राया एव प्रतिषेधः प्राप्नोति । न तु व्याकरणसुतेः । तन्निवृत्त्यर्थं प्रकृत्येति । उभावित्युच्यते । रुधा नम इत्यत्र धा इत्यस्य मुत्यर्थम् । यत्रैवोभौ तत्रैवायं पक्षः स्यात् ।

१६. पक्षे औकारः प्रकृत्या भवति । वाग्बद्धो विकल्पार्थः ।

१७. षलित्यत्राकारः प्रकृत्या भवतीति जातृकर्णं आचार्यां मेने । आचार्यग्रहणं पूजार्थम् । वेत्येव हि वर्तते ।

१८. स्वमतस्थापनार्थं सुयज्ञाचार्यः श्रुतिमुदाजहार । तत्रैवोक्तम् । यद्भ्रुस्वं तद्भ्रयन्तरं यद्दीर्घं तद् वृहदिति । एवं वृहतो रथन्तरस्य च रूपं संपादयन् वपद्गुर्यात् । वौ इति दीर्घं चतुर्मात्रमित्यर्थः^१ । षलिति इस्वं मात्रिकमित्यर्थः ।

१९. येयजामहशब्दमुच्चार्य अनन्तरं देवतादेशनं द्वितीयान्तं कुर्यात् । सपुरोनुवाक्ये प्रदाने । चशब्दः कुर्यादित्यस्यानुकर्षणार्थः । यत्राप्यर्षो देवताशब्दो विद्यते यथाग्निं स्तोमेन बोधयेति तत्रापि नियमतः कुर्यात् । इज्यमानाया आदेशनं द्वितीयान्तं चेत्येतद्वाक्यार्थसामर्थ्यात्सिद्धम् ।

२०. मप्रैषे प्रदाने देवतादेशनं न विद्यते । न कर्तव्यमित्यर्थः ।

तुशब्दो नियमार्थः । यत्रापि प्रैवे देवतादेशनं नास्ति यथा धाना
शोमानामिन्द्रेति तत्रापि याज्यायामादेशनं न भवति ।

२१. परिभाषेयं द्रव्यनियमार्था । वक्ष्यति । ब्रह्मा जुहोति
प्रवृताङ्गती जुहोति इत्येवमादौ सर्पिर्दंतं विलीनं जानीयात् ।
इतिकरणान् प्रत्ययान्तरेणाप्युक्तेः । तद्यथा । विष्णुषां होमः । सुषमिन्द्रे
जुहुपुरित्येवमादौ सर्वत्र ।

२२. येषां होममन्त्राणामाद्याय एवान्ते स्वाहाकारो न
पठितस्तेषां^१ श्रन्ते कर्तव्यः ।

२३. समिध आधीयन्ते ह्यन्ते येमन्त्रैस्ते समिदाधानमन्त्राः ।
तेषामयन्ते स्वाहाकारः प्रयोक्तव्यः । पूर्वसूत्रेषैव सिद्धे सत्यारम्भो
नियमार्थः । अतः शाकलहोमे^२ उदकाश्रलींस्त्रीनपु जुहोतीति^३
न स्वाहाकारः ।

२४. कर्म प्रधानं मन्त्रो गुणभूतः । तस्य^४ गुणस्य भेदादश्रुतो
ऽपि गुणो साहचर्यादनुमीयते । सूत्रान्तरम्भे एकार्थानां इदमाप
इत्येवमादीनां विकल्पः स्यात् । नामार्थानामुद्भिद्यमाणान्मृताङ्गति-
मित्येकस्यामेव क्रियायां मन्त्रसमुच्चयः स्यात् । स मा भूदिति सूचा-
रम्भः ।

२५. कं प्रपद्ये तं प्रपद्य इत्येवमादौ मन्त्रे भिन्नवाक्ये ऽपि
सूत्राध्यायोक्त इतिकरणेण द्रष्टव्यो मन्त्रान्तज्ञापनाय^५ । चकारः समु-
च्चयार्थः । अतश्च केषां चित्स्वाहाकारः । केषां चिन्नमस्कारः ।
केषां चिदभिगम्बः^६ ।

१ B तेषामयन्ते स्वाहाकारः प्रयोक्तव्यः । २ B inserts तथा C in marg. ३ A
ins. आदौ । ४ B तस्य । ५ B ज्ञापनायः । ६ B भि ।

२६. करणशब्दो ऽत्राधिपूर्वो द्रष्टव्यः । अतोऽधिकरणेषु होत्र-
चमसे ऽवनयतीत्येवमादिषु ऊते वा भवितमिति मन्त्रान्तेनावनय-
नकर्मणः संनिपातनम् । मन्त्रस्थान्तः कर्मण आदिः । एवमनुष्ठानम् ।
अधिकरणेष्विति वचनादाप्यायनोपस्थानपर्युत्तणादिष्वनियमोऽधि-
करणभावात् । संनिपातनमिति । यत्रैकत्र निपातनं संभाव्यते
तत्र । न तु क्रियमाणानुवादिषु । भिन्नदेशावस्थानात्कर्त्रीः ।

२७. परिभाषेयमवधिनिघमायां । यदा संप्रेषितो ऽधेषणापूर्व^१
चोदितस्तदा होत्रमैत्रावरुणादिः पठेत् । यदैवाध्वर्युराहानुब्रूहि
यजेत्यथैव ते कुर्वन्ति य च्छचा कुर्वन्तीति शतपथे ।

२८. संप्रेषित एव ।

२९. इतिकरणोऽत्र परिसमाप्त्यर्थः । यदनुक्रान्तमेतत्सर्वयज्ञेषु
भवतीत्यर्थः । ननु असंयुज्यविधानात्सिद्धम् । सत्यम् । किंतु गृह्या-
रण्यकच्छविधानोक्ते न प्राप्नोति । तदर्थ^२ वचनम् ।

३.

उक्ताः परिभाषाः । श्रुतिक्रमेणेदानीं अग्न्याधेयपुनराधेयाग्नि-
होत्रहोमानां क्रमः । तत्राग्न्याधेयपुनराधेययोः कंप्रपद्यादेरङ्गजात-
स्यापठितत्वाद्ग्न्याधेयपूर्वत्वाच्चाग्निहोत्रहोमस्य क्रमं भित्वा द्वितीया-
ध्यायपरिपठितौ दर्शपूर्णमासौ श्रुतिक्रमेणैवाह ।

१ A अधेषणार्थं पूर्वं चोदि० B अधेषणापूर्व । २ A ins. अधेषं C अधेष ।

१. वक्ष्यति पत्नीयजमानौ ब्रह्ममश्रीयातामित्यादि । तत्पूर्वद्युः
 क्त्वा ततः पौर्णमासेन हविषा यजते यजमानः । हविषेति जात्य-
 पेक्षमेकवचनम् । यद्नेन हविषाशास्त्र इति दर्शनात् । यद्दर्शपूर्ण-
 मासयोरुपवसन्ति न ह वा अप्रतस्य देवा हविरश्रन्तीति श्रुतेः ।
 यद्यपि श्रुतावाधानकर्म पूर्वमुक्तं तथापि पौर्णमासं प्रथमायै तन्त्रं
 भवत्यामावास्यं द्वितीयाया इत्यनेन दर्शपूर्णमासयोः प्राथम्यं दर्शित-
 तम्^१ । अतः सूत्रकारेण दर्शपूर्णमासौ प्रथमं सूचितौ ।

२. उपोष्य यजत इत्यर्थः । इयोरपि दर्शपूर्णमासयोरेक
 एवोपवासो मा भूदिति श्रुत्यकूचम् ।

३. हे एवेति नियमार्थं आरम्भः । अतो ऽनयोरेव पूर्वात्तर-
 योरुपदेशो न ज्योतिषामयनोक्तयोः । चातुर्मासिषु चादौचितायन-
 दाद्यायणयाजिनस्तिथिचयं प्राप्नोति । सांभाव्यस्य हि^२ ब्रह्मकाल-
 तात् । तत्र हि संस्थितायां पौर्णमासमिति (३.१३.२८)
 वचनात्तथापि^३ कथं नाम हे एव पौर्णमास्यौ स्यातामिति
 नियमः । अतस्त्वत्पूर्वस्थामैन्द्र्य दोहः पयस्ता दोहस्य । अन्यथा
 समाप्ते वैश्वदेवे स्यात्^४ ।

४. हे एव वक्ष्यमाणे ।

५. यां तिथिगुपवसतो ऽस्तमितमासौ पूर्णचन्द्रमा उदियात् ।
 उत्सर्पेत् । यां सोपवसतो ऽस्तमितमास आदित्ये चन्द्रमा उत्सर्पेत् ।
 ते पौर्णमास्यौ वेदितव्ये । कैश्चित्सूत्रकारैः तिथिचयं पौर्णमासी-

१ B inserts यतः । २ हि om. in A ; in marg. in C. ३ A तथापि ।
 B C देव ।

संज्ञकमुद्दिष्टम् । ज्योतिषामयने च संवादादय^१ लक्षणोद्देशः कृतः
श्रुतिलिङ्गात् । पर्यस्तमयमस्तमित इति आदित्यविशेषणम् । कुतः ।
लोकप्रसिद्धेः । पूर्ण इति चन्द्रमसो विशेषणमन्यस्याव्यभिचारात् ।

६. श्वः अनन्तरे आगामिन्यहोरात्रे न द्रष्टा इति । एवं
स्थान्तं केनचित्प्रमाणेन । भविष्यदनद्यतने । यदि चन्द्रे न भविता ।
यस्मिंश्चाहनि वर्तमाने ऽदर्शनं चन्द्रमसः संभाव्यते ते अमावास्या
इत्युच्यते ।

७. तत्र तस्मिन् पूर्णमासीद्वये अमावास्याद्वये च इज्यायां
कर्तव्यायां कालं प्रति यथाकामौ स्वेच्छ्या कर्ता स्यात् । ननु च
पौर्णमासीद्वयोपदेशात् अमावास्याद्वयोपदेशाद्यजत इति वचनात्कर्तु-
र्यागकालं प्रति स्वेच्छा सिद्धैव । किं सूत्रारम्भेण । उच्यते ।
अनारभ्यमाणे सूत्रे पक्षान्तेपक्षान्ते^२ देहे इष्टौ प्राप्नुतः कालस्योप-
स्थितत्वाद्यथाप्रतिमासम् ।

८. वक्ष्यति व्याख्यातौ दर्शपूर्णमासौ प्रकृतिरिष्टिपशुबन्धाना-
मिति । तत्र न ज्ञायते के दर्शधर्माः के पौर्णमासधर्मा इति ।
आवाहनादयश्च शब्दाः साधारण्येन पठिताः । तेषां चार्थमात्रानं
मन्त्राणां प्रकृताविति यथापठितानां प्रयोगः प्राप्नोति । तद्विवे-
कार्यमिदमारभ्यते । हविर्यज्ञमिहानुवर्तते । क प्रकृतं हविषा
यजत इति । तत्र द्वितीयैकवचनान्तं इह प्रथमावज्ञवचनेन विपरि-
णम्यते । वक्ष्यति । उभयत्राग्नेयः पुरोलाशो ऽग्नीषोमीय उपांशुयाजो
वैष्णवो वाग्नीषोमीयश्च पुरोलाशः पौर्णमासे हविर्यज्ञाग्ने

अन्यतो द्वितीयो ऽभावास्यायासेवमाद्युपदेशाद्भवीषि व्यवतिष्ठन्ते ।
सिद्धमेवैतदुत्तरार्थं व्यथते^१ ।

८. हविःसंयुक्ताश्च ये देवताशब्दा अग्नीषोमीयप्रभृतयस्ते चावा-
हनादिषु संयोगपदेशं भेदेन प्रयुज्यन्त इत्यर्थः । इति पौर्णमास्यामित्येव-
मादेः सूत्रद्वयस्यापरो व्याख्यामार्गः । एतत्पौर्णमास्यामेतदभावास्यायाम्
ईदृशादुपदेशाद्भवतिष्ठन्ते । असंकरेण भवन्तीत्यर्थः । ननूपदेशात्प्राप्तेव
व्यवस्था । सत्यं । उच्यते । शाब्देनैव संयोगेन व्यवस्था भवति । नार्थेन ।
उक्ता चार्थेनापि व्यवस्था । सेह नेथ्यते । शाब्देनैव व्यवस्था नियम्यते ।
यदि पुनरार्थेनैव व्यवस्था स्यात् ततो वत्सापाकरणसंयोगात्संन्याय्यपच
एव प्राद्याग्रनं प्रमज्येत । राकाग्निनीवाह्योस्तु राका पौर्णमास्यां स्यात्
मिनीवाली अभावास्यायां यथासंख्ययोगात्^२ । अतस्तस्मा भूदिति
सूत्रारम्भः । श्रुतौ च संयोगः पठितः । स च व्यवस्थाहेतुर्भवति ।
तसंयुक्ताश्च शब्दाः । तदिति सर्वनाम्ना पौर्णमास्यभावाद्ययोर्निर्देशः ।
पूर्वसूत्रेण शाब्दे संयोगे प्राप्ते वचनं प्राकरणिकसंयोगप्रापणार्थम् ।
पौर्णमास्यभावास्याप्रकरणसंयुक्ताः कंप्रपद्यादयो दर्शपूर्णमासयोरेव
व्यवतिष्ठेरन् ननु सर्वार्था अनारभ्यवादा इति एत्वा तत्र^३ को
दोषः स्यात् । उच्यते । अप्राकृता भवेयुः । अतश्च मतिषेधो ऽर्थ
(८. १. ४.) इत्येवमादिभिर्न निवर्तेरन् ।

१०. असंयुज्य विधीयमानं साधारणमिति प्राप्ते असंदिहार्थं
वचनम् । पूर्वयोर्घोऽङयोस्तदपवादो ना भूदिति ।

१ A ननुपदार्थं दुस्तरस्त्वने उच्यते B C (by alt) नरार्थे । १ C शाखा-
A यथासंख्ययोगात् । २ A om. तत्र ।

११. उभयोः पौर्णमास्यमावास्याकर्मणोराग्नेयो ऽग्निदेवताकः पुरोलाशो भवति । उभयत्रेत्यधिकारार्थम् । पुरोलाशग्रहणं होतुर्नापयुज्यत इति चेत् । उच्यते । उपयुज्यते । यत्राग्नेयः पुरोलाशस्तत्राग्निर्मूर्धा भुवो यज्ञस्येति याज्यापुरोतुवाक्यायुगलम् । यत्र पुनराग्नेयमाज्यं तत्र प्राथणीयादृष्टम् ।

१२. उभयत्रेति वर्तते । अग्नीषोमीयदेवताक उपांशुयाजसंज्ञो यागो भवति । उपांशुधर्मकः । श्रुत्युपदिष्टस्यापि आज्यहविषो ऽनुपदेशो ब्रह्म्याग्ने आज्यभक्षणस्याप्रतिषेधार्थः ।

१३. उभयत्रेति वर्तते । वाशब्दो विकल्पार्थः । विष्णुदेवत्यो वा उपांशुयाजो भवति । विष्णुरुपांशु यष्टव्यो ऽजामित्वाद्येति शाखान्तरात् ।

१४. अग्नीषोमदेवत्यः पुरोलाशः पौर्णमासे हविषि भवति । हविःशब्देन कर्म लक्ष्यते । अतश्च पौर्णमासे कर्मणि भवतीत्यर्थः । चशब्द उक्तेन सह समुच्चयार्थः । ततस्तृतीयत्वं सिद्धं भवति । पौर्णमासग्रहणमुभयत्र मा भूत् । हविषीति वचनं पुरोलाशस्य पौर्णमासीविकारप्रापणार्थम् । ततश्च ऐन्द्रे पुरोलाशे पौर्णमासीविकारसिद्धिः ।

१५. ऐन्द्राग्नः पुरोलाशः असंनयतः सांनाय्यमकुर्वतः । सांनाय्यमिति संस्कृते दधिपयसी उच्येते । तद्वितीयममावास्यायां हविर्विकल्पेन भवति । असोमयाजिनो ऽपीत्येतस्मादेव वचनात् ज्ञायते । यस्मिन्पक्षे एतन्न तस्मिन्नेन्द्राग्नो द्वितीयः । द्वितीय इति त्रयोदशा-

मावास्यायामाहुतयो ह्यन्त इति चरकाणां श्रुतिरूपांशुयाज-
प्रतिषेधार्था । तत्पक्षेण^१ सूत्रितम् ।

१६. इन्द्रदेवत्यं सांनाय्यं संनयतः सांनाय्येन यागं कुर्वतो
द्वितीयं हविर्भवति । तदाहुर्नाभोमयाजी संनयेत्तदु समेव नये-
दिति शतपथे । सोमयाजी संनयेत्कामादितर इति कात्यायनस्य ।

१७. महेन्द्रो देवता अस्येति माहेन्द्रं सांनाय्यम् । वाशब्दो
विकल्पार्थः । सर्वत्रात्र हविरूपदेशो येन च द्रव्येण यक्ष्यमाणः
स्यादिति (४. १. ३) तज्जातीयाशनप्रतिषेधार्थः ।

१८. अमावास्यायामिति वर्तते । विष्णुदेवत्वमुपांशुयाजं
क्षुर्यात् । कः । असंनयन् असांनाय्ययाजी । अथ यदसंनयन् पुरो-
क्षाश्रवन्तरेणोपांशुयान्यस्य यजतीति श्रुतत्वात् । तुशब्दो ऽत्र
व्यवहितविकल्पार्थः । तेनामावास्यायां सांनाय्ययाजिनो ऽग्नीषोमौ ।
असांनाय्ययाजिनो विष्णुरिति । एवमेतानि प्रधानान्युक्तानि ।
केषांचिच्छाखिनां प्राक्सोमयागादेकपुरोडाश पौर्णमासी । तत्रा-
युपांशुयाजो ऽस्येव । तच्च सूत्रकाराः प्रायेण च^२ सूत्रयन्ति ।
उत्सृष्टानुष्ठानत्वात् । उत्सृष्टानुष्ठानं च न कर्तव्यम् । महाप्रते लिङ्ग-
दर्शनात् । तदेतत्पुराणमुख्यं न कार्यमिति ।

४.

१. आमन्त्रित आहुतरो होता हीचस्य कर्मणः कर्ता । अन्तरेण
मध्येन । उत्कारं वेद्येकदेशं विद्वतीयं प्रणीतास्रमसादिस्था आपः ।

उत्करं प्रणीताश्चेति द्वितीया अन्तरान्तरेण युक्त इति । दक्षिणेन प्रपदेन दक्षिणपादाग्रतलेन बर्हिषः स्त्रीर्णस्याक्रमणं कुर्यादिति वाक्यशेषः । होत्स्यहणं यजमाननिवृत्त्यर्थमिति चेत् । न^१ । यजमानस्य त्रीण्यार्षेयाण्यभिव्याहृत्येति व्यपदेशात् ज्ञायते अन्यो व्याहर्तति । अतो होत्स्यहणमामन्त्रितविशेषणम्^२ । तेन होतैवामन्त्रितः । अतो ब्रह्मादीनामनामन्त्रितानामप्ययमेव सञ्चरः । तथा च कात्यायनः । प्रणीतोत्कराविष्टिष्वित्यविशेषेणाह ।

२. स्त्रीर्णया वेदेर्योऽन्तः पश्चाद्वर्ती तेन संमिता तुल्या पार्ष्णिः पादस्य पश्चिमो भागः कार्यः । ननु बर्हिराक्रमणमधिकृतं किं वेदियहणेन । उच्यते । यत्रापि बर्हिराक्रमणप्रतिषेधस्तत्राप्येवमेव स्थानं यथा स्यादिति ।

३. सव्यं पादं पश्चात्कृत्वा चशब्दतस्तत्रैव दक्षिणेन स्थानमृजु-कायावस्थानं^३ कुर्यात् । आसीनन्यायताया अपवादः । स वै तिष्ठन्नन्वाहेति शतपथे ।

४. अग्रये समिध्यमानायेत्यादिना निगदेन संप्रेषितः किं कुर्यादित्याकाङ्क्षित आह ।

५. कं प्रपद्य इत्येवमादिकं मन्त्रं जपित्वा ततो वक्ष्यमाणं करोति । दौर्घपाठः शाखान्तरीयत्वात् । अथ यत्पुरस्तात्सामिधेनीनां जपति स्वस्त्ययनमेव तत्कुरुत इति श्रुतेः । मन्त्रस्य चेदं

^१ A om. न । ^२ B C insert यजमाननिवृत्त्यर्थमिति after •पदहणम् । ^३ A दक्षिणेन स्थानेन षड् ।

तात्पर्यं स्वस्वयनार्थतेव । अतो विकृतिषु नोद्दः । संप्रैषादिवचनं परिभाषितत्वात् । तेन यत्रापि ह्यैत्रस्थानावृत्तिरुक्ता तत्रापि संप्रैष-
वशाद्स्थानुवचनस्यावृत्तिर्यथा स्यादेवमर्थं संप्रैषवचनम् । अपो ऽपि संप्रैषितस्यैव^१ यथा स्यादेवमर्थं च ।

६. चिः सामिको हिंकारः कर्तव्यः । नामामा यज्ञो ऽस्तीति शतपथे । मकारहकारयोर्मध्ये ऽनुस्वार इति हिंकारस्त्वणं ह्रन्दोगानाम् ।

७. हिंकारं परस्परैणामंहितं विरुद्ध्यै ततः प्र वो वाजा अभिखव इत्येतं प्राणमात्रसंहितां संदध्यात् । न तु^२ सांहितिकेन स्वचणेन । कुत एतत् । उपशब्दप्रयोगात् । मध्यमया वाचा । मध्यमेन स्थानेन । हिंकारो ऽपि मध्यमेनैव स्थानेन । कुतः । अपिनेति^३ पूर्वच विशेषवचनात् । सामिधेन्यद्रत्वाच्च हिंकारस्य । हिंक्रत्य सामिधे-
नीरन्वाहेति । चिहिंकारोतीति श्रुतत्वात् । सामिधेन्य इति संज्ञा श्रुतिषिद्धैवेति न कृता ।

८. अग्न आ याहि वीतय इति वचः । ईलेन्यो नमस्य इति वचः । एवमेतौ वचौ । ननु अग्न आ याहि वीतय इत्येका । ईलेन्यो नमस्य इति द्वौ वचौ । एवं कस्माच्च भवति । उच्यते । यद्येवमभिप्रेतं स्यात् अग्न आ याहि वीतय ईलेन्य इति षडित्येवं श्रूयात् । एकादश सामिधेनीरन्वाहेति च श्रुतेः ।

९. एकाग्रहणं वचाधिकारनिवृत्त्यर्थम् । ननु यद्येवमभिप्रेतं स्यात्पूर्वण सह ममासं श्रूयात् । उच्यते । तं वा एतं वृषणन्तं

द्वमन्वाहेति शतपथे । पूर्वस्तृचो वृषणानयं तु तद्विलक्षण इति समासो नाशङ्क्यते ।

१०. उत्तरविवचार्थमेकेत्युक्तम् । आवापस्थानार्थं च ।

११. यत्रयत्र सप्तदश सामिधेन्यः कर्तव्याः तत्रतत्र समिधमानो अध्वर इत्येतास्त्रिस्रो ऽनुवक्तव्याः ।

१२. साप्तदशमनारभ्याधीतम् । तयोस्तुल्यबलयोर्विकल्पे प्राप्ते साप्तदशमेभ्यः प्रतिषिध्यते । तत्साप्तदशं च सामिधेनौनां दर्शपूर्णमासादौचितायनवर्जं प्रतीयात् । सायनाभ्यामिति समासो^१ वर्जनक्रियया सह योगात् । यत्पुनः परिभाषितं साप्तदशं च सामिधेनौनामिष्टिपशुबन्धेऽखितितच्चोदकानारभ्यादयोः^२ प्राप्तयोरनारभ्यादविहितं विद्वत्पु साप्तदशं नियम्यते । यत्पुनरयनेषु पाञ्चदशं पथते तन्मुन्ययनतुरायणयोर्विकल्पार्थम् । आययणे त्वयनसंज्ञा न भवति । इति दर्शपूर्णमासायनानीति वचनात् ।

१३. ता वै गायत्र्यो भवन्तीति स्मश्रुतौ । विशिष्टास्तु शाखान्तर एवमेव यथोक्ताः श्रुताः ।

१४. आ जुहोता दुवस्यतेत्यस्यासृतीये वचने यः प्रणवस्तेनाग्ने महो^३ अग्निं ब्राह्मणं भारतेति संदध्यात् । उत्तमायै तृतीये वचने प्रणवेन निगदमुपसंदधातीति श्रुतत्वात् । सामिधेन्य आग्नेय्यः स चाग्निराहवनीय इधमसिन्धनद्वारेण सूयते । तं त्वा समिद्धिरङ्गिर

१ • क्लिपया A क्लिपया B C । २ C in marg पाञ्चदशसाप्तदश instead of प्राप्ता । ३ C महं here and elsewhere.

इति विशेषलिङ्गात् । इत उत्तरेण चानुवचनशेषेण^१ स एव
सूयते । इयं वा इदं सर्वं ह्यन्दस्त्रं वाच्छन्दस्त्रं च तेन सर्वेषामिं
सुत्वानीति श्रुतेः (कौ० ब्र० ३. २) ।

१५. अग्ने महर्षि^२ अग्नि ब्राह्मण भारतेति निगदखण्डस्य
प्रणवेन मंधानवचनाश्राव्यैः सह मंधानम् । असुतः परस्तादित्यर्थः ।
अर्वाक्षि अवरौहेत्यर्थः^३ । यजमानस्य स होतुः । षीणि नाभधि-
कानि । आर्षेयाणि षधिनामानि । ते च ष्ययो ये यस्य यज-
मानस्य पूर्वं मन्त्रदृशो यावन्तो वा प्रतिगोचं स्मर्यन्ते । तदभि-
धायिनः शब्दा अण्प्रत्यययुक्ता^४ आमन्त्रितविभक्तियुक्ताश्च उच्चा-
रणीयाः । कुत एतत् । मानवेति प्रदर्शनात् । तद्यथा । वासिष्ठ-
शाङ्खापाराशर्येत्यादि । यद्यप्यैतरेयिणास्तेकार्षेयस्याभ्यासेन त्रिसंख्या-
पूरणमुक्तमभ्यधिकसंख्यानां^५ च मन्त्राभ्यासेन तथापि यथा स्मर्यमाणान्ये-
वोच्चारयितव्यानि । स्मरणस्य दृढत्वात् । ततद्यासंहितानि असमस्तानि
च वक्तव्यानि । वासिष्ठादिभिः शब्दैरग्निरेवामन्व्यते । तथा हि
वाक्यसंगोगः । यद्येवं कथं न ह वा अनार्षेयस्य देवा हविरश्रन्तीति
(कौ० ब्र० ३. २) । नैप दोषः । यजमानस्य हि वासिष्ठत्वाद्भि-
र्वासिष्ठ इत्युच्यते । तेनोत्पादितत्वात् ।

१६. द्विगोचः क्रीतः स्वयमुपनीतादिः^६ । तद्यथा । शुभःश्रेय

१. A C in marg विशेषेण । २. C महर्षि । ३. A • वाच्येने^(१) यथा च देवेभ्य
इत्यनेन संभानम् । अर्षेत् पञ्चदशयुद्धं निगदमुपसंभानोति श्रुतेः । अतमाश्राव्यैत्यर्थः ।
यजमानः । ४. अण्प्रत्ययः । A अण्प्रत्ययः । B C । ५. B • कः । A C • काः ।
६. B om क्रीतः । E. उपनीतादिः । C उपनीतादिः ।

आजीगर्तिः । क्वचिन्मसु देवरातो वैशामिचः । तुशब्दो वाशब्द-
स्वार्थे । तथा च मनुः ।

गोत्ररिक्थे जनयितुर्न हरेद्दक्षिणः क्वचित् ।

गोत्ररिक्थानुगः पिण्डो ध्यैतिददतः स्वधा ॥ (८. १४२)

१७. अत्राङ्गणस्य यजमानस्य यो होतृत्येवं मा विज्ञायीति ।
यजमानाधिकारो ऽनुवर्तते । चत्रियादेर्यजमानस्य पुरोहितप्रवर-
कीर्तनेनाग्निं स्तुयात् । प्रवरग्रहणादाग्नीसूक्तं स्वार्थेण भवति ।

१८. मानव एवं वा सर्वेषां यजमानानां ब्रूयात् ।

१९. देवेद्भु इत्येवमादिकं घृताह्वन इत्येवमन्तं निगदखण्डमुक्त्वा
विरमेत् । तस्य सप्त पदानि समस्यावस्येदिति (कौ० ब्र० ३. २)
श्रुतेः । देवेद्भु इत्यग्नेः स्वाभाविको गुणः । तेन पित्रायामनूहः ।

२०. अथ चलारीति श्रुतेः । (कौ० ब्र० ३. २)

२१. अथ चलारीति श्रुतत्वात् । चमसो देवपानो देवांस्त्वं
परिभूरसीति स्वाभाविकौ गुणौ । अतो न पित्रायामनूहः ।

२२. विशब्दो नामावाची । नाना विरमन् प्रतिवाक्यं
देवता आवाहयति । अथ यद्भवयाहं देवता आवाहयतीति श्रुतेः ।
आवाहयतीति ण्यन्तनिर्देशाद्देवता इति च द्वितीयानिर्देशाद्ब्रह्मण-
मन्त्रवाक्यार्थे उपवर्णितः । अतश्च यो ऽयं पूर्वप्रकान्त आहवनीयो
ऽग्निः स एवाध्येयते । तत आहवनीयद्विले ऊहः सिद्धः ।

५.

१. देवानिति पित्र्यायामनूहः सामान्यवचनात् । तत्राकारस्य
श्रुतिः प्राप्नोति चेत् । न । देवशब्देनात्र यागाभावात् ।

२. यत्राज्यभागयोरभावस्तत्र कथं नाम नैतौ शब्दावुच्येतामिति
संज्ञाकरणम् । अग्न इत्येतदगमन्वितमावाद्यानां प्रथमस्य पदस्य^१
भवतीति सवनीय आग्नेये श्रुतिपाठो ज्ञापकम् । अथावाहन
आवह देवान्यजमानायाग्निमग्न आवह वनस्पतिभावहेति तत्राज्य-
भागयोरभावे ऽयामन्वितप्रयोगात्^२ ।

३. अत्र ये पौर्णमासीदेवतावाचिनः शब्दास्ते पौर्णमास्यां
प्रयोक्तव्याः । नामावास्थायाम् । ये ऽमावास्यादेवतावाचिनः शब्दास्ते
ऽमावास्यायां प्रयोक्तव्याः । न पौर्णमास्याम् । अर्थाभिधानेन भन्त्रा
उपकुर्वन्ति नान्यथेति । तथा चोक्तम् । यथायं वा शेषभूत-
संस्कारादिति जैमिनिना । अनेनाप्युक्तमेव । इति पौर्णमास्यामि-
त्यमावास्थायामित्युपदेशाद्भवतिष्ठन्ते तत्संयुक्ताश्च शब्दा इति ।

४. देवां आज्यर्पा^३ इत्यत्र नकारलोपः^४ । नकार आकारोपधः
पद्यान्तो ऽपि स्वरौदयो लुप्यत (प्रतिशा ४, २६) इत्यादौ
लक्षणस्य प्रदर्शितत्वात्^५ । यत्र वेश्देवं हविस्तत्र विश्वान्देवां आव-
हेत्येतत्स्विद्धं भवति । षष्ठदाज्यपानिति पशौ प्राप्नोतीति चेत् । न ।
यत्र देवानामाज्यपानां प्रिया धामानीति त्रैपे ज्ञापकादनूहः ।

१ A om पदस्य । २ B आगमन्विताग्निशब्दप्रदेयाम् । ३ C देवं आज्यर्पां ।
४ B C om नकारलोपः । ५ A inserts प्रयाजान्पयाजान्देवादेव्यनराभवे स्य
प्रतिषेधः । C ins. ऋषेः ।

५. अथ यदग्निं होत्रायावाहयति स्विष्टकृतं तदावाहयतीति श्रुतेः । पित्र्यायां कथ्यवाहनविशिष्टे ऽग्नी । अग्निं कथ्यवाहनं होत्रायावहेत्यूहः ।

६. ननु अत्राकारस्य श्रुतिर्न प्राप्नोति । स्वस्य महिम्नो यागाभावात् । उच्यते । यदेव वाचान्वाह वाचा यजति तेनो हैवास्य स्यो महिमेष्टो (कौ० ब्र० ६. २) भवतीति यागानुग्रहवादात् श्रुतो भवति ।

७. शब्दस्वरूपप्रदर्शनार्थं इतिकरणः । तेनात्रायाकारस्य श्रुतिर्नास्ति । समाप्तमनुवचनम् । वरुणप्रघासे आहवनीयौ द्वौ भवतः । तत्र यद्यध्वर्युरग्निभ्यां समिध्यमानाभ्यामिति संग्रह्यति ततः संग्रैषवशाद्गूहः । स उच्यते । अग्नी महान्तौ स्यो ब्राह्मणौ भारतौ । चोदनासंदेहत्वात्प्रवरनाम्नामनूहः । देवेद्वौ मन्विद्धावृषिष्टुतौ विप्रानुमदितौ कविग्रस्यौ ब्रह्मर्षिसितौ दृताहवनौ । प्रण्यौ यज्ञानां रथ्यावध्वराणामनूतौ होतारौ तूर्णौ ह्यवाहौ । आस्थात्रे जुक्कौ देवानां चमसौ देवपानावरां इवाग्नी नेमी देवान्युवां परि भुवौ स्यः । आवहतं देवान्यजमानाय अग्निमग्नी आवहतं सोममावहतं अग्निमावहतं सोममावहतं सवितारमावहतं सरस्वतीमावहतं पूषणमावहतं इन्द्राग्नी आवहतं वरुणमावहतं मरुत आवहतं क्रमावहतं देवाँ आज्यपाँ आवहतं अग्निं होत्रायावहतं स्वं महिमानमावहतं आ च वहतं जातवेदसौ सुयजा च यजतम् ।

८. उपविशेति वचनमूर्द्धजानुविशेषणार्थम् । दक्षिणेन प्रादे-

शेनेति उभाभ्यां मा भूत् । ननु एकवचनमचास्ति किं दक्षिणेनेति वचनेन । सत्यम् । अस्ति जातावथेकवचनम् । अत उभाभ्यामेवेत्या-
शङ्कते । भूमिमन्वारभ्येति वचनाद्दक्षिणरपनीयेति गम्यते ।

८. अस्यै प्रतिष्ठाया मा हित्सि इत्येवमादिर्मन्त्रः । अस्मिन्मन्त्रे पञ्चदशेन वज्रेणेति सामिधेनीसङ्ख्याभिप्रायो विकल्पः । अतः साप्त-
दशे सप्तदशेन । उपसत्सु नवकेन । एवं यावती सङ्ख्या तावतियेन वज्रेणेति ब्रूयात् ।

६.

१. अमुकशर्मा होता मानुष इत्येवमध्वर्युणोक्तः । अस्मिन्भव-
धाविदमाह ।

२. मानुष इत्येवमन्तेन मन्त्रेण प्रवृत्तः देव सवितरित्येव-
मादिकं मन्त्रं जपति^१ किमर्थं मानुष इत्युक्तः प्रवृत्तो जपित्वेत्यु-
भयम् । उच्यते । प्रवृत्त इति वदन् प्रवरणनिमित्तत्वं जपस्य दर्शयति ।
पशौ च यजमानस्यापि प्रवरणमस्ति । शौभे च मैत्रावरुणादीनाम् ।
तेषामप्ययं मन्त्रो मा भूदिति विशेषवचनं मानुष इत्युक्त इति ।

३. उपोत्याद्य तस्मिन्नेव प्रदेशे अध्वर्योर्दक्षिणमंसं दक्षिणेन
प्रादेशेन अन्वारभ्य स्पृष्ट्वा मध्येन च वामहस्तप्रादेशेन आग्नीध्रस्य
दक्षिणमंसमेवं युगपदन्वारभ्य इन्द्रमन्वारभामह इत्येवमादिकं
मन्त्रं जपति ।

४. यणोर्वीरित्येवमादिकं मन्त्रं अवसृज्य विमुच्यांसौ जपति ।

प्राप्तमेवैतत् । साहचर्यार्थमुच्यते । किमुक्तं भवति । अध्वर्युं
संमृश्य तिष्ठति (५. १५. ६) इत्युक्ते^१ षण्णोर्वीरिति जपित्वा
तिष्ठति ।

५. ऐन्द्रीमावृतमित्येवमादिना मन्त्रेणावर्तते^२ । दक्षिणं बाहु-
मन्विति बाहुवचनान्तैव स्थित आवर्तते ।

६. आवर्तनादनन्तरं होतृषदनाच्छुष्कं तृणमादाय उभयतो
मूलतो ऽपतञ्च च्छित्वा ततो निरसः परावसुरित्येवमादिना
मन्त्रेण निरस्येत् । दक्षिणपरं दिगन्तरालं प्रति । ननु च्छेदनक्रियया
निरसनमन्त्रस्य किमर्थं व्यवधानं सूचितम् । उच्यते । समानं
होत्रा तृणनिरसनमित्यत्र तदन्तर्भूतयोस्तृणादानच्छेदनक्रिययो-
र्यहणं यथा स्यादिति । अङ्गुष्ठोपकनिष्ठिकाभ्यां होतृषदनात्तृणमिति
सूत्रान्तरम् ।

७. तृणनिरसनमन्त्र आभिचारिकस्तदुच्चारणे गृह्यवचनाद-
पासुपस्पर्शनं सिद्धम् । तदुच्यते । पित्र्यायां मन्त्रोत्सर्गे ऽपि यथा
स्यात् । अव्यहणं च वषट्कृत्योपस्पर्शनम् । उत्तरौष्ठ उत्तरसुप-
स्पृशेत्येवमादौ यथा स्यात् ।

८. होतृषदनमिति प्रकृतं तृणमिति च । होतृषदने ऽशुष्कं
तृणं निदध्यात् । शुष्काशुष्कविशेषणं शाखान्तरात् । स्वशाखायां
तु ब्रह्मत्वप्रकरणे । अथ यद्ब्रह्मषदनात्तृणं निरस्यति शोधयत्येवै-
नन्तत् इति (कौ० ब्र० ६. १३) अविशेषेण^३ शोधनश्रुतेः ।

९. होतृषदनाधिकारो ऽनुवर्तते । होतृषदन उपविशेत् ।

इदमहमर्वावसोरित्येवमादिना मन्त्रेण । स्ववादिनिर्देशः क्रमार्थः ।
मौदामौति मन्त्रवर्णादुपवेशने सिद्ध उपविशेति वचनं होत्रपदन
उपवेशनार्थम् । इतरथा ऊर्ध्वजानुरूपविशेत् तथा दृष्टत्वात् ।

१०. उपस्य उलङ्गः । उपेत्य यस्मिन्पुत्रादयस्त्रिषन्ति । स च
समजानोरूपविष्टस्य भवति । तं दक्षिणोत्तरिणं दक्षिणावयवोद्गत-
तरं कृत्वा प्राञ्चौ पाणौ प्राचीं दिशं प्रत्यक्षितौ प्रगुणाङ्गुली प्रगृह्य
हस्तसंपुटं कृत्वा । यद्यप्येवमेव परिभाषितं तथापि लोके ऊर्ध्वावपि
पाणौ संपुटौकृतौ क्रियेते । तस्मिन्वचन्यर्थे प्राञ्चाविति ।

११. नमो छावाष्टयिवीभ्यामिति मन्त्रं पठन् गार्हपत्याश्च-
वनीयावीचेत् ।

१२. उदग्गच्छन्नेष वामाकाश इति पठेत् । आहेति ब्रुवन्
दर्शयति नाथं जपः । अतश्च पित्रायामनुत्सर्गः ।

१३. विश्वे देवा इति यद्यपि सूक्तादिस्तथाप्येकां प्रतीया-
दन्यत्वेति वचनादेका । तद्य वाचः प्रथमं ममीय । नमो महज्ञो
नमो अर्भकेभ्यः । अत्र प्रथमोत्तमयोर्न चिर्वचनम् । न चैकस्वर्थम् ।
अन्यत्र अपेभ्य इति (१.१.१८) वचनात् ।

१४. 'श्रवसायेत्यथावाच्यम् उत्तरवोपांशुत्ववचनमुच्चैहोपांशु-
त्वयोः' संततासंभवादिनि चेत् । न । सर्वापांशुत्वसंभवो ऽस्ति ।

तत्र मंधानं मा भृदित्युच्यते श्रवमायेति । अस्य द्वियजमानके बङ्ग-
यजमानके च ऊहः प्राप्नोति । स उच्यते । साधु वां यजमानौ
देवता । साधु वो यजमाना देवता । पित्र्यायां च । अग्निः कथवाहनो
होता^१ वेत्वग्निः कथवाहनो होत्रं^२ वेत्तु प्रावित्रं साधु ते यजमान
देवता ।

१५. अनुसैरित्यर्थः । अत्रापि द्वियजमानके । यावग्निं होता-
रमवृषायाम् । बङ्गयजमानके । ये ऽग्निं होतारमवृषध्वं । पित्र्या-
याम् । यो ऽग्निं कथवाहनं होतारमवृषाः । एवमूहः कर्तव्यः ।

१६. घृतवतीमित्येवमादिना मन्त्रेणाध्वर्युः सुचौ ग्राहयित्वा
ततः पञ्च प्रयाजान्यजति । सुचावादाप्येति वचनं सुगादापनसंज्ञा-
र्थम् । सुचाविति द्विवचनं विवक्षितम् । अत एकसुक्ते नायं मन्त्रः ।
वरुणप्रघासेषु सुग्वज्जले ऽपि भवति । उत्तरस्यां वेदौ होतृकर्मिति
(३. १४. १५) वचनात् । अत एवाध्वर्युपदस्यानूहः । आदाप्येति
स्यवा निर्देशो ऽङ्गाङ्गिमन्त्रज्ञापनार्थम् । अतः प्रयाजानुयाजान्वा
परिहाप्येत्येवमादौ (८. २५. २) नायं भवति । ईलामहै देवानिति
पित्र्यायामनूहः । सर्वत्रास्वार्थस्याविशेषात् । तथा च शतपथे ।
मनुष्या वा ईलेन्याः पितरो नमस्या देवा यज्ञिया इति । पञ्चेति
कर्मभेदार्थम् । अतः प्रयाजानामन्तरालेषु होतुर्न वाग्यमः । द्विगो-
त्रस्यापि पञ्चैव न षट् । प्रयाजानिति शास्त्रसंबन्धहारार्थम् । पञ्च
यजति इति नियमात् । द्विगोत्रस्य समस्य यागः । स्थातामुभे
वाश्विनयाज्याधर्मः श्रुतेरिति दर्शनात् ।

७.

१. समिधः समिधो अग्न आज्यस्य व्यन्वित्यनया य इज्यते
 न प्रथमः प्रयाजः । आग्नेयाः प्रयाजाः । मौषीकस्याग्निः । प्रया-
 जान्मे अनुयाजांश्च केवलानिति लिङ्गात् । अतश्च नाहवनीयः ।
 तेनाहवनीयविकारे ऽप्यग्निपदस्थानूहः । ननु होतृविगिष्टोऽग्निः
 स्त्रिष्टुतत् । कथमेतत् ज्ञायते । अथ यदग्निं होचायावाहयति
 स्त्रिष्टुतं तदावाहयति तथा नात्राग्निं होचादित्याह पशवो वै
 प्रयाजा रुद्रः स्त्रिष्टुतदिति श्रुतेः (कौ० ब्रा० २. २. ४) । अयं च
 मौषीको होतृविगिष्टः । होचादृषं वरुण विभ्यदायमिति लिङ्गात् ।
 ततः पित्र्यायां कथ्यवाहनेत्यूहः प्राप्नोति । उच्यते । अन्य एव
 कथ्यवाहनो ऽग्निर्न मौषीकः । कथं ज्ञायते । मन्त्रवर्णात् । यो
 अग्निः क्रव्यात्प्रविवेग वो भृहमिमं पश्यन्नितरं जातवेदसम् । तं
 हरामि पितृयज्ञाय देवमिति तस्माद्भृषदेष्मादस्यः कथ्यवाहनः ।
 अतः पित्र्यायामनूहः । प्रथमग्रहणस्य प्रयोजनमुच्यते । इति प्रया-
 जयाज्या (१,७,६) इत्यवेतिकरणः प्रकारार्थः । एवंप्रकाराः
 प्रयाजयाज्या इति । किमेवं मिथ्यति । उच्यते । केषांश्चिदध्वर्यूणां
 मिथ्यविन्दा दग्धप्रयाजा । तत्र लघ्ना अनियतस्थानः । तस्य प्राथम्यं
 मा भूदिति प्रथमवचनम् ।

२. तनूनपादम् आज्यस्य वेत्नया^१ द्वितीयः प्रयाजः । द्वितीय
 इत्यसति वसिष्ठादीनामयं शोत्तरस्य विकल्पेन ।

३. नराशंसो अग्न आज्यस्य वेत्नया याज्याया द्वितीयः प्रयाजो

१ A Ins. द्वितीया ।

भवति । वसिष्ठादीनाम् । अत्रापि द्वितीय इत्यनुच्यमाने पूर्वण सह विकल्पः स्यात् । वसिष्ठशूनकानां नराशंसो ऽत्रीणां चैक इति कात्यायनवचनात् । अत्रीणां नराशंसो विकल्पः । तैः सह समासो वध्यशानां विकल्पार्थः । कण्वानां तनूनपान्नराशंसाबुभौ पद्येते । तत्र पद्ये समुच्चयः । पद्य ऽन्यतरेण प्रयोगः । तथैव संकृतीनामपि यथा स्यादेवमर्थः समासः । राजन्वानामसमासात्पूर्वेषां समासे तुल्यधर्मता सिद्धा । अतश्च यथोक्तो ऽर्थः ।

४. इतो अग्न आज्यस्य व्यन्वित्येतया याज्यया तृतीयः प्रयाजो भवति । येषां तनूनपान्नराशंसाबुभावाद्वातौ तेषामुभयोर्भिन्नाभिन्नयोः पाठसामान्यात् प्रयोग आगङ्गोते^१ । तन्निवृत्त्यर्थं तृतीयवचनम् ।

५. वर्धिरग्न आज्यस्य वेत्त्वित्यनया याज्यया चतुर्थः प्रयाजो भवति । चतुर्थं इति संख्यवहाराय संज्ञा । वक्ष्यति । चतुर्थोत्तमावन्तरेण चत्वार (२.१२.१८.) इति । तत्रास्य ग्रहणं यथा स्यात् ।

६. स्वाहाग्निमित्येवमादिकथा याज्यया उत्तमः प्रयाजः । घवस्या तु देवतापदानां चोदनोपदेशात् । अग्नेर्हातुः स्वस्य च महिम्नो निगमप्रतिषेधार्थं^२ व्यवग्रहप्रतिषेधार्थं च दण्डकपाठः । आवाहनदृष्टत्वात्प्राप्नोति^३ । अन्वयस्य प्रकृतिरित्याख्येति वचनात् (१.१६.९) । इति प्रयाजयाज्याः । इतिशब्दः प्रकारे । ततो

१ A B C आगङ्गोते । २ A निगम B निगम C निगमसं । ३ B आवाहने प्राप्तिः ।

मिचविन्दायां तष्टा अग्न आज्यस्य वेतु इति नवमो दशमो वा
 शाखान्तरात् । स्वाहा देवा आज्यपा जुषाण अग्न आज्यस्य
 व्यन्विति द्वैक आहुः । अस्य^१ प्रतिषेधार्थं इति प्रयाजयाज्या इति
 नियमवचनम् ।

८.

१. अग्निदंवाणि जडनत् तं सोमसि सत्यतिरित्येतावाज्यभागौ
 पौर्णमास्यां भवतः । अथ यत्पौर्णमास्यां वार्षग्नावाज्यभागौ भवत
 (कौ० ब्रा० ३.५.) इति श्रुतेः । षड्गुद्देशेनाज्यभागसंज्ञा । ततः श्रूय-
 माणं प्राकृतं नामधेयमन्यस्मिन्द्रव्ये प्रकृतिं निवर्तयतीति (८.१.३)
 सदन्तावाज्यभागौ इत्येवमाद्युच्यमाने षचोरेव निवृत्तिर्भवति ।
 यद्यपि सामान्यान्विधम (१.१६.१८) इति सिध्यति तथाप्येवं
 सति प्रतिपत्तिगौरवं स्यात् । वार्षग्नावितीयमनुगता संज्ञा । ततः
 सार्वकामिक्यां केषांचिदेव तावन्यावाज्यभागौ^२ भवतः । पाप्मो-
 पघाते सति कामो क्षभ्यते । अभिचारे च । तत्र हन्तेर्यवत्त्वात् ।
 शूद्रायांयामिष्टौ च । तत्रापि पाप्मा वै वृत्रो यो भूतेवांरयित्वा
 तिष्ठति कन्याणात्कर्मणः साधोरिति श्रुतेः^३ ।

अभिग्रस्तो मृषा हृष्टं चरेदग्नेयमेव वा ।

निर्वपेत् पुरोलाशं वायवं पशुमेव च ॥

इत्येवमादौ शूद्रार्थं वार्षग्ना भवतः । अन्वर्थसंज्ञाविज्ञानात् ।

१ B insert: इति after आहुः Cf. कौ० ब्रा० ३.५ । १ Δ ० चिदेतावाज्यभागौ ।
 २ इत्येवमाद्युच्यमाने ११. १. ३. ० ।

२. अग्निः प्रद्वेन मन्वना सोम गौर्भिद्धा वयमित्येतावमावा-
स्यायाम् । आमावास्ये कर्मणि । वृधन्वन्ताविति संथवहारायं
संज्ञा । अन्वर्थसंज्ञा च । तत चयिण एते एव । पुरोनुवाक्यग्रहणं
च न कृतं याज्यासंनिधिसिद्धेः ।

३. आग्नेयसौम्ययोर्घथासह्येन ।

४. अग्निर्मूर्धां दिवः ककुदित्याग्नेयस्य पुरोलागस्य पुरोनु-
वाक्या । अग्नेरिति नोक्तं पुरोलागस्यैवैतौ यथा स्याताम् । ततो
हविर्यज्ञसोमेषु पुरोलागानामेवैते भवतः । पशुपु तु विपर्यासः
कर्तव्यो यातयामत्वदोषात् ।

५. भुवो यज्ञस्य रजसश्च नेता एषा याज्या । आग्नेयस्येति वर्तते ।

६. अग्नीषोमाविमं सु मे एषा उपांशुयाजस्य पुरोनुवाक्या
भवति । यथा पूर्वत्र तद्धितेन निर्देशस्तथेह न कृत उपांशुयाज-
चोदनायामेव भावार्थम् ।

७. उपांशुयाजस्य जुषाणावित्येवमादिका याज्या ।

८. इदं विष्णुर्वि चक्रमे पुरोनुवाक्या । वपद् ते विष्णवाम
आ कृणोमीति याज्या । वैष्णवस्योपांशुयाजस्य । तद्धितनिर्देशो
नियमार्थ इत्युक्तम् । अत्र पुरोनुवाक्या याज्येति नोक्तम् । पूर्वत्र
द्विरुक्तं पारिभाषिकमिति न्यायः सिद्धः । अतः प्रतीकग्रहणं
याज्यापुरोनुवाक्यानामिति (१.१७.१) अविशेषे मत्यपि पूर्वा
पुरोनुवाक्या ततो याज्या ।

९. वैष्णवस्येति वर्तते । जुषाणो वा निगदो वैष्णवस्य याज्या-

त्वेन भवति । कथमेतत् ज्ञायते याज्यात्वेन भवतीति । नन्वर्धं विकल्पः पूर्वेण याज्यानुवाक्यायुगलेन युक्तः । नेत्युच्यते । एक-
त्वाद्भिगदस्य याज्यात्वेन च दृष्टत्वात् याज्यात्वमथर्वशीघते । जुषाणो
विष्णुराज्यस्य हविषो वेत्तित्येवं प्रयोगः सामर्थ्यात् ।

१०. अग्नीषोमा सवेदसा पुरोनुवाक्या । युवमेतानि दिवि
रोधनानौति याज्या । कस्य । अग्नीषोमीयस्य पुरोलाशस्य । पुरो-
लाशस्तद्धितवाच्यस्य चोक्तं प्रयोजनम् ।

११. इन्द्राग्नी अवसा गतं पुरोनुवाक्या । प्र चर्षणिभ्यः घृतना
हवेषु याज्या । तद्धितनिर्देशः पुरोलाशाभिधायी उक्तप्रयोजनः ।

१२. एन्द्र सानाधिं रयिं पुरोनुवाक्या । प्र ससाहिषे पुष्टहत
शबून् याज्या । इति सानाय्यस्य । सानाय्यस्येति वचनं नियमार्थम् ।
अतो नान्यस्यैन्द्रस्य हविषः ।

१३. महर् इन्द्रो य ओजसा महर् इन्द्रो नृवदा चर्षणिप्रा
इत्येते याज्यानुवाक्ये माहेन्द्रस्य सानाय्यस्य ।

१४. इन्द्रं वो विश्वतस्परि पुरोनुवाक्या । मादयस्य हरि-
भिर्यं त इन्द्रेति याज्या । एते याज्यानुवाक्ये इन्द्रस्य न माहेन्द्रस्य ।
किंविशिष्टस्येन्द्रस्य । अप्रतिनिधिः । कौदृशः प्रतिनिधिः कौदृशो
वाप्रतिनिधिः । उच्यते । यः कस्यचित् स्थाने सादृशेन भवति स
प्रतिनिधिरित्युच्यते । तद्यथा । अथमेवामावास्यायामिन्द्रस्यन्द्रमसः
प्रतिनिधिः । कथमेतत् ज्ञायते । इन्द्रस्यन्द्रप्रतिनिधिरिति

श्रुत्यर्थावादात् । अथ यद्मावास्यायामिन्द्रं यजत्येतज्ज्योतिर्वा
 अमावास्या न ह्यत्र चन्द्रो दृश्यत (कौ० ब्र० ३. ६) इति । किमेतेन
 सूत्रेण सिद्धम् । चरुः सांन्यायालाभे सायंदोहस्थाने वा पुरोलाश
 इत्येवमादौ एन्द्रं मानसिं रयिं प्र समाह्विष इति याज्यापुरोनु-
 वाक्ये सिद्धे भवतः । कथं नामाप्तुतः । सांन्यायस्येति नियमात् ।
 अतो ऽप्रतिनिधेरिति देवताविशेषणत्वाद्दैन्द्रं पञ्चशरावमोदनं निर्व-
 पेत्पुरोलाशं वेति भेदेनाप्युपपातात्प्रतिनिधिः प्रायश्चित्तं^१ वेति ।
 यथास्तु तथास्तु । एन्द्रं मानसिं प्र समाह्विष इत्येते^२ भवतः ।
 ननु दृष्टचन्द्रायां प्रतिनिधिकार्याभावात् नैते प्राप्नुतः । उच्यते ।
 सांन्यायस्येति वचनाद्भवित्यत इति । अमावास्याव्यतिरेकेणैन्द्रस्य हविषः
 सांन्यायवर्जितस्य इन्द्रं वो विश्वतो मादयस्व हरिभिरित्येति
 याज्यानुवाक्ये भवतः । सत्रविषये तु यः कात्यायनपठित एन्द्रः
 पञ्चशराव ओदनो वा^३ तस्यामावास्यायामपौन्द्रं वो विश्वतो
 मादयस्व हरिभिरिति^४ । तत्र हि प्रत्यासंभवात् । ऐन्द्रं पञ्च-
 शरावमोदनं निर्वपेत्पुरोलाशं वा यद्योदनीयन्ति यद्यपूपीयन्तीति
 श्रुतेः (कात्या० १९. २. १२) । यदि यजमाना बुभुक्षया ओदन-
 मिच्छन्ति यदि पुरोलाशमिच्छन्ति तत एन्द्रः पञ्चशराव ओदनो
 वा^५ । अतो ऽसौ न चन्द्रप्रतिनिधिः ।

१ कात्या० १५. ३. १—५ । २ B adds तु । ३ B in marg पुरोलाशो वा ।
 ४ B एते । ५ B adds पुरोलाशो वा ।

६.

१. पिप्रीहि देवां उग्रन्तो यविष्ठ एषा स्विष्टकृतः पुरोनुवाक्या भवति । पुरोनुवाक्यापहणं निगदव्यपेतत्वादृषः संदेह्युदासार्थम् ।

२. अथ प्रयोगः । ये यजामहे ऽग्निं स्विष्टकृतमिति । किं कारणम् । अथ यदग्निं स्विष्टकृतमन्ततो यजतीति श्रुतेः । प्रेषे च तथा दृष्टम् । होता यच्चदग्निं स्विष्टकृतमिति । तथा च संप्रैषः । अथालग्निरिति पदद्वयस्वार्थः दृष्टवानग्निर्विच्छ्रमाणा देवताः स्विष्टकृतमिधानं चेतत् । कुतः । एष ह वै देवेभ्यो हविः प्रयच्छतीति श्रुतेः । अतश्च स्विष्टकृदिकार ऊहः । तद्यथा पित्र्यायाम् । ये स्वधामहे ऽग्निं कथ्यवाहनमथालग्निः कथ्यवाहन इति । अथाननियमार्थः दण्डकपाठः । तद्वैके देवतां पूर्वा कुर्वन्ध्याङ्कारादिति । नद्व्युदामार्थेय दण्डकपाठः । अनुयाजवदप्रयाजमुदयनीयं तैत्तिरीयाणाम्^१ । अतश्च तेषामुदयनीये प्रयाजा न सन्ति । अनुयाजाभ्यु विद्यन्ते । तच्च भविष्यत्स्वयनुयाजेषु अथाह् देवानामाज्यपानां प्रिया धामानीत्येवमेव प्रयोगः । अथालिति सुडस्कन्दसि कालवधे ऽपि विधानान् । अग्नेः कथ्यवाहनस्य होतुः प्रिया धामानीति पित्र्यायामूहः । जातवेदा इति गुणपदं वरुणस्यापि तुल्यम् । अतश्चावधे ऽप्यूहः । ये यजामहे ऽग्नीवरुणावयाष्टामग्नीवरुणावमेः प्रिया धामान्ययाष्टां सोमस्य प्रिया धामान्ययाष्टां वरुणस्य प्रिया धामान्ययाष्टां देवानामाज्यपानां प्रिया धामानि

यत्ततामग्नीवरुणयोर्होत्रोः प्रिया धामानि यत्ततां स्वं महिमानं-
मायजतामेज्या इषः कृणुतां तावध्वरौ जातवेदसौ जुषेतां
हविरित्यूहः । अग्ने यदद्य विशो अध्वरस्य होतः एषा सह निग-
देन याज्या ।-

२. वषट्कृत्येति क्वाप्रत्ययो ऽङ्गार्थतां स्विष्टकृतो ज्ञापयितुम् ।
अतो ऽन्यत्रापि यत्रयत्र स्विष्टकृदर्थवादस्तत्रतत्र वषट्कृत्योपस्पर्शनम-
पाम् । अप उपस्पृश्येत्यन्वयदृष्टत्वात् । अथ यदप उपस्पृशति
शान्तिर्वै भेषजमापः शान्तिरेवैषा भेषजमन्ततो यजे क्रियत (कौ०
ब्र० २. ६.) इति श्रुतेः ।

१०.

१. इलोपकानं करिष्यतः । भाविनीलोपकान इत्यर्थः । पाणे-
र्दक्षिणस्य या प्रदेशिनी अङ्गुष्ठादनन्तराङ्गुलिस्रस्तां प्रदेशिन्याम-
नक्ति सचयत्यध्वर्युः^१ ।

२. उत्तमे च पर्वणि मध्यमे च । तस्या एव प्रदेशिन्या
द्वे स्थाने अध्वर्युणाभ्यक्ते । तयोर्यत्पूर्वं तदाचस्यतिना ते ऊतस्य प्राश्ना-
मीषे प्राणयेत्यनेन^२ मन्त्रेणाध्वरौष्ठे निलिम्बेत् । यद्वितीयमञ्जनं
तन्मनसस्यतिना ते ऊतस्य प्राश्नामूर्ज उदानायेत्युत्तरौष्ठे निलिम्बेत् ।
आध्वर्यवस्याङ्गुलिपर्वाञ्जनस्योपदेशो निराकाङ्क्षार्थः ।

१ C प्र० A प्रणाल्य० । २ B प्राणावेति पूर्वमञ्जनमध्वरौष्ठे ।

३. अपामुपस्पर्शनं कृत्वा ततो ऽन्यत् । प्राखान्तर एवमेव विहितत्वात् ।

४. दक्षिणेन हस्तेन उत्तरेक्षां धारयन् । इलामुपङ्कयत इति संबन्धः । उत्तरेलापघणं प्रास्त्रमंथवहारार्थम् । उत्तरेक्षां प्राशेत्येवमादिषूपस्थितं द्रष्टव्यम् ।

५. धारयन्निलामुपङ्कयत इति संबन्धः । असंकुचिताङ्गुलिना दक्षिणेन याणिना उत्तरेक्षां धारयति । मध्येनेलापत्रीम् । मध्येन होद्वचमथं च पात्रौ च संयच्छतीति सोमे दर्शनात् ।

६. क्रमार्थं वचनम् । हस्तेन चत्वार्यवदानान्यध्वर्युर्ददाति । पञ्चमं होता स्वयं गृह्णीयात् ।

७. जपिलेलामुपङ्कयत इति संबन्धः । स्वयमित्यप्यवोपयुज्यते । आत्मनो मुखसंमितां हृदयसंमितां वा । न यजमानस्य । धारयन् किं करोतीत्यत आह ।

११.

१. उपङ्कतं दृहदित्येवमादिकं जपं जपिलेलामुपङ्कयते । जपिलेति वचनादुपांशुप्रयोगः । अनैकस्वर्यं च ।

१२.

१. इलोपङ्कतेत्येवमादिस्त्रिभुपङ्कत^१ इत्येवमन्तो निगद इलोपङ्कानधमंज्ञेनोपङ्कानं कृत्वा ।

२. अनन्तरमिर्ला जिघ्रेत् ।

३. अन्तरिलं इलामध्ये इलोपङ्गानसंज्ञकस्य निगदस्य^१ मध्ये चतुरवानिति उच्छ्रमिति । तत्र मैत्रावरुणोति प्रथम उच्छ्रासो निराकाङ्क्षत्वात्^२ । वर्धानिति द्वितीय उच्छ्रासः । पुत्रे इति तृतीयः । अन्ते चतुर्थः ।

४. यदा इलामध्ये चतुरवाननं तदा ब्रह्म देवकृतमुपहृतमिति द्वितीयः । यज्ञपतिशब्दस्थानेकयजमानके ऽयनूहो देवताभिधानमिति संदेहात् । उपहृताविमौ यजमानौ दियजमानके । उपहृता इमे यजमाना इति वङ्गयजमानके । सर्वस्वार (१५. १०. १) उत्तरस्थां देवयज्यायामित्यस्यानुत्सर्गः^३ । अश्वियज्ञे तु दीक्षणीया-पुरुषसंस्काराशीर्वर्जमिति कात्यायनवचनात्सर्वांगिषामभावः (२५. १२. ४२) । अपरे पुनः ^४क्रतुवैगुण्यभयात्प्रयोगमिच्छन्ति ।

५. इलासीत्येवमादिना मन्त्रेणोत्तरेलां संप्राश्य भक्षयित्वेत्यर्थः । क्रमार्थः क्वाप्रत्ययः ।

६. इतरा या पात्र्यामस्ति तां यजमानपञ्चमा षट्विजः प्राश्रन्ति । यजमानो ब्रह्मा होताध्वर्युराग्नीध्रयेति वाजिने पठिताः । पञ्चैव । न मैत्रावरुणः प्रतिप्रस्थाता वा । प्राश्रेत्यनुवर्तमाने पुनर्वचनं मन्त्रप्रतिषेधार्थम् ।

७. भक्षणानन्तरं तावद्वाग्यमो होतुर्यावन्मार्जनं न^५ कृतम् । ब्रह्मयजमानयोस्त्वन्यत एव वाग्यमः सिद्धः ।

१ B om. निगदस्य । २ A ins ब्रह्म देवकृतमुपहृतम् इति द्वितीय and alters द्वितीयः । तृतीयः to तृतीयः । चतुर्थः resp. । ३ A •स्रोत्सर्गः । ४ C षटु• । ५ B C (orig) om. न ।

८. इदमाप प्र वहतेत्यादिना दृचेन यथास्त्रायपठितेनोपांशु-
प्रयोगेण मार्जयन्त इत्याभ्युचितारः । इत्याहुत्वान्मार्जनस्य । मार्जनं
सूर्धन्ववचेको गृह्योक्तत्वात् । अङ्गिथ्य मार्जनं शान्तिर्वै भेषजमाप
इति लिङ्गान् । अन्तर्वैद्यवस्थिते पवित्राभ्यां संयुक्ते पात्रे । पवित्र-
वतीति मतुर्निर्देशाद्गृह्यभूते पवित्रे । अतस्तदभावे ऽपि पदो-
भयाजनेषु मार्जनम् ।

९. कृते मार्जने पवित्रप्रतिपत्यनन्तरमध्वर्योर्भागपरिहरणं स्वशु-
क्तिविवक्षितम् । तदस्माकमवधित्वेनोपदिष्टम् । यजमानभागस्याप्यत्र
परिहरणमस्येव । न तु प्रोषिते । ब्रह्मणसु सर्वदा भवतीति सर्वत्र
निर्दिष्टम् । एतस्मिन्नवधावन्वाहार्यसंज्ञकमोदनं दक्षिणाग्निपक्वमाह-
रन्ति । बह्ववचनमविवक्षितम् । अवधित्वेनोद्दिश्यमानत्वात् ।

१०. यास्वपौष्टिषु भागपरिहरणं अन्वाहार्यहरणं च नास्ति
तास्त्वेष एव दक्षिणाकालः । सर्वासामिष्टीनामिति वचनात् । न तु
एतौ सत्यपि भागपरिहरणे ।

११. आदिष्टदक्षिणास्वन्वाहार्या न भवति । आदिष्टदक्षिणा
आग्रयणमिषविन्दाप्रभृतयः ।

१२. एषा त इत्येवमादिना मन्त्रेण समिधमाग्नीध्रप्रक्षिप्तौ
होतानुमन्वयते । अनेकस्वर्यमुपांशु च प्रयोगः । अथ यत्समिधमनु-
मन्वयत इत्यस्य वा एषैकान्तिशिष्टा भवति । तस्मादेनामनुस्मरैतीति
(कौ० ब्र० ३. ७) युतेः । यदौभानुवचने ऊहस्ततो ऽचापि ।

१ A C (see h) एषमात् instead of लिङ्गान् । १ A C om परि । २ B
एषव भवतीति कि० C has सर्वदा in marg ।

स उच्यते । एते वामग्री समिधौ ताभ्यां वर्ध्यां चा च प्यायेथाम् ।
अनुमग्व्येति क्वाप्रत्ययो ऽनुयाजाङ्गप्रज्ञापनार्थः ।

१३. चैननुयाजसंज्ञकान्वक्ष्यमाणान्यजति याज्याधर्मेण पठति ।
विग्रहणं कर्मचयप्रदर्शनार्थम्^१ । अनुयाजानिति शास्त्रसंख्यवहारार्थम् ।

१३.

१. अयं प्रथमो ऽनुयाजः ।

२. अयं द्वितीयः ।

३. विरम्येत्यर्थः ।

४. इति एता एव^२ सर्वत्र । ततः पितृवावभृथयोरनूहः । न च
तनूनपाद्याजिनो विकार इतीतिकरणस्य^३ नियमार्थत्वात् ।

१४.

१. अध्वर्युणा सूक्ता ब्रूहीत्येवमन्तेन निगदेन संप्रेषितो वक्ष्य-
माणं सूक्तवाकमाहेति वाक्यशेषः । ननु संप्रेषितो ऽन्वाहेति परि-
भाषितमेव । सत्यम् । निमित्तार्थस्तु संप्रैषपाठः । सामिधेनीसंप्रैषवत् ।
वक्ष्यति । अप्रत्तदैवते दुष्टे नावृत्तिरस्ति हैत्रस्य । तथा नावृत्तिः
प्रत्तदोषे ऽस्ति । अत्र हैत्रावृत्तिप्रतिषेधे ऽपि^४ संप्रैष आवृत्तेर्निमित्तं
भवति । ततः संप्रैषवशादावृत्तिर्भवति ।

२. अग्रे त्वं सूक्तवागसीत्येवमन्तं निगदखण्डमुक्त्वा विरमेत् ।

३. यजमान छात्रापृथिवी स्नामित्येवमन्तं निगदखण्डमुक्त्वा
विरम्य ततो ऽनन्तरम् ।

४. अभयंस्तुतवित्येवमन्तं निगदखण्डमुक्त्वा विरम्य ततो ऽनन्त-
रम् ।

५. तयोराविदीत्येवमन्तं निगदखण्डमुक्त्वा विरम्य ततो ऽनन्त-
रम् ।

६. अवचने ऽप्यवमानं वाक्यपरिसमाप्तेः । एवमुत्तरेष्वपि द्रष्टव्यम् ।

७. हविरजुषतेति हविःशब्दः प्रायेण प्रधानवाची दृष्टः । तदा-
शङ्कया उदर्कस्यापि पाठः । अग्निरिदमिति च केपांचित् । तद्विदित्यर्थं
च दण्डकपाठः । स्वस्य च महिम्नः प्रतिषेधार्थम् ।

८. प्रधानहविर्निगमनम् । उक्तं दण्डकपाठप्रयोजनम् ।

९. अक्रातामित्यन्यथापि । द्विदेवत्वं एवमेव यथा स्यादिति
सकलपाठः । ननु कौडूमो ऽन्यथा प्राप्नोति । उच्यते । अक्षपाता-
मिति । किं कारणम् । ऊहस्याच्छान्दसस्मरणाम् । अक्रातामिति
तु च्छान्दसम् ।

१०. यथेष्टं यवस्या ।

११. पूर्ववद्विचारः ।

१२. यथेष्टं यवस्या ।

१३. यथेष्टं यवस्या ।

१४. अत्रापि अफतेत्येवमेव वज्रदेवते नियमो^१ यथा स्यात् ।
अक्षपतेति साक्षणिको मा भूदिति सानुपङ्गः पाठः ।

१५. खिष्टकृन्निगमनमेतत् । अतश्च पित्र्यायामूहः । अग्निः
कथ्यवाहनो होत्रेण हविरजुपतावीरुधत महो ज्यायो ऽकृतेति ।

१६. अत्राप्यवमानं कचिन्नामधेयग्रहणात् ।

१७. असौअसौ इति एवं प्रथमया विभक्त्या युक्ते नामनी
यजमानस्य । न होतुः । अभिव्याहृत्य । अभौतिवचनान्नोपनाम-
केन । विस्फुटं निरवकाशम्^१ । तथा च श्रुतिः । उच्चैर्गृह्णीयाद्य-
द्यथाचार्यः स्यात् इति । नामनी इति शाखान्तरात् । असाव-
साविति वीष्मनिर्देशः प्रथमानिर्देशश्च समासप्रतिषेधार्थं पृथगव-
सानार्थं च । ननु कतमे द्वे नामनी । उच्चैर्गृह्णीयादिति वचनादुप-
नामकस्याप्राप्तिरेव । गुह्यनाम्नोऽपि । तदस्य पिता माता च विद्या-
तामिति नियमादिहाप्राप्तिः । नामकरणे पूर्वं तु दैवतं सर्वत्रेति^२
तुशब्दप्रयोगात् । सर्वत्रेति वचनादिह नचचदेवताश्रयं पूर्वं व्याव-
हारिकमुत्तरम् ।

१८. अभिव्याहृत्येति क्वाप्रत्ययदर्शनात् द्वितीयेन नाम्ना
उत्तरां देवयज्यामित्येवमादेर्निर्गदखण्डस्य मंधानम् । अथ पञ्चा-
ग्निषो वदतीति वचनात्पञ्चाग्निषः पठित्वावसानम् ।

१९. अवसानमत्र वाक्यपरिसमाप्तेः । अत्र सूक्तवाके ऽग्नि-
शब्दो होतृशब्दरहितः । ततश्चाहवनीय उच्यत इति शङ्का ।
संप्रेषे तु दैव्या होतारा इति दर्शनात्खिष्टकृतो ऽभिधानमिति
शङ्का । एवमयं चोदनासंदेहः । तस्मादेषामग्निपदानां विकारे-
ष्वप्यनूहः ।

२०. एतमित्यस्य पदस्य स्थाने न इति वा प्रचिपेत् ।

२१. इष्टं च वीतं चेत्यारभ्य नमो देवेभ्य इत्यवसेत् । ननु
संज्ञाकरणं विना कथमस्य शास्त्रे संबन्धहारः । खिष्टकृन्निगदे सूक्त-
वाके च (१.१६.१०.) अथ्यत्र चाग्नीषोमीयात्सूक्तवाके नाम-
ग्रहणं (६.१.२४.) इत्यादिषु । उच्यते । संप्रैषोऽक्षरणमार्थ्याद्यया
सामिधेनीनाम् । सूक्तवाकमन्त्राणामूह उच्यते । द्वियजमानके ।
ओमन्वती वामस्निन्वज्ञे यजमानौ घावाष्टयिवी स्ताम् । बङ्ग-
यजमानके । ओमन्वती वो ऽस्निन्वज्ञे यजमाना घावाष्टयिवी स्ताम् ।
अस्थामृधदिति ष्वधिर्धातुर्दिवादौ स्वादौ च पद्यते । ततश्चोदना-
संदेहादनूहः । द्वियजमानके । आशासाते इमौ यजमानौ । बङ्ग-
यजमानके । आशासाते इमे यजमानाः । स्वयमपि मन्त्रादिषु यज-
मानस्य दौत्रं कुर्वतो ऽहं यजमान इति न भवति । खरिमान्यज-
मानानिति महाव्रते दर्शनात् । द्वियजमानके । अग्निशर्मप्रजापति-
शर्माणी । देवदत्तयज्ञदत्तावुत्तरा^१ देवयज्यामाशासाते भूयो हविष्क-
रणमाशासाते आयुराशासाते सुप्रजास्त्वमाशासाते दिव्यं धामाशा-
साते । यदनेन हविषाशासाते तदश्वास्तां तदृधास्तां तदाभ्यां देवा
रामन्तां तदग्निर्देवो देवेभ्यो वतुतां वयमग्नेः परि मानुषाः । अथ
बङ्गयजमानके । अग्निशर्मप्रजापतिशर्मशोमशर्माणी देवदत्तयज्ञदत्त-
विष्णुमित्रा^२ उत्तरां देवयज्यामाशासाते भूयो हविष्करणमाशासाते
आयुराशासाते सुप्रजास्त्वमाशासाते दिव्यं धामाशासाते । यदनेन

हविषाशासते तदग्नासुस्तदृध्वासुस्तदेभ्यो देवा रासन्तां तदग्निर्देवो
देवेभ्यो वनुतां वयमग्नेः परि मानुषाः ।

२२. स्त्रीर्णं बर्हिषि अञ्जलिमुभयद्वस्तसंयोगं निधायवस्थाप्य
जपति नम उपेत्यन्तं मन्त्रम् । अथ बर्हिषि प्राञ्चमञ्जलिं निधाय
जपति नम उपेतीति श्रुतेः ।

२३. शंयोर्ब्रूहीत्येवमन्तेन निगदखण्डेन संप्रेषितो ऽध्वर्युणा होता
तच्छंयोरावृणीमह इत्येतामृचमुक्कोपसृग्नेत् । परिभाषिते ऽपि संप्रै-
षवशात्कथं नाम हैत्रावृत्तिः स्यात्^१ । शंयोर्वाक इति शास्त्रमन्थव-
हारार्थं संज्ञाकरणम् । पुरा शंयोर्वाकात् शंयन्ता वेत्येवमाद्यर्थम् ।
उक्कोपसृग्नेति क्वाप्रत्ययः शंयोर्वाकस्योपसर्गनमङ्गमित्येतस्य ज्ञाप-
नार्थम् ।

२४. अग्निर्होता वेत्तित्यादि सुगादापनम् । तत आरभ्य
मन्द्रया वाचा तावद्यावदुत्तम आज्यभाग इष्टः । जपानामयं नियमो
न भवत्यप्राप्तत्वात् । अग्निमन्थन एषवामाकाशादीनामनियमः प्राक्
सुगादापनात् ।

२५. प्रधानयागादारभ्य परं मध्यमया मध्यमेन स्थानेन ।

२६. अनुयाजेभ्य आरभ्य उत्तमया वाचा उत्तमेन स्थानेन ।
अनुयाजप्रसवज्ञानुयाजाङ्गत्वादुच्चैः ।

१५.

१. उपांशु मृदुना शब्देन पत्नीसंयाजसंज्ञकैर्यागैश्चरन्ति पत्न्या-
श्रीभ्राध्वर्यवः । होतुरपि तद्देशगमनं तथैव च क्रियेत्येवमर्थमिद-
मुक्तम् ।

२. सोमाद्यासतसो देवता यजति । ते वै चत्वारो भव-
न्तीति श्रुतेः ।

३. राका च सिनीवाली च राकासिनीवाल्मीके देवते ।
उभयपदार्थप्रधानत्वाद्द्वन्द्वस्य । प्रजाकामस्येति प्रजोत्पत्तिमिच्छतो
यजमानस्य । ननु यद्येतिर्देशः किमर्थम् । उच्यते । यजतीति
पूर्वसूत्रे परस्मैपदनिर्देशाद्भोतुर्यजमानार्थं प्रजामिच्छत इत्या-
ग्रङ्गोताध्वर्युं मृतमिच्छन्निति यथा । पूर्वं गृहपतेरिति राका-
सिनीवाल्मीकोर्यागक्रमात् पाठक्रमस्य सर्वत्र विवक्षित इत्येतज्ज्ञायते ।
गृहपतिरित्येकदेशनिर्देश उपलक्षणत्वात् ।

४. यजतीत्युक्तम् । कथमित्याकाङ्क्षिते याज्यानुवाक्याः प्रती-
कपक्षेण पठति । तास्यैता ऋचो द्वादश यथा यागानां प्रत्येकं
ध्यासङ्घेयं द्वे द्वे भवतः । सोमस्य याज्यापुरोनुवाक्यायुगलम् । आ
प्यायस्य धमेतु ते पुरोनुवाक्या सं ते पर्यासि समु धन्तु वाजा इति
याज्या । आ प्यायस्य मदिन्तमेत्येषा न भवति । गायत्रीरहित-
त्वात् । अप्राथम्याच्च । एवमपि सति यावत्सोचे सकल्पपादपाठः ।
अनेनेव क्रमेण तत्र तिस्रो मा भूवन्निति । ननु आप्यायितवती-
नामिति तत्रोक्तेः कथं संदेहः । आपोहिष्ठीयाभिरितिवदाग्रङ्गोत^१ ।

मोमाप्यायने तु सोम विश्वेभिर्गण्डभिरिति लिङ्गात् सुतरामा-
 गङ्गोत । तस्मात्सकलपादपाठः । त्वष्टुर्याज्यानुवाक्यायुगलम् । इह
 त्वष्टारमघियं पुरोनुवाक्या । तन्नस्तुरीपमध पोपयिद्वु याज्या ।
 ननु तन्नस्तुरीपमद्भुतमिति प्रथमा । कस्मादतिक्रम्यते । उच्यते ।
 त्रिष्टुप् याज्या कर्तव्या । न च सा त्रिष्टुप् । यत्र पुनस्त्रिष्टुषपि
 पुरोनुवाक्यात्वेन विनियोक्तुमिष्यते तत्र सकलपादपाठः संदेहव्यु-
 दासार्थः । तद्यथा । पिङ्गरूपः सुभरो वयोधाः तन्नस्तुरीपमध
 पोपयिद्वु देवस्त्वष्टा सविता विश्वरूप इति पुरोनुवाक्या इति ।
 अग्नीषोमीयप्रकृतित्वात् त्वाष्टस्य तुञ्जप्रतीकत्वात् प्राथम्याच्च । तन्न-
 स्तुरीपमद्भुतमिति मा भूदिति सकलपादपाठः । एवं वैश्वामित्रिणां
 पशौ यातयामत्वे वासिष्ठी^१ प्रयुज्यते । देवानां पत्नीनां याज्यापुरो-
 नुवाक्यायुगलम् । देवानां पत्नीरुशतीरवन्तु नः पुरोनुवाक्या । उत
 शा यन्तु देवपत्नीरिति याज्या । यदि देवानां पत्नी राकामहं
 सिनीवालीति हृचा इत्युच्येत ततः पाठक्रमनियम^२ एवाङ्गीकृतः
 स्यात् । ततो देविकाहविःपु विपर्यासो न स्यात् । प्रत्येकं प्रतीक-
 ग्रहणाद्यत्र^३ यातयामदोष^४ उन्नेच्छते तत्र^५ विपर्यासः सिद्धो भवति ।
 राकाया याज्यानुवाक्यायुगलम् । राकामहं सुष्टवां सुष्टुती ऊवे
 पुरोनुवाक्या । यास्ते राके सुमतयः सुपेगस इति याज्या ।
 सिनीवान्त्वा याज्यानुवाक्यायुगलम् । सिनीवालि ष्ट्युष्टुते पुरोनु-

१ B ins धाम्ना । २ C om नियम । ३ A यत्रयत्र । ४ A •यामत्व
 दोष । ५ A तत्रयत्र ।

वाक्या । या सुबाहुः स्वङ्गुरिरिति याज्या । अग्नेर्गृहपतेर्याज्यानु-
वाक्यायुगलम् । अग्निर्होता गृहपतिः स राजा पुरोनुवाक्या ।
वयमु त्वा गृहपते जनानामिति याज्या । वयमु त्वा गृहपत इत्यत्र
इतिकरणो निधमार्थः । अत्रैवैता भवन्ति । अन्यथा प्रथमोपदिष्ट-
त्वात् सर्वत्र प्राप्नुयुः ।

५. यथा ह त्यदसवो गौर्धं चित् । एतामेव ष्टचंजपित्वा नान्य-
त्किंपित् तत इलामुपहृयते । इलोपहृतेत्येवमादिना निगदेन ।
अथ यदृचं जपति स्वस्वयनमेव तत् कुरुत इत्यर्थवादान्तरादर्शन-
देवैतावानेव जपो नोपहृतं दृष्टदिति ।

६. अत्र पत्नीसंयाजेलायां उपहृतो ऽयं यजमान इत्यस्य स्थाने
उपहृतेयं यजमानोति वा विकारो भवति । ननु यजमानशब्दो
ऽकारान्तस्ततो यजमाना एव प्राप्नोति । तद्यथा । पचमाना ब्राह्म-
णोति । सत्यम् । पुंयोगादाख्यायामिति (पा० ४. १. ४८)
वचनाद्यजमानोति भवति । तत ईकारं पठन् सूत्रकार एतज्ज्ञाप-
यति यजमानप्रयुक्तो धाम इति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् ।
सत्तेषु मृते यजमाने न परिषमाप्तिः पत्नी जीवतीति कृत्वा ।
अतश्च नेदिष्ठिना सहेतरे यजमानाः परिषमापयन्ति । मृतभर्तृ-
कायास्तु तदन्तकर्म । ननु ये च यज्ञपतिं वर्धानित्यत्र कथं । उच्यते ।
विभाषा सपूर्वस्थेति (पा० ४, १, २ ४) । ईकारस्य पठे विधानादेवमपि
साधुः प्रयोगः । यथा शामस्य पतिर्ब्राह्मणोति (पा० ४. १. २२) ।
दिपत्नीके । उपहृते इमे यजमान्यौ । बह्वपत्नीके । उपहृता इमा

यजमान्यः । ननु प्रकृतावूहो न प्राप्नोति । उत्तरस्यां ततावूहन-
वचनात् । सत्यम् । किं तु प्रकृतौ यथार्थानां^१ स नियमः । अय-
थार्थानां^२ तु प्रकृतौ विकृतौ च सर्वत्रोहः कर्तव्यः । विकारग्रहणाच्च ।
अश्वमेधे दर्शपूर्णमासादिभिः संस्कृताश्चतस्रो जाया उपकृप्ता भवन्ति ।
तत्र संस्कारत्वादूहः । पत्नीः संनह्येति च शाखान्तरे प्रेषपाठात्^३ ।

७. येयमनन्तरेला एतदन्ताः पत्नीसंयाजाः । पत्नीसंयाजा
इत्यधिकारे पुनः पत्नीसंयाजा इति वचनं नियमार्थम् । तेन
इष्टीनामिलान्तत्वं उक्ते पूर्वा इत्या प्रत्येतया । उत्सृजन्तः कर्माणि
यन्तीति ज्ञापकम् ।

८. शंयोर्वाकः शंयुस्तदन्ताः पत्नीसंयाजा वा भवन्ति । अस्मि-
न्नपि पचे इत्या कर्तव्यैव । कुत एतत् । पूर्वविधानादित्यायाः ।

९. प्र त्वा मुञ्चामि वरुणस्य पागादित्येवमादिना मन्त्रेण
पत्नीसंनहनं योक्तं नान्यत् । पत्नीसंयाजप्रकरणात्^४ । तद्विमुञ्चति ।
वेदं विमुच्य पूर्वतरम् । ननु क्रियामन्त्रयोर्मध्ये वेदं विमुच्येति
किमर्थम् । उच्यते । साहचर्यार्थम् । अतश्च यत्र वेदविमोकप्रति-
षेधस्तत्र योक्तविमोकप्रतिषेधोऽपि भवति । तद्यथा । दौचणीया-
प्रभृत्यानूबन्ध्यायाः संस्थानान्न वेदे पत्नीं (८. १२. ९) वाचयती-
त्येवमादिषु योक्तविमोकप्रतिषेधः सिद्धो भवति ।

१०. अञ्जलिर्भयहस्तसंनिवेशः । तस्मिन्नञ्जली पत्नीसक्ते योक्तं
वेदं च विमुक्तं कृत्वा वक्ष्यमाणं करोति । पत्न्याः संनिधानाभावे

१ A प्रकृतौ यथार्थानां समवेतार्थानां तु स नियमः । २ A यथार्थाण्यथा • C
(sec. b.) adds यथार्थानाम् । ३ C प्रेषाभावान् । ४ A • याजा इति करणात् ।

अनालभुकत्वे वा तद्देशे । तदा च न मन्त्रः^१ । कुत एतत् । अग्नि-
होचर्होमे अञ्जलौ च पत्न्याः सं त्वा सृजामि मज्जथा धनेनेत्यञ्ज-
लाविति (२. १०. ५) यन्नात् । पत्न्यनेकत्वे ऽप्येकस्याः^२ परार्थ-
त्वात् । संभवे सति एवंरूपाणि क्रत्वर्थानि ज्येष्ठा पत्नीति^३ । कुतः ।
सवर्णासु विधौ धर्म्यं ज्येष्ठया न विनेतरा इति^४ स्मरणात् ।

११. अङ्गिः परिषिञ्चन्निति वचनात्सर्वत्र परिषेको ऽनिर्दिष्ट-
द्रव्यको ऽङ्गिः कर्तव्यः । अन्वयदृष्टं सर्वत्र भवतीति । वेदयोक्ते इति
यदि नोच्येत वेदस्यैव केवलस्य स्यात् । अनन्तरत्वात् । जपतीति
वचनादुपांगुप्रयोगः । अनेकस्वर्यं च ।

१२. एवमन्तं मन्त्रं वेदयोक्ते परिषिञ्चन्नेति ।

१३. घृतवन्तं कुलायिनमित्येवमादिकं मन्त्रं वेदे अञ्जलौ
स्थिते ऽपनीय योजनं होता पत्नीं वाचयति । भाणयतीत्यर्थः । मज्जौ
सत्यामर्धर्चमर्धर्चे भाणयेत् । अर्धर्चन्यायाचर्च इति वचनात् । अमज्जौ
तु यथाकर्षं चिन् । वाचनस्य प्राधान्यात् ।

१४. मा पत्नीं वृणानि वेदादुत्कृत्य अन्तरेण मध्य ऊरु न्यस्यत
इति । मत्तिपतीत्यर्थः । उपमर्गादस्यतूङ्घोरित्यात्मनेपदम्^५ । न्यस्यत
इति । कर्चमिप्रायेण क्रियाफलार्थं वा । ततद्यानेका अपि कुर्युः ।

१५. तन्तुं तन्वथजमो भानुमन्विधि इत्यनेन मन्त्रेण गार्ह-
पत्यादुत्तरतः । आ वर्धिसः स्त्रीर्त्वा थावद्दर्हिराहवनीयान्तं स्त्रीणं
तावत् । उत्तरेण गार्हपत्यमित्यसति पत्नीदेशादेव प्राप्नुयात् ।

१६. आपृणो ऽमीत्येवमादिना मन्त्रेण वेदगोषं वेदस्थावशिष्टं यत्तदुपतिष्ठते । वेदाधिकारे ऽपि पुनर्वेदवचनमास्तरिद्विकल्पे ऽपि होतृरुपस्थानार्थम् । कथं वास्तरिद्विकल्पः । उच्यते । तमा वेदे-
रास्तृणातीति श्रुतपथे पत्न्या आस्तरिद्व्यविधानात् ।

१७. एतेनाग्ने ब्रह्मणा वावृधस्व अयाङ् यज्ञं जातवेदा आभ्या-
मृग्भ्यामाहवनीयमुपस्थाय । उपस्थानं नाम भक्तिनक्षेण मनमाभि-
स्रुपितार्थमिद्वये देवतोपधावनं तत् कृत्वा ततः ।

१८. प्रथमे उपसृग्ने उपसृग्ग । द्रव्यमुक्तं आपः ता उपसृग्ग ।
मनु अनन्तर आहवनीयो ऽधिकृतस्तमुपसृग्नेत्कम्मान्न^१ भवति ।
उच्यते । वेदगोषमुपस्थायेति प्रकृते पुनराहवनीयमुपस्थायेति वच-
नात् । अथ यदप उपसृग्गति गान्तिर्वै भेषजमापः गान्तिरेवैया
भेषजमन्ततो यज्ञे क्रियत इति श्रुतेः । उसृज्यते होता । यवाया-
दिष्वनादृतो^१ भवतीत्यर्थः ।

१६.

१. व्याख्यातावङ्गप्रधानद्वारेणोक्तौ दर्शपूर्णमासौ । व्याख्यातव्या-
न्यपि दर्शपूर्णमासयोरङ्गानि मन्ति । तद्यथा । प्रथमप्रयोगेऽन्वा-
रग्नणीया । अनुनिर्वाण्यः पिण्डपिद्वयज्ञश्च केषांचित् । तेषामपि
विहृतावतिदेशः प्राप्नोति । तन्निवृत्त्यर्थं व्याख्यातवचनम् । दर्शपूर्ण-

भाषाविति च व्याख्यातयोः संज्ञाकरणं शास्त्रसंश्ववहारार्थम् ।
 वक्ष्यति । पूर्वा दर्शपूर्णमासाभ्यामन्वारभ्रणीयेष्टिरित्येवमादिषु अन-
 योरुपस्थानं यथा स्यात्^१ । न च कौण्डपायिनामयनीययोर्ग्रहण-
 मनयोरेव धर्मास्थानात् । दर्शशब्देनामावास्थ्यमुच्यते । तस्य पूर्व-
 निपातः समासे ऽन्यात्तरत्वात् । अनुष्ठाने तु पौर्णमासं प्रथमम् ।
 कुत एतत् । यद्यपरपठे भङ्गं नौयात्सास्य यन्नविकर्षः स्यादिति^२
 ज्ञापकात् । प्रकृतिराद्या प्रकृतिर्मूलं^३ योनिरित्यनर्थान्तरम् । केषां
 प्रकृतिः । इष्टिपशुवन्धानां इष्टीनां पशुवन्धानां च इष्टिरिति
 प्रयाजानुयाजाद्यङ्गकलापमहितं यागकर्माच्यते । पशुवन्धशब्देनापि
 श्रौतः पशुयागः । अतश्च न शाखापशुनां दर्शपूर्णमासौ प्रकृतिः ।
 अपरे तु वर्णयन्ति । व्याख्यातवचनं शिष्यबुद्धिममाधानार्थम् ।
 अतश्च याः काञ्चिदिष्टयस्तासां प्रथमप्रयोगे दर्शपूर्णमासाङ्गत्वाद्वा-
 रभ्रणीयेत्या भवति । न च पिण्डपितृयज्ञो दर्शशाङ्गम् । न्याया-
 न्तरमेतद्व्याख्यातम् ।

१. व्याख्यातो ऽग्निष्टोमः प्रकृतिर्दादग्नाहस्यैकाद्यानां (८. १. १)
 चेत्तदग्निष्टोमः स्वधर्मैर्दादग्नाहमन्वेति । व्याख्यातो द्वादग्नाहः प्रकृतिः
 सत्ताहीनानामिति द्वादग्नाहः स्वधर्मैरहीनमन्वेति ।- अग्निष्टोमश्च
 चोदकपरंपरयात्वेति । तत्राग्निष्टोमस्यापि प्रकृतित्वं यथा स्यादिति
 सूचारम्भः । किं सिद्धमिति चेत् । श्रूयमाणं प्राकृतं नरमधेयमन्य-
 म्निद्रव्ये प्रकृतिं (८. १. २) निवर्तयतीत्याग्निष्टोमिकस्याप्यहीने
 निवृत्तिः सिद्धा भवति । अत्रोदाहरणम् । संपातौ तु निविद्धाने

इति (१६. २०. १५.) श्रूयमाणे जनिष्ठाउघौयेन्द्रस्य नु वीर्याणी-
त्येतयोर्निवृत्तिः सिद्धा भवति । कस्य पुनरन्वयो येनैवमुच्यते ।
अन्वयस्य प्रकृतिरित्याख्येति । फलस्य नान्वयः । कर्मनिबन्धनत्वात् ।
तथा यावच्चौवं दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेतेत्यस्य नियमस्य विकृतिष्व-
नन्वयः । दर्शपूर्णमासकर्मनिबन्धनत्वात् । यत्र दर्शपूर्णमासौ तत्रायं
नियमो न च विकृतिषु दर्शपूर्णमासौ । किं तर्हि तद्वर्त्मता । तथा
च जैमिनिः । कर्मणस्त्वप्रकृतित्वात्फलनियमकर्तृसमुदायस्थानन्वय-
स्तद्वन्धनत्वादिति ।

३. येयं प्रकृतिरुक्ता दर्शपूर्णमासाख्या । अस्यामेव तावच्चिन्त्यते ।
किं प्रधानं कानि चाङ्गानीति । किमेतया चिन्तया प्रयोजनम् ।
प्रधानविनाशे आवृत्तिः । अङ्गविनाशे चानावृत्तिः । प्रकृतौ चैत-
च्चिन्त्यमानं विकृत्यर्थमपि भवतीत्ययमवसरः । अन्तरेणाज्यभागौ
स्विष्टकृतं च यदिज्यते तत्प्रधानमिति संबन्धः । यथायं प्रदेशः
स्विष्टकृदाज्यभागयोरन्तरावर्ती तमावाप इत्याचरते । जैमिनिप्रभृतयः
सूत्रकाराः । अनया संज्ञया व्यवहरन्ति । अस्य तु प्रयोजनं ।
अनिर्दिष्टस्थानमस्मिन् देशे^१ श्रेयत इति । तेन संज्ञानमिति च
जपेरन् (३. ६. ३) । अग्ने वायो विद्युदित्येवमादि (४. ८. ४)
प्रधानानन्तरं प्रोक्त्वा स्विष्टकृतो भवति ।

४. यानि सामिधेय्यनुवचनादीनि आज्यभागान्तानि यानि च
स्विष्टकृतप्रभृतौनि परतस्तानि^२ तदङ्गानि । तदिति सर्वनाम्ना

१ B प्रदेशे । २ A om. तानि ।

आवापिकं^१ प्रधानं निर्दिश्यते । तस्य इतराण्यङ्गानि । उक्रमङ्ग-
चिन्ताप्रयोजनम् ।

५. तेषामङ्गानामभिन्नकाले प्रधानप्रयोजने विभवः शक्तिरस्ति ।
प्रक्रुवन्ति हि सञ्जज्ञान्युपकर्तुमित्यर्थः । तद्यथा । पौषमासे प्रधान-
वज्जले ऽपि कालाभेदात्सङ्गदङ्गानि । तुरायणे च कालभेदात्पृथक् ।

६. यश्चकृत्तं^२ बहूनामुपकरोति तत्तन्त्रमित्युच्यते । अतश्च
लक्षणसूत्रमेतत् । तेन दीक्षणीयादि सङ्गदर्शने ।

७. यत्र तद्धितेन वा चतुर्थ्या वा मन्त्रवर्णेन वा देवताभिः
संयुक्तः शब्दः श्रूयते । किंविशिष्टाभिर्देवताभिः । उच्चावचाभिर्बक्री-
भिरव्याभिर्वा । तत्र सर्वत्र प्रदानं^३ प्रत्येतव्यम् । प्रदानं याग इष्टिरि-
त्येको ऽर्थः । 'प्रधानप्रक्षेपस्य' चैयं संज्ञा । प्रदानमावर्तते । तस्य प्रदानं
स्त्रिष्टकदिसं चेति (१५.२.१७) शास्त्रसंख्यवहारार्थम् । ननु उच्चाव-
चाभिरिति न वक्तव्यम् । पदान्तरस्यासंभवात् । उच्यते । प्रदानाभि-
प्रायमेतत् । तद्यथा । मित्रविन्दायां बह्वीनामेकं प्रदानम् । पशुदेवता-
याश्चैकस्या एव प्रदानद्वयं^४ च । तस्मात्प्रदानविशेषणमुच्चावचाभि-
रिति । ननु पञ्चदशिलक्षरुः पञ्चपशुर्विश्राखयूप इति देवतासंयोगा-
भावात् प्रदानं न प्राप्नोति । उच्यते । समाप्ते श्येनोपपत्तीभ्यामिति
समाप्तिवचनाद्भविष्यति । विश्राखयूपे च यूपवचनात् । यथा सोमे
किष्णोरेण सह बह्वेत्युक्ते धेनुर्वडवेत्यनुक्तमपि ज्ञायते श्रूयते इति

वचनाच्छाखान्तरश्रुतस्यापि देवतासंयोगस्य परिग्रहः पञ्चविलस्य च देवतासंयोगः शतपथश्रुतौ^१ । महर्त्विग्भ्यो निर्वपतीति न प्रदान-मृत्विगुद्देशेन^२ विहितत्वात् । कुतः । शतपथे तमेते चत्वार षट्त्रिजः प्राश्रन्तीति प्राशनवचनात् । तथा तेभ्यो ऽध्वर्युश्चातुष्प्राशं ब्रह्मौदनं निर्वपतीति च ।

८. तत्र तस्मिन्प्रदानस्य नानारूपे श्रवणे यो विकारो भवति स उच्यते । याया देवता विकृतौ चोदिता तद्देवते याज्यापुरोनु-वाक्ये एव भवती नान्ये । एकमपि विकृतं प्रधानं बहूनां प्राकृतानां निवृत्तिं करोति । प्रधानत्वसामान्यात् ।

९. इदं चान्यत् । निगमस्थानेषु वक्ष्यमाणेषु देवतादेशनयूह-नादिषु^३ च सा देवता या यत्र चोदिता । न पर्यायेणात्मैकत्व-रूपेण वा नैरुक्तवत् । अतश्च येनैवाभिधानेन चोदिता तेनैवोप-लक्ष्यते । प्रकाशत इत्यर्थः ।

१०. निगमस्थानशब्दश्रुत्युत्पत्तिरादरार्था । स चादरः प्रायश्चित्तविशेषार्थः । ततश्चावाहनादीनामन्यथाकरणेन मन्त्रानुजपमात्रं प्रायश्चित्तम् । अपि च । यस्मादिज्यमाना एव निगच्छन्ति तस्मा-द्विगमस्थानानीतिवचनात्स्त्रिष्टक्यागाभावे अग्निं होत्रायावहत्येत-त्पदं न भवति । कुतः संदेहः । होत्वकार्ययोगाद्ग्रेहेऽंतुः । आ-वाहनादीनि वर्जयित्वा अन्यत्रानिज्यमानस्यापि शब्दोच्चारणमस्यैव । तद्यथा । अग्निर्हेता वेत्वग्निर्हेत्रमित्यादौ । वनस्यतिप्रैषे च । यंत्रा-ग्नेर्हेतुः प्रिया धामानि । सूक्तवाकप्रैषे च । अग्निमद्य होतारम-

दृशीतेति । उत्तमे प्रयाज इत्यत्र उत्तमशब्दो यदि न क्रियेत ततः प्रयाज इत्यमाना निगच्छन्तीति तदृवनस्यत्योः प्रयाजेऽभिध्याद्गं-
नात् तयोरेव निगमनानि स्युः । खिष्टकृत्रिगद् इति निगदवचनं
संज्ञार्थम् । देवतावचनं चोदितदेवतार्थम् । ततो भ्रान्त्यावाहितस्ये-
ष्यमानस्यापि न निगमाः । ननु पर्यग्निकृतस्य स्वाङ्गस्येव्यमाना-
भावात्त्रिगमाभावः प्राप्नोति । तथा तत्रैव वनस्यतेः खिष्टकृदित्तं
भवत्यत्र । उच्यते । पर्यग्निकृतसुरसृजन्ति (८. १७. ५) इति मिद्धे न
संज्ञापयन्तीति वचनं सर्वधर्मप्रापणार्थम् । ततो भवत्येवावाहनम् ।
तथा देवतादेशनादिष्वपि निगमस्थानमंज्ञा । हेतारम्भात् । अत
उपांशुहविःषु तेषामप्युपांशुता भवति । न च त्वष्ट्रे दृष्टत्वादन्येषां
कपिञ्जलादीनां पर्यग्निकृतानां स्वाङ्गधर्माः अनुकामन्तश्च विकारा-
न्वाख्यास्याम इत्युत्तरसूत्रे यद्वात् ।

११. अन्यमनुसरन्तो विकारानुक्रमेभ्यो विकारेभ्यो ये अन्यया
भवन्ति ताग्याख्यास्यामः । असंभोहेन प्रदर्शयिष्यामः । ये चोक्तस्ते
च सन्ति यास्यानुक्रमिष्याम इति वाग्वदः । तद्देवते याज्यापुरोतु-
वाक्ये इत्युक्तम् । अनुकामन्तो अन्यया वदिष्यामः । तद्यथा । एन्द्र
याहि हरिभिः सखे विष्णो वितरं वि क्रमस्वेत्यत्र न विकल्पः । इष्य-
माना देवता निगच्छन्तीत्युक्तम् । तदन्यथाप्यनुकामन्तो वर्णयिष्यामः ।
यथा । इन्द्रं वसुमन्तमावहेत्यादौ । अनिक्तोषु पर्यायेणापि देवताना-
नेत्येवमादिश्रुतेर्वचनादन्यथा वक्ष्यामः ।

१२. वक्ष्यति । अग्रये पवमानायेष्टिः पौर्णमासीविकारः । तत्र

वार्चघ्नावाज्यभागौ प्रतीयाज्जानीयादित्यर्थः^१ । सामिधेनीस्विष्टकृत्प्र-
तिषेधार्था इयं परिभाषा । अन्यथा चोदितेन सह विकल्पः स्यात् ।
ननु वार्चघ्नौ वृधन्वन्ताविति सर्वत्र वक्तव्यं किं पौर्णमासीविकारो
ऽमावास्याविकार इति वचनेन । उभयमञ्ज्ञार्थम् । किं हतं भवति ।
पौर्णमासं प्रथमाद्यै तन्त्रं भवतीत्यस्याप्ययमेवार्थ इति ज्ञापितं भवति ।

१३. प्रतीयादिति वाक्यशेषः ।

१४. पौर्णमासीविकार इत्युक्ते वार्चघ्नौ । अमावास्याविकारे
वृधन्वन्तौ इति वचनात्^२ अनुक्ते न किञ्चित्प्राप्नोतीति तदर्थं वचनम् ।
विकल्पभूतौ विकल्पेन भवत इत्यर्थः ।

१५. देवतया हेतुभूतया प्रतीयात् । कथम् । यत्राग्निर्देवतात्वेन
श्रूयते ऽग्नीषोमौ वा तत्र वार्चघ्नौ । यत्रेन्द्र इन्द्राग्नी वा तत्र वृधन्वन्तौ ।

१६. इयमपि हेतावेव पञ्चमी । हविषा वा हेतुभूतेन हविषा
वा लिङ्गेन प्रतीयात् । कथम् । श्रौषधद्रव्यं पौर्णमासे^३ । सांन्याव्यद्र-
व्यममावास्यायाम् ।

१७. प्रतीयादिति वर्तते । यत्र हेतुसंनिपातः । तद्यथा ।
ऐन्द्रेमेकादशकपालं पुरोस्तामं निर्वपेदाग्नेयं पय इति । तत्र हविषो
बलीयस्त्वम् । तत्र ऐन्द्रे पुरोस्तामे वार्चघ्नौ । आग्नेये पयसि
वृधन्वन्तौ ।

१८. सर्वार्था इयं परिभाषा । आज्यभागार्थायास्तु विकल्पस्या-
नवकाशः स्यात् । अत्रोदाहरणानि । विराजौ (३. १३. २३)

१ C ins: - - वाहनं । तेषां देवताशब्दादित्यपि निगमस्यानात्मज्ञा । २ B निय-
माद् instead of वचनाद् । ३ B पौर्णमासं resp. आमावास्याम् ।

स्त्रिष्टुत इत्युक्तेरुक्तसामान्यादृमेव^१ नियम्यते । न निगदः । अतो
निगदानिदृत्तिः । कयाशुभीयेन जमिष्ठाउपीयस्य निदृत्तिः । सूक्तेन
सूक्तस्त्रेव सामान्यात् । बह्वदेवतस्य प्रकृत्यभिर्जनमने^२ तत्र ऐन्द्राग्रं
याज्यानुवाक्यायुंगलम् । इन्द्राग्नी वै सर्वे देवा इत्यर्थवादसामान्यात् ।
अन्याय इति चेत् । उच्यते । असत्यां गतौ येन केनचित्सामान्येन
व्यवस्था युक्ता ।

१६. तदन्यत्र सायनाभ्यां दर्शपूर्णमासाभ्यामित्यत्र (१.४.१२)
वस्तुवृत्तेनोक्तं न प्रवृत्तः । तदिहानुद्यत एवामंदेशार्थम् । उत्तरसू-
चार्यं च । अत्र इष्टिपशुवन्धाधिकारानुकर्षणार्थः ।

२०. अविकल्पार्थं सूत्रम् । इष्टिपशुवन्धेस्त्रेव वचनादन्यत्^३ ।
सोमे तु सत्यपि वचने दौघणीयादिषु विकल्पो भवति । तथा च
शतपथे । तस्य सप्तदश सामिधेन्यो भवन्ति । उपसत्सु तु यावदादिष्टं
कुर्षादिति यद्वाच्यं विकल्पः । नासाधमांतिदेश इति न्यायाद्यातु-
मांशमोमेषु । पिव्यापामेकैव सामिधेनौ । अतश्च मिचविन्द्रायां
पञ्चदशैव सामिधेन्यः । शांखान्तरे तु सहस्रं सामिधेनीनामाद्यतम् ।
तेन सह विकल्पो न भवति । ननु विश्वजिति^४ केषांचिदैकविंशतिः
सामिधेन्यः शांखान्तरे । तथा इष्टंकापशौ शतपथे । तस्यैकविंशतिः
सामिधेन्यलोपां चतुर्विंशतिः सामिधेन्य इति तत्र कथम् । उच्यते ।
अस्माकं तत्र विप्रोपाभावात्साप्तदशेन सह विकल्पः ।

१ A •सुक्ते अक्षया • B •सुक्ते कल्पया • २ A प्राकृता • C प्राकृतार्थजनन-
मेन्द्राग्रं या- ३ १ A C (in marg) ins इष्टिपशुवन्धेस्त्रेविति वचनम् । ४ A ins.
विश्वजिति ।

२१. काम्यासु कामसंबन्धेन चोदितासु । तद्यथा । शर्वकामि-
क्यग्रये कामाय इत्येवमाद्यासु स्त्रीलिङ्गनिर्दिष्टासु उपांशुहविषं
कार्यम् । यज्ञार्थवर्षणं वै काम्या इष्टयस्ता उपांशु कर्तव्या इति श्रुतेः ।
लिङ्गदर्शनाच्च । अथो सर्वे वै कामा विभक्तिषु तस्मादुपांशु भवन्तीति
स्वश्रुतौ (२.५) ।

२२. अकाम्यास्वपि दीचणीयाद्यासु तथा अनिर्दिष्टेष्वपि च
तद्यथा सौर्यस्योपांशु प्राजापत्यस्योपांशु इत्यादिषु । यन्धमनुसरन्तो
व्याख्यास्यामः । अविकल्पार्था ऽयं योगः । देवत उच्चैरुपांशुतायां
(१३.१.३) चेत्युक्ते ऽपि स्वमतपरिग्रहार्थं वचनम् ।

१७.

१. हविषां विधानप्रक्रमे^१ प्रतीकघृहणमृगादिघृहणं याज्यापु-
रोनुवाक्यानां प्रत्येतव्यम् । एतामामृचां प्रतीकानि विभक्तय इति
श्रुतौ प्रयोगदर्शनात् । एतदुक्तं भवति । यागचोदनाप्रक्रमे^२ यत्प्रती-
कघृहणं तद्याज्यापुरोनुवाक्यानां प्रतीयात् । यद्यन्यः प्रयोजनान्तर-
संबन्धो नास्ति । अत्रोदाहरणानि । सोमं लष्टारं देवानां पत्नीरग्निं
गृहपतिमिति यजतीति प्रकृत्याह । आ प्यायस्व सं ते पयांसीह
लष्टारं तं नस्तुरीपमित्यादि । तथाग्रये ऽग्निमत इति प्रकृत्या^३-
ग्निमग्निं हवीमभिरित्यादि । तथा प्रायणीयेष्टिः । पथां स्वस्ति-
मग्निं सोममित्याद्यनुक्रम्य स्वस्ति नः पथासु स्वस्तिरिह्यमे नथाग्ने

१ A • प्रधान • B • विप्रदान • । २ A • प्रकरणे B याज्याधी • । ३ B ins.
चाह ।

त्वं पारयेत्यादि । न चेदन्वो ऽर्थसंयोग इति कस्मात् । उच्यते ।
 आग्नेयो वा इयोः पूर्वाञ्जेन तनूदेवताः पुरस्तात्पुरोलाभाग्रस्थानिं
 पञ्चमानं पावकं च श्रुचिं चोपरिष्ठाद्विश्वेभिरग्ने अग्निभिरग्ने
 विश्वेभिरग्निभिरिति (२. ३. ८. १०) स्त्रिष्टकदर्शन संयोगात्प्रधान-
 स्त्रेते न भवतः । अग्ने जुषस्त्रेत्याहुतौ ह्ययमानाधाम् । उपप्रियमित्याह-
 वनीये ह्ययमानायामिति नेते याज्ये । अग्नीषोमप्रणयनसंयोगात् ।

२. द्विप्रश्नितेषु 'यजतिषु देवतालिङ्गरहितेष्वपि चोदनानुपूर्व्येण
 याज्यापुरोनुवाक्ये भवतः । तद्यथा । द्रुतं वा विश्ववेदसमिति
 द्विदेवत्यानामिति (१४. ५१. १४) चोदनाग्रहणे अस्मिन् यागा-
 नुपूर्व्येण स्यात् । को दोष इति चेत् । उच्यते । पशुपुरोलाभे
 ऽक्रियमाणे ये एव पशुपुरोलाभस्य प्राप्ते ते एव प्राप्नुवः पयोः ।
 तन्मा भूदिति चोदनाग्रहणम् ।

३. न केवलं चोदनानुपूर्व्येण व्यवस्था किं तर्हि दैवतेन प्राधा-
 न्यस्तुतिभाषा शब्देन । चोदितदेवतापर्यायेणापीत्यर्थः ।

४. लिङ्गमुच्यते । लिङ्गेनात्यन्तमहचरितं यदुच्चार्यमाणं लिङ्गिनं
 प्रत्यायपति । यथा । धूमकेतुः पुंस्यद्द्र इत्यग्नेः । तेन लिङ्गेन ।
 न केवलं पूर्वैरेव कारणैर्व्यवस्था ।

५. उपसर्जनमुपसर्गा गुण इत्यर्थः । अतस्य मगुणासु देवतासु
 चोदितासु अनधिगच्छन् अप्राप्नुवन् तस्मिन्ने मगुणे देवतास्त्रिं दैवतेन
 देवताशब्देन केवलेन तुष्येत् । आत्मनस्तुष्टिं कुर्यात् । नद्ये तु

न कुर्यात् । यत्र सूत्रकारेण याज्यापुरोनुवाक्ये नोक्ते तत्रैवं कुर्यात् । तद्यथा । विश्वेभ्यो देवेभ्यो वार्षिकेभ्यो जागतेभ्यः सप्तदशेभ्यो वेहूपेभ्य इत्यादौ ।

६. उपसृष्टाः सगुणा एव निगमस्थानेषु भवन्ति । तद्यथा । अग्निं तपस्वन्तं जनदन्तं पावकवन्तमावहेति ।

७. अभौक्ष्णं पुनःपुनर्या वाचिद्देवता तस्यैतस्यै देवतायै हवि-
शोद्यते । एकस्मिन्नेव कर्मणि । तद्यथा । आग्नेयं कृष्णघ्नीवमालभेत
सौम्यं बभ्रुम् । आग्नेयं कृष्णघ्नीवमिति चरकाणाम् । तत्र प्रथम-
स्याग्नेयस्याग्ने नयेति पङ्कः । द्वितीयस्था ते वत्सो मनो यमदित्य-
शये कामाय पङ्क उक्तः । ननु सगुणा एताः । उच्यते । निर्गुणस्य
चोदितस्य गुणो भवन्नपि न दुष्यति । यथा प्र तत्ते अद्य शिपिवि-
ष्टेति । देवतायै हविशोद्यत इति देवतावचनात्काये प्राजापत्याः
प्राजापत्य इतरे । को वे प्राजापतिरित्यर्थवादात् । तथा प्राजापतिर्वै
क इति च । हविशोद्यते तत्रेति वचनाद्यस्मिन्नेव हविषि पूर्वमुपदेग
श्रौपधमाज्यं वा तत्र व्यवस्था । प्रथमोपदिष्टे प्रथमचोदनायामुप-
दिष्टे इत्यर्थः । याज्यानुवाक्ये इति । ननु याज्यैव केवला । यात-
यामत्वदोपागङ्कया ते इति वचनाद्विपर्यामेनापि ते एव । वर्षायमी
(१. १७. ११) तु याज्येति तत्र तुगन्दाच्चियमः । सर्वत्र प्रती-
यात् । सर्वत्रैव जानीयात् ।

८. इदं चान्यदुच्यते । इष्टयो बह्वप्रकाराः शाखान्तरेषु काम-
विशेषसंयुक्ताः पद्यन्ते । ताश्च पृथक्कृतः नानालेन न शक्या विगण-
यितुं ततश्चान्यानपि धर्मान्यथोक्ताननुतिष्ठेत् । तद्यथा । स यदि

दृष्टिकामः स्याद्यदीक्षा वा यजेत दर्शपूर्णमासयोर्विवं ब्रूयाद्दृष्टिकामो वा अस्मीति तत्रोक्त्वा अर्घ्युं ब्रूयात्पुरोवाकं च विद्युतं च मनसा-
ध्यायेति अभ्राणि मनसाध्यायेत्याग्नीध्रं स्तनयितुं च वर्षे च मनसा-
ध्यायेति होतारं सर्वाष्टेतानि मनसाध्यायेति ब्रह्माणमित्येवमादयो
धर्माः शाखान्तरीया याद्या इत्येवमर्थः सूत्रारम्भः ।

८. तत्र तेऽपि शाखान्तरेषु या अनादिष्टयाज्यापुरोनुवाक्या
देवताः तासु गायत्रीचिष्टुभौ । गायत्री पुरोनुवाक्या चिष्टुव्याज्या
इत्येतया यत्रस्थया । तद्देवते या देवता चोदिता । न तु भक्ति-
मात्रेण । यथा । आग्नेयी गायत्रीति । परीच्छेत् । सर्वतोऽपिच्छेत् ।

१०. गायत्रीचिष्टुभोरसामे उष्णिहं दृहतीं च परिहाप्य
अन्यानि प्राहृतानि विरालष्टमानि च्छन्दांसि यहीतयानि । कुतः^१ ।
विरालष्टमानि च वा एतं च्छन्दांसि गोपायन्ति योऽसौ तपति तां
ते संपदं मोहयन्ति ये ऽतिच्छन्दोभिर्घञ्जन्तीत्यपरेण दर्शनात् ।
नोष्णिहा वषट्कुर्वाञ्च दृहत्या वषट्कुर्वादिति चरकाणाम्^२ । अभावे
ऽन्यथापि शुनामीराविमामिति यद्वात् ।

११. पुरोनुवाक्यातो याज्या वर्षीयभौ गुरुतरा कर्तव्या ।
तुगब्धो निधमार्थः । तेन यच्च विषयांसेन लघीयसौ तत्र न विप-
र्यस्येत् यद्यपि अभीष्टणचोदना^३ ये ते इति परियङ्गात् । तथा च
भहिष्मो याज्यापुरोनुवाकाविषयांसे^४ सूत्रकारेणैव कृतो यज्ञः

१ B om. the words from च्छन्दांसि to कुतः C om. from विरालष्ट. to कुतः ।

२ B कुर्वादिति च वारचम् । C कुर्वादिति च । विरालष्टमानि च्छन्दांसि यहीत-
यानि । कुतः वारचम् । ३ B अभीष्टणचोदनायां यो न इति परियङ्गात् । C
अभीष्टणदेवतात् । ४ C om. याज्यापुरोनुवाक्या ।

उत्तरस्य महिम्नो याज्यापुरोनुवाक्ये विपर्यस्येदिति (१६. ७. १२) ।
विच्छन्दभो न विपर्याभो भवति । चिष्टुपूजगत्योश्च चिष्टुप् वर्षी-
यमी । गौनक्रवचनात् गुर्वक्षराणां गुरुवृत्तिं सर्वं गुर्वक्षरं चैष्टुभमेव
विद्यादिति (२. १८. २२) ।

१२. पूर्वाक्ताभाष्ये सति ममे वा । तुन्धप्रमाणे कल्पयितव्ये ।

१२. यत्र यथोर्याज्यापुरोनुवाक्ययोरेतेषां वक्ष्यमाणानां
लक्षणानां किञ्चिद्भवेत् । पुरोनुवाक्यालक्षणान्यप्यसंभवे याज्यायां
पाद्याणि । याज्यालक्षणान्यपि पुरोनुवाक्यायाम् । कथं नाम
स्युरित्येवमर्थः सूक्षारम्भः । किञ्चित्स्यादिति वचनात् ऊवे ह्वयामि
आहुवामहे पिय पाहि अपाः एवमादि । न तु यथापठितान्येव
पाद्याणि ।

१४. ऊवे ह्वयामहे श्रुधागच्छेदं बर्हिर्निषीद देवतानामेति
पुरोनुवाक्यालक्षणानि । ऊवे ह्वयामहे एते एव कर्तव्यवचने । नान्ये
लक्षणत्वेन ग्रहीतव्ये ददामि ब्रवीमीति । कुतः । किञ्चिद्वचनात्किद्धे
तुष्ट्यार्थयोः पाठात् । आगच्छीति सोपसर्गमतः पुनःपाठः । निषीदेति
सोपसर्गमेकं लक्षणम् । देवतानामेति । नामधेयमिति नोक्तं पर्या-
यान्तरस्यापि ग्रहणार्थम् । न चेष्टय इतीश्वधिकारे ऽपि सति
लक्षणानीति वचनात्पाशुकान्यथेतानि लक्षणानि ।

१५. अद्भि पिबेत्येतेषां न स्वरूपेण ग्रहणम् । किं तर्हि उप-
लक्षणमात्रेण । कुतः । लक्षणधिकारे पुनर्लक्षणानीति वचनात् ।
अतश्च क्वचिद्भासुयत्ययो भवति । न चैतदल्लाक्षिकं नैगमेषु तत्रतत्र
ग्रहणात् । तथा च श्रुतिः । आहुतीवृधमित्यभिष्टुपा (८. ८) । जुपस्र

प्रतिर्ह्येत्यभिहृषा । देव याज्येत्यभिहृषा । हविष्मती हविषः । वंदि-
ष्टमिति वज्रल इव हि पुरोस्तामः । प्र वाहवा सिद्धं जीवसे न
(कौ० ब्र० १८.१३) इति हविषो वाहवेति तद्धविषो ऽज्ञानां रूपं
इत्येवमादीन्याह । किमेवं सिद्धमिति चेत् । उच्यते । गायत्रः सर्वस्वार
इति प्राकृतानां स्थाने तस्मिन्नुक्ता गायत्र्यः कर्तव्याः । तत्र केन-
चित्कामान्येन लिङ्गं सिद्धं भवति ।

१६. पूर्वस्मिन् प्रदेशे लक्षणं यस्याः स्यात् सा पुरोनुवाक्या
समृद्धलक्षणा ।

१७. उपरिलक्षणं यस्याः सा उपरिष्टालक्षणा । द्वितीये ऽर्ध्वं
'वा पादे लक्षणं यस्याः सा याज्या समृद्धा । प्रदेशविशेषस्योक्तस्या-
भावे अनियम इति^१ पृथक्पुनरुक्तत्वात् ।

१८. अग्निगच्छलभमानस्तदेवते । तदिति सर्वनाम्ना चोदि-
तायाः परामर्शः । सा देवता अनयोरिति अतद्गुणमंविज्ञानो^२
वज्रश्रीहिः । तेनैतस्मिद्धं भवति । अग्निरस्मिन्नापि देवतापदेनोपल-
क्षिते धाम्ने । यथाभितष्टीयभृतांशादिषु । अधिगमानधिगमौ च
वज्रचमाखाविषयो । तथा देवते दर्शनात् । तत्र दाशतयीप्रधानेव
देवताचिन्ता^३ । यतः नद्याभ्यां यजेत् । नद्याभ्यां नमनशोलाभ्यां
पुनःपुनःप्रयोगे ऽप्यथातयामाभ्यामित्यर्थः । यजेदिति वचनादिष्टि-
पशुसोमेषु सर्वत्र ।

१९. इतिशब्द एवशब्दस्यार्थः । ऊहेदेव । न विकल्पं कुर्यात् ।

१ Om. न्ये । २ A om इति । ३ B om. रि A नृषं । ४ A चिन्तापतः B चिन्तापत ।

स्यु विकारो न विद्यत इत्यनेन ऊहेद्यथार्थं प्रापयेदित्यर्थः ।
 द्विदेवतवज्रदेवतेषु हविःषु । अनयोर्चर्चोर्गुणपदस्थाभावात्कदाचि-
 दाहवनीयो हविर्वह्नार्थमभ्यर्थ्यत इति संदेहः स्यात्तदर्थं द्विदेवत-
 वज्रदेवतेष्विति वचनं । अहेलता मनसेत्यनयोर्वा अनूहार्थम् । मनसा
 देवानां वाचा पार्थिवानामिति लोकप्रसिद्धेः ॥ आगृणुतं आगृणुत ॥
 वां गीर्भिः । वो गीर्भिः ॥ निषीदतं नः । निषीदत नः ॥ गच्छतं ।
 गच्छत ॥ जुषेथां । जुषध्वं ॥ वीतं । वीत ॥

२०. इदं चानादिष्टयाज्यापुरोनुवाक्यासु पचान्तरम् । प्राक-
 तीर्याज्यापुरोनुवाक्याः स्वधर्मेणानुव्रवन् होता तां विकृतिचोदितां
 देवतां प्रणमेत् । कथम् आत्मनोऽभिसुखीकृत्य हृदि विज्ञानमयीं
 प्रकृतिमभिलिख्य नानात्वचिकैकत्वैः^१ संकल्प्य मनसा ध्यायेत् । तथा
 च श्रुतिः । यस्यै देवतायै हविर्गृहीतं स्यात्तां मनसा ध्यायेद्दपद्धरि-
 यन्निति । द्विरभ्यासो ऽध्यायपरिसमाप्तौ शिष्टाचारस्तदाचरणं चायु-
 य्यमिति ॥

इति शाङ्खायनसूत्रपूर्वार्धभाष्ये प्रथमो ऽध्यायः ।

अथ द्वितीयोऽध्यायः ।

१.

१. उक्तमेतद्वाख्यातौ दर्शपूर्णमासौ प्रकृतिरिष्टिपशुवन्धाना-
मिति न च दर्शपूर्णमासादिकाः क्रिया गार्हपत्याहवनीयाश्वान्धा-
र्यपचनादिभ्यो विनापि सिध्यन्ति । आधानादिगुणविशिष्टाश्च
गार्हपत्याद्याख्यां लभन्ते । नान्वेनोपायेनाहताः । तदर्थमुच्यते ।
वसन्ते ब्राह्मणस्याग्न्याधेयमिति । वसन्तश्चतुस्तस्मिन् चतौ ब्राह्मणस्य
यजमानस्याग्न्याधेयाख्यं कर्म भवति । कुत एतत् । ब्राह्मणे वसन्त
आदधीतेति श्रुत्यन्तरात् । स्वभावायामथग्न्युत्पत्तिशेषत्वेन तनू-
देवताभ्य इष्टय उक्ताः । अस्मिन्ने लोके उभये देवमतुष्या आसु-
रित्युपक्रम्य एता वा अग्नेस्तत्त्वस्तुचदेता देवता यजत्यवाग्निः सज्जः
सतनूः प्रीतो भवतीति ।

२. ममानं पूर्वेण ।

३. कृतव्याख्यानम् ।

४. वैश्वस्रायं विकल्पोऽनन्तरत्वात् ।

५. शिधिरश्चतुः सर्ववर्णानां वसन्तादिभिर्विकल्पत इति
वाक्यशेषः । एवमेव शाखान्तरे श्रुतत्वात् ।

६. वसन्तादिष्वपि अनियमः सोमेन यद्युत्पन्नस्य । तथा च
श्रुतिः । सोमेन यद्युत्पन्न आदधानो नतुं प्रश्नेषु मरुचम् ।

७. उक्तेषु चतुर्वेदानयोक्तिष्वोराधानं कुर्यात् । तत्रामावास्या-

धाने पूर्वस्यामुपवासाद्युपक्रम उत्तरस्यामग्न्युत्पत्तिरिष्टयश्च । कुतः ।
 शतपथश्रुतेः । पौर्णमास्याधाने तु चतुर्दश्यामुपवासाद्युपक्रमः पौर्ण-
 मास्यामग्न्युत्पत्तिरिष्टयश्च । शोभतेऽन्वारम्भणीया पौर्णमासं च ।
 कुतः । काठके दर्शनात् । तत्र पथते । आधानं चेत्यौर्णमास्यां पूर्वां
 तन्नूदेवताभ्य उपवसेदुत्तरामन्वारम्भणीयायै पर्वणे चेति ।

८. उक्तेष्वेवर्तुषु पूर्वेण सह विकल्पार्थो वाग्बद्धः । शुद्धपक्षे
 शुक्लपक्षे पुण्ये नक्षत्रे पुष्यादौ आदधीत ।

९. कामसंयुक्तानि यथाश्रुतानि ग्राह्याणीति श्रेयः । तद्यथा ।
 वज्रहैव प्रजया पशुभिर्भवति य एवंविद्वान्वोहिष्यामाधत्ते । अयं
 ह गच्छति य एवंविद्वान्मृगशीर्षं आधत्ते । पूर्वयोरादधीत पुरस्ता-
 त्कतुर्हैवासौ भवति । उत्तरयोरादधीत श्वःश्रेयसं हैवास्मा उत्तरा-
 वद्भवति । हस्ते अग्नी आदधीत य इच्छेत्प्र मेदीयेति । चकारो
 विकल्पानुकर्षणार्थः ।

२.

१. उच्यन्त इति वाक्यश्रेयः । किमर्थमेतत् । उच्यते । पूर्व-
 कालैः सह समुच्चयो मा विज्ञायीति । अथशब्दस्तर्हि अनर्थको
 ऽनन्तरमेव कालवचनात् । सत्यम् । इष्टिकाला इत्यस्य पूर्वपदेन
 सहानन्तर्यार्थिनार्थवान् भवति^१ । तथाहिताग्निने सत्यपि इष्टिकरण-
 पक्षे ऽङ्गीकृते यावदिष्टयो न कृतास्तावदन्याः क्रिया यागहोमरूपा

न भवन्ति । अदितिं वा अन्वग्याधेयं संतिष्ठत इति (१४. २. २१) लिङ्गात् ।

२. वाशब्दः प्रत्येकमभिसंबध्यते । मद्यस्तस्मिन्नेवाहनि । दाद-
शाहे दादशाशान्ते । मशमीनिर्देशात् । एवं मासादयो द्रष्टव्याः ।
कुतः । शाखान्तरश्रवणात् ।

३. एतास्ता दृष्टय उच्यन्ते धामा काला उक्ताः । अग्नये पव-
मानगुणायेष्टिः कर्तव्या । एवमेव श्रुतत्वात् ।

४. वार्षघ्नावाज्यभागावित्यर्थः । सिद्धमेवैतत् । पुरोलाशह-
विद्वादाग्नेयत्वाच्च । तथाप्युच्यते । अस्या एव द्वितीयत्वे वृधन्वन्तौ
मा भूताम् । आमावास्थं द्वितीयाया इति श्रुतेः ।

५. अग्न आगूंषि पवसे पुरोनुवाक्या । अग्ने पवस स्वपा
याज्या ।

६. तं हि शशन्त ईजते अनुवाक्या । ते स्याम ये अग्नये
याज्या । एते स्विष्टकृतौ । ईमितवत्यौ ह्यवाङ्मत्यौ प्रयमायै संयाज्ये
इति श्रुतेः । यूयमाणं प्राहृतं नामधेयमन्यस्मिन्मध्ये प्रकृतिं निव-
र्तयतीति प्राहृतयोर्निवृत्तिः । निगदस्य चानिवृत्तिः । श्रुत्यत्वात् ।
श्वसेधीयायां च निगदप्रतिषेधात् ।

७. अग्नये पावकगुणायैकं इविः । अग्नये श्रुधिगुणाय द्विती-
यम् । एषा द्वितीया इष्टिः स्त्रीलिङ्गनिर्देशात् । पावकशुची
गुणी । दौ क्षमी यजतीति श्रुतेः । अग्नये च पावकाय श्रुचये
चेति शोक्तम् । 'शुचरेवाग्निरहितस्य यागो मा विशाषीति । एता

वा अग्नेस्तन्वस्तद्यदेता देवता यजतीति संदेहः स्यात् । अन्यथा सह समानतन्त्रोपदेशे एतदीयं तन्त्रं द्वियगब्दात् ।

८. वृधन्वन्तावाज्यभागौ ।

९. अग्ने पावक रोचिषा पुरोनुवाक्या । स नः पावक दीदिवो याज्या प्रथमस्य हविषः ।

१०. अग्निः शुचिप्रततम इति पुरोनुवाक्या । उदग्ने शुचयस्तव याज्या द्वितीयस्य हविषः । ता वै गायत्र्यो भवन्ति । अभिरूपा भवन्तीति लिङ्गात् ।

११. अग्निमग्निं हवीमभिः पुरोनुवाक्या । अग्निनाग्निः समिध्यते याज्या । द्युग्नी द्वितीयाया इति श्रुतेः ।

१२. इष्टिपहणमनुवर्तते । अदितये द्वितीया इष्टिर्भवति । द्वितीयाद्वितीयायहणमिष्टिचयेणायमेक आधानकल्प इत्यस्यार्थस्य प्रतिपादनार्थम् ।

१३. त्वमग्ने सप्रथा असि सोम यास्ते मयोभुव इत्येतावाज्यभागौ । सदन्तौ नाम वेदितव्यौ । संज्ञाकरणं शास्त्रसंख्यवहारार्थम् ।

१४. उत त्वेतेषा ऋक् प्रधानस्य पुरोनुवाक्या ।

१५. महीमूखादिका प्रधानस्य याज्या ।

१६. प्रेङ्गो अग्ने दीदिहि पुरो नः स्विष्टकृतः पुरोनुवाक्या । इमो अग्ने वीततमानि हव्येति याज्या । सप्तदशमामिधेनौका द्वितीयेत्यारभ्य सर्वस्य एवमेव श्रुतत्वात् । अयमाधानकल्पः स्वशाखायामुक्तः । वक्ष्यमाणस्तु शाखान्तरात् । ननु सद्विद्विराजोः संज्ञाकरणं विनापि शास्त्रसंख्यवहारमिद्धिः । यथा वैराजमाज्यं

एतस्योमीयं वेति । तथापि मंजा कृता । कथं नाम सार्वकामिक्यां
भूतिकामस्य भवन्ती स्याताम् । दौष्ट्यन्नाद्यश्रीकामस्य विराजाविति
वृद्धसंप्रदायः ।

१७. चतस्र इष्टयः कार्या इति श्रुत्यन्तरम् । तन्मतानु-
सारिणो ऽग्नये प्रथमां कुर्युः । ननु देवतोपदेशो न कर्तव्यो याज्या-
नुवाक्यालिङ्गसिद्धेर्वैश्वदेवतावत् । उच्यते । इदमेवोदाहरणमङ्गीकृत्य
ब्रूमः । अग्नेः शुभेन जागृवे । एवमादिगुणस्तयुक्तो ऽग्निः प्रतीयते ।
ननु याज्यायां गुणाभावादभंदेशः । उच्यते । नावश्यं याज्यानुवाक्ययो-
रभेयोरपि गुणा वृशन्ते । यथा शुनासीरीये । तस्मादत्रव्या देव-
तेति । अग्नये प्रथमा । अग्नये पवमानाय द्वितीया । द्वितीयात्वे
पौर्णमासीविकार इत्युक्तत्वात्पौर्णमासावाव्यभागौ । अग्नये च पव-
कायाग्नये च शुभये तृतीया यथोक्ता । अदिनये चतुर्थी यथोक्तेव ।

१८. अग्नेः शुभेन जागृवे पुरोनुवाक्या । उप ह्य जुक्तो मम
याज्या ।

१९. अर्धन्तस्त्वा इवामहे पुरोनुवाक्या । अग्निं स्तोमेन
बोधय याज्या । खिष्टकृत एते भवतः । ता वै गायथो भवन्तीति ।
अभिष्टपा भवन्तीति सिद्धान्तः ।

३.

१. कल्पान्तरमासां चतसृषामिष्टीनाम् । प्रथमा च द्वितीया
च समानतन्त्रे भवतः । अग्निरग्निश्च पवमानः । तच्च पवमानाअर्थं
तन्ममित्युक्तम् । इष्टिवचनात् । तन्मयाज्याकूपमिति च श्रुतेः । अतश्चास्ती

पौर्णमासावाञ्ज्यभागौ । यथोक्ता याज्यानुवाक्याः । तं हि ग्रथन्त ईलते ते स्याम ये अग्नय इति खिष्टकृतः ।

२. समानतन्त्रे भवतः । तत्राग्नेयी प्रथमा । ततः पवमान-पावकशुचयस्तन्त्रं तत्र भूयसां साधर्म्यमिति न्यायेन (१३.१४. ५) पावकशुच्याश्रयं तन्त्रम् । तेनामावास्याविकारः । उक्ताः प्रधानयाज्यानुवाक्याः । अग्निमग्निं हवीमभिरग्निनाग्निः समिथ्यत इति खिष्टकृतः । ततो ऽदितये द्वितीया ।

३. अपरः कल्पः । पूर्वोक्तान्येव पञ्च हवींषि द्विभः कृत्वा । अग्निश्च शुद्धः । अग्निश्च पवमानः । ईदृशी प्रथमा । तत्र पवमान-संबन्धि तन्त्र । तदुक्तमिष्टिवचनात् । अतः पौर्णमासीविकारः । तं हि ग्रथन्तस्ते स्यामेति संयाज्ये । अग्नये च पावकायाग्नये च शुचये द्वितीया यथोक्ता ।

४. द्विहविष इति पञ्चभिर्न संभाव्यते । तदर्थमाह । अदिति-देवत्यस्य हविष ऐन्द्राग्नौ द्वितीयो भवति । ब्राह्मणस्य यजमानस्य । अत्रादितिप्राधान्यात्सप्तदश सामिधेन्यः सदन्तावाज्यभागौ विराजौ संयाज्ये । अदितेः उत त्वामदिते महि महीमू षु मातरमिति । ऐन्द्राग्नस्तेन्द्राग्नौ अवसा प्र चर्षणिभ्य इति ।

५. द्वितीयो ब्राह्मणस्य । अत्राण्यग्नीषोमा सवेदसा युवमेतानीति विशेषः ।

६. आदित्यस्य द्वितीय ऐन्द्रः । राजन्यस्य चत्रियस्येत्यर्थः । याज्यानुवाक्ये इन्द्रं वो विश्वतो मादयस्व हरिभिरिति ।

७. आदित्यस्य द्वितीयो वैश्वदेवः । वैश्वस्य यजमानस्य ।

८. विद्ये देवाम आगत पुरोनुवाक्या । स्त्रीर्णं वक्षिषि समि-
धाने याज्या । भारदाज्यौ । यत्तु ता वै गायत्र्यो भवन्तीति श्रुति-
वचनं तत्तनूदेवताविषयं तत्प्रकरणात् । द्वितीय इत्यप्रधानवचनात्पू-
र्वीक्षासु अदितिप्रधानतन्त्रम् ।

९. अनन्तरं कल्पद्वयमुच्यते । तत्रैकस्मिन्कल्पे आग्नेयी षड्ढा
प्रथमा । अदितये द्वितीया । अयं प्रथमः कल्पः । अपरस्मिन्कल्पे
तनूदेवतासहित आग्नेयः पूर्वस्था । द्वितीया त्वदितय एव । अयं
द्वितीयः कल्पः । कुत एतत् । आग्नेयीति तद्धितनिर्देशात् । द्वयो-
रिति द्वयोः कल्पयोः । अनन्तरे द्वितीयावचनात् (२. ३. १२)
पूर्वद्युत्तरस्थां सत्यामर्थमिदमेव । तथाप्युच्यते । अग्नेये प्रथमामिति
यदुक्तं अस्यां तस्य प्रापणार्थं । तेनाग्ने द्युन्नेनोप त्वा जुङ्गो ऽर्चन्स्त्वाग्निं
स्तोमेनेति स्त्रिष्टुत इति मिदं भवति ।

१०. अयमपरः कल्पः । पुरोलाशाग्नेयस्य पुरस्तादागात्
आज्येन तनूदेवताः । आज्येनेति वचनम् । एता एव तनूदेवतासंज्ञा
या आज्येनेज्यन्ते । पुरस्तात्पुरोलाशस्येति आज्यभागानन्तरम् ।
अग्निं पवमानं यजति । तस्य पूर्वोपदिष्टे याज्यानुवाक्ये । ततो ऽग्निं
यजति । तस्याग्ने द्युन्नेनोप त्वा जुङ्गः । यद्यप्यग्निर्मूर्धा भुवो यज्ञ-
स्येति प्रथमोपदिष्टे तथापि ते न भवतः । कुतः । दृग्मस्यविकृता-
ग्नेयीति ज्ञापकात् । आधानिकीनामेवार्तिदेशो भवति । पुरोलां-
शयागानन्तरं पावकशुषी दिद्यग्भ्यात् ।

११. यस्मिन्पक्षे आज्येन तनूदेवता इज्यन्ते तस्मिन्पक्षेव स्त्रिष्टु-
ततो याज्यानुवाक्ये भवतः ।

१२. उभयोरपि कल्पयोः । द्वितीयेति वचनात् ।
 १३. वृधन्नावाज्यभागावित्यर्थः । 'आमावास्यं' द्वितीयाया
 इति प्राप्त एव वचनमन्येषामदितिधर्माणां 'प्रायणार्थम्' । तेन सप्त-
 दश सामिधेन्यो विराजौ संयाज्ये इति एतद्भवति । अन्यथा तृती-
 यात् एवैते धर्माः स्युस्तत्र दृष्टत्वात् । न द्वितीयात् इति ।

१४. तच्छ एतास्ताच्छ ए दृष्टयः । तच्चा, चैवर्णिक एवानया-
 दृष्ट्या जीवन् रूढ्या वा एवमुच्यते । तस्य शाखान्तरे विशिष्टकालमा-
 धानमुक्तम् । तस्येता दृष्टयः शाखान्तर एवोक्तास्तस्मिद्धेन सूचकारो
 व्यवहरति । अतश्च नान्यस्येता भवन्ति । तनूदेवताभिरिति तनू-
 देवतासंज्ञकेर्हविर्भिरैकहविष दृष्टयस्त्यहं कर्तव्याः । एकस्मिन्नहनि
 अग्नये पवमानाय यथोक्ता । द्वितीये ऽहनि अग्नये पावकाय । अमा-
 वास्याविकारो ऽग्रे पावक स नः पावकाग्निमग्निं हवीमभिरग्निनाग्निः
 समिध्यत इति खिष्टकृतः । तृतीये ऽहनि अग्नये शुचये । तस्या
 अथमावास्याविकारो ऽग्निः शुचिप्रततम उदग्ने शुचयो अग्निमग्निं
 हवीमभिरग्निनाग्निः समिध्यत इति खिष्टकृतः । एवमेतास्त्रिस्त्र
 दृष्टयस्त्रिभिरहोभिः कुर्यात् । वैष्णवद्वितीयाभिरपरं व्यहं एवमेव
 व्याप्नुयात् । वैष्णवो द्वितीयो यामां ता वैष्णवद्वितीयाः । काः
 पुनस्ताः । तनूदेवताः । कुतः । प्रकृतत्वात् । वैष्णवस्य द्वितीयात्वेन
 गुणभावेन निर्देशात्तनूदेवताधीनानि तन्त्राणि । इदं विष्णुर्वषट् ते
 विष्णविति वैष्णवस्य याज्यानुवाक्ये । आदित्यद्वितीयाभिरपरम् ।
 तनूदेवताभिरिति वर्तते । वैष्णवद्वितीयाभिरिति च । आदित्यं
 तृतीयं हविरामां वैष्णवद्वितीयानां तनूदेवतानाम् । आदित्यद्विती-

यास्तनूदेवता इति समासार्थः । अतस्तत्प्रधानत्वात्तदधीनानि तन्त्राणि ।
 एवं नवभिरहोभिर्नवैता इष्टयः । दशम्यविहताग्नेयौ । दशमे इहनि
 'अविहता न तनूदेवतासंपृक्ता आग्नेयेवेष्टिः । अविहतेत्यसति आग्नेन
 तनूदेवताः स्युः । अतश्च तनूदेवतावर्षे तद्धर्मप्राप्तिः । तेन विश्वेभि-
 रग्ने अग्निभिरग्ने विश्वेभिरग्निभिरिति स्तिष्ठकृतः । अग्ने दुषेनोप त्वा
 जुह इति प्रधानस्य ।

१५. सर्वास्वाधानेष्टिषु उपांशुहविष्ठा । हविःशब्देन प्रधानं
 न्नक्ष्यते । उपांशुत्वं प्रधानदेवतायागस्येत्यर्थः । सर्वशब्दो जनन्तर-
 णामैव मा भूत् ।

१६. सर्वांसु चशब्दात् ।

१७. सर्वपक्षणमतुवर्तमानमपीह न भवत्यति । विभक्तिभेदात् ।
 न चायं देवताधर्मो भावप्रत्ययेनानिर्देशात् । अतश्च व्याभिश्चायो
 न साप्रदश्यम् ।

१८. सर्वास्तिष्ठिषु प्रतिविभज्य दौयन्ते । तन्त्रान्तरदर्शनात् ।
 चतुर्विंशतिं दद्यादिति ऋतपथे । गवामेषा संख्या न्यायमिद्धा ।

१९. दक्षिणा इति प्रकृतम् । दादश दद्याद्वादश वे मासाः
 भंवत्सरः भंवत्सरस्येवाष्ट्या इति श्रुतेः । यजमानो दद्यात् । नत्विक् ।
 आजौविकास्मरणादालिंश्यस्य ।

२०. वाशब्दो विकल्पार्थः । पूर्वयोरपि योगयोरुद्दिष्टयः ।

२१. दक्षिणेति वर्तते । अममाभनिर्देशः क्रमार्थः ।

२२. सवर्णप्रतमानं प्रसिद्धम् । रथो युक्तः सामर्थ्यात् । वासो

वस्तम् । अजम्बोगः पुष्पिङ्गात् । यद्यस्त्रालः स्यादग्नीध एवेनं प्रात-
र्दद्यादिति शतपथे । चशब्दः सर्वास्त्रित्यनुकर्षणार्थः । अतः प्रतीष्टि
प्रतिविभज्यं दानम् ।

२२. आहितेष्वग्निष्वनन्तरं द्वादशरात्रं स्वयं यजमानो ऽग्नि-
होत्रं जुहुयात् । एतस्मादेव द्वादशरात्रनियमादेतद्भावमीयते । अन्यत्र
अतिगग्निहोत्रहोता । पक्षे यजमानः । चत्रियवैश्वयोस्तु स्वयंहोमः
पक्षे ऽपि न प्राप्तः । तयोरप्यत्र द्वादशरात्रमविशेषणीच्यते । कुत
एतत् । शतपथश्रुतेः । ते होचुः । को न इदं होष्यतीति । ब्राह्मण
एवेति पृष्टप्रतिवचनम् ।

२४. द्वादशरात्रमेव चशब्दात् ।

न नर्मयुक्तं लनृतं हिनस्ति न स्त्रीषु राजन् विवाहकाले ।

प्राणात्यये सर्वधनापहारे पञ्चानृतान्याङ्गरपातकानि ॥

(महाभारत १. ३ ४ १२)

इत्येवंविषयमणनृतमेवद्वेषः प्रतिपिथते । यच्च साध्ये

शूद्रविद्वच्चविप्राणां यत्रतीक्ष्णौ भवेद्वधः ।

तत्र वक्रव्यमनृतं तद्धि मत्यादिशिष्यते ॥ (मनु ८. १०४)

एवमाद्यप्यनेन श्रौतेन बाध्यते । कर्माङ्गत्वादवश्यम् ।

२५. द्वादशरात्रमेव । यज्जभ्यो ऽपि यज्जवचनात् । श्रुत्योपरोधे-
नापि । कर्माङ्गत्वात् मत्यावदनं चातिथिभ्यश्च दानमिति याव-
ज्जीवं केचिदिच्छन्ति ।

२६. आहिताग्निपक्षणात्प्रागपीष्टिभ्य एते व्रते । प्रतपक्षण-
मग्नये व्रतपतये द्रव्यस्थाः प्रापणार्थम् । अनिष्टा निरूढपशुना ।
तस्यैव नित्यत्वात् । मांसमर्थप्राप्तम् । न त्वग्नीषोमीयादिषु । तत्र
विशेषवचनात् । श्रोषधीनामारण्येनानिष्टा आरण्यानाम् । घाम्येण
घाम्याणाम् । श्रोषध्यः फलपाकान्ता इति प्रसिद्धम् ।

४.

१. दर्शपूर्णमासारम्भ इति श्रुतत्वात् । सोमाधाने ऽपि निवृत्ते
सोमे दर्शपूर्णमासारम्भ एव । दर्शपक्षणं वसिष्ठयज्ञयाजिनस्तदारम्भे
ऽपि यथा स्यात् । अन्वारक्षणीयेत्यारम्भमनुभवति । तेन सङ्गतप्र-
योगः सिद्धो भवति ।

२. आग्नावैष्णव एकादशकपालः । भरस्वत्यै षडः । भरस्वते
द्वादशकपालः । एवमेव शाखान्तरे श्रुतत्वात् ।

३. पुरोनुवाक्या ।

४. याज्या ।

५. पावका नः भरस्वती पुरोनुवाक्या । इमा जुह्वाना युधदा
नमोभिः याज्या ।

६. जनौयन्तो श्वयवः पुरोनुवाक्या । स वाहृधे नर्या योष-
णासु याज्या ।

७. पूर्वेः सह समुच्चयार्थशब्दः । अन्वारक्षणीयामेके शाखिनः
पञ्चहविषं कुर्वन्ति । त्रीणि पूर्वाङ्गानि । अग्नये भगिने चतुर्थम् ।
अग्नये व्रतपतये पञ्चमम् । एक इति विकल्पार्थम् ।

८. त्वमग्ने वीरवद्यमः पुरोनुवाक्या । त्वं भगो न आ क्षि
रन्नमिपे याव्या ।

९. त्वमग्ने व्रतपा असि पुरोनुवाक्या । यद्दो वयं प्र मिनाम
व्रतानीति याव्या ।

१०. उभयत्राविशेषात् ।

११. उभयत्रैव चशब्दात् ।

५.

१. कामेभ्यो हितं काम्यम् । पुनराधेयमिति शास्त्रमन्वव-
हारार्थम् । वक्ष्यति । पञ्चकपाली पौनराधेयिकीष्टिः । याः पुन-
राधेये ता हविष (८. १२. ४. ५) इति । अजानानस्य कामान्
कुर्वतो ऽपि काम्यानि । यस्यासंपत्तिः स एवमुच्यते ।

२. उदासनमिहाग्न्युत्सर्गः^१ । स च पुनराधेयार्थ एव^२ प्रकरणात् ।

३. पुरोनुवाक्या ।

४. ष्टो दिवि ष्टो अग्निः ष्टयिव्यां याव्या । अग्नेर्वैश्वानर-
गुणस्य । आग्नेयस्याग्निर्मूर्धा भुवो यजस्य ।

५. वर्षाणां मध्ये पुनराधेयस्य सोदामनस्य कालः ।

६. मध्यावर्ष एव । चशब्दात्सर्वत्रानिमित्ते^३ । नचत्रवचनात्पुन-
र्वस्त्रोः ।

७. अयं वा कालः । या आपाव्या उत्तरा अनन्तरेत्यर्थः ।

^१ AC. इहाग्न्युत्सर्गः । ^२ A एवाप्रक० । ^३ A निमित्ते ।

तदे न तस्मिन्काले पूर्वपक्षे पुनर्वसुभ्यां संपद्यते धैवैषाषाद्या उपरि-
ष्टादमावास्या भवति तस्यां पुनरादधीतेति (कौ० ब्र० २.३) श्रुतेः ।

८. मध्यन्दिनो मध्याह्नः । मध्यन्दिनश्च कालः शब्देः सह
समुचीयते चग्रब्दात् कालवचनाच्च स्वतन्त्रो ऽपि ।

९. पञ्चकपालः पुरोह्यगो भवतीति श्रुतेः । श्रुत्यनुकरणं
तदुक्त्याज्यानुवाक्याव्यवस्थार्थं च । चग्रब्दादन्यत्राप्यस्मिन्पदपङ्क्तयः ।

१०. पञ्चकपाल एव चग्रब्दात् ।

११. त्रिषु मध्यमेषु वक्ष्यमाणेषु । चग्रब्दान्नराग्रंसे समुचीय-
माने श्रुत्यन्तर उभयोः प्रयोगदर्शनात् । अग्निग्रब्दान्न वेत्तु व्यन्विति
शब्दौ विहृतौ नाभ्यधिकौ । एतस्माच्च नियमादग्नीन्यजेत्यपि
संप्रैषे ऽन्यवानूहः ।

१२. तन्नूनपादग्न ऽग्निमिति प्रयोगो मां भूदिति वचनम् ।
तन्नूनपादिति प्रदर्शनार्थमतो नराग्रंशयाजिनो नराग्रंशो ऽग्निमिति
भवति । कुतः । विभक्तिभिः प्रयाजानुयाजान्यजतीति (कौ० ब्र०
२.४) विशेषश्रुतेः ।

१३. वाचंस्त्रस्त्रैव स्थित इति श्रुतिवचनात् ।

१४. पूर्वं आज्यभाग इति वर्तते । अग्निं स्तोत्रेण बोधयेति वाग्रये
बुधिमते पूर्वं कुर्यादिति द्वैक आह्वरिति (कौ० ब्र० २.४) श्रुतेः ।

१५. अग्न आधूंषि पवस इत्युत्तरस्य पुरोनुवाक्येति श्रुतेः ।
अय पद्यग्रये पवमानाय धियेरद्यग्रये पवमानायानुब्रूहीति ब्रूयात्सो
ऽन्वाहाम आधूंषि पवस इत्यादि (२.२.३.२२) श्रुतपद्यश्रुतेः ।

१६. उत्तर आज्यभाग इति वर्तते । इन्दुमङ्गुषायाम्रये वा ।

उत्तर आज्यभाग इति शाखान्तरात् । अथ यद्यग्रय इन्दुमते ध्रिये-
रन्नग्रय इन्दुमते ऽनुब्रूहीति ब्रूयात्सो ऽन्वाहेह्यु पु भवाणीति । (२.
२. २. २२) शतपथश्रुतेः ।

१७. अग्निर्मूर्धा दिवः ककुदयं वा उत्तर आज्यभागः शाखा-
न्तरात् ।

१८. यथाचोदितं तथैव यजति चतुर्थ्यन्तेन । तद्यथा । जुषाणो
ऽग्निः पवमानो जुषाणो ऽग्निरिन्दुमान् इत्यादि । तथा चैव शत-
पथश्रुतिः । यथाचोदितवचनं नियमार्थम् । ततः सार्वकामिक्याम-
चोदितत्वात्सद्दादिर्न चाज्ययोः^१ ।

१९. अग्ने तमध्येति पुरोनुवाक्या । एभिर्नो अर्कैरिति याज्याः ।
अथा ह्यग्ने पुरोनुवाक्या खिष्टकृतः । आग्निष्टे अद्य याज्या । हविय
इत्युक्तं व्यवहितत्वाच्चोदनाप्रकरणस्य । पदपङ्क्तयो याज्यापुरोनु-
वाक्याः । व्यतिपक्ता भवन्तीति (कौ० ब्र० २. ५) श्रुतेः ।

२०. अनुयाजयोरथं विकारः । अग्ने स्तोमं मनामहे ऽग्ना
यो मर्त्यो दुव इति श्रुतिप्रदर्शितत्वात् ।

२१. यो ऽयमग्निशब्दः षट्सु स्थानेषु तं विभक्तिसंज्ञयाचक्षते
याज्ञिकाः । एतासां प्रतीकानि विभक्तय इति (कौ० ब्र०
२. ४) श्रुतेः ।

२२. ता हविरन्तपद्ये ऽप्युपांशु । ता इत्यतिरेकात् । आगन्तु
भवतीति हेतोरविशेषात् । चशब्द उत्तराभ्यां सह समुच्चयार्थः ।

२३. चशब्दात्पूर्वस्य बुद्धिमान् यदि । आगन्तुत्वाविशेषात् ।

२४. जयमु द्वैक उपांशु कुर्वन्ति विभक्तीरन्तरमाव्यभागं हवि-
रिति (कौ० ब्र० २.५) श्रुतेः ।

२५. सर्वं वा कर्म सह पूर्वाभ्यामनुयाजाभ्यामुपांशु भवति ।
या सर्वैव सत्ताभिधेनीकोपांशु भवत्या पूर्वाभ्यामनुयाजाभ्यामिति
(कौ० ब्र० २.५) श्रुतेः ।

२६. अयं वा पचः । हविरन्तमुपांशु भवति । श्रुत्यन्तरात् ।

२७. केवलमुपांशु भवति । शाखान्तरादेव ।

२८. संवायः षटः प्रावारो वा । स क्रीडमः । जरन् जीर्ण-
त्वाच्च पुनरुत्पूतः । सूथ्या वा^१ संहनः^२ । कद्रयः चिञ्कलः संस्कृतो
ऽपि कुयन्तः । अमद्भान् बलीवर्दः दृतीयः । हिरण्यं वा दृतीयमेवा
दक्षिण ।

२९. द्वितौयेति सिद्धे सति वचनं पुनराधेयसोमे ऽन्वायातन-
प्रतिषेधार्थम् ।

३०. आमावास्यावाव्यभागौ । शिष्टं प्राकृतं तन्तम् ।

३१. वाग्भट्टो विकल्पार्थः । अमावास्याविकार इति वर्तते ।

३२. स त्वं नो अग्ने ऽवमो भवतीति पुरोनुवाक्या । त्वं नो
अग्ने वरुणस्य विद्वान् यान्या । इतिकरणादस्यां संस्थितायामग्नि-
होचहोमो न तु यज्ञकयालेष्यां । कुतः संदेहः । श्रुताविदं त्वेव
प्रत्यक्षं पुनराधेयस्य रूपमित्युपक्रम्य तस्यां संस्थितायां यजमानो
ऽग्निहोत्रं जुहोति संस्थिते ह्यग्न्याधेये ऽग्निहोत्रं हृथत इति संदेहः
स्यत् । अत्र धारशिकमीमांसकानां विप्रतिपत्तिर्दक्षिणायाम् । उभ-

यौर्दक्षिणा ददाति या अग्न्याधेये श्रुता यास्य पुनराधेये ताः
 समुच्चिताः पुनराधेये दीयन्त इति याज्ञिकाः । तथा च कात्या-
 यनः । अग्न्याधेयिकीञ्चेकञ्कृतेरित्याह (४.११.१२) । मीमां-
 सकास्तु वदन्ति । नाहताधानः पुनराधेयाधिकारी । तेनाधाने
 दक्षिणा याश्चोदितास्ता दत्ताः पुनराधेये च यौनराधेयिकीर्ददाति ।
 स एवमुभयौर्ददाति । अत्र निर्णयः । अन्यस्याः शाखाया उपलभ्य
 कात्यायनेनोक्तम् । अन्यशाखान्तरीयं मीमांसकैर्विचारितम् । द्वादश-
 रात्रं स्वयंहोमौ स्यादित्यादि समानमाधानेन । तथा च कात्या-
 यनः । अग्न्याधेयवदन्यदित्याह (४.११.१४.) ।

६.

१. अग्निहोत्रमिति वक्ष्यमाणस्य दर्विहोमकर्मणो नामधेयम् ।
 तदाहिताग्निर्थावज्जीवं सायंप्रातरभ्यस्तं कुर्यात् । थावज्जीवमग्निहोत्रं
 जुहोतीति शाखान्तरश्रुतेः । इहापि सायं च प्रातश्चेति द्विसकार-
 करणादयमेवार्थः प्रतीयते । जुहोतिग्रहणं जुहोतिधर्मप्रापणार्थम् ।
 जुहोतिरासेचनाधिक उपविष्टहोमः स्वाहाकारप्रदानः । सायमा-
 रम्भस्वायं प्रातरपवर्गः । तथा हि संप्रदर्शनाच्छतपथे । तस्येतिकर्त-
 यतोच्यते ।

२. अस्तमयमंनिधौ हि प्रायेण च्छायाः संसृज्यन्ते । तस्मात्का-
 लात्पुरा गार्हपत्याद्गोराहवनीयं पृथक्करोति ।

३. प्रातस्तनं होमं कर्तुमुद्यतः प्रभान्यां राव्यां गार्हपत्यादा-
 हवनीयमुद्धरेत् ।

४. प्रादुःशब्दः प्रकाशनवचनः । प्रकाशीकरणं कुर्युः सर्वेषा-
मग्नीनां नित्यधृतो यजमानाः । अस्मिन्नेवोद्भरणकाले । नित्यधृत
इति धञ्जवचनं सर्वप्रकारार्थं ततश्च सोमे ऽप्यस्मिन्नेव काले ऽग्नीनां
प्रकाशनम् । तथा च चरकाणां । दौचितं वाचं यच्छ । पत्रि वाचं
यच्छ । आग्नीध्राग्नीध्रञ्चालयेति प्रेषः ।

५. गतत्रियः प्राप्तत्रियो वक्ष्यमाणाः । शुश्रुवान्नाद्यणः श्रुत-
संपन्नः । घामणीर्षामस्त्रामी । राजन्यश्च राजनि वाधुः । चचियो
या । एते नित्यधृतो भवन्ति ।

६. उद्भरणमन्त्रो ऽयं लिङ्गात् ।

७. अनेन मन्त्रेण भूमौ अग्निं स्थापयेत् । मन्त्रलिङ्गात् ।
प्राद्यं प्रणयेत् । तस्मात्प्राद्यमग्निं प्रणयतीति दर्शनात् । वैश्वकुलाद्विद्वत्त-
वतो वा (आश्र० श्रौ० २. २. १) भ्राष्ट्रादा तृष्णीं गार्हपत्याद्विद्वतीये
दक्षिणतो दक्षिणाग्निं स्थापयेत् । ग्राखान्तरश्रवणात् । अस्माकं तु
समानयोनिकावाहवनीयदक्षिणाग्नी । अरणियोनिर्गार्हपत्यः । तस्मा-
दितरौ । अथ यद्दर्प्योरग्नीन्समारोहयत इति लिङ्गदर्शनात् ।

८. अज्ञा यदेन इत्यत्र राव्या यदेन इति विकारः । प्रातर्हो-
नार्थं उद्भरणे ।

९. प्रदक्षिणमग्नेः समन्तात्पाणिना सोदकेन चिः प्रमाष्टिं तस्य-
मूहनमित्याचक्षत इति मृच्छोक्तेन विधानेन परिसमुष्ण होयन् होमं
करिष्यन्नित्यर्थः । अतो न ऊत्वा परिसमूहनं पर्युचणवत् । होमक्रमे-
णैव परिसमूहनपर्युषणे होयन्निति वचनात् ।

१०. अतं ता सत्येन इत्येवमादिना मन्त्रेण चित्तिर्विष्णानि-

देर्गान्मन्त्रावृत्तिः । एकैकमग्निं पर्युक्ष्य धारां नयेदिति वाक्यपरि-
समाप्तिः । ऊत्वा चैवमेव पर्युक्षणं । साधवार्यमिहैवोक्तम् ।

११. प्रातर्होमे सत्यं त्वर्तेन परिपिञ्चामीति पर्युक्षणम् ।

१२. यज्ञस्य संततिरसीत्येवमादिना मन्त्रेण गार्हपत्यादार-
भ्याविच्छिन्नामुदकधारां आहवनीयात् अभिप्राप्याहवनीयं धारां
नयेत् । एवमेव शाखान्तरश्रवणात् ।

१३. होमकाल एवेतन्प्रायश्चित्तं प्रकरणात् । यदि प्राग्धारा-
दानादग्नीनामन्तरा श्वापदो यायात् ततस्तन्तुं तन्वन् रजसो भानुम-
न्विहीत्येवमादिना मन्त्रेण धारां दद्यात् । चयो ह वाव पगवो
ऽमेधा दुर्वराह एवकः श्रेति शतपथे (१२.४.१.४) विशेषश्रवणादे-
तेष्वेवान्तरा गच्छत्सु प्रायश्चित्तम् ।

७.

१. प्रथमास्तमिते ऽस्तमितमात्रे इत्यर्थः । मायमस्तमिते पुरा
तमसस्तस्मिन्काले जुहुयादिति (कौ० ब्र० २.८) श्रुतेः ।

२. वाग्ब्रह्मो विकल्पार्थः । ग्रहवर्जमेकदिनसप्तविंशतिकाले जुहु-
यात् । एवमपि शाखान्तरात् ।

३. प्रातस्तनो होमकालः । उपोदयमुदयसमीपे विगताया-
मुषसि । प्रातः पुरोदयादपहृते तमसि तस्मिन्काले जुहुयादिति
(कौ० ब्र० २.८) श्रुतेः ।

४. वाग्ब्रह्मो विकल्पार्थः । प्रथम इति वर्तते । प्रथमोदित
आदित्ये जुहुयादेवमपि शाखान्तरे श्रुतत्वात् ।

५. पुरस्ताद्यो ऽभिहितः कालः प्रथमांस्तमिते प्रातरुपोर्दधं
 व्युपिते तत्रैव मनः कुर्यात् । इतररौ तु कालौ यज्ञादभिहितौ ।
 दृश्यमाने वा नञ्जे उदिते वेति तौ मनस्यपि नारोपयेत् । नह
 प्रतिषिद्धयोः किमर्थमुपदेशः । ज्ञापनार्थः । यत्र स्वश्रुतिरस्ति तत्र
 शाखान्तरं विद्यमानमपि नादर्तव्यम् । तुशब्दो नियमार्थः । ततः
 कौण्डपायिनामथने ऽथ्यमेव कालः । अपरे त्वादिविकल्पार्थमे-
 तत्सूत्रं व्याचक्षते ।

६. अत एव प्रथमास्तमितानुदितयोर्होतव्यं येन तस्मात्पराधे
 प्रायश्चित्तं श्रुत्यन्तरे पथ्यते । इतरथा हि उदिते ऽपि विधानादप-
 राधाभावात्प्रायश्चित्तविधानमनर्थकं स्यात् । आदिशंकल्पितस्येति
 व्याख्यानतरम् ।

७. यदि संकृतं हविरादित्यो ऽभ्युदियात्ततस्तदाहवनीयहो-
 मार्थमुन्नीयानुच्छ्रयंस्तावदाधीत थावत्तमनमुच्छ्वासाभिकाङ्कर । ततः
 समिद्रधानानन्तरं यथाप्राप्तमाहुतिद्वयं ऊत्वा प्रागथ यज्ञस्येतस्मा-
 द्वापाद्वरं दत्त्वा गौर्वाङ्मणस्य वर इति । ततो भूरिति पूर्वस्था
 आहुतेरनुमन्त्रणं चरकश्रुतेः । स्वयंहोमी पूर्वविजे अन्यस्मै ब्राह्मणाय
 वा दधात् । प्रीषिते ऽपि च दानमन्वाहायंवात् । कौण्डपायनीये
 षड्भवाद्दानम् । अहुताभ्युदित एवैतत्प्रायश्चित्तम् । नेतरच । तथा
 श्रवणात् । निष्टत्ते चाहवनीये होमे ऽभ्युदये सर्वंप्रायश्चित्तम् ।
 विभेषप्रायश्चित्तावचनात्^१ । अनुद्धृताभ्युदितमये च नैतत् । अभ्युदित-
 मिति हविषो निर्देशात् ।

१ C विभेषात् । प्रायश्चित्तावचनात् B. • ११५ •

८. अथवा अज्जलैव तदभ्युदितं हविः उदुह्य अपनीय पूर्वमुद्धृत-
माहवनीयं अन्यं प्रणीय विना मन्त्रेण । प्रणीयेति शब्दान्तरेण
निर्देशात् । जुहुयादिति होममात्रोपदेशान्न परिसमूहनादिः ।
होमार्थस्यैवैतत् । न साधारणस्य । विरोधात् ।

९. पयो ऽग्निहोत्रीचीरम् । न लौकिकम् । यवागूः पाकविशेषो
विरलद्रवा । सा च त्रीहियवयोरन्यतरद्रव्यका । दधि गयं अग्नि-
होत्र्या अपि । तथैवाज्यम् । इति नित्यानि कामसंयोगं विनाग्नि-
होत्रहवींषि । पयसा जुहुयादेष ह वै सर्वाभामोषधीनां रसो
यत्पयो सर्वैरेव तद्रमैरग्नीग्नीणातीति (कौ० ब्र० २. १) श्रुतेः । तदु
वा अज्जर्यदग्निस्त्वैव जुहुयादिति च ।

१०. दध्नो नाधिअयणमुदग्निहृदेषु समिधमादीष्यावज्योतनमपां
प्रत्यानयनं पुनरवज्योतनं च भवति ।

११. आज्ये ऽग्निहोत्रहोमार्थत्वेनादित्स्विते नापः प्रत्यानयति ।
श्रुत्यन्तरात् । ततो ऽधिअयणमवज्योतनं पुनरवज्योतनं च भवति ।
यानि पुनर्होमद्रव्याणि शाखान्तरेषु श्रुतानि । तद्वयथा । तण्डुलैर्वल-
कामो मांसिनामिचरन्नोदनेनान्नाद्यकामो ऽद्विष्टंष्टिकामः शोमेन
यज्ञकामस्तैलेन वर्धस्काम इति वषनानि^१ । तेषां च तत एव यथा-
श्रुताः संस्काराः कार्याः ।

१२. अयमपरो विशेषः^२ । आज्यस्योद्दासितस्य सतः कुगतरूपे
गृह्योक्तलक्षणे तूष्णीमाज्ये प्रत्यस्य तंस्त्रयोरेव पवित्रयोहन्नयेत् ।

१ B वचनात् । २ C विकल्पः ।

इदं धारादानं प्रायश्चित्तप्रसक्तानुप्रसक्तम् । इदानीं धारादाना-
दनन्तरं यत्कर्तव्यं तदुच्यते ।

११. अन्वाहार्यपचन इति दक्षिणाग्नेः संज्ञा । तस्मादुत्तरतः
पश्चात्स्थितः प्रत्यङ्मुखो यजमानस्तिष्ठन्नृजुकायावस्य आदित्यमुपति-
ष्ठते । स्तुत्या अनुकूलयति । सत्यं चतया त्वेत्येवमादिना मन्त्रेण ।
सायं सायंतने होमकर्मणि । अस्तमितस्येन्द्रार्हपत्यमुपतिष्ठेतेति बन्दो-
गानाम् । तमप्येतस्त्रिभेव देशे स्थितः अग्नेर्नैव मन्त्रेण । पूर्वाह्ने चेदु-
द्वहवानीया समाप्यते तत्र संस्थितायां सायमग्निहोत्रं जुहोतीति
वचनात् । तत्रादित्योपस्थानं प्राङ्मुखः कुर्यात् । उपस्थानस्य तथा
न्यायात् ।

१४. प्रातर्होमे यजमान आहवनीयं समीपे स्थितोपतिष्ठते ।
चत सत्याय त्वेत्येतेन मन्त्रेण ।

१५. उत्तरेण देशेनान्वाहार्यपचनं यजमानस्य संचरः । प्रवेग-
निष्काग्रौ । यजमानवचनात्तत्र केवलमग्निहोत्रे ।

१६. दक्षिणदेशस्य पश्चादाहवनीयादवधेरामनं यजमानस्य
सर्वत्र । तस्माद्दक्षिणवेद्यन्तमधिस्यूगन्वासीतेति श्रुतपथे ।

१७. दक्षिणतःपश्चाद्गार्हपत्यादित्यर्थः ।

१८. दृष्टिरशौत्येवमादिना मन्त्रेणाप आचामति मन्त्रलि-
ङ्गात् ।

१९. यजमान एव चमद्वात् ।

८.

१. दक्षिणतो वितानस्याग्निहोत्रीमग्निहोचहोमार्थां धेनुमुप-
सृजन्ति सवत्सां कुर्वन्ति । ये तत्र परिचारकाः । बद्धवचनमविव-
क्षितम् । तेन द्वौ वाप्येको ऽपि वा । अग्निहोत्रीति संज्ञा व्यवहाराय ।

२. उपसृष्टारो यजमान षट्त्विक् चशब्दात् । एते ऽग्निहोत्र-
घ्नीनां चान्तरेण न संचरेरन् ।

३. शूद्रेणाग्निहोत्रीं न दोहयेत् । न चोपसर्जयेत् । स्वयमुप-
सर्जनदोहनेन विरुध्यते ष्यन्तत्वात् ।

४. अग्नये देवेभ्यो धुञ्चेत्येतत्सायं जपति । होमयिता । सायं-
संयोगेन विधानान्न मध्यन्दिने ।

५. सूर्याय देवेभ्यो धुञ्चेतीमं मन्त्रं प्रातर्जपेत् । सा या पूर्वा-
ङ्गतिस्ते देवा इत्यनया कल्पनया देवेभ्यो धुञ्चेति । दक्षिणाग्याङ्ग-
त्यभिप्रायं वा ।

६. अग्नायापिपासे इत्यादिकं मन्त्रं सायंप्रातर्जपेत् । सायंप्रा-
तरित्युच्यते । प्रायेणाग्नायापिपासे अहन्येव पीडाकरे इति कस्य-
चिदाशङ्का । सा मा विज्ञायीति ।

७. अग्निहोत्र्या अन्वाहार्यपचनेन वीरेणेति एवं स्त्रीवत्सायां
गवि जपेत् ।

८. उदीच इत्यनुच्यमाने प्राचां निहृहणं स्यात् । एषा हि
तस्य दिक् प्रज्ञातेति श्रुतेः । अनधिअयणीये ऽपि होमद्रव्ये निहृह-
णमवज्योतनार्थम् । च्यन्तानङ्गाराङ्करोतीत्यविशेषश्रुतेः (कौ० ब्र०
२. १) । उदग्निहृढेखधिअयणम् । उत्तरत उपाचार इति परि-

भाषितत्वात् । गार्हपत्येन वीरेणेति विकार इति नियमार्थः । तत
कौण्डपायिनीये^१ न प्राजहितेन वीरेणेति । ननु स गार्हपत्यो ऽत
इति वचनाच्छालामुखीय एव श्रयणं प्राप्नोति । नेति ब्रूमः ।
मांसमग्निहोत्रं जुहुतीति नाद्या धर्मातिदेशात्प्राजहित एव गार्ह-
पत्यः । शालामुखीय एव च होमो^२ वचनात् । तदितराहवनी-
यमुपकल्पते यदुत्तरवेदावग्निहोत्रं जुहुयादिति शतपथे ।

८. यदधियितं तद्गार्हपत्य उत्तरतो निरुद्धेष्वङ्गारेषु समिध-
मादीथाग्नेहा चतुषावेच इत्यनेन मन्त्रेणावज्योतयेत् । अथ यदधि-
श्रित्यावज्योतयतीति श्रुतत्वात् ।

१०. समाप ओपधीनां रसेनेत्यनेन मन्त्रेण सुवेणायः प्रत्या-
नीय । अथ यदपः प्रत्यानयतीति स्रश्रुतिः (२. १) । सुवेण
मन्त्रश्च शाखान्तरात् ।

११ प्रतितथापः ऋष्णीं पुनरवज्योतय । अथ चत्पुनरवज्यो-
तयथ्य एव तच्छ्रययतीति (२. १) श्रुतेः । प्रतितयेति ऋष्णी-
मिति शाखान्तरात् ।

१२. चिरित्युपसादनावृत्तिः । उपसादमिति णसुल् । उप-
साद्योपसाद्येत्यर्थः । उदगिति द्विद्रियमः । चिरुपसादमुदग्धोमीय-
मुदासयतीति (२. १) श्रुतेः ।

१३. एवमुपसादयन्नुदासयेत् । अतुच्छिन्दस्त्रिव हरेदिति
(२. १) श्रुतेः ।

१४. ममो देवेभ्य इत्यनेन मन्त्रेण गार्हपत्यस्य ये दक्षिणतो

ऽङ्गारास्तानुपसृशेत् । अथोपवेधेण दक्षिणतो ऽङ्गारास्तानुपसृशति नमो देवेभ्य इति श्रुतेः ।

१५. सुभृताय व इति अनेन मन्त्रेण ये उदीचो ऽङ्गारास्ता-
ग्रत्यूहेत् । प्रतिपादयेदित्यर्थः । तथा प्रत्यूहेद्यथा सुप्रत्यूहा भवन्ति^१ ।
तथा चैव श्रुतत्वात् ।

१६. गार्हपत्ये संस्कारा इति तन्त्रान्तरे परिभाषितत्वात् ।
गार्हपत्ये सुवं प्रतिपद्य सुचं चानेन क्रमेण प्रत्येकं द्विशकारकर-
णात् । उन्नयति स्यालीतः । स्याल्याः सुवेणोद्धृत्य सुचि उन्नयति^२ ।
अग्नायापिपासीयेन मन्त्रेण सुचा सुवेण वीरेणेत्येतावान्विकारः ।

१७. चतुरावृत्तं वा पञ्चावृत्तं वा विकल्पः । चतुरस्रयेच्चत-
ष्टयं वा इदं सर्वमस्यैव सर्वस्यास्यै पञ्चकत्व उन्नयेत्याह्नो वै यज्ञो
यज्ञस्यैवाप्या इति (२. १) श्रुतेः ।

१८. उन्नयमाने प्रतिसुवं मन्त्रावृत्तिः शाखान्तरात् । मन्त्रो
ऽपि शाखान्तरादेव ।

१९. उन्नयते सर्वस्मिन्न प्रतिसुवम् । सुचं सुक्पुष्करं संसृ-
शेत् । सुवं स्याल्यां मुक्त्वा शाखान्तरात् ।

२०. मजूर्देवेभ्य इत्यादिकं मन्त्रं सायं जपेत् । समुपसर्गन-
मन्त्रो^३मा विज्ञायीति जपतीत्युक्तम् ।

२१. प्रातरयं जपः । कौण्डपायनीये^४ मध्यन्दिने ऽपि शाखा-
न्तराद्धोमः । तत्र तत एव यथोक्तम् ।

१ A सुपमाः प्र। २ A निनयति B om. उद्। ३ A उपसर्गने। ४ Mss. कु०

८. ऊतयोराऊत्योरुत्तरत उत्तरे देगे प्रतीचीं प्रत्यगभिमुखीं
सुचं सायंतने होमकर्मणि द्विरुपगोधयति हस्तेन । तामुत्तरतः
सायमुपमाष्टिं प्रतीचीमिति (२. २) श्रुतेः ।

१०. उपमाष्टीति वर्तते । पुष्करस्य दक्षिणं प्रदेशं लेखान्त
उपमाष्टिं^१ ।

११. कुम्भेषु सुग्धारणार्थेषु पूर्वमुपमार्जनं निलिम्बेदोपधीः
प्रीणामीति ध्यायन् । चत्पूर्वमुपमाष्टिं तत्कूर्चं निलिम्बतीति (२.२)
श्रुतेः । उत्तरत उपाचार इति परिभाषणादेषु ।

१२. यदुत्तरं तदेवं प्रतिपादयेत् । सहेव तेन पाणिमुत्तानं
दक्षिणेन कूर्चं निदध्यात्^२ । पितृप्रीणामीति मन्त्रं मनसा ध्यायन् ।
प्राचीनापत्रीती अप उपसृशेत् । यद्वितीयं तदक्षिणेन कूर्चमुत्तानं
पाणिं निदधाति पितृंस्तेन प्रीणातीति (२.२) श्रुतेः ।

१३. द्विः प्रदेशिन्या प्राग्धेत्यारभ्य प्रागुदीचीमुद्दिशतीति
सूत्रच्छेदः । तथापि तु ह्यवन्तानि खण्डग्र उच्यन्ते । प्रदेशिन्यङ्गु-
ष्ठानन्तरा । तथा ऊतश्रिष्टं द्विः प्राग्धोपध्दिमच्छब्दवदित्यर्थः ।
अथ यद्विः प्रदेशिन्या प्राग्ग्रातीति (२.२) श्रुतेः ।

१४. सुचसुदङ् पर्यादित्य श्रुत्यन्तरात् ।

१५. तथा सुचा प्राग्दण्डया भक्षयित्वा शाखान्तरात् ।

१६. तां प्रत्यग्दण्डां पर्यस्य परिच्छिद्य ।

१ B केलां तच्च उप० C केला न उप० । २ Paddhati कुम्भेषु उत्तानं पाणिं
कुर्वेत् पितृन् प्रीणामीति निलिम्बत्युत्तरमुपमार्जनम् ।

१७. जिह्वया नितरामास्त्राय । अथ यत् सुचं निर्लेढि सर्पदे-
वजनांस्तेन प्रीणातीति (२.२) श्रुतेः ।

१८. तामेव सुचं प्रचात्य । अथ यत् सुचं मार्जयते रक्षोदेव-
जनांस्तेन प्रीणातीति (२.२) श्रुतेः ।

१९. अनन्तरमाचम्य ।

२०. प्रागुदञ्चिता अप आसिच्य तथैव सुचा प्रकृतत्वात् ।
अथ यत्प्रागुदीचौरप उस्मिञ्चतीति (२.२) श्रुतेः ।

२१. तां सुचं प्रागुदञ्चितामुद्यमयति । अथ यत्प्रागुदीचीं
सुचमुद्दिशतीति (२.२) श्रुतेः । सुचा भक्षयति सुचं निर्लेढीति
हस्ते मंपादयेत् । हस्तस्य सुक्ष्मं पत्तिदर्शनान्मारुतेषु । तदाऽऽः । कथ-
मस्यैते पुरोनुवाक्यवन्तो याव्यवन्तो वषट्कृते सुचा ऊता भवन्तीति ।
एतेषां वै सप्तपदानां मारुतानां यानि त्रीणि प्रथमानि पदानि
सा त्रिपदा गायत्री पुरोनुवाक्याथ यानि चत्वार्युत्तमानि सा
चतुष्पदा चिष्टुव्याज्येदमेव कपुच्छलमयं^१ दण्ड इति (शतपथब्र०
८.२.१.१६) अभिनयेन^२ हस्तं दर्शयति । तस्माद्दृष्टेन प्राशनं
हस्तस्य^३ निर्लेहनं । शिष्टाचारश्च एवमेव ।

२२. एकस्मिन् होम एकहोमः । यदुक्तं तदेकहोमे ऽपि कर्म
भवति । परिसमूहनपर्युत्तणे होमप्रयुक्ताशङ्कया न प्राप्तः । तदा-
शङ्कानिवृत्त्यर्थं वचनम् । अतश्च यत्पूर्वमुक्तं यच्च वक्ष्यमाणं तत्सर्वमेक-
होमे ऽपि भवति । आहवनीय एव जुहुयादिति हैक आहुरिति
(२.२) वचनात् ।

१ B • दण्डः । २ A चनभिनयेन । ३ A वक्ष्यमाणः ।

८. ऊतयोराङ्गतोरुत्तरत उत्तरे देगे प्रतीचीं प्रत्यगभिसुखीं
सुचं सायंतने होमकर्मणि द्विरुपशोधयति हस्तेन । तामुत्तरतः
सायसुपमाष्टिं प्रतीचीमिति (२. २) श्रुतेः ।

१०. उपमाष्टीति वर्तते । पुष्करस्य दक्षिणं प्रदेशं लेखान्त
उपमाष्टि^१ ।

११. कुशेषु सुगधारणार्थेषु पूर्वमुपमार्जनं निलिम्पेदोपधीः
प्रीणामीति ध्यायन् । यत्पूर्वमुपमाष्टिं तत्कूर्चं निलिम्पतीति (२.२)
श्रुतेः । उत्तरत उपाचार इति परिभाषणादयेषु ।

१२. यदुत्तरं तदेवं प्रतिपादयेत् । सदैव तेन पाणिमुत्तानं
दक्षिणेन कूर्चं निदधात्^२ । पितृन्प्रीणामीति मन्त्रं मनसा ध्यायन् ।
प्राचीनापवीती अप उपस्पृशेत् । यद्वितीयं तद्दक्षिणेन कूर्चमुत्तानं
पाणिं निदधाति पितृंस्तेन प्रीणातीति (२.२) श्रुतेः ।

१३. दिः प्रदेशिन्या प्राग्नेत्यारभ्य प्राग्दौचीमुद्दिशतीति
सूत्रच्छेदः । तथापि तु स्यन्तानि खण्डग उच्यन्ते । प्रदेशिन्यङ्गु-
ष्ठानन्तरा । तथा ऊतशिष्टं दिः प्राग्शोपब्दिमच्छब्दवदित्यर्थः ।
अथ यद्विः प्रदेशिन्या प्राश्रातीति (२.२) श्रुतेः ।

१४. सुचमुदङ् पर्यावृत्य श्रुत्यन्तरान् ।

१५. तथा सुचा प्राग्दण्डया भक्षयित्वा शाखान्तरान् ।

१६. तां प्रत्यग्दण्डां पर्यस्य परिच्छिष्य ।

१ B ओषां मच उप० C ओषा म उप० । २ Paddhati कुशमूले उपात्तं पाणिं
कूर्चं पितृन् प्रीणामीति निलिम्पत्युत्तरमुपमार्जनम् ।

१७. जिह्वया नितरामास्त्राद्य । अथ यत् सुचं निर्लेढि सर्पदे-
वजनांस्तेन प्रीणातीति (२.२) श्रुतेः ।

१८. तामेव सुचं प्रचात्य । अथ यत् सुचं मार्जयते रचोदेव-
जनांस्तेन प्रीणातीति (२.२) श्रुतेः ।

१९. अनन्तरमाचम्य ।

२०. प्रागुदञ्चिता अप आमिष्य तथैव सुचा प्रकृतत्वात् ।
अथ यत्प्रागुदीचौरप उत्सिञ्चतीति (२.२) श्रुतेः ।

२१. तां सुचं प्रागुदञ्चितामुद्यमयति । अथ यत्प्रागुदीचीं
सुचमुद्दिशतीति (२.२) श्रुतेः । सुचा भक्षयति सुचं निर्लेढीति
हस्ते संपादयेत् । हस्तस्य सुकम्पत्तिदर्शनान्मारुतेषु । तदाङ्गः । कथ-
मस्यैते पुरोनुवाक्यवन्तो याज्यवन्तो वपद्भूते सुचा ऊता भवन्तीति ।
एतेषां वै सप्तपदानां मारुतानां यानि चीणि प्रथमानि पदानि
सा त्रिपदा गायत्री पुरोनुवाक्याथ यानि चत्वार्युत्तमानि सा
चतुष्पदा त्रिष्टुभ्याज्येदमेव कपुच्छलमयं^१ दण्ड इति (शतपथब्र०
९.३.१.१६) अभिनयेन^२ हस्तं दर्शयति । तस्माद्भस्तेन प्राग्रनं
हस्तस्य^३ निर्लेहनं । शिष्टाचारस्य एवमेव ।

२२. एकस्मिन् होम एकहोमः । यदुक्तं तदेकहोमे ऽपि कर्म
भवति । परिसमूहनपर्युचणे होमप्रयुक्तागङ्ख्या न प्राप्नुतः । तदा-
गङ्खानिवृत्त्यर्थं वचनम् । अतश्च यत्पूर्वमुक्तं यस्य वक्ष्यमाणं तत्सर्वमेक-
होमे ऽपि भवति । आहवनीय एव जुहुयादिति हैक आङ्गरिति
(२.२) वचनात् ।

१ B • लक्ष् । २ A अनभिनयेन । ३ A वक्ष्यमाण ।

१२. ततः सर्वेषु न केवलमाहवनीये गार्हपत्यदक्षिणाग्न्यो-
रपि । तुग्बद्धः स्वमतप्रकटनार्थः । सर्वेषु त्वेव जुहुयात् । पूर्णामुद-
कस्य सुचमुत्तरेण गार्हपत्यमदूरेण निधायावस्थाप्य ।

१०.

१. इह पुष्टिमित्यादिभिः समन्विकास्तिस्रः । एका तम-
न्विका इति गार्हपत्ये ।

२. पूर्णा सुचमिति सुगृहणात्सुवेणैता आहुतयः । तृष्णी-
मिति वचनादसंसृजसुत्तरतः । चतुर्थीति वचनं पुष्टिपतिर्दधात्
जनयत्विति मन्त्रान्तो मा विज्ञायीति । गार्हपत्यग्रहणं यावन्तो
गार्हपत्यास्तावत्सु कुण्डपायनीये होमः । समिधमाधाय होमः ।
आहुतिस्तत्समिधि वसतीति श्रुत्यन्तरदर्शनात् । अन्वाहार्यपचन-
ग्रहणं गार्हपत्यवत् । तत्सवितुर्वरेणमित्युक्मन्देहनिरामार्थं चतुर्थी-
ग्रहणम् ।

३. भृभुवः स्वरित्येता महात्याहुतयः प्रसिद्धाः । ताभिः प्रति-
मन्त्रं तिस्र आहुतयः । तिस्र इति वचनात्पूर्वाभिः सह समुच्चयः ।
ब्रह्मवर्षसकामस्य फलसंबन्धेन पचान्तरम् ।

४. अग्नये ऽध्यादायान्नपतये स्वाहेत्येषेव चतुर्थी । न तु व्याह-
त्युपहिता ।

५. याः सुचि स्थापिता आयस्तास्तेषा करोति । कथम् ।
अग्निहोचस्थास्तां भागः । तथा गार्हपत्यस्य पद्याद्भागः । अञ्जलौ च

पत्यासृतीयो भागः । यद्यथनालभ्युक्ता पत्नी बह्वी वा पत्यस्तथापि
चैधमेव । आरम्भसामर्थ्यात् ।

६. अनालभ्युक्तायां पत्यामासनप्रदेशे तृष्णीमपो निचिपेत् ।
अञ्जलौ मन्त्रवचनात् । एकवचनं च विवक्षितम् । ततः पत्नीवज्जले
ऽपि एकैवाञ्जलिं प्रतीच्छेत् ।

७. सुचैवापस्त्रिषु स्थानेषु कृत्वा तां प्रतितथ गार्हपत्ये ततो
निदधाति स्थापयति ।

११.

१. दक्षिणतः स्थितस्य न्यायवचनादुदङ्मुखस्य प्राङ्मुखस्य वा
यथासम्भवम् ।

२. उपप्रयन्तो अध्वरम् । अयमग्निः सहस्रिणो वाजस्य शति-
नस्यतिः । उभा वामिन्द्राग्नी आङ्गवथै । अयं ते योनिर्ध्वजियः ।
अयमिह प्रथमो ऽधायि धावभिः । अस्य प्रक्षामनु धुतम् । एतासां
षणामित्युच्यते किमर्थम् । केषां चिच्छाखिनामन्यः क्रमः । तद्भुदा-
सायं । तदेतत्समाहार्यं षडृचम् । तस्य त्रिः प्रथमां त्रिरुत्तमामिति ।
तस्योपवती प्रथमा प्रवत्युत्तमेति । तथा स वै त्रिः प्रथमां जपति
त्रिरुत्तमामिति (प्रतपथत्र० २. २. ४. १७) च । अतश्च जपित्वेति
सूत्रशेषः ।

३. आयुदां इत्येवमादिकं मन्त्रं जपित्वा ततः ।

४ चिन्तावशो खल्वि ते पारमशीय इमं मन्त्रं चिर्जपति ।

५ सं त्वमित्यादिकं मन्त्रमुपविश्य जपेत् । अथाशीनः सं त्वमग्ने सूर्यस्य वर्षसागया इति (शतपथब्र० २. २. ४. १७) ।

६. अग्न्यस्य इत्येवमादिना मन्त्रेण अग्निहोत्रीं गामभ्येति प्रकरणात् । अथ गामभ्येत्यग्नाभ्यो वो भवीत्यमस्यस्य महो वो भवीत्येति शतपथश्रुतेः (२. २. ४. २५) ।

१२.

१. संवितासि विश्वरूपूर्जा भाविश्र गौपत्येनेत्यनेन मन्त्रेण अग्निहोत्र्या ललाटमुपसृजेत् ।

२. उप त्वाग्ने दिवेदिवे इति वृत्तेनाग्ने त्वं नो अन्तम इति द्विपदेन वृत्तेन गार्हपत्यमुपतिष्ठत इति वाक्यशेषः । च गार्हपत्यमुपतिष्ठत उप त्वाग्ने दिवेदिवे दोषावसर्धिया वयम् । नमो भरन्त एमसीति शतपथश्रुतेः (२. २. ४. २८) । अथ द्विपदा अग्ने त्वं न इत्यादि ।

३. इत् एहीत्यादिना मन्त्रेणाग्निहोत्रीं गामभ्येति प्रकरणात् ।

४. काम्या एतेत्येवमादिना मन्त्रेणाग्निहोत्रीवत्सस्य ललाटमुपसृजेत् ।

५. सोमानं खरणमित्यनेन वृत्तेनोत्तरतः स्थितः प्राङ्मुखो ऽथाहार्यपचनमुपतिष्ठते । अद्यान्तरेणाहवनीयं च गार्हपत्यं च प्राङ् तिष्ठन्नग्निमौषभास्यो जपतीति शतपथश्रुतेः ।

६. अन्तरेण गार्हपत्याहवनीयौ स्थितो महि चीणामवो ऽस्त्विति सूक्तं जपित्वा तत आहवनीयमुपतिष्ठते ।

७. तत्सवितुर्वरेण्यमित्यस्याः श्रुतिः । अथ सावित्री । कदा चन सरीरसीति वालखिल्यासु । अस्याः श्रुतिः । अथैन्द्री । परि ते दूलभो रथः । अस्याः श्रुतिः । अथाग्नेयी । तथा चिरेतां जपतीति शतपथश्रुतयः^१ । एवं यजमानेनाहवनीयोपस्थाने कृते ऽनन्तरमालिङ्ग्यम् ।

८. सर्वेषु त्वेव जुहुयादिति स्वश्रुतौ (कौ० ब्रा० २. ३) प्रयत्नाद्यमेव पचः सूत्रकारस्याभीष्ट इति ज्ञापनार्थमुक्तशब्दः । महात्वाद्दतिभिस्त्रिभिर्यजमानैः प्रत्येकम् । तिस्रस्त्रिभ्यः समिधो ऽभ्यादधाति यो जुहुद्भवति । यजमानो ऽन्यो वा । यः पुनरेकहावी एकहवनसाधुकारौ स आहवनीय एवाभ्यादध्यात् । यजमानो ऽन्यो वा ।

९. वाचं विष्टजत इति सूत्रान्तः । याजमानमेतन्मन्त्रार्थसामर्थ्यात् । दैवस्तनुरसीत्यादिना मन्त्रेण आहवनीयस्य दक्षिणतो ऽङ्गारमुपस्पृशेत्^१ ।

१०. ततो ऽपि तनुरसीत्येवमादिना मन्त्रेण सुवीर्येणेत्येवमन्तेन आहवनीय एव प्रार्थ्यते । मानुष इत्यारभ्य पुत्रग्रहणान्तो^२ मन्त्रः । यावत्पुत्रमावर्तते पचे । आभन्त्रितान्तेनाभित्याहरणमसावित्यस्य स्थाने पुत्रनामग्रहणम् । वाक्यार्थसामर्थ्यात् । जन्मना

१ शतपथग्र० २. ३. ३ १०. Kāt Sr. S. IV. 12, 10 (Comm) Kāt. Paddh. pag. 396, 19. Śāṅkh. Paddh. fol. 20 तत्सवितुर्वरेण्यं कदा चन सरीरसि परि ते दूलभ इति विः त्रिभिराहवनीयमुपस्थाप । १ B० रात् । १ A नमः

२ नमः

ज्यैष्ठ्यम् । सुप्रहृष्ट्यादर्शनात् । दीक्षितस्यापि नामग्रहणमविशेष-
श्रुतेः । जीवतां नामग्रहणं भवतीति वचनात् ।

११. आत्मनो गृह्णीयाद्विद्यमानपुत्रः वचनसामर्थ्यात् । अपुत्र
इति वक्तव्ये ऽजातग्रहणं पुंस्त्वविज्ञानार्थम् । पुत्राधिकारे पुनःपुत्र-
ग्रहणान्न चेवजादीनां । न दुहितः । न शूद्रस्य । वयाणां वर्णा-
नामित्यधिकारात् ।

१२. सत्येनावमृथमित्यनेन मन्त्रेणाचम्य यजमानो वाचं विस्मृ-
जते । अथ यदप आचम्य व्रतं विस्मृजते ऽस्येव तद्गतं दधाति । ता
अस्य व्रतं गोपायन्त्या पुनर्होमादिति (कौ० ब्र० २. ४) श्रुतेः ।

१३.

१. पूर्वमभ्युज्य विहितत्वान्मध्यन्दिने ऽपि भवति कुण्डपाय-
नीये । अनुपस्थानं वा प्रातरिति (२. १३. ८) प्रतिषेधो ऽयग-
द्वादिशेषाधिकारादस्यैव भवति । न तु यत्पूर्वमुक्तमृत भत्याथ
त्विति ।

२. याजमानमधिशतं । भृशुवः स्वरित्येवमादिना मन्त्रेणाहव-
नीयमुपतिष्ठते ।

३. दक्षिणतःपद्यादाहवनीयादासनमित्युक्तं । तत्रोर्ध्वं आहव-
नीयोपस्थानं कृत्वा तस्मिन्नेव देगे स्थित इतरावग्री उपतिष्ठते ।
अन्याप्यमप्येतच्छाखान्तरीयादचनात्कर्तव्यम् । एकदीक्षे घोपस्थान-
मिति (५. ४. ३) । तदाप्येवमेवेच्छन्ति ।

४. अभयं त इत्येवमादिना मन्त्रेण गार्हपत्यमुपतिष्ठते ।

५. अभयं त इत्येवमादिना मन्त्रेणान्वाहार्यपचनमुपतिष्ठते ।
अन्वाहार्यपचनो दक्षिणाग्निः ।

६. उपतिष्ठत इति वाक्यशेषः । तन्त्रेणोपस्थानम् । वज्रवचनात् । तत्रैव स्थितः । तुल्यत्वाद्देशस्य ।

७. समानं तुल्यं सायंतनेन यच्चार्त्विज्यं यच्च याजमानम् । महाव्याहृतिभिस्त्रिस्त्रिस्त्रिः समिधो ऽभ्यादधातीत्यत आरभ्य यावद्भूतं विष्टुजत इति । किमन्यदासौ धेनैवमाह । एतत् ज्ञापयति । सायमपि व्रतविमर्जनादनन्तरं पर्युक्षणं भवति यजमानस्य । इतरस्य समिदाधानात् ।

८. अनेन अथ प्रातरित्यादिना (२. १३. १) पचे सायमपि याजमानं भवति । पचे सायं वात्सप्रेण । एवकारकरणाद्यस्मिन्नपि पचे प्रातरनुपस्थानं तस्मिन्नपि पचे प्रातस्तनं याजमानं वात्सप्रेण सह सायंहोमे विकल्प्यत एव । किं च कारणम् । न स्यात् । संनियोगशिष्टस्थान्यतरापाये इतरस्थाप्यपाय इति न्यायात् ।

९. एतस्मिन्नपि पचे समानं समित्प्रभृतीति समानवचनाद्भवत्येव ।

१४.

१. याजमानप्रसङ्गेन प्रवासप्रारम्भे याजमानमुच्यते । प्रवत्स्यन्न-
श्रीन्विद्धत्याप्रसक्तान्^१ गार्हपत्यस्य पश्चात्प्राङ्मुखःस्थितः सर्वानौचते ।
अभयं वो ऽभयं नो अस्त्वित्यनेन मन्त्रेण । एतावानेव मन्त्रः । न

१ A • इत्य । प्रभासिग्गा • C (in marg) ल्लिता B seems to read like C.

कानेन व उपतिष्ठ इत्याद्यनुपङ्गः^१ । तत्रोपस्थानमिष्टेक्षणमिति विगेषात् ।

२. नर्थेत्येवमादिना मन्त्रेण गार्हपत्यमुपतिष्ठते । कुत एतत् । उपतिष्ठत इति श्रुतेः । अथ यत्प्रवक्ष्यंश्च प्रोषिवांश्चाग्नीतुपतिष्ठत इति विगेषात् । शतपथे च । स गार्हपत्यमुपतिष्ठते नर्थं प्रजां मे पाहीति ।

३. अथर्येत्येवमादिना मन्त्रेणान्वाहार्यपचनमुपतिष्ठते । उत्तरेण स्थितः । तमिति यद्वादागत्याप्येवमेव । अथाद्दक्षिणेधमाणः^२ ।

४. शंखेत्येवमादिना मन्त्रेणाहवनीयमुपतिष्ठते । दक्षिणाग्निमुत्तरेण गत्वा । ननु चायमेव संहरः सर्वदा प्राप्तः । उच्यते । व्यवेतो ऽग्नीप्रवक्षतीत्यविगेषात्कदा चिदितरयोरप्युत्तरेण^३ थायात् । तन्नित्यर्थं वचनम् ।

५. अन्नमेतावता मन्त्रेण चीणि पदान्यभ्युद्धृत्य । चिः पादविहरणं समन्तकं हत्वित्यर्था वीप्सोपदेशात् ।

६. प्रज्वलितानामुपस्थानम् । यावत्प्रज्वलितान्तावदाग्यमनमित्येतदुभयमनेन सूत्रेणोक्तम् ।

७. अग्निशब्देनाग्निहोत्रहोमो लक्ष्यते । उपस्थानशब्देन च याजमानम् । अतश्चैतदुक्तं भवति । अग्निहोत्रहोमीययाजमानस्थानर्थंलुप्तं संभवदर्थं प्रवसन् अपेद्यमानः । अत्र श्लोकः ।

याजमानं जपेत्सर्वं न त्वन्न स्य न संहिता^१ ।

नेले न काम्यातो दैवः प्रोषितो यचनातुरः ॥

८. याजमानग्रहणं क्रत्वर्थाक्रत्वर्थयोरनुष्ठानार्थम् । तत्र क्रत्वर्थं प्रातिनिधिकः कुर्यात्पुरुषार्थं यजमानः । चशब्दो ऽनर्थलुप्तमित्यस्या-
नुकर्षणार्थः । अन्यन्वाधानपिण्डपितृयज्ञौ तु प्रातिनिधिकः कुर्यात् ।
ब्रह्मत्वेन यजमानस्य पाठव्यवधानात् । पर्वणीति वचनात् । येष्वेव
संवत्सरसन्धिषु नित्यानि यजमानेन प्रत्यक्षेणोपक्रान्तानि तेष्वेव
प्रोषितो याजमानं कुर्यात् । तद्यथा । पक्षसन्ध्योर्दर्शपूर्णमासौ । क्रतुमुखेषु
चातुर्मास्थानि । अयनाद्यन्तयोर्निरूढपशुबन्धः । तथा च मनुः ।

अग्निहोत्रं च जुहुयादाद्यन्ते द्युनिग्रोः सदा ।

दर्शेन चार्धमासान्ते पौर्णमासेन चैव हि ॥ (४. १५)

सस्यान्ते नवमस्येष्ट्या तथर्त्तन्ते द्विजो ऽध्वरैः ।

पशुना ह्ययनान्ते च समान्ते सौमिकैर्मखैः ॥ (४. १६)

यस्य यावज्जीविकः प्रयोगः तस्य याजमानं प्रोषितो ऽपि
कुर्यात् । तथैव प्रक्रमात् । कथं कुर्यात् । जपेन संपादयेत् । तदु-
च्यते । वृष्टिरसि पाभानम् । अग्ने वायो अनुपदस्यम् । मयीदमि-
न्द्रम् । आ प्यायतां ध्रुवा । सद्सि सन्म इत्यादौ । सं ज्योतिषा-
भूमेत्युत्सृज्यते । तथा भूर्भुवः स्वः सं मेति । तथैव अग्ने व्रतपते यो
नो दूरे देष्टीति च । श्लोकौ चात्र ।

वृष्टिरग्ने ऽनुपदस्यं मय्याप्यायनमेव च ।

१० (in marg): अन्नं स्वाशो वः । संहितामि । इत्त एहि । काम्या एत
मयि वः । दैवसन्तरसि ।

जप्याः पञ्च क्रमेण प्राक् पूर्णपात्राभिमर्शनात् ॥

अग्निसंबद्धमुत्तृज्य जप्यमूर्ध्वमग्रेषतः ।

अग्रे व्रतपते जप्यं पाहि मां च विकल्पतः ॥

८. अनपेतमनपगतं कारणं हेतुर्याजमानस्य । तत्प्रयुक्तत्वात्क-
र्मणः । अतश्च प्रोषितो ऽपि ध्यानेन संपादयेत् । प्रक्रान्ते चेशंभ्र-
मान आगच्छेत्पूर्वं जपित्वा श्रेष्ठं कुर्यादिति तैत्तिरीयाणाम् । नैमि-
त्तिकमपि सामवत्यादि प्रातिनिधिकेन कारितं प्रोषितो यदि
जानीयात् । ततस्तत्रापि याजमानं कुर्यात् ।

१०. सन्धिवेलयोरग्निहोत्रवेलयोरित्यर्थः । द्विवचननिर्देशात् ।
वाग्म्यो ऽन्युपस्थानस्थानर्थलुप्तं प्रवसन् जपेदित्यनेन सह विकल्पार्थः ।
एवमर्थमेवैतस्य सूत्रस्यारम्भः । पर्वणीति सिद्धे ऽपि सति । आचम्य
वाग्म्यतो भूत्वा घावद्धोमकालः । पुनराचम्य ततो महाव्याघ्रतिभि-
र्विभर्गः ।

११. अग्न्यागारस्य दर्शनगोचरे वाग्म्यमनं कुर्यात् । प्रोष्याय-
न्नुपस्थायाप्रसर्गे तेन चैवोत्सृज्यत (२. १५. ७) इति वाग्म्यसः ।

१५.

१. अभयं वो ऽभयं नो अस्त्विति उत्तरतो वितानस्य स्थितः ।
तथैवेति प्राप्ते चकार उपस्थानस्य प्रकारान्तरमपि चास्तीति मन्ना-
यनार्थः । तथा च व्रतपथे । स वै खलु तृष्णीमेवोपतिष्ठेतेति ।

२. उपतिष्ठते पश्चादाहवनीयस्य प्राङ्मुखः स्थितः । भूतनष्टे-
ष्वपि पशुपु मन्त्रो भाविनीमाग्निषमङ्गीकृत्य ।

३. विद्यमानानां तृणानामपचयनं उपविश्य कर्तव्यम् । तत उत्थाय समिदाधानम् । एतत्सर्वेष्वग्निषु कार्यम् । अथोपविश्य तृणान्युपलुभ्यतीति वाजिश्रुतेः ।

४. उपतिष्ठत इति वाक्यशेषः ।

५. उपतिष्ठत इति शेषः । अभिद्युन्नादिपाठो ऽग्रे पुरीष्याथ-
र्थाग्रे गृहपते नर्येति मा विज्ञायीति ।

६. यवायं कुर्वन्प्रवसति । आहवनीयमपरेणोद्भुखस्तेन चैवो-
त्सृज्यत इति समानम् । अनुपशान्तेषु च प्रतिनिवृत्तस्य^१ त एवाग्नयो
ऽग्नीनिति वचनात् । प्रवासार्थत्वादुद्धरणस्य । प्रवासे ऽनिवृत्ते ऽन-
पवृत्तकर्माणो न सौकिकाः ।

७. तेनैव मार्गेण तेनैव च न्यायेन प्रतिदिशमण्युपस्थाय प्रोषित
उत्सृज्यते । वाग्यमादिनियमान्मुच्यते ।

१६.

१. वास्तोप्यतीयं हविः कर्तव्यम् । ध्रौव्ये प्रवासे । कुतः । प्रव-
त्स्यन्नित्यधिकारात् । स एव ध्रुवः प्रवासो यत्र पुनर्गृहं नागन्तव्यम् ।
इतरस्त्वध्रुवः यत्र प्रोष्याद्यन्निति भवति । तेनैतदुक्तं भवति । याया-
वरप्रतिपत्तौ वास्तोप्यतियागो भवति । न केवलं गृहान्निष्क्रामतः
किं तर्हि अन्येष्वपि संप्रयातेषु । संप्रवृत्तेषु प्रयाणकेचित्पर्यः । किमे-
कैकमप्यहरवस्थाय यानि^२ संप्रयातानि । नेत्युच्यते । दग्धरात्रादूर्ध्व-

भवरे अर्थं दशराचः^१ सर्वस्लोक इत्यर्थः । तथा च तैत्तिरीयकम् ।
यत्र दशराचमुषिता मजेत्तत्र वास्तोष्पतिं यजेदिति ।

१. अग्रयो यत्र तिष्ठन्ति तदनो ऽग्निष्ठम् (आप. ६.२८.७) ।
तस्य दक्षिणे अनडुहि युक्ते । दक्षिणे युक्तो भवति ध्वस्य योक्तं
पर्याहतमिति चरकाणाम् । ननु एवं सति अनोयायिनामेवैतत्कर्म ।
नेत्युच्यते । प्रयाणप्रयुक्तत्वात्स्कन्धवाहिनामपि भवति । उपोह्य
चीवरम् । आरोय वित्तमित्यर्थः । अग्निष्ठस्या^२ एवाग्रयः समाख्या-
नात् । वास्तोष्पते प्रति जानीक्ष्मानिति पुरोनुवाक्यामनूच्य वास्तो-
ष्पते शग्मया संसदात् इति यजति । प्राप्तस्य पुनर्वचनं परिसङ्घा-
र्थम् । परिसङ्घा च प्रकृतिं निवर्तयतीति । प्रकृतस्य कंप्रपञ्चादेर्नि-
ष्टतिः । प्रत्याश्रनाग्न्यन्वाधानयोरनिष्टतिः ।

२. ऊते इविष्यनावर्जितं^३ त्यजेत् । यज्ञपाचं^४ चीवरं चेति
चशब्दः । तथा च शाखान्तरम् । यायावरप्रतिपत्तौ गृहपतिरि-
त्यागममधिहृत्य ।

न हीनमन्वावर्तयेद्द्रुद्राय हि तद्दीयते ।

यद्हीनमन्वाहरेत्तद्द्रुद्रभृतमन्वाहरेयुरिति ॥

१७.

१. समारोहयमाणो यजमानः । याजमानमेतत् । आत्मनेपद-
प्रयोगात् । गार्हपत्ये ऽग्नौ हस्तौ प्रतितप्य प्राणान् ब्रह्मलोकेन क्रमेण
संमृशेत् । एहि मे प्राणानारोहेत्यनेन मन्त्रेण ।

२. सकृत्संमर्गनं प्राणानां मन्त्रेण कृत्वा पुनः पाणी प्रतितप्य^१
त्वृष्णीं प्राणसंमर्गनम् । सकृदेवमेवापरम् । ततः पाणी प्रतितप्य
पूर्ववन्मन्त्रेण प्राणसंमर्गनम् । पुनस्त्वृष्णीं पूर्ववद्धिः । न तु प्राणगता
वीक्षा मन्त्रे वञ्चवचनात् ।

३. अयं ते योनिर्चर्त्विथ इत्यनेन मन्त्रेणारणी^२ प्रतितपति ।
पूर्वमधरारणिं तत उत्तरारणिम् । अरण्यनुप्रहरणे तथा दृष्टत्वात् ।
अस्मिन्पक्षे^३ ऽरण्योरेवारोपणमतो न प्राणान्संमृशेत् ।

४. पूर्ववद्वाख्या । तत्र संमर्गनमिह प्रतितपनम् । एतावान्वि-
शेषः ।

५. उद्धृत्याहवनीयं यथा गार्हपत्याम्नाणेश्वरश्लोर्वा । एवमाहव-
नीयादपि ।

६. नित्यधृतादाहवनीयादन्यस्मिन्नरणिभाण्डे समारोपः । पृथ-
गरणिव्यग्रीन्समारोहयत इति यावन्तो धार्यन्ते विज्ञायन्ते सहार-
णीभिस्तावतीभिर्हि संकर्षे ।^४ संकर्षा हि नाम भीमांसा^५द्वादशाधा-

१ C (in marg) पुनः । २ A मन्त्रेण षारणी । ३ C अन्यस्मिन् । ४ A ताव-
तीभिः सदन्तीभिर्हि संकर्षा नाम । ५ C om. हि नाम ; set. h. adds नाय ।

थादूर्ध्वमस्ति । आहवनीयवचनाद्दक्षिणाग्निर्नित्यधृतो ऽपि समारो-
प्यते । तयोरेवारण्योः । अथ यद्रथोरग्नींश्चमारोहयत इति
(कौ० ब्र. २. ६) श्रुतेः ।

७. अनस्तमिते आदित्ये ययाग्नि मन्थनं भवति । अग्न्याद्-
नुदिते च । एकयोनिमसारूढानां मह्यमन्थनं क्त्वाहवनीयदक्षिणा-
ग्न्योरुद्धरणम् । आरण्यके दर्शनात् । मथिलाग्नींश्चत्येति । तथैव
चानयनं नित्यधृतो नित्यधृतत्वात् ।

८. उपावरोहेत्येवमादिना मन्थेणात्मनः सकाशाद्रथोरुपाव-
रोह्य । कथम् । नासिकया प्राणमरण्योर्मन्थान्तेन निक्षिप्य ततो
मन्थनं कुर्यात् । दुरोण इति लिङ्गाङ्गुह एव स्थितस्य यः समारो-
पस्तत्रैवैतद्भवतीति^१ नाग्न्या कर्तव्या । भार्या यचाग्नयो ऽपि वेति
गृह्यवचनात्तदपि गृहमेव । प्रवक्ष्यत्विति चाचामुवर्तते । तेन
साग्निकः प्रवक्ष्यन्समारोहयमाणो ऽन्यत्रापि च^२ यत्र समारोपश्चोप्यते
तत्रैवं कुर्यात् । मन्थनाधिकारे मन्थनपहणं लौकिके मन्थनप्रति-
षेधार्थम् । कथं विद्यमाने ऽग्ने^३ मन्थनं प्राप्नोतीति चेत् । अथ्यते ।
लौकिके चेति लौकिके काष्ठे न संख्यतयोररण्योरुपावरोहणमि-
त्येव^४ कस्य चिदाग्न्या स्यात् ।

९. पवान्तरमेतत् । लौकिके वाग्नावुपावरोह्य तत उद्धरणं
क्त्वा ततो होमः । ततः परिसमाप्ते होमे लौकिक एव^५ प्राणेध्वर-

१ C om एव । २ B च । ३ A ins लौकिके । ४ C om. उपावरोहयम्
and has in marg उपावरोहण्योर instead । ५ B ius. अग्निः ।

ष्टोर्वा समारोपयितव्यः । द्विरभ्यासो ऽध्यायपरिसमाप्तौ शिष्टा-
चारस्तदाचरणं चायुष्यमिति ।

इति शाङ्खायनश्रौतसूत्रभाष्ये द्वितीये
ऽध्यायः समाप्तः ।

शाङ्खायनकसूत्रस्य समं शिष्यहितेच्छया ।
वरदत्तसुतो भाष्यमानर्तोऽयो ऽकरोन्नवम्^१ ॥

अथ तृतीयोऽध्यायः ।

—*—

१.

१. संस्थितायां समाप्तायां पौर्णमास्यां पौर्णमासे कर्मणि ।
कुतः । कालस्यामंस्थानात् । इन्द्राय विष्टुणाय । इष्टिपदं
वाक्यसाकस्यै गुणस्येष्टिश्चव्यवधानात् । केवलाय चेन्द्राय केचित् ।
अनुनिर्वाणया वै देवा इत्यारभ्य एवमेव विधानात् । ननु अन्वा-
रम्भणीयाप्रकरण एवैतद्विधानं संबद्धतरम् । सत्यम् । नित्यत्वात् ।
वैलक्षण्यादिह विधानम् ।

२. वृधन्वन्तावाज्यभागौ ।

३. इन्द्र चवमभि वाममोजः प्रधानस्य पुरोनुवाक्या । ऋगो
न भीमः कुचरो गिरिष्ठा याज्या ।

४. जुष्टो दमूना अतिचिदुरोणे पुरोनुवाक्या । अग्ने ऋधं महते
कौभगाय याज्या ख्विष्टतः ।

५. अमावासे कर्मणि परिसमाप्ते अनन्तरमदितय इष्टिं
कुर्यात् ।

६. पौर्णमासावाज्यभागवित्यर्थः ।

७. ये वैष्टुस्य ख्विष्टतो याज्यानुवाक्ये जुष्टो दमूना अग्ने
ऋधंति ते अत्रापि भवतः । ये ते इति यत्राद्यदि वैष्टुस्य क्रिया
ततोऽस्यापीत्यनेन विकल्पमुभयोः प्रदर्शयति । स चादिविकल्पः
शाखान्तरात् ।

८. एते इष्टी प्रकृत्य यावज्जीवं कर्तव्ये । दर्शपूर्णमासयोरपि यावज्जीवमेव क्रिया संस्थितायामिति वचनसामर्थ्यात् । चशब्दाच्छा-
खान्तरोक्तस्य चिंशतं वर्षाणि दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत पञ्चदश द्वाचा-
यण्याजौति कालः सिद्धो भवति ।

९. अतीतायां फलेच्छायामवाप्ते वा फले प्रयोग आ अन्ता-
त्परिसमापयितव्यः ।

२.

१. अनागते अनुपस्थिते पर्वणि पक्षसन्धौ यथोक्तम् । शो न
द्रष्टेति यदृश्यं न दृश्येतेत्यस्मिन्भ्रान्त्या । आमावासे कर्मणि प्रकान्ते
अभ्युदिता नाम इष्टिः कर्तव्या । तस्मिन्नेवाग्न्यन्वाधान इष्टिमात्रं
न प्रायश्चित्तान्तरमिष्टिवचनात् । संज्ञाकरणं सहकारिसंप्रत्ययार्थम् ।

२. सगुणानि त्रीणि हवींषि यथोक्तानि श्रुतौ । इतिकरणो
नियमार्थः । समस्ता एव यष्टव्याः । अतश्च यद्येकस्या अपि यागे
निवृत्ते ऽभ्युदयविज्ञानं स्यात् न देवतापनयः । सामस्याभावात् ।

३. निरुप्ते ह्यते हविर्यहणे जानन्नभ्युदितं चन्द्रमसं तानेव ये
गृहीतास्ताण्डुलीभूतान्विभजेत् । आध्वर्यवमपि सदेतदुच्यते^१ । आवा-
हने ऽपि ह्यते ऽदेवतापनयज्ञापनार्थम् । तानेवेत्यतिरेकादसंन्याय-
याजिनो ऽपि विभागः ।

४. अग्ने दा दाशुषे रयिं पुरोनुवाक्या । दा नो अग्ने बृहतो
दाः सहस्रिणो याव्याग्नेर्दातुः ।

१ B om. न । १ C संदेह instead of सदेतद् ।

५. महस्वा ते यता वयं पुरोनुवाक्या । आ तू भर माकिरेत-
त्परि छात् याज्या इन्द्रस्य प्रदातुः । किमिन्ने विष्णो परिचक्ष्यं भृत्पुरो-
नुवाक्या । वषट् ते विष्णविति याज्या । विष्णोः त्रिपिविष्टस्य ।

६. वृधन्वन्तवाज्यभागावित्यर्थः । कर्मान्तरमेतत् । नामावास्त्र-
मतश्च सप्तदश सामिधेन्यः ।

७. धेनुर्दक्षिणा । किंविशिष्टम् । वीषु । विमह्याका इषवो
धस्य तदेवमुच्यते । चमब्दाद्वाहार्यश्च ।

८. यथाविहिते काले चामावास्त्रं भवति । यद्येवं नोच्येत
दोषनिर्घातार्थत्वात् प्रायश्चित्तानां न स्यादामावास्त्रम् । चमब्दात्कृते
ऽप्यामावास्त्रे पुनःक्रिया । कालो हि नित्यानां करणे निमित्तम् ।
श्लोकमप्युदाहरन्ति ।

एवं हि कर्माणि कृतान्यकाले कार्याणि नित्यानि पुनः स्वकाले ।
कालो हि तेषां करणे निमित्तं धतः श्रुतौ धशपयादपायः ।
तथा च शाखान्तरम् । अमस्त्रमिते चेद्ग्निसोचं जुहुयाद्भुव इत्युप-
स्थाय पुनरस्त्रमिते जुहुयात् । अद्युष्टायां चेत्युनर्थुष्टायामिति ।
यानि तु विशेषवचनानि तत्र वचनसामर्थ्यात् । किमन्यत् । उच्यते ।
तद्यथा । उदवसानीयान्ते ऽग्निहोचहोमः । सुमूर्ष्याश्च प्रातराहुति-
रामावास्त्रं च । तथा च ।

चतुर्दश गृहीतानि सप्तदशयते हविः ।

एका समित्सहस्रोमो ऽर्धमासाय कल्पते । वचमान्तराश्वेतानि ।
अतश्च यथाश्रुतस्य कालस्य स्वविषयेष्वपवादत्वेन^१ धर्तन्ते । कस्यां

चिद्ध्वर्युशाखायां अभ्युदिते पिष्टविभागः । कस्यां चित्पत्रे पुरोलाग्नौ
 दधिपयोभ्यां मिश्रयित्वा । क्वचिद्दिभागासंभवात् प्रायश्चित्तं समाप्य
 पुनःक्रिया । प्राक् चेत्कालादामावास्यं पौर्णमासं वा प्रवर्तताग्ने नय
 आ देवानामिति संयाज्ये कुर्यादिति तैत्तिरीयाणाम् । असंनयतश्च
 विभाग इत्येवमादि शाखान्तरीयमभिप्रेत्य काले^१ चामावास्यमिति ।
 चशब्द आचार्येणोक्तः ।

६. अभ्यावृत्तिः अभ्यावर्तनं पुनःक्रियेत्यर्थः । सा पिण्डपिष्टय-
 शस्य नास्ति । कुत एतत् । परिगणितानामेव पदार्थानां शाखान्तरे
 ऽनुवादात् । यत आह । स यद्यगृहीतं हविरभ्युदियात् प्रजातमेव
 तदेवैव प्रतचर्या यत्पूर्वद्युर्दुग्धं दधि हविरातञ्चनं तत्कुर्वन्ति । प्रति-
 प्रमुञ्चन्ति वत्सांस्तान् पुनरपाकुर्वन्ति तानपराह्णे पर्णशाखयापाकरो-
 तीति श्रतपथे ११.१.४.१) ।

३.

१. श्वो न द्रष्टेति यदहश्च न दृश्येत ते अमावास्ये इत्येतस्मि-
 न्नतीते पर्वणि यद्यामावास्यं प्रक्रान्तं भ्रान्त्या ततो ऽभ्युद्गृष्टा नामे-
 ष्टिर्भवति ।

२. अग्नये पथिहते प्रथमं हविः द्वितीयमिन्द्राय चतुर्थे तृती-
 यमग्नये वैश्वानराय । एवमेव श्रुतत्वात् ।

१. वेत्या हि वेधो अध्वनः अग्नेः पथिहृतः पुरोनुवाक्या ।
 अथ देवानामपि पश्यामगन्तेति याज्या ।

४. वार्चहत्याय श्रवसे इन्द्रस्य वृचघ्नः पुरोनुवाक्या । सप्तदानुं
 पुरुहृतं क्षियन्मिति याज्या ।

५. वैश्वानरस्य पुरोनुवाक्या ।

६. नाभिं यज्ञानां सदनं रयौणामिति याज्या ।

७. अग्निः प्रदेन सोम गीर्भिरिति ।

८. दण्डस्य उपानहौ च दक्षिणा । पूर्वं एवाग्निघृष्टेः^१ ऽभ्युद्गृष्टा
 प्रायश्चित्तत्वात् । सर्वाणि चास्यामङ्गानीष्टिवचनात् ।

९. अभ्युद्गृष्टायां समाप्तायां तस्मिन्नेवाहन्यामावास्यं भवति ।
 सायंदोषो ह्यस्तमो विद्यत एव । चण्ड्यात् । पूर्वमपि कदा चिदामा-
 वास्यम् । तथा च शतपथे । स आमावास्येन विधिनेवेद्वाप्येष्टिमनु-
 निर्वपति तदहर्वैव श्यो वेति ॥

१०. अतस्य कुण्डपायिनामवने सक्तक्रिया । अमावास्यायां च
 आह्ने^१ अन्यार्थयोरप्यग्नीकरणपिण्डदानयोरनभ्यावृत्तिः एतस्मादेव
 धत्तात् । एकस्मिन्नहनि न आहुदयं समानधर्मकं भवति । पिण्ड-
 दानावृत्तिप्रतिषेधादिति वृद्धसंप्रदायः ।

. ४ .

१. अग्नये किंविशिष्टाय । अग्निमते । एतदुक्तं भवति । अग्नि-
 रग्निमानक देवता । तस्मै इष्टिं कुर्यात् । यदि पूर्वाहुते ऽग्नौ

सत्यन्यो ऽग्निरभ्युद्भियते । ननु कायं नियमो भूमावेवाग्निरुद्धर्तव्य इति । उच्यते । अग्निं पृथिव्यामिति लिङ्गात् । ननु विध्यपराधे प्रायश्चित्तमिति तस्मिन्नेव प्रकरणे एता इष्टयः कस्मान्नाश्चन्ते । धर्मभेदादिति ब्रूमः । तत्र हि कर्तृद्रव्यकालाभावे तस्यैतस्यै देवतायै पूर्णाङ्गतिं जुहुयात् । याज्यापुरोनुवाक्ये वा अनुद्रुत्य जुहुयात् । याज्यां वा केवलामनुद्रुत्येति पत्रत्रयं तस्मिन्प्रकरणे विहितानाम् । इह तु पत्रे यथोक्ता इष्टयः । पत्रे सर्वप्रायश्चित्तमिति । कुतः । व्यवस्यैषा श्रुतेः ।

२. अग्नये पथिहते ऽष्टाकपालं पुरोडाशं निर्वपेदिति श्रतपथे । यदि विद्वतानग्नीनन्तरेण शकटं यायाश्चियतकालानां वा दर्शपूर्णमासादीनामतिपत्तिः स्यात् ।

३. मिथः परस्परतः संसृष्टेष्वग्निषु । अनपवृत्तकर्मसु । द्वयो-
रपि संसृष्टयोर्वहुवचनस्याविवक्षितत्वात् । अग्नये वीतये इष्टिः
कर्तव्या ।

४. इष्टिरे वाग्नये विविचये । ग्राम्येण सह संसर्गे । लौकिकेनेत्यर्थः ।

५. अरण्ये प्रकर्षेण प्रदहन् ग्राममप्यागतः प्रदाव्य इत्युच्यते ।
तेन सह संसर्गे अग्नये संवर्गाय इष्टिः कार्या ।

६. अग्नये शुचय इष्टिं कुर्यात् । क्रव्येण श्वाग्निना संसर्गे ।

७. अग्नये ऽपुमत इष्टिं कुर्यात् । यदि वैद्युतेनाग्नयः संसृष्ट्ये-
रन् ।

८. व्याधिप्राचुर्यं स्वजनविषयम् । तस्मिन् सति रुद्राय इष्टिं

कुर्यात् । अग्नये इति नाद्युवर्तते । अग्नये कामायेति ज्ञापकात् ।

८. महत्यध्वन्यध्वप्रसिद्धिलोके^१ । तदुपक्रमे पूष्ये पथिकृत इष्टिं कुर्यात् ।

१०. सर्वकामप्रयोजना सार्वकामिकी इष्टिः । अग्नये कामाया कर्तव्या । प्रतिकामं प्रयोगो न्यायात् ।

११. अग्नये प्रतपतय इष्टिः कर्तव्या । कस्मिन्निमित्ते । प्रत्यवेलायां^२ प्रत्यमहः सकलं प्रवासेन व्याप्य^३ । अद्वयं वा मैद्युनमांस-भोजनादि परित्रा ।

१२. अग्नये प्रतभृत इष्टिं कुर्यात् । प्रत्यवेसामिति संबध्यते । आर्त्यशुकरणं विप्रिष्टं तन्वान्तरे ।

१३. अग्नये घामवत इष्टिं कुर्यात् । गृहदाहे निमित्ते ।

१४. मरुद्भ्य इष्टिं कुर्यात् । यमौ प्रजातायाम् । शूद्रायामपि तुल्यत्वात् भवति । गृह्योक्तं कर्म । यमौ प्रजातायामिति लिङ्ग-सहायोरविवक्षा ।^४

५.

१. अग्निमग्निं देवीमभिरग्नेरग्निमतः पुरोनुवाक्यां । अग्निनाग्निः समिध्यते याज्या । अग्नेः पथिकृतो वेत्या हि वेध आ देवानाम् ।

२. अग्न आ याहि वीतये अग्नेर्वीतेः पुरोनुवाक्या । यो अग्निं देववीतये याज्या ।

१ A •ध्वप्रसिद्धिलोके D •ध्वप्रसिद्धिलोके । १ B om. २ C (in marg) रोष । ३ The Comm. on Sūtra 14 is om in A.

३. कया नो अग्ने वि वसः सुवृत्तिं अग्नेर्विविचेः पुरोनुवाक्या ।
त्वामग्ने मानुषीरीलते विप्रः याज्या ।

४. कुवित्त्सु नो गविष्टये अग्नेः संवर्गस्य पुरोनुवाक्या । मा नो
अस्मिन्महाधने परा वर्गारभृदिति याज्या । अग्निः शुचिप्रततमः
उदग्नेः शुचयः इत्यग्नेः शुचेः ।

५. अश्वग्ने सधियव अग्नेरप्सुमतः पुरोनुवाक्या । उरौ मह्यं
अनिवाधे ववर्ध याज्या ।

६. कद्रुद्राय प्रचेतसे रुद्रस्य पुरोनुवाक्या । अश्याम ते सुमतिं
देवयज्ञया याज्या ।

७. वयसु त्वा पथस्यते पूष्णः पथिहृतः पुरोनुवाक्या । पथस्यथः
परिपतिं वचस्या याज्या ।

८. अग्निः परेषु धामस्त्रित्येवमादिका राजत्यन्ताग्नेः कामस्य
पुरोनुवाक्या । अश्याम तं काममग्ने तवोतौ याज्या । त्वमग्ने व्रतपा
यज्ञो वयमग्नेर्व्रतपतेः ।

९. अग्नेर्व्रतभृतः पुरोनुवाक्या ।

१० याज्या ।

११. कृष्णा रजांसि पत्सुतः अग्नेः चामवतः पुरोनुवाक्या । त्वे
वसूनि पुर्वणीक होतः याज्या ।

१२. मरुतां पुरोनुवाक्या ।

१३. वातत्वियो मरुतस्त्रेपनिर्णिजः मरुतां याज्या । श्रिये कं
वो अधि तनूपु वागौरिति वा । अत्र व्यवस्थितविकल्पं वृद्धयाज्ञि-
का व्याचक्षते । द्वयोः मरुपयोर्जनने वातत्वियः । असरूपयोर्बद्ध-

जनने वा^१ श्रिये कं वः । उक्तानां चतुर्दशानामिष्टीनां सप्तदश
सामिधेन्यः पौर्णमासावाज्यभागौ नित्यः खिष्टकृत् ।

६.

१. ज्ञातयः सपिण्डाः सनाभयो ऽपि वा । असंविदानाः कार्येषु
भिन्नमतयः संमतिं कृत्वा । वङ्गदेवतासंज्ञकामिष्टिकेकां निर्वपेरन् ।
यजेरन्नित्यर्थः । संन्युथाग्नौनाशिताग्नयः । अनाशिताग्नयस्त्रिरानु-
पासते । द्वयोश्चापीष्टिरुपपातात् । आश्वलायनके उच्यते । संज्ञा-
भ्यामग्निर्वसुमाश्वोमो रुद्रवानिन्द्रो मरुत्वान्ब्रह्म आदित्यवानिति ।
तथैवास्माकमपि । मन्त्रलिङ्गात् । अग्निहोचायणिनः पूर्णाङ्गतिर्य-
ज्ञोपे प्रतिनिधिरिति वचनान् । यदि ज्ञातीनां के चिद्द्वर्गपूर्णमास-
याजिनः के चिद्दग्निहोचायणिनस्ततः सर्वेषां पूर्णाङ्गतिरविरोधात् २

२. पुरोनुवाक्या ।

३. याज्या । एकं प्रदानमेकत्वाद्याज्यानुवाक्यायुगलस्य । आव-
हस्वाहाश्रयाटजोपणशब्दाः^१ सकृत्प्रदानवत् । प्रदानं च । मुख्यया
वृत्त्या यज्ञशब्दः । यज्ञाभिप्रायेण आवहस्वाहादयः । कुत एतत् ।
शतपथश्रुतेः । तमुत्तमे प्रयाजे स्वाहाकारेणैव सर्वं यज्ञं समस्याप-
यञ्चति । एकप्रदानानामेकेनैव कृतार्थत्वात्सकृदावाहनशब्दः । ननु च
किं कारणमग्निं वसुमन्तं सोमं रुद्रवन्तमिन्द्रं मरुत्वन्तं ब्रह्मणादित्य-
वन्तमावहेत्येवं भवति न^२ भिन्नविभक्तिका देवता उच्चार्यन्ते ।
उच्यते । होता यद्वदधिना सरस्वतीमिन्द्रं सुचामाणमिति दर्श-

नात् । सूत्रकारेण च होता यच्चदश्याना मरस्वतीमिन्द्रं सुत्रामाण-
मिति प्रेष इत्येतस्यैवार्थस्य द्योतनार्थं गुरुनिर्देशः कृतः ।

४. संज्ञानमुग्रना वददित्येतत्सूत्रं जपेरन् । ज्ञातय एव नर्त्वि-
जशब्दात् । सूत्रं जपेरन् । लिङ्गेन परिभाषायां बाधितत्वात् ।
प्राक् खिएकतो जपेरन् प्रधानसंनिधानात् ।

७.

१. विधिं वक्ष्याम इति वाक्यशेषः । मित्रकामस्य भवत्यर्च्य-
संज्ञाकरणात् ।

२. शाखान्तरयुतेः ।

३. अग्निना रयिमश्रवत् आग्नेयः । गयस्कानो अमीवहेति
सौम्यः ।

४. पुरोनुवाक्या ।

५. याज्या ।

६. नू नो राख महस्रवत्खिएकतः पुरोनुवाक्या । उत नो
ब्रह्मन्नविपः याज्या ।

७. गवां न्यायसिद्धेः ।

८. एकप्रदानत्वाद्ब्रह्मदेवतावन्निगमाः । पुरोनुवाक्यायां यः क्रमो
देवताप्रदानां तेन क्रमेणावाहनादिषु देवताप्रकाशनम् । तद्यथा
अग्निं सोमं वरुणं मित्रमिन्द्रं बृहस्पतिं सवितारं पूषणं मरस्वतीं।
त्वष्टारमावहेति । यः महस्वी गोभिरवसा रूपाणि समनक्तु यज्ञै-
रिति ^१निगमेषु देवताग्रहणात् ।

८. येयजामहानन्तरं च आदेशस्तत्र देवतानुपूर्व्यं याज्यावत्कुर्यात् । तद्यथा । ये यजामहे लघारं सरस्वतीं पूषणं सवितारं बृहस्पतिमिन्द्रं मित्रं वरुणं सोमं अग्निम् ।

१०. देवतादेशन एवायं विकल्पः श्रुत्यन्तरात् ।

८.

१. फाल्गुने मासे भवा फाल्गुनी पौर्णमासी । ननु फाल्गुनीयेति प्राप्नोति वृद्धाच्छ (पा० ४. २. १ १ ४) इति । नैष दोषः । संज्ञापूर्वको विधिरनित्य इति । प्रयोगः प्रारम्भः । न महात्करणम् । अदीक्षितायनानां सर्वेषां^१ यथामेव ।

२. फाल्गुनमास एव या अमावास्या । न तु वर्षासु^२ फाल्गुनीभिर्युक्ता । कुतः । भुखं वा एतत्संवत्सरस्येति (कौ० ब० ५. १) प्रकरणात् ।

३. इयन्तं कालं दाक्षायणसंज्ञकस्यानुष्ठानम् ।

४. सर्वेषामदीक्षितायनानां संवत्सरंसंवत्सरं वा क्रिया । यावज्जीवं वा । दर्शपूर्णमासायनत्वात् । काम्यत्वे संवत्सरमेव^३ ।

५. अदीक्षितायनानि काम्यान्वपि प्रयुञ्जानस्य दर्शपूर्णमासौ न वर्तते । न क्रियेते इत्यर्थः । नित्ययोः मतिषेधः । कौण्डपायनीयौ तु भवत एव ।

६. विधिं वक्ष्याम इति वाक्यशेषः ।

१ B. 178 न। २ B in१ या after वर्षासु। ३ A काम्यास्य B काम्यत्वे C काम्यास्य।

७. पौर्णमास्यां भवानि पौर्णमासानि हवींषि । आग्नेयः पुरो-
लागः अग्नीषोमीय उपान्शुयाजः अग्नीषोमीयः पुरोलागः । एता-
नि पूर्वस्थां पौर्णमास्यां भवन्ति ।

८. पुरोलागः । केवल एव वाग्नीषोमीयः पूर्वेषु भवति ।

९. उत्तरस्थां पौर्णमास्यां आग्नेयः पुरोलागः । ऐन्द्रं च
सांनाय्यं भवति । ऐन्द्रं चेत्येवं नपुंसकनिर्देशात् । सांनाय्ये सिद्धे
सांनाय्यवचनममावास्याविकारार्थम् । पौर्णमास्यामित्यतिरेकः^१ पि-
ण्डपिण्डयज्ञनिवृत्त्यर्थः ।

१०. अपरपचं क्षणपचं सकलं^२ दौचितव्रतो भवति । तानि
च दौचितव्रतान्याध्वर्यवादेव गमयितव्यानि । यथा वपाश्रपण्यौ
शूलगवे । अग्निहोत्रहोमो न प्रतिपिथते । पुरुषसंस्कारप्रकरणात्^३ ।
तथा घातिथिभ्यो ददातीत्युक्तम् ।

११. पूर्वं वेति विकल्पः । अपराधे व्रातपतौ व्रतग्रहणात्^४ ।

१२. अभ्यञ्जनं शरीराभ्यङ्गः । तत्साहचर्यादाविकस्याथुपभोग-
प्रतिषेधः । अतश्चाविके ऊर्णामये शयनप्रतिषेधो ऽपि । इतमन्येन
परिहितं तन्न वस्त्रे न परिधत्त इत्यर्थः । पन्थूलितं रजकधौतम् ।
आच्छादनार्थां ऽपि वसिरनेकार्थत्वाद्वाङ्मत्तानुपभोगार्थां द्रष्टव्यः ।

१३. हविरुच्छिष्टमग्निहोत्रहोमाद्यवशिष्टमग्नीयात् केवलम् ।
दौचितव्रतपचे ऽपि । अन्नियवैशावपि वचनात् । इलाभचवत् ।

१० इति रेका ; in marg. शब्दः । १० सकल । १० in marg. श्रवणात् ।

४ A • पचययोगात् ।

१४. तथाग्रीयाद्यथा सुदृप्तता न भवति ।

१५. सोमं राजानमित्येवमादिकं मन्त्रं मनसांनुदुष्य तमे-
वार्थं ध्यायन्नप्राति नावग्लेषयति ।

१६. पूर्वस्याममावास्यांयामामावास्यानि हवींषि भवन्ति शा-
खान्तरात् ।

१७. स्वयुतेः । अमावास्याविकारं उभयत्रं ।

१८. आग्नेयो मैत्रावरुणौ च पयस्या । चमन्दादाग्नेयेन समा-
नतन्वा श्रुता । श्रुतावियमेवैकेति संदेहः स्यात् । अमावास्यावचन-
मत्र पिण्डपिष्टयज्ञार्थम् । अमावास्याविकारायं पयस्यावचनम् ।

१९. चतेन चावृतावृधौ पयस्यायाः पुरोनुवाक्या । उत वां
वितु मद्यास्त्रयः याज्या ।

२०. तच्छंयोरिति शंयोर्वाकः हतसंज्ञकः । तस्मात्पुरा ऊर्ध्वं
वा अनन्तरमनावाह्य अनावाहितास्याजिनो यजति । इज्यमाना
देवता निगच्छन्तीत्यङ्गभावेनापीज्यमानानां निगमने प्राप्ते तदप-
वाद उच्यते । तथा सोममनुकामन्तस्त्रय विकारान्व्याख्यास्याम
इति ।

२१. यागक्रमः शाखान्तरेष्वन्यथापि भवति । निगमस्तत्तमे
पदे प्रयाजस्तकवाक्योः । परिसह्यार्थमेतन्मूचम् । अतश्चान्यत्र प्रति-
दिधः । आज्यपा जुषाणा इत्यस्यानुयाजार्थत्वादनन्तरं वाजिपदं
स्तकवाके च स्त्रिष्टकत्पदानन्तरम् । स्वशाखायामक्षिणैव क्रमे

वाजिन्यागात् । तत एवं प्रयोगः । स्वाहा देवा आज्यपर जुषाणा
स्वाहा वाजिनो अग्न आज्यस्येति । वाजिनो अग्न इति सन्धिः ।
समिद्धो अग्न इति दृष्टत्वात् । यथार्थं च सूक्तवाक इति । यदि
प्राक् सूक्तवाकाद्वाजिनः प्रचारस्ततः प्रकृतिवच्चियमः । सूक्तवाके
जुषिपदं कारितान्तं न भवति । देवा इति तु भवति श्रुत्यन्तर-
सामर्थ्यात् । ऊर्ध्वं तु सूक्तवाकाद्वाजिनप्रवरणम् ।

२२. श्रुत्यन्तराद्यथापठितमेव प्रयोक्तव्यम् ।

२३. ग्रं नो भवन्तु वाजिनो हवेषु वाजिनस्य पुरोनुवाक्या ।
वाजेवाजे इव वाजिनो न इति याज्या । ऊर्ध्वजातुरूर्ध्वन्तुः ।
अनासनोपविष्ट इत्यर्थः । अनवानमनुच्छ्वसार्धर्चं यजति । ऊर्ध्वगुर-
नवानमिति याज्यायामेव यजतिशब्दातिरेकात् । एमुल्निर्देशा-
न्वानवानाग्नौ पुनःपुनरावृत्तिः । यावच्छकितमनवानम् । तथा
च षष्ठे इहनि श्रुतिः^१ । यद्यप्यवान्यात्पुनःपुनः प्रतीसारमुपशि-
चेतेव । (कौ० ब्र० २३. ५) ।

२४. आसन उपविश्य वाजिनस्याग्रे वीचीत्यनुवषट्कारं कुर्यात् ।
अनुवषट्कारसंज्ञा येयजामहप्रतिषेधार्थम् । वषट्कारमनु क्रियत इत्य-
नुवषट्कारः । अतो न संप्रेषमपेक्षते ।

२५. यजमानाद्यो वाजिनगोपमन्योऽन्यमुपहृय भक्षयेयुः ।

२६. उभयत्र यजमानो भक्षयति । षड्विजां प्रथमः पश्चि-
मस्य ।

१ U सर्वो वषां इहति ऋतिः instead of तथा च षष्ठे इहनि श्रुतिः ।

२७. यन्ने रेतः प्र धावतीत्यादिर्वाजो मंधि धेहीत्यन्तो वाजिन-
भक्षमन्तः ।

८.

१. विधिं वक्ष्याम इति वाक्यशेषः ।

२. आग्नेयः पुरोलाशः सरस्वत्यै षट् । चशब्दाद्विहविरेक-
तन्त्रा शाखान्तरश्रुतेः । पौर्णमासीविकारो न्यायात् ।

३. अग्नीषोमीयः पुरोलाशः षट् उपांशुयाजेन । अग्नीषो-
मीय एवोपांशुयाजः साहचर्यात् । सांनाय्यं चैष्ट्रं नपुंसकनिर्देशात्
सांनाय्ये सिद्धे अमावास्याविकाराय सांनाय्यवचनम् ।

४. अपरपचं दीक्षितप्रत इत्यादीनि प्रतानि । चेति सिद्धे
दाक्षायण्याञ्चिकानीति वचनात् ज्ञायते अदीक्षितायनेषु पूर्वस्य
प्रकृतित्वं नास्ति ।

५. दिहविरेवेष्टिः शाखान्तरात् ।

६. ऐन्द्राग्रस्य मैत्रावरुणस्य पयस्यया षडैकतन्त्रता चशब्दात् ।
पयस्यापहणममावास्याविकारायम् ।

७. समानं तुल्यं वाजिनं दाक्षायण्याञ्चिकेन षट् । कुतः
तवैवेतिकर्मव्यताविशिष्टस्य दृष्टत्वात् ।

१०.

१. भावमेनियमेति वक्ष्यामाणस्य कर्मणो नामधेयं तत्र यद-
कथं तदुच्यते ।

२. उभयानि दार्शपूर्णमासिकानि । कुत एतत् । पौर्णमा-
सानि पूर्वाणीति वचनात् । उभयानीति वचनात् उभयविध
उपांशुयाज एकस्वामिवेष्टौ ।

- ३. अव्यवहितानि वचनात् ।

४. अर्चन्तस्त्वा हवामहे पुरोनुवाक्या । अस्माकमग्ने अश्वरं जुष-
स्व याज्या । उत्तरस्याग्रेयस्येति वचनादसिष्ठयज्ञे ऽप्युत्तरस्यैव (३.
११.१.) ।

५. दर्शप्रतिषेधो ऽयं श्रुत्यन्तरात् ।

६. श्रुत्यन्तरवचनात् । तुग्बद्धाञ्जीवपितृकश्रीवानार्हितयोस्तथैव
विकल्पः ।

७. श्रौतकयज्ञसाकंप्रस्थाययोर्होचं दर्शपूर्णमासान्न विक्रियते ।
दर्शपूर्णमासवदित्यर्थः । ततः महानुनिर्वाण्याभ्यां कर्म । अन्येषु त्वदी-
चितायनेषु नानुनिर्वाप्ये छत्त्रोपदेशात् । ननु सार्वसेनियज्ञो ऽनन्त-
रस्तदीया धर्मा अत्र कस्मान्नाग्रङ्गन्ते । उच्यते । नादीचितायनेषु
परस्परतः प्रकृतिविकारभावो ऽस्ति । कुतः । व्रतानि च दाद्याण-
याञ्जिकानीति व्रतानि चेति सिद्धे दाद्याणयाञ्जिकानीति इत्या-
दधे वचनात् । काम्ययोस्तु श्रौतकयज्ञसाकंप्रस्थाययोः फलभेदादा-
ध्वर्यवे च कर्मविशेषान्नाद्भोत्तुरपि विकारो ऽस्त्येव ।

११०

१. सार्वसेनयज्ञे यद् व्याख्यातं तदसिष्ठयज्ञे ऽपि भवतीत्यर्थः ।
किं च तत् । उभयानि हवींयेकस्वामिष्टौ । ननु सार्वसेनियज्ञव-

५. इमं यज्ञमिदं वचः सौम्यस्य पुरोनुवाक्या । या ते धामानि दिवि या पृथिव्यां याज्या । इतीति वचनात् सोमेष्ट्याख्ये हविर्यज्ञसोमे । वपायामेते एव विपर्यस्येते इति ।

६. मधुपर्को दधि मधु च मिश्रम् । सौम्यस्येति श्रवणेनञ्ज्ञापयति । नैन्द्राग्नादीनां मधुपर्को न सौम्यस्य वक्षः । किनेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । विराजौ स्त्रिष्टकत उभयव ।

७. इयं वामस्य मन्मन ऐन्द्राग्नस्य पुरोनुवाक्या । शुचिं तु स्तोमं नवजातमद्य थाज्या ।

८. आ घा ये अग्निमिन्वते आग्नेन्द्रस्य पुरोनुवाक्या । सुकर्माणः सुदक्षो देवयन्तः थाज्या ।

९. मही ह्यौः पृथिवी च नो द्यावापृथिवीयस्य पुरोनुवाक्या । उर्वा पृथ्वी वङ्गले दूरेऽर्न्त याज्या । वैश्वदेवस्य पूर्वापदिष्टे विश्वे देवासः स्तीर्णे वर्हिषीति ।

१०. वैश्वदेवद्यावापृथिवीयौ यागा उवांशु भवतः । चशब्दात्प्राजापत्यस्य वैष्णुव्याम् । तां हैक आग्नेयीं वा वारुणीं वा प्राजापत्यां वा कुर्वन्तीति श्रुतेः (कौ० ब्रा० ४. १३) । अमूचणं चकारेणैव लक्ष्यम् ।

११. सर्वांप्रयणेष्वसंयोगविधानात् ।

१२. प्रथमगर्भजः प्रथमज उच्यते ।

१३. तन्त्रशब्देनावाहान्युच्यन्ते । दर्शपूर्णमासगर्भेण चाग्नेयादीनि । तवाग्नेयादीनां यान्यद्धानि तान्येवाच भवन्ति । नाभ्यधिकानौत्थेतस्वामान्यम् । पतदिकल्पेनोच्यते । पूर्वमाग्नेयादीनि तत

ऐन्द्राम्नादीनि । दर्शपूर्णमासाभ्यामिति । महार्थं तृतीया । अपि वा पौर्णमासे वामावासे वा हवींश्चनुवर्तयेदिति (कौ० ब्रा० ४. १४) श्रुतेः । दक्षिणावाहार्थ एव तद्यद्येतस्यै ग्लायदिति श्रुतेः । अन्यत्र तु समानतन्त्रवचने दक्षिणाया अग्रहणम् । कुतः । वैणुयव्यामेतत्तन्त्रमेवा देवतेषा दक्षिणेति तन्त्रदक्षिणयोर्भेदेन पक्षणात् ।

१४. वाग्ब्रह्मो विकल्पार्थः । नवानां व्रीहीणां यवानां च यथाकालं पौर्णमासं वा द्वागं वा कुर्यात् । आग्नेयादीनि व्रीहियवद्रव्यकाणि नवैः कुर्यादित्यर्थः ।

१५. अयं वा पयः । अग्निहोत्रं यवाग्वा मायंप्रातर्जुहुयात् । एवमेव प्राग्ने मायंप्रातर्वचनं परिषद्धार्यम् । तेन समानतन्त्रा वा दर्शपूर्णमासाभ्यामित्यन्यतरस्य ग्रहणम् । दर्शपूर्णमासौ वा नवानामित्यत्र च ।

१६. अग्निहोत्री धेतुः तां नवान्व्रीहीन्ववान्वा आदयित्वा । तस्या सहस्रतर्पिताया दुग्धेन मायंप्रातरग्निहोत्रं जुहुयात् । तस्या इत्येतत् श्रुत्यनुकरणं कुर्वता सूत्रकारेण श्रुत्यन्तरोक्ता विधयः सूचिताः । तथा च । कुण्डपायिनामयने कन्दोगानां हविष्यस्याध्वर्युर्जुहुयात् । कात्यायनस्याह (४. ६. १०) । दर्शपूर्णमासानीजानो दक्षिणाग्निपक्वं चानुष्प्राग्ं ब्राह्मणाभोजयेत् किञ्चिद्द्यात् । अग्निहोत्रायणिनो नवैः मायंप्रातरग्निहोत्रहोमः । तदाश्रिताया वा पयसा । दीक्षितव्रतं च उपमत्सु रौहिण्यै कुर्वति । सुत्यासु सवनीयानिति (४. ६. ११—१५) श्रुत्यन्तराणि ।

१७. एतद्यावस्थाविशेषेण पत्वान्तरम् । स्वयंकर्तृकमेवं गार्हपत्ये

नाहवनीये तच्छ्रापिणो ऽपि । स्यात्क्षीणकं तद्विधिना । आग्रयण-
 देवताभ्य इति वचनात् सौम्यस्यापीति वृद्धमंप्रदायः । आहवनीये
 जुहुयादित्याहवनीयवचनं प्रकृतत्वात् गार्हपत्ये मा भूत् । खिष्ट-
 चतुर्णां इति सति संभवे चतुर्थ्यभ्यः । स्वाहाकारेणेति । आग्रयण-
 देवताशब्देन स्वाहाकाराम्नेन जुहुयात् । प्रतिश्रुतहोमधर्मप्राप्ति-
 र्जुहोत्युपदेशात् । चरोः पाकथशलादरो दक्षिण । सर्वत्र स्यात्क्षी-
 पाकादिषु कर्मस्त्रिति वृद्धमंप्रदायः ।

१३.

१. श्रुतिपाठक्रमेण चातुर्मास्थान्याह । फाल्गुने मासे भवा फा-
 ल्गुनी पौर्णमासी । श्रुतौ नक्षत्रयोग श्रौचित्यानुवादः । तस्यां
 चातुर्मास्थप्रारम्भो भवति । चातुर्मास्थानीति वक्ष्यमाणस्य वैश्वदेवादेः
 पर्वचतुष्टयस्य नामधेयम् । सौमिकानामपि फाल्गुन्यामेव सुत्या ।
 पुरस्ताद्द्वीधोपमदः कृत्वा । कुत एतत् । नामधेयसामर्थ्यात् ।

२. चातुर्मास्थप्रयोगः । शाखान्तरात् ।

३. चातुर्मास्थान्यारस्थमानो वैश्वानरीयपार्जन्यया धजेतेति
 चरकाणाम् । आरस्थमान इति तस्मिन्नेवाहनि इति भविष्यद्वच-
 नम् । तस्मात्तु अतुर्दशमग्निपक्षणम् । इष्टिपक्षणात्पृथक्कृत्वा एक-
 स्मिन्पर्वणि ।

४. अथावानं वैश्वानरं नामिं यजानामिति वैश्वानरस्य । पर्जन्य-

न्याय प्र गायत पार्जन्यस्य पुरोनुवाक्या । यस्य व्रते ष्टिवी नक्ष-
मौति याज्या ।^१

५. उत्तरस्यां पौर्णमास्यां वैश्वदेवाख्यं पर्वं भवति । संज्ञाकरणं
शास्त्रसंबन्धव्यवहारार्थम् । प्रधानानि तावदाह ।

६. हविर्विशेषः शाखान्तरात् ।

७. सौम्यो ऽपि चरकाणामुपांशु । तदभिप्रायः समासः ।

८. चरुसामान्यात्ममासः ।

९. हविर्विशेषः शाखान्तरात् ।

१०. पयस्या स्त्रीलिङ्गाच्छ्रुतेः ।

११. एककपालः श्रुतेः । चशब्दो ऽष्टानां समुच्चयार्थः ।

१२. आग्नेयसौम्ययोः पूर्वोपदिष्टा एव । हिरण्यपाणिभूतये
सवितुः पुरोनुवाक्या । उदीरय कवितमं कवीनामिति याज्या ।
सारस्यतस्य पूर्वोपदिष्टे एव ।

१३. पूषन्तव व्रते वयं पौष्णस्य पुरोनुवाक्या । शुकं ते अन्यद्यजते
ते अन्यद्याज्या ।

१४. इहेव वः स्वतवसः मरुतां स्वतवसां पुरोनुवाक्या । प्र
चित्रमर्कं गृणते तुराय याज्या । वैश्वदेवद्यावाष्टिवीययोः पूर्वोप-
दिष्टाः ।

१५. अग्निमन्यनीया इत्यधिकारः । ता आसन्नेषु हविःषु
भवन्ति । अवधियायम् । तेनोर्ध्वमपि व्रतग्रहणात् । कुत एतत् ।
हविरासादनधर्मे ऽभिभर्शनं तत्संबद्धं च व्रतग्रहणम् । प्राकृतानां

धर्माणां यद्यभ्यधिकमाह तत्र प्रायगः सूत्रकारस्यशब्दं प्रयुङ्क्ते ।

१६. आहेति वाक्यशेषः । संप्रेषितवचनं तद्वशाद् भेष आह-
न्यर्थम् ।

१७. अग्निं त्वा देव सवितरीशानम् ।

१८. मही द्यौः पृथिवी च नः ।

१९. त्वामग्ने पुष्करादधीत्येतास्त्रिभ्यः । पूर्वं च द्वे । न विक-
ल्पो मन्यमल्लिङ्गाग्रङ्कया ।

२०. जातायानुग्रहीत्युक्तः । उत भुवन्तु जन्तव इत्याह ।

२१. यदा हस्तेन धार्यते । संप्रेषो ऽपि केषांचिदस्ति । तद्यो-
तनार्या धार्यमाणायेति चतुर्थी ।

२२. अयं हस्ते न खादिनमित्यस्या एवोत्तरे ऋचौ प्र देवं
देववीतये आ जातं जातवेदसीत्येते मह्ययमाणायानुग्रहीत्युक्त
आह ।

२३. एतामाह ।

२४. एतामाह ।

२५. तं मर्जयन्त सुकृतुं एतामाह ।

२६. इतीति वचनात् कचिदिक्रियन्ते । अग्निमन्यनीया इति
शास्त्रसंबन्धवहारायं संज्ञा ।

२७. अयं चापरः प्रकृतितो विशेषः । तथा च श्रुतिः । अथ
यन्नव प्रधाजा नवानुधाजा इति ।

२८. अतुर्थं कृत्वा उत्तममकृत्वा अन्तरेण चत्वारो भवन्ति ।

२८. अयमेकः ।

२९. आगन्तूनां द्वितीयः ।

३०. आगन्तूनां तृतीयः ।

३१. आगन्तूनां चतुर्थः । एते चत्वार एवमेव शाखान्तरे पठिताः ।

३२. त्वमग्ने सप्रथाः सोम यास्त इति ।

३३. सावित्रद्यावापृथिवीयौ यागावुपांशु भवतः । चशब्दा-
द्वैश्वदेवी पथस्या । शतपथश्रुतेः ।

३४. प्रेद्धो अग्न इमो अग्न इति । तथैव श्रुतत्वात् ।

३५. एवमेव श्रुतत्वात् ।

३६. श्रुतत्वात् ।

३७. प्रथमं च द्वितीयं चान्तरेण षट् कुर्यात् । तुशब्दो निय-
मार्थः । क्वचित्पशावभ्यासेन द्वादशसङ्ख्यापूरणम् । तत्राप्येते षलेव ।

३८. षष्ठां प्रथमः ।

३९. षष्ठां द्वितीयः ।

४०. षष्ठां तृतीयः ।

४१. षष्ठां चतुर्थः ।

४२. षष्ठां पञ्चमः ।

४३. षष्ठां षष्ठः । शाखान्तरे एवमेव पठितत्वात् ।

४४. समानं तुल्यं दाचायण्याजिकेन वाजिनम् । तत्र धर्म-
विधानात् ।

४५. समाप्तायां वैश्वदेविक्यामिष्टौ पौर्णमासं कुर्यात् । अथ
यत्परस्तात्पौर्णमासेन यजत इति श्रुतेः । अयनयाजिनो यथाप्राप्तेम् ।

अथ संस्त्रितायां पौर्णमासमिति वचनं ज्ञापकम् । प्रकान्तकर्मवदाद्ये
ऽपि नित्यानां काष्ठो न बाध्यत इति ।

४७. प्रागुत्सर्गादितान्यन्तरालेषु प्रतानि कुर्यात् । प्रतवचनाद्भेषे
प्रातपती भवति । मांसम्यार्थंप्राप्तस्थानगणनम् । ब्रह्मचर्यं च मैयुन-
निवृत्तिः । अयं पुत्रवतः प्रथमः कल्पः । प्राक्शिरा अधः गेते ।
अधःशयनं तैत्तिरीयाणामुक्तम् । उपसौर्णमनुपसौर्णं वा यत्र वातो
नान्तरा यायात् काष्ठामने वा अधःशयनमिति । आसनमथध एव ।
कुतः । तस्मादु काममेवोपरि शयीतेति युतौ सत्यां मांसोपर्यामने
चेच्छन्निति (१६.१.१८) कात्यायनेनासनशयनयोः साहचर्यसूच-
नात् । अतुकाले वा जायामुपेयादिति अपुत्रस्य वा जायासंरक्ष-
णार्थं वानुकल्पः । जायाग्रहणं समानजातीयार्थं विद्यार्थं च । सत्य-
वदनं येषामाधाने द्वादशरात्रमेवेति पचस्तेषामिह कर्माङ्गत्वेनो-
च्यते । येषां तु तत्र पावञ्जीवमिति पचस्तेषां सत्यं देवाद्योदितं
भवतीति विदुषो ऽपि प्रतिषेधार्थम् ।

१४.

१. वरुणप्रघामा इति वक्ष्यमाणस्य कर्मणो नामधेयम् । ते
वरुणप्रघामा आषाढ्यां भवन्ति । फाल्गुनीप्रयोगस्य धजमानस्य ।
आषाढीगुणवृत्त्या प्रतिपद्वामिधीयते । नहु चासुर्मास्थानीति
समाख्यानात्काष्ठमिद्धिः । नेत्युच्यते । अधिकमामिके ज्यैष्ठ्यां वरुण-
प्रघामाः प्राप्नुवन्ति । तन्निरुत्थर्यं वचनम् । आषाढद्वये तु प्रथम

एवाषाढे । प्रथमं वा नियम्येति न्यायात् । न च पुनर्द्वितीये ।
उपचारो ऽविज्ञात एवेति श्रुतेः । एवमितरयोरपि ।

२. चैत्रीप्रयोगस्य यजमानस्य श्रवणायाम् । प्रतिपद्येव । शाखा-
न्तरश्रुतेः ।

३. वैश्वदेवे भवानि हवींषि पौष्णपञ्चमानि भवन्ति तथैव
श्रुतेः । वैश्वदेविकानीति वचनात्तद्धर्मकाणि । ततः सावित्रस्योपां-
श्रुता ।

४. अथ यदैन्द्राग्नौ द्वादशकपाल इत्येवमादिश्रुतेः(कौ० ब्र० ५.४) ।

५. सोदनाप्रकरणे हविषां प्रतीकग्रहणं याज्यापुरोनुवाक्याना-
मिति परिभाषितत्वाद्याज्यापुरोनुवाक्या उच्यन्ते । तत्र पौष्णान्ता-
नामैन्द्राग्नस्य च पूर्वोपदिष्टा एव । इमं मे वरुण श्रुधौ हवं पुरो-
नुवाक्या वारुण्याः । तत्त्वा धामि ब्रह्मणा वन्दमानः याज्या । पयस्या-
वचनाद्यत्र पयस्यया वरुण इज्यते तत्रैते याज्यानुवाक्ये । तेन
सौचामणे वारुणस्योदुत्तमं वरुणाव ते हेळ इति ।

६. मरुतो यद्द वो बलं मारुत्या पुरोनुवाक्या । यूयमस्मा-
न्नयत वसो अष्क याज्या ।

७. हिरण्यगर्भः समवर्ततापे पुरोनुवाक्या कायस्य । यः प्राणतो
निमिषतो महिता याज्या । इतिकरणो नियमार्थः । ततः पशु-
मत्सु मारुते पशौ विपर्यास इति वृद्धसंप्रदायः ।

८. तत्प्रयुक्तमनुवचनमित्यभिप्रायः । आहवनीयग्रहणं तस्यो-
त्तरतो ऽवस्थानार्थम् । पञ्चमीनिर्देशादेकदेशप्रणयने^१ प्रणयनीयाः ।

१ A एव instead of एह ।

६. प्र देवं देव्या धियेति प्रवक्तं हृषं प्रह्वियमाणाथावाहेति
(कौ० ब्र० ६.२) श्रुतेः । आसां तिसृषामामौनः प्रथमामाह । आ-
सौमवचनादिकायास्वेत्यादेरनुवचनगोषस्थानियमः ।

१०. उत्तरे द्वे प्रणीयमानमनुसंयन्ननुवृथात् ।

११. इक्षायास्त्वा पदे वयं एतां भाद्यमानधोरिभयोरनुवृथात् ।

१२. अग्ने विद्येभिः स्तनीक द्वैः शीद होतः स्व उ लोके

चिकित्वान् नि होता होत्वपदने विदान इति सप्तवतीभिः ससम-
नुसौतीति (कौ० ब्र० ६.२) श्रुतेः । त्वं दूतस्त्वमु नः परस्वा इति
दूतवत्या परिदधातीति श्रुतिवचनात् न त्वं दूतो अभर्त्य इति ।
नि होतेति द्वे इति नोक्तम् । शाखान्तरे पाठक्रमान्धत्वात् ।

१३. गार्धचः सर्वस्वार इत्युच्यमाने ऽप्येता एव । कुतः । इति-
शब्दात् । अग्निप्रणयनीया इति संज्ञा शास्त्रसंश्लेषवहारार्थम् ।

१४. अयं च प्रणयनीयाधर्मस्यशब्दात् । यस्मिन्प्रदेशे आसौनेन
प्रथमानूक्ता तत्र स्थितोत्सृज्यते वाग्यमात् । परिधाय दक्षिणं दाह-
मन्वावृत्त्य वाचंयमो यपेतं प्रत्येत्येति न सूचितं परिभाषितत्वात् ।

१५. अत्र द्वे वेदी । दक्षिणा षोडशरं चेति । तेनानियमे
प्राग्ने नियम उच्यते । उत्तरस्थां वेदी होत्वकर्मिति होत्ववचनाद्ब्रह्म-
यजमानयोर्दक्षिणस्थाम् । कर्मवचनात्समासनिर्देशाच्च पशुमात्सु मैघा-
वरुणस्यादि ।

१६. श्रुतत्वात्पशुरपि ।

१७. गीत्य गर्भघृहणसमर्था । अमद्वांस्य सेचनसमर्थाः । एतौ
दक्षिणा ।

१८. न प्रतिप्रस्थातुरप्राधान्यात् । न चोभौ^१ । मिथुनार्थवा-
दात् । अत एव विमोचनवाचने अथेतस्य ।

१९. वारुण्याः पयस्याया यो निष्काषः शेषमेतन् सागद्रथ्येणा-
वभृथमवैति यथा सोमे । तत्र श्रुतौ^२ धर्माङ्गानात् । ननु हविरुप-
देशः किमर्थमुच्यते । चोदनाप्रकरणे हविषां प्रतीकग्रहणं याज्या-
पुरोनुवाक्यानामिति परिभाषया उरुं हि राजा गतं न इति
याज्यानुवाक्ये यथा स्याताम् । वारुण्या इति वचनं निवृत्तयागशेष-
प्रज्ञापनार्थम् । अतो निष्काषविनाशे आज्येनावभृथो न तु वाजि-
नवन्निष्काषोत्पादनम् । यथा सोम इति वचनाद्दक्षिणानिवृत्तिः ।

२०. उरुं हि राजा वरुणश्चकार पुरोनुवाक्या । गतं ते
राजन्मिषजः सहस्रं याज्या । अथ यदप्सु वरुणं यजतीति (कौ० ब्र०
५. ४) श्रुतेः । अत्र पद्धतिः । यजमानो धिष्यन्ममीक्षत इति
धिष्यन्भावान्न भवति । अद्विगौचणं तु सोम एव । कुतः । अत्रानुव-
न्ध्यायां धेति सूत्रे अत्रशब्दाद्दार्पद्रववरुणप्रघामयोः प्रतिषेधः । उरुं
हि राजेति यजमानो जपत्येव । सोमाभावात् सामनिधनम् । अप्सु
पादावधानं यजमानस्य अद्विजां चास्येव । कुतः । अवधाय वारु-
णीष्टिरिति स्यमादेशात् । सर्वां चेष्टिरश्वेव । सह प्रायश्चित्तरिति
वचनात् । प्रधानयाज्यानुवाक्ये उक्ते एव । शेषं यथासूत्रं सौमिकेन
पौर्णमासौविकार इत्यारम्भाहवनीये समिधावादधाति देवानां
समिदसीति पूर्वां तृष्णीमुत्तरां तृष्णीं यज्ञी गार्हपत्य इति यावत्

१८. न प्रतिप्रस्थातुरंप्राधान्यात् । न चोभौ^१ । मियुनार्थवा-
दात् । अत एव विमोचनवाचने अषेतस्य ।

१९. वारुण्याः पयस्याया यो निष्काषः श्रेयस्तेन घागद्रथेणा-
वभृथमवैति यथा सोमे । तत्र श्रुतौ^१ धर्मान्मानात् । ननु हविरूप-
देगः किमर्थमुच्यते । चोदनाप्रकरणे हविषां प्रतीकग्रहणं याव्या-
पुरोनुवाक्यानामिति परिभाषया उरुं हि राजा शतं त इति
याव्यानुवाक्ये यथा स्याताम् । वारुण्या इति वचनं निवृत्तयागशेष-
प्रज्ञापनार्थम् । अतो निष्काषविनाशे आज्येनावभृथो न तु वाजि-
नवन्निष्काषोत्पादनम् । यथा सोम इति वचनाद्दक्षिणानिष्टमिति ।

२०. उरुं हि राजा वरुणश्चकार पुरोनुवाक्या । शतं ते
राजन्भिषजः सहस्रं याज्या । अथ यदसु वरुणं यजतीति (कौ० ब्र०
५. ४) श्रुतेः । अत्र पद्धतिः । यजमानो धिष्यन्समीचत इति
धिष्यन्भावात् भवति । ऋत्विगीचणं तु सोम एव । कुतः । अत्रानूव-
न्ध्यायां वेति सूत्रे अत्रशब्दाद्दार्पद्रुतवरुणप्रघासयोः प्रतिषेधः । उरुं
हि राजेति यजमानो जपत्येव । सोमाभावान्न सामनिधनम् । असु
पादावधानं यजमानस्य ऋत्विगां चास्येव । कुतः । अवधाय वारु-
णीष्टिरिति स्यादेष्टात् । सर्वा चेष्टिरस्येव । सह प्रायश्चित्तरिति
वचनात् । प्रधानयाव्यानुवाक्ये उक्ते एव । श्रेयं यथासूचं सौमिकेन
पौर्णमासीविकार इत्यारभ्याहवनीये समिधावादधाति देवानां
समिदसीति पूर्वां त्वष्णीमुत्तरां त्वष्णीं पत्नी गार्हपत्य इति यावत्

(८. ११. २. १७) । इति मृदुधियां सुखप्रतिपत्त्यर्थमुक्तम् । प्रकृतमुच्यते ।

११. अग्निमन्यनीयास्येत्येवमाद्य च तुल्यं वैश्वदेवेन ।

१५.

१. साकमेधा इति कर्मणो नामधेयम् । तत्प्रयोगः कार्त्तिक्यां भवति फाल्गुनीप्रयोगस्य यजमानस्य ।

२. आयहायणी मार्गशीर्षी पौर्णमासी । तस्यां साकमेधा-स्यैचीप्रयोगस्य यजमानस्य ।

३. अग्नये ऽनीकवहुणायैष्टिः । सद्यःकाला पूर्वेत्यां पौर्णमास्याम् । पूर्वद्युर्माहाहविद्या इत्यर्थः । पूर्वाञ्च इति सौरमामाभिप्रायेण ।

४. अग्नेरनीकवतः पुरोनुवाक्या ।

५. सैनानीकेन सुविदधो अस्मे याज्या । पौर्णमासावाज्यभागौ नित्यः स्विष्टकृदविशेषान् ।

६. महद्वाः सांतपनगुणेभ्यो मध्यन्दिने चरुर्भवति । अध यन्मध्यन्दिने महतः सांतपनान्यजतीति (कौ० ब० ५. ५.) श्रुतेः ।

७. सांतपना इदं हविर्महतां सांतपनानां पुरोनुवाक्या । यो नो महतो अभि दुर्हणाद्युर्गाज्या । यो नो महतो वृकताति मर्त्य इति न भवति जगतीत्वात् । आर्मावास्यावाज्यभागौ देवतातः ।

८. सायं रात्रौ महद्वाो गृहमेधविशिष्टेभ्यश्चरुर्भवति । सायं दिनान्तमिति यदुच्यते तद्विह न भवत्यर्थवादमन्त्रलिङ्गदर्शनात् ।

सांतपनीयायां तृत्कर्षेदग्निहोत्रमित्यस्मिन्नपि विचारे अस्तमित एव गृहमेधीया प्रतीयते । ननु कथं सांतपनीयायामसमाप्तायां अन्तराग्निहोत्रं क्षयते । उच्यते । पौर्णमासस्यैवोत्कर्षः श्रुतेः । पूर्वपक्षे साकमेधेरिष्टं भवतीति च हेतुदर्शनादग्निहोत्रं यथाकालमेव । ततो गृहमेधीया ।

८. अग्निना रथिमश्रवदाग्नेयः । गयस्कानो अमीवहा सौम्यः । नियमार्थं वचनम् ।

१०. गृहमेधास आ गत मरुतां पुरोनुवाक्या गृहमेधानां । प्र बुध्ना व ईरते महांसि याज्या । केषां चिच्छाखिनां मरुतो गृहमेधिनो ऽत्र देवतात्वेन । तत्पक्षे देवतादेशनम् । ये यजामहे मरुतो गृहमेधिनः प्र बुध्ना वः । अस्तपक्षे तु ये यजामहे मरुतो गृहमेधाग्र बुध्ना वः ।

११. त्वां चित्रश्रवस्तमं खिष्टकृतः पुरोनुवाक्या । यद्वाहिष्ठं तदग्नेयं याज्या ।

१२. खिष्टकृन्निगदस्य प्रतिषेधः । प्रकृतत्वात् ।

१३. कं प्रपद्यादि पञ्चदशेन वज्रेण पाधानं भ्रातृव्यमववाध इति सप्तदशेन वेति यावत्सवं प्रतिषिध्यते सामिधेन्यङ्गार्थवादात् ।

१४. आज्यभागादियागक्रिया इलामार्जनान्ता या इला अस्या इज्यायाः । इज्यावचनादियमेवेज्या न प्रयाजाः । किमत इति चेत् । मानुष इत्युक्तस्य देव सवितरित्यारभ्य^१ प्राक् सुगादापनात्कर्तव्य-

(८. ११. २. १०) । इति मृदुधियां सुखप्रतिपत्त्यर्थमुक्तम् । प्रकृतमुच्यते ।

२१. अग्निमन्यनीयासेत्येवमाद्यत्र तुल्यं वैश्वदेवेन ।

१५.

१. साकमेधा इति कर्मणो नामधेयम् । तत्रयोगः कात्तिक्यां भवति फासुमुनीप्रयोगस्य यजमानस्य ।

२. आयहायणी मार्गशीर्षी पौर्णमासी । तस्यां साकमेधा-
सैचीप्रयोगस्य यजमानस्य ।

३. अग्नये ऽनीकवहुणायेष्टिः । अद्यःकासा पूर्वस्यां पौर्णमा-
स्याम् । पूर्वद्युर्माहाहविष्या इत्यर्थः । पूर्वाह्न इति घौरमाभाभि-
प्रायेण ।

४. अग्नेरनीकवतः पुरोनुवाक्या ।

५. सेनानीजेन सुविदत्रो अस्ते याव्या । पौर्णमासावाज्यभागौ
नित्यः स्विष्टकृदविशेषात् ।

६. मरुद्भ्यः सांतपनगुणेभ्यो मध्यन्दिने चरुर्भवति । अध यन्मध्य-
न्दिने मरुतः सांतपनान्यजतीति (कौ० ब्र० ५. ५.) श्रुतेः ।

७. सांतपना इदं हविर्भरतां सांतपनानां पुरोनुवाक्या । यो नो
मरुतो अभि दुर्हणायुर्वाव्या । यो नो मरुतो वृकताति मर्त्य इति
न भवति अगतीनात् । आमांवास्यावाज्यभागौ देवतातः ।

८. सायं रात्रौ मरुद्भ्यो मृहमेधविशिष्टेभ्यश्चरुर्भवति । सायं
दिनान्तमिति यदुच्यते तदिह न भवत्यर्थवादमन्वसिद्भर्मानात् ।

सांतपनीयायां तूत्कर्षेदग्निहोत्रमित्यस्मिन्नपि विचारे अस्तमित एव गृहमेधीया प्रतीयते । ननु कथं सांतपनीयायामसमाप्तायां अन्तराग्निहोत्रं ह्ययते । उच्यते । पौर्णमासस्यैवोत्कर्षः श्रुतेः । पूर्वपक्षे साकमेधैरिष्टं भवतीति च हेतुदर्शनादग्निहोत्रं यथाकालमेव । ततो गृहमेधीया ।

९. अग्निना रयिमश्रवदाग्नेयः । गयस्फानो अमीवहा सौम्यः । नियमार्थं वचनम् ।

१०. गृहमेधास आ गत मरुतां पुरोनुवाक्या गृहमेधानां । प्र बुध्या व ईरते महांसि याज्या । केषां चिच्छाखिनां मरुतो गृहमेधिनो ऽत्र देवतात्वेन । तत्पक्षे देवतादेशनम् । ये यजामहे मरुतो गृहमेधिनः प्र बुध्या वः । अस्तत्पक्षे तु ये यजामहे मरुतो गृहमेधाग्र बुध्या वः ।

११. त्वां चित्रश्रवस्तमं खिष्टरुतः पुरोनुवाक्या । यदाहिष्ठं तदग्नये याज्या ।

१२. खिष्टरुन्निगदस्य प्रतिषेधः । प्रकृतत्वात् ।

१३. कंप्रपद्यादि पञ्चदशेन वज्रेण पाप्मानं भ्रातृव्यमववाध इति सप्तदशेन वेति यावत्सवं प्रतिषिध्यते सामिधेन्यङ्गार्थवादात् ।

१४. आज्यभागादियागक्रिया इत्सामार्जनान्ता या इत्सा अस्या इज्यायाः । इज्यावचनादियमेवेज्या न प्रयाजाः । किमत इति चेत् । मानुष इत्युक्तस्य देव सवितरित्यारभ्य^१ प्राक् सुगादापनात्कर्तव्य-

तोक्ता भवति । यद्यध्वर्युर्मानुष इति न ब्रूयादैश्रीमाहृतमावर्तं
इत्यादि प्राक् सुगादापनात्कार्यम् ।

१५. तस्य गृहमेधीयस्य परोर्निष्काषं स्यात्सीविलग्नद्रव्यकं
प्रातः पूर्णदर्व्याख्यं ऊत्वा । ऊते वाऊते वाग्निहोत्रे । कुतः । शत-
पथात् । अथ प्रातःऊते वाग्निहोत्रे ऽऊते वेति । तस्य निष्काषमिति
ब्रुवन् पराङ्गतां दर्शयति । ततो ब्रह्मणे न मन्त्रेणोपवेशनम् । नतु
पूर्णदर्वं ऊत्वेष्टिमिति भिन्नकर्वके कथं क्त्वाप्रत्ययः । उच्यते । पूर्ण-
दर्वः केषां चित् यजतिरपि भवति । तथा चाश्वस्तायनः । पूर्णदर्वं
चेदाश्रावयेयुरिति । अत्र याच्यानुवाक्ये ।

पूर्णं दर्वं परा पत सुपूर्णां पुनरा पत ।

वस्त्रेव विक्रीणावश्वा इयमूर्जं शतक्रतो (मै० ष० १. १०. २) ॥

पुरोनुवाक्या ।

देहि मे ददामि ते नि मे धेहि नि ते दधे ।

अपामित्यव संभर को अन्वाद्ददते ददन् (आश्व० २. १८. १९) ॥

इति याज्या । यथाश्रापितमादेशनम् । महद्वाः क्रीलिभ्य इष्टिं
कुर्षात् । इष्टिवचनमतिरिक्तं केषां चिष्वाखिनामन्यदपि इविर-
स्तीति ज्ञापयति ।

१६. क्रीलं वः शर्षां माहृतं महतां क्रीलिनां पुरोनुवाक्या ।

पर्वतश्चिक्कहि छड्को विभाय याज्या । पौर्णमासावाज्यभागौ नित्यः
स्त्रिष्टकदविशेषात् ।

१७. इत उत्तरं यदुच्यते तन्महाहविष्येव भवतीति वेदित-
यम् । अतो ऽन्यासामिष्टीनां इक्षिणा प्रकृतिवद्भवति ।

१८. ऐन्द्राग्रान्तानि वारुणप्रघासिकानि षड् हवींषि भवन्ति । वारुणप्रघासिकानीति वदंस्तद्धर्माग्रान्तान्दर्शयति । अतश्चावभृथः प्राप्तः प्रतिषिध्यते ।

१९. माहेन्द्रस्यैश्वर्यकर्मणश्च एककपालः ।

२०. षणां माहेन्द्रस्य च पूर्वोपदिष्टाः । विश्वकर्मणो वाचस्पतिं विश्वकर्माणमृतये पुरोनुवाक्या । या ते धामानि परमाणि यावमायाज्या । क्वचिद्धैर्युवगादैश्वकर्मणं हविः पशुस्य वैश्वकर्मण एकस्मिन्कर्मणि स्यातां । तत्र वपायां विपर्यासार्थं इतिकरणः ।

२१. वैश्वकर्मणो याग उपांशु भवति शाखान्तरात् ।

२२. समानमन्यदरुणप्रघासैरिति वचनात् द्वयोः प्रणयने प्राग् वचनम् । किं चान्यत् ।

२३. ष्यभो वृषभ इत्येकार्थः । अनङ्गान् सेक्ता दक्षिण । अथ यदृषभं ददातीति (कौ० ब्र० ५. ५.) श्रुतेः ।

२४. साकमेधेषु न वाजिनयागो भवति । नावभृथः । वाजिनप्रतिषेधं कुर्वन्नेतज्ज्ञापयति । पयस्यायां सत्यामपि पृथक्चोदनया वाजिनं भवति । अतश्च पूर्वकारिवशात्सोमे क्रियमाणमथस्माकमचोदितमिति कृत्वाविवाक्यं ऽनुष्टुप्संपदि न संख्येयम् ।

२५. वरुणप्रघासधर्मातिदेशो ऽयम् । अतश्च सददान्यभागादि सर्वं भवति । ननु समानमन्यद्वैश्वदेवेनेत्युच्यमाने ऽवभृथप्रतिषेधो ऽपि न कर्तव्यः । उच्यते । समानानि षट् संचराणीति (कौ० ब्र० ५. ५.) श्रुतत्वात् । यथाश्रुति सूत्रकरणं न्याय्यतरम् ।

१६.

१. तस्मिन्नेवाहन्यपराङ्घे । कुतः । श्रुतेः । अथ यदपराङ्घे पितृ-
यज्ञेन (कौ० ब्र० ६. १) चरन्तीत्यथशब्दस्थानन्तर्यवाचित्वात् । पित्र्ये-
ति संज्ञा । त्रिहविर्वक्ष्यमाणैर्हविर्भिः । ननु वक्ष्यमाणत्वादेव सिद्धे
त्रिहविरिति किमर्थम् । उच्यते । केषां त्रिहमो ऽप्यत्र चतुर्थः ।
तस्य चातुर्मास्यदेवतासंख्या मा भूत् । इष्टिवचनात्प्राग्मेध एतद्दे-
वत्याः पशवः । तथा च कात्यायनः पितृस्यस्वकपुनरुक्तवर्जमित्याह
(१०. ७. ११.) पुरुषमेधे तु भवन्ति । असंभवात्संख्यायाः ।

२. यथोद्दिष्टा देवताः ।

३. अयं च प्रकृतेर्विकारः । यानि स्त्रिष्टकृदाचिकान्यग्निपदानि
तानि कव्यवाहनविशिष्टानि भवन्ति । तद्यथा । अग्निं कव्यवाहनं
होचायावह । अग्निः कव्यवाहनो होता वेत्सग्निः कव्यवाहनो होत्रं
वेत् । यो अग्निं कव्यवाहनं होतारमवृथाः । यद्यप्यध्वर्युर्वरणं न
करोति तथाप्यावाहने कृतत्वात् । ये यजामहे ऽग्निं कव्यवाहन-
मयास्तग्निः कव्यवाहनः । यद्यदग्नेः कव्यवाहनस्य होतुः प्रिया
धामानि । अग्निः कव्यवाहनो होत्रेण हविरजुषतेति ।

४. त्वं सोम प्र चिकितो मनीया । सोमो धेनुं सोमो अर्वन्त-
माशुं सोमस्य पितृमतः पुरोनुवाक्ये । त्वं सोम पितृभिः संविदामो
याज्या । पितृमत इति सिद्धे सोमस्येति वचनं नियमार्थम् । ततः
पुरुषमेध एतद्देवत्ये पशौ यातयामदौषात्सौम्यस्य चरोदन्ने कव्य-
थितये ।

५. उदीरतामवर उत्परासः । अङ्गिरसो नः पितरो नवंग्वाः
पितृणां सोमवतां पुरोनुवाक्ये । ये नः पूर्वं पितरः सोम्यासः
याज्या ।

६. उपङ्गताः पितरः सोम्यासः । आर्हं पितृन्मुविदर्चां अविस्मि
पितृणां बर्हिषदां पुरोनुवाक्ये । बर्हिषदः पितर ऊत्यर्वाक्
याज्या ।

७. अत्र सृज पुनरग्ने पितृभ्यः । ये चेह पितरो ये च नेह
पितृणामग्निष्वान्तानां पुरोनुवाक्ये । अग्निष्वान्ताः पितर एह गच्छत
याज्या । देवतावचनं नियमार्थम् । ततः पशूनामप्येव देवताना-
मेता एव ।

८. य एते ह्यत्र उक्तास्तेषां प्रतिदेवतमेकैका याज्या भवति ।
एवमुक्ते न ज्ञायते कतमा सेति । तदर्थमाह । देहे पूर्वं पुरोनु-
वाक्ये । स देहे पुरोनुवाक्ये अन्वाहेति गतपथे । अथ यत्तिस्रस्त्रिस्र
एकैकस्य हविषो भवन्ति । तथाङ्गयत्येवैनाप्रथमया द्वितीयया
गमयति प्रैव तृतीयया यच्छतीति (कौ० ब्र० ५. ७) श्रुतेः ।

९. ते पुरोनुवाक्ये नानाप्रणवसंयुक्ते । न च प्रणवेन संतते
भवतः ।

१०. ये तावत्पूर्देवचा जेहमानाः अग्नेः कथवाहनस्य पुरोनु-
वाक्या । त्वमग्न ईलितो जातवेदे याज्या । कथवाहनस्येत्येताव-
तापि सिद्धे खिष्टदृष्टत्पदनिराभार्यमग्नेः कथवाहनस्येति वचनम् ।
अतश्च ये यंजामहे ऽग्निं कथवाहनमयालिति प्रयोगः ।

११. सर्वस्य कर्मणः प्राचीनापवीतिले प्राप्ते वचनं श्रुत्यन्तरात् ।

पितृन् सोमवतः, पितृन् चर्हिषदः पितृन्मिध्वान्तानग्निं कव्यवाहन-
मेता देवताः प्राचीनापवीती यजति ।

१२. येषुयेषु स्थानेषु^१ देवताभिधानं तेषुतेषु प्राचीनापवीती
न केवलं याग एव । अनुवर्तयतीति वचनादावहशब्दमाहवनीयाभि-
धायिनमपि प्राचीनापवीती । ननु सोमे पितृमतीज्यमाने ब्रूह्म-
मन्त्रे अपनुदत्विति किं यज्ञोपवीतिना वक्तव्यमुत प्राचीनापवीति-
नेति । उच्यते । प्राचीनापवीतिना । कुतः । भूयसां साधर्म्यात् ।

१२. न कश्चित्पितृमतः सोमस्य प्राचीनापवीतित्वमित्यर्थः ।

१३. सर्वमेव यज्ञोपवीती कुर्यादिति जादृकर्णं आचार्यो
मेने ।

१५. संप्रैषेष्वाश्रवितादिषु स्वधामन्त्रे ऽध्वर्यादिभिः क्रियमाणे
ये यजामह इत्यस्य स्थाने तद्दर्भकमेव ये स्वधामह इति ब्रूयात् ।
वषट्कारस्य स्थाने स्वधा नम इति ।

१६. अन्वाहार्यपचनादृक्षिणे देशे अदूरत एव परिहृते^२ पितृयया
चरन्ति । होतुः प्रदेशविज्ञानार्थमिदमुक्तम् ।

१७. माहाहविषी^३ वेदिमणेण गत्वा पैतृयज्जियसंचरेण प्रविश्य
दक्षिणाभिमुखस्तिष्ठति । ननु कथं ज्ञायते माहाहविषीं वेदिमिति ।
उच्यते । तदीयस्थान्वाहार्यपचनस्य प्रकृतत्वात् । पराङ्मुखस्य च
क्रियास्त्वन्यायात् । अपिण वेदिं गत्वेत्येतत् कथं लभ्यते । गत्वेति
वाक्यशेषाध्याहारात् । सूत्रकारेण तु वाक्यशेषो न पठितो ऽस्मिन्
कर्मण्ययमेव संचरो^४ न गमनमात्रमित्यभिप्रायेण । तिष्ठतीति होतुर-

नुवादो ऽधिकारार्थः । पूर्वाक्तस्तु मंचरः सर्वेषाम् । अथ यदुदञ्चः
परेत्याथ यत्राञ्च उपनिष्क्रम्येति वङ्गवचनं श्रुतेः ।

१८. प्राकृतं बर्हिराक्रमणं न करोति । अर्धयुवशादुपांशु-
चरणं चशब्दात् ।

१९. प्राकृतानां जपानामुत्सर्गः शाखान्तरात् ।

२०. येषु कर्मसु करणमन्त्रप्रयोगो जपवदुपांशु भवति तेषु
मन्त्राणामुत्सर्गः । कर्माणि तु कर्तव्यानि । तद्यथा । भूमिसंमर्गना-
ध्वर्युसंमर्गनबर्हिव्यञ्जलिनिधानानि ।

२१. वक्ष्यति । उपसदा चरन्तीति । तत्राप्यथं धर्मः । आचार्य-
ग्रहणं विकल्पार्थम् ।

२२. पित्रायामविकल्पार्थं वचनम् । प्रकरणात्कर्तव्यान्वेव
जपमन्त्राणि कर्माणि । अनुत्सर्ग इत्येष न्यार्थः । एतद्युक्ततरमित्यर्थः ।

२३. उग्रान्तस्तानि धीमहीत्येकां सामिधेनीं चिद्वक्षार्पयमुत्सृज्य
देवेभ्य इत्यादि ब्रूयात् ।

२४. बर्हिवर्जिताग्रथाजानिद्धा ततः आ नो अग्ने त्वं सोममित्ये-
तावाज्यभागौ । जीवनवन्ताविति मंशा आयुष्कामस्य सार्वकामिक्यार्था ।

२५. इलां नेति सिद्धे उपहृयेति वचनमोष्ठाञ्जनप्रयोगार्थम् ।
प्राश्रन्तीति स्निह्यात्कंदेहो मा भूत् ।

२६. भागानवघ्नायोञ्जन्ति । उत्तरेलायामण्वेवमेव । भाग-
त्वाविशेषात् । वङ्गवचनं पूर्वकारिवशात् कदाचिद्ब्रह्मणमपीति
नियमार्थम् ।

२७. अनन्तरमध्वर्युर्यजमानो वा पिष्टभ्य उदकादि ददाति ।
तस्मिन्दत्ते मार्जनम् । तथैव श्रुतत्वात् ।

१७.

१. यत्र सर्वे दक्षिणाग्निः प्रणीयते तत्र दैवरक्षाः किंशुकाः ।
भागशस्त्रेदया विष्टेत्येवमादिकं मन्त्रं जपन्त उत्तरेणान्वाहार्यपश्चमं
गत्वा । कथम् । माहाहविषीं वेदिमयेण ततः मध्येनावृत्त्यापरेण
गार्हपत्यं यजमानसंचरेण प्राङ्गत्वाहवनीयमुपतिष्ठन्ते ।

२. सुमंदृशं त्वा वयं पङ्क्तिः प्राचम्यात् । अक्षत्रमीमदन्त
उपोषु शृणुही गिरः । एताभिराहवनीयमुपस्थाय । आहवनीयश्चात्र
महाहविषः । यत्पुनराहवनीयप्रेक्षणं प्रायश्चित्तहोमश्च तत्परिश्रितस्ये
ऽग्नौ । कुतः । दक्षिणाग्निराहवनीयवदिति कात्यायनवचनात् ।

३. मनो आ ऊवामह इत्यादिना ह्यचेन दक्षिणाग्निमुपतिष्ठन्ते ।
उपस्थानाभावः सर्वप्रणयने । समाप्ते पुनरानीतो ऽग्नौ दक्षिणाग्नि-
र्भविष्यतीति चेत् । मत्स्यम् । तावदमावाहवनीय एव ।

४. आ त एतु मनः पुनरित्यस्याः स्थाने आ म एतु मनः पुन-
रिति ब्रूयुः ।

५. अग्निं तं मन्ये यो वसुरित्यादिना ह्यचेन । अग्ने त्वं नो
अन्तम इति च द्वैपदेन ह्यचेन गार्हपत्यमुपतिष्ठन्त इति वाक्यशेषः ।

६. तच्चतुर्द्वैहितं शुक्रमुष्णरदित्येतयादित्यमुपतिष्ठन्ते । अथ
यत्प्राह उपनिष्कम्यादित्यमुपतिष्ठन्त इति (कौ० ब्र० ५.७) श्रुतेः ।

७. देवं बर्हिंरिति वर्जयित्वा अनुयाजौ यजेत् । अथ यत्प्रया-
जानुयाजेभ्यो बर्हिंश्रन्ता उस्मृजन्तीति (कौ० ब्र० ५.७) श्रुतेः ।

८. नामनी यजमानस्याभिव्याद्यत्येति चोदकप्राप्तस्य प्रतिषेधः ।
अथ यत्सूक्तवाके यजमानस्य नाम न गृह्णातीति (५.७) श्रुतेः ।

९. शंखनैवेयमिष्टिर्भवति । अथ यत्पद्मीमंयाजैर्न चरन्तीति
श्रुतेः ।

१०. जुहोतिममुदायस्यम्बका इति ! तान्भृश्याय ततो मैत्रशरुः
अथ यदुदञ्चः पर्येत् श्रमकेचरन्तीति श्रुतेः । ब्रह्मत्वार्थं उपदेशः ।
पाकयज्ञो ऽयम् । मैत्रशरुरिति हविरुपदेशाद्दशमेधे नैतद्देवताः पशुः ।

११. वागब्धो विकल्पार्थः । अदितये वा चरुर्भवति । अथ
यदन्त इद्रेष्टा यजत इति श्रुतेः ।

१२. मित्रस्य चर्यणीष्टतो मित्रस्य पुरोनुवाक्या । महर्षि
आदित्यो नमनोपसद्यो धाज्या । ननु अदित्या श्रप्येते कस्माच्च
भवतः । वैलक्षण्यनिर्देशात् । एकत्र तद्धितः एकत्र चतुर्थी ।

१३. मंस्यितायां चरुहविरिष्टां पौष्णमांसं पर्व भवत्येवमेव
श्रुतत्वात् ।

१८.

१. शुनामीर्यमिति चतुर्थस्य चातुर्मास्यपर्वणो नामधेयम् । तत्र
विधिं वक्ष्याम इति वाक्यमेव ।

२. पौष्णपर्यन्तानि वैश्वदेविकानि वैश्वदेवधर्मकाणि हवींषि
भवन्ति ।

३. शुनासीर्यः पुरोस्तामः । वायव्यं पयः । पयोवचनं वाज्या-
पुरोनुवाक्ययोर्नियमार्यम् । सौर्यं एककपालः ।

४. शुनासीराविमां वाचं जुषेथां शुनासीरीयस्य पुरोनुवाक्यां ।
शूनं नः फाला विह्वन्तु भूमिं याज्या ।

५. तव वायव्यतस्यते वायोः पयोहविषि पुरोनुवाक्या । अन्न-
यवदह्रवांसो मधूनि याज्या^१ ।

६. तरणिविश्वदर्गतः सौर्यस्य पुरोनुवाक्या । दिवो हस्य
उरुचवा उदेतु याज्या । इतिकरणाद्यैते वपायाः ।

७. सौर्यो याग उपांशु कर्तव्यः ।

८. शुक्रो ऽथो दक्षिणा भवति । अथ यच्छेता दक्षिणेति श्रुतेः ।

९. श्वेत एव । यद्यथं श्वेतं न विन्देदपि गौरेव श्वेतः स्यादिति
श्रुतपथे ।

१०. आयोगो युगं बलीवर्दाभ्यां सहितमुच्यते । ते आयोगा
दादश अस्मिन् सौरे तद्वादशायोगम् । सौरं हलमुच्यते । सा वा
दक्षिणा भवति । दिवाग्नाञ्च चतुर्विंशतिरपि गावः श्वेताः ।

११. समानमन्यद्वैश्वदेवेनेति प्राप्तं प्रतिषिध्यते ।

१२. अग्निमन्थनादि ।

१३. अमथ्यमाने त्वष्टौ प्राप्तमपि वैश्वदेविकं तन्त्रं न भवति ।
किं तु पौर्णमासं भवति । कुतः । न मन्यन्थग्निं पञ्च प्रयाजा
भवन्ति चयो ऽनुयाजा इति श्रुतपथे । स्वश्रुतिस्तु यद्यु न मथ्यते
पौर्णमासमेव तन्त्रं भवति । ननु एवं श्रूयमाणे पाचदशं प्राप्नोति ।

नेत्युच्यते । एवं श्रुतायामेवोदवसानीयायां पौर्णमासीविकारवचना-
त्प्राप्तदृश्यं यथा तद्वदिहापि । अध्वर्युवशात्तु सहापि मन्यनेन पौर्णमा-
समेतत्तन्त्रम् । दक्षिणा तु सोदकप्राप्तापि विशेषश्रुतया बाध्यत एव ।

१४. अध्वर्युवशात्पक्षे शुनासीराविन्द्रवन्तौ तथोरियं पुरोनु-
वाक्या ।

१५. याज्या ।

१६. इन्द्राय वा शुनासीराय कात्यायने । तस्येन्द्रस्य शुना-
सीरस्येयं पुरोनुवाक्या ।

१७. याज्या ।

१८. शुनं ज्वेम मघवानमिन्द्रं इन्द्रस्य शुनस्य पक्षे हविः ।
केषां चिदध्वर्यूणां तदग्नादियमिन्द्रस्य शुनस्य पुरोनुवाक्या । अथा-
यन्तो गव्यन्तो वाजयन्तो याज्या ।

१९. साकमेधास्यं पर्वं परिममाथ तस्मिन्नेव विहारे शुना-
सीर्यं पर्वं कार्यम् । नतु अन्वत्तगब्दात्तस्मिन्नेव क्षण इत्येतस्मिन्धति
न तु तस्मिन्नेव विहार इति । उच्यते । सिद्धं वैजवापकादचनात्प्राक्
पौर्णमासात्सिद्धो ऽधिकार इति । तत्र पचते । प्राक् पौर्णमासात्
शुनासीर्यम् । अतस्तस्मिन्नेव विहार इति सिद्धम् । पशुमस्तु यूपो
ऽपि स एवाविशेषात् ।

२०. वाग्बद्धो विकल्पार्थः । शुनासीर्यस्य माथ्यां वा करणम् ।
पौर्णमासीग्रहणान्मुखामुख्ययोरनियमः ।

२१. सोमेनाग्निष्टोमेन । उत्सर्गो व्रतोन्मोचनम् । अयं तावत्प्र-
थमः कल्पः । तदभावे पशुना दद्या वा । तुल्यो विकल्पः । एव-

मेवाश्वलायनवचनात् । ननु कथमेतत् ज्ञायते । अग्निष्टोमेनेति । प्रत्यवरनेहणीयः सौमिकानामुत्सर्गः । तत्र संकल्पविहृतस्योपदेशात् । ऐकाहिकमनादेश इति वचनात् । अग्निष्टोमेनाग्नेयेन पशुनाग्नेष्वे-
त्येति शाखान्तरात् ।

२२. भावत्सरिकाणि सातुमांस्थान्युक्तानि स्रश्रुतिपाठक्रमे-
णैव । पञ्चवर्षप्रयोगाणि शाखान्तरीयाणि । तेषु वैश्वदेवात्पूर्वेषुः
शुनामीर्यमपरेद्युर्वैश्वदेवं भवति । आरस्यमानसंयोगाद्वैश्वानरीय-
पार्जन्याः आदावेवान्तत एवोत्सर्गः ।

१९.

१. विधिः कर्तव्याकर्तव्यप्रतिपादकः शब्दः । तत्प्रतिपादितस्य
कर्मणो अपराधे भेषे प्रायश्चित्तं भवति । अथ यत्प्रायश्चित्तप्रतिनि-
धीन् कुर्वन्ति यदाहुतीर्जुहुतीति शुनामीर्योदनन्तरं श्रुतत्वात्
तेनैव क्रमेण सूचितम् । सल्लणसूत्रमेतत्पूर्वकार्युक्तस्यापि करणार्थम् ।
ब्रह्मण यानि होतव्यानि तान्येवाचोत्थन्ते । अन्यत्र तु यथाधिकारं
कर्तव्यवस्था । ततस्याग्निहोत्रहोमे तत्कर्तव्यं । शुलगवपठितानि
अनेकपशुर्यानि । यथोद्ग्राध्यायविहितानि होतुरेवेति वृद्ध-
संप्रदायः । स्रश्रुतौ ब्रह्मणस्तत्र होमवचनात् ।

२. प्रायश्चित्तं प्राकृतमेव । तच्चेष्टिपशुभोमदर्विहोमानां विध्य-
पराधजं नैमित्तिकमङ्गम् । तस्य यथासौदितस्यासंभवी ऽर्ष्यजोषः

१ C कारिकायाः । २ C has शाखायनश्रौतानि instead । ३ A C (rec. B)
•राधे जाते निमित्तः ।

कर्तृद्रव्यकालाभावलक्षणसूत्र प्रतिनिधिर्भवति । आनुकल्पिको विधि-
र्भवतीत्यर्थः । तद्यथा । सर्वप्रायश्चित्तं सर्वैः प्रत्यक्षविहितैः सह विक-
ल्पेनापि भवति । तुल्यत्वात् । न चायं^१ द्रव्य एव नियमः प्रतिनि-
धिरिति^२ । कुतः । एष प्रतिनिधीनां धर्म इत्यविशेषवचनात् ।
अतश्चाभावविकल्पाः प्रतिनिधिशब्देनेहोच्यन्ते । तद्यथा^३ । प्रायश्चि-
त्तेष्टीनां स्थाने तस्यै तस्यै देवतायै पूर्णाहुतिं जुहुयादित्याश्वलायनस्य ।
यान्यापुरोनुवाक्याभ्यामृग्भ्यामिति चरकाणाम् । तथा च सूतिः ।

दृष्टिं वैश्वानरीं नित्यं निर्वपेद्वदपर्यते ।

ऋषानां पशुगोमानां निष्कृत्यर्थममंभवे ॥ (मनु ११. २०.)

३. असंयुज्यविधानात्सिद्धे^४ संज्ञार्थं वचनम् । सर्वप्रायश्चित्तमंजे
आहुतौ इत्यभिप्रायः । महाव्याहृतिमर्वप्रायश्चित्तप्राजापत्यान्तरमि-
त्येवमाद्यर्थमदोषेष्वपि संज्ञाकरणम् । आहुतौ इति लिङ्गसिद्धे
वचनं परिसङ्ख्यार्थम् । आहुतौ एव केवले । नान्यदाघाराघारादुप-
कारकमङ्गम् । परिसमूहनादि तु संनिपत्योपकारकं भवत्येव । ननु
क्षास्या^५ विशेषः । उच्यते । गार्ह्याणां कर्मणां कालातिक्रमादिभेषः^६
प्रतिश्रुतस्तन्नाद्वहिः । अन्तस्तन्नेषु^७ तु गार्ह्येषु श्रौतेषु वा होममाचमम् ।
परतन्त्रोत्पत्तयो जुहोतिमात्रा इति कात्यायनवचनन्यायात् । ननु
श्रौतविध्युपदेशो गार्ह्यं मंभवं भवति^८ । गार्ह्यं च परिसमूहनादि
श्रौते इत्येतत्कथं लभ्यते । न्यायसूत्रप्रणयनादृद्धसंप्रदायाच्च । तत
संविधानारण्यकथोरप्येतत्समानम् ।

१ B न चायं । २ B नियमाः A नियमः । ३ C ins अपि वा । ४ B विधी-
यमानात् । ५ C ननु कस्य विषयः । ६ A •धेषप्रति B C •धेष । प्रतिश्रुतम् ।
७ B अन्तर् । ८ A om •भवन् ।

४. आहवनीयो ऽग्निराधारः सर्वाङ्गतीनां न केवलं प्रायश्चित्ता-
ङ्गतीनामेवेति सर्वग्रहणम् । परिभाषासूत्रमेतत् । एवं चेत् प्रथमा-
ध्यायादौ सूत्रमेतद्युज्यते । नेति ब्रूमः । सार्वयज्ञिकमिति तत्र
वचनादाह्विताग्नेराहवनीय एव पाकयज्ञाङ्गतयो मा भूवन्नित्येह
सूत्रितम् । आहवनीय इति प्रथमानिर्देशाद्यो यथाहवनीयः स्नाना-
पत्या वचनेन वा तत्संबन्धा एव प्रायश्चित्ताङ्गतयो ऽपि कर्तव्या
इत्येतत् सिद्धं भवति ।

५. चशब्दः सर्वग्रहणानुकर्षणार्थः । सर्वाङ्गतीनां होमपात्रं
जुहोर्भवति । ननु पाकयज्ञेषु कथम् । उच्यते । को ऽत्र विशेषः ।
स्मार्ता जुहोतयः पाकयज्ञा उच्यन्ते । तेन सर्वाङ्गतीनामित्युच्यमानं
जुहोतिषामान्यात्तत्रापि भवत्येव । यत्र त्वग्निविशेषस्य पात्रविशेषस्य
वा स्मरणमस्ति तत्र तदेव भवति । तद्यथा ।

कर्म स्मार्ते विवाशाग्नौ कुर्वीत प्रत्यहं गृही ।

दायकान्नादृते वापि श्रौतं वैतानिकाग्निषु ॥

इति याज्ञवल्क्ये (१, ६०) । तथा च गृह्ये । सुवः पात्रमाज्या-
ङ्गतिषु । ननु कथं ज्ञायते आज्याङ्गतिष्विति । उच्यते । आग्ने
हविषि मध्ये पाणौ ये कुशास्तान् दक्षिणेनाग्रे संगृह्य मूले मध्येन
तेषामयं सुवे समनक्ति मथ्यमाज्यस्त्राख्यां मूलं चेति सुवस्याज्याङ्ग-
तिषु दर्शनात् । अथ चेत् स्थालीपाकेषु मुच्ययं मध्यं सुवे मूलमाज्य-
स्त्राख्यामिति विशेषदर्शनादाज्याङ्गतिषु सुवः पात्रमित्यवगम्यते ।
ननु पूर्णाङ्गतिहोमो ऽग्निहोत्रहोमो ऽपि वा स्थालीपाकमेवेत्याययक-
चहः मूलमवश्यं पाकयज्ञधर्मकालेषु वै सुवेणाज्याङ्गतीरिति नियमान

प्रायश्चित्तानि पार्वणवत् सुवेण प्राप्नुवन्ति । सत्यम् । तदपवादार्थ-
 मेव सूत्रमारब्धम् । इह सूत्रपठितानां जुह्वस्य पात्रमिति । परि-
 धिकर्मणि तु पाकयज्ञधर्मके प्राप्तस्य सुवस्य वारणेन सुवेणेति
 पुनर्ग्रहणात्प्रायश्चित्तहोमे ऽपि जुह्वनं भवति । पिण्डपिढयज्ञे
 जुह्वरेव दर्शाङ्गत्वात् । एतेनैव धर्मेणानाहिताग्नेः पिण्डपिढयज्ञ
 इत्येतावन्मात्रातिदेशादनाहिताग्नेः प्रायश्चित्ताङ्गतिषु, सुव एव
 पात्रं धर्मवचनात् । पूर्णाङ्गतिषु सर्वत्र सुचा पूर्णया चतुर्गृहीत-
 माज्येनोपायेन संपाद्य जुहुयात् । कुत एतत् । तन्त्रान्तरे
 दर्शनात् ।

६. चतुर्गृहीतमाज्यं प्रायश्चित्तेषु जुहुया होतव्यमित्ययं नियमः ।
 कुतः । श्रुतेः । प्रायश्चित्तवचनमधिकारार्थम् ।

७. अनन्तरमव्यवहितं दोषादपराधात्प्रायश्चित्तम् । कुतः ।
 यस्मादनिर्हृतदोषेण सहोत्तरस्य^१ संबन्धो नास्ति ।^२ क्रमकोपपरिहारार्थो
 होतुः । दोषवचनाद्भवहितविज्ञातस्यापि दोषनिर्घातो युक्तः । अतश्च
 गस्त्वानुवचने समाप्य प्रवृत्तस्य चाङ्गकर्मणो ऽन्ते प्रायश्चित्तहोमः ।
 प्रवृत्तिनिषेधात् ।

८. दोषविशेषे मन्त्रविशेषेणैव साक्षाद्विहितं स्वशाखायामन्यत्र
 चास्ति । तत्र तस्मिन्नुभे कुर्यात् । के उभे । किं शाखान्तरीयं च स्वशा-
 खोत्थितं च । नेत्युच्यते । सर्वप्रायश्चित्तम् चाधिकारिकं च । विशेषा-
 धिकारविहितमाधिकारिकम् । तत्कृत्वा ततः सर्वप्रायश्चित्तम् । सूत्रे

१ उ. नरेषु । २ ऽ. क्रमकाय ।

तु सर्वप्रायश्चित्तस्य पूर्वपाठादमंभवे सर्वप्रायश्चित्तेनापि दोषोपघातः ।
द्विस्यशब्दाद्भूमप्रायश्चित्त एव समुच्चयो नेतरस्मिन् ।

८. यस्य प्रमादादुद्धरणार्थं आहवनीये अनुद्धृते आदित्यो
ऽभ्यस्तमियात् सो ज्येन याज्ञिकेन ब्राह्मणेन श्रीचिष्यपुत्रेषोद्धरणं
कारयेत् । तस्य च कुर्वतः सुवर्णं दर्भप्रवद्धमथतो नयेथुस्त्रैर्वर्षिकाः
परिचारकाः । रजतमभ्युदिते । अन्यत्पूर्ववत् । उद्धरणकर्त्तव्यो देवः ।
शास्त्रान्तरात् ।

१०. यद्यग्निहोचहोमार्थमुद्धृत आहवनीयो ऽनुगच्छेत् ततो
गार्हपत्यादुद्धरणं मन्त्रेण कृत्वा तस्मिन्नेवोद्धरणे तत्काल एवाग्ने
व्योतिभ्रते दष्टिं कुर्यात् । गार्हपत्यश्रुतेः । यस्याहवनीय उद्धृतो
ऽग्निहोच उपयायासो ऽग्ने व्योतिभ्रते ऽष्टाकपालं निर्वपेदिति ।
ननु पौर्णमास्याममावास्यायां वा क्रियमाणायां व्योतिभ्रत्यां चोदको
ऽनुग्रहहतो भवति । किमर्थं निमित्तादनन्तरं क्रियते । उच्यते ।
मत्स्यमेव यदि इयमन्युत्पत्त्यर्था न स्यात् । अन्युत्पत्त्यर्था तु व्योति-
भ्रती । तस्मान्तस्मिन्निव काले कर्तव्येति । प्रासङ्गिके तु दर्शपूर्ण-
मासार्थे उद्धृत उद्धरणकाले ऽप्यनुगते व्योतिभ्रती न कर्तव्या । कुतः ।
प्रासङ्गिके प्रायश्चित्तं न विद्यते परार्थत्वादिति न्यायात् । नित्यधृते
ऽप्यनुगते न व्योतिभ्रती । पुरुषार्थत्वाच्चित्यधारणस्य । तथा
कैमिनिः । धारणे च परार्थत्वादित्याह ।

११. उदमे शुचयस्तवाग्नेर्ज्योतिभ्रतः पुरोनुवाक्या । त्रि व्योतिषा
वृषता भात्यग्निर्थाव्या ।

१२. अभ्यस्तमिते ऽभ्युदिते च प्रकरणात् । गार्हपत्ये ऽनुगते पूर्वमुद्धृतमाहवनीयं गार्हपत्यत्वेनाध्ववसाय दक्षिणाग्निमपघतो नीत्वा आहवनीयं विना मन्त्रेणान्यं प्रणीयाग्निहोत्रं जुहुयात् । होमः प्राप्त एवानूद्यते प्रायश्चित्तहोमप्रतिषेधार्थम् । होमार्थमेव गार्हपत्याध्ववसानम् । ततः परिसमाप्ते होमे ऽन्यस्य मन्थनम् । जुहुयादिति वचनादिष्वर्थे विहारे नैतद्भवति । तत्र मन्थनं कृत्वा सर्वप्रायश्चित्तं कृत्वा गार्हपत्यस्य स्थापनं कार्यम् । अथ यदि गार्हपत्यो ऽनुगच्छेदरणी वाव स गच्छत्यरणिभ्यां हि स आहृतो भवतीति शतपथश्रुतेः ।

१३. अयमपरः पद्यः । आहवनीयं समारोहोत्तरतः स्थित्वा निर्मथ्य गार्हपत्यमाहवनीयं प्रणीय दक्षिणाग्निं च विहृत्य तत्र होममध्यवसेत् । परिसमापयेदित्यर्थः । कथं चासौ परिसमापितो भवति । यदि सायं तर्हि प्रातस्तनो ऽपि होमस्तत्रैव क्रियते । प्रातश्चेन्निमित्तं प्रातस्तन एव केवलो होमः । परिसमाप्ते प्रातस्तने होमे ततः समारोषाग्नीनरष्णोर्निर्मथ्य चिरंतनेभ्यो ऽग्निस्थानेभ्यो भस्मोद्धरणं कृत्वापलिप्य गार्हपत्यमुपस्थापयेत् । तथा च शतपथः । इत्थमेव कुर्यादरक्षोरग्नीन्समारोहोद्गुद्वसाय निर्मथ्य जुहुहसेत्तथाह न कां चन परिचर्वां करोति नवावसान उ अस्याभितोराचं ऊतं भवति (शतपथत्र० १२. ४. ३. १०.) ।

१४. उभयोर्गार्हपत्याहवनीययोरभ्यस्तमितयोरभ्युदितयोर्वा-

१ A तत्र गार्हपत्यस्य मन्थनं कृत्वा संस्थायाहवनीये जुहुयात् प्रायश्चित्तम् अथ C (in marg.) स्थापनं कार्य instead of मन्थनं कार्यं of B C.

न्यतरस्मिन् मन्धाकाले गार्हपत्योष्मकमधरारणिं कृत्वा उत्तरारणां
मन्थनं कुर्यात् । एवमेव शाखान्तरे श्रुतत्वात् ।

१५. अथ चेद्गार्हपत्योष्मकं मन्थनयोग्यं न विद्यते ततो ऽरणीं
गार्हपत्यभस्मना संस्पृश्या गार्हपत्यं भयित्वा विहृत्याग्नये तपस्वते जग-
दते पावकवत्गुणयेष्टिं कृत्वा ततो होमः ।

१६. पुरोनुवाक्या ।

१७. इति याव्या । पुनरेतच्छ्रुत्यन्तरम् । यद्योभावनुगता-
वादित्यो ऽभिनिष्कोचेद्भुदियादा पुनराधानमेव तत्र प्रायश्चित्ति-
रिति वधनसामर्थ्यात्तेन मह विकल्पः । वध्यमाणसूत्रोक्तो वा
तद्यापि विषय इति ।

१८. इत्येवंप्रकार एवाग्न्यभावे सायमभ्यस्तमितयोरनुगतयो-
स्तद्वस्त्रयोः प्रातरभ्युदितयोः प्रायश्चित्तमुच्यते । किं तत् । अग्न्या-
धेयेनोत्पाद्येत् । अनन्तरमेव । न वधन्ताद्यपेक्षेत । तथा अभ्यस्त-
मितयोरिति निमित्तान्तरम् । प्रातर्होमकाले ऽनुगतयोरभ्युदित-
योस्तद्वस्त्रयोरेवाभ्यस्तमितयोरग्न्याधेयमेव तत्र प्रायश्चित्तम् । तथा
अनुगमादग्न्येन कारणेन नष्टयोर्दस्युभिरदर्शनं नीतयोरनुपलभ्यमा-
नयोर्महता वा भयेन पुनराधानाप्राप्तयोरग्न्याधेयमेव प्रायश्चित्तम् ।
के चिद्ब्याहारेण सूत्रावयवं वर्णयन्ति । अग्न्येन वा कारणेनोत्पन्न-
योर्नष्टयोरिति कारणशब्दमध्याहारं कृत्वा । अरणौ एकं कारणं
प्रसिद्धमेव । अन्यत्कारणमुपावरोहणमन्वः । उपावरोह जातषेदः
इति । तत्र श्रौतिके ग्रानुपावरोहणे कृते प्राक् समारोपादनुगम-

योरग्न्याधेयमेव प्रायश्चित्तम् । द्विवचनमत्राविवक्षितम् । अग्न्यभाव-
मात्रं विवक्षितमिति ।

२०.

१. उपसृष्टा सवस्तीकृता यद्यग्निहोत्री धेनुरा दोहनिष्यत्ते-
वाग्नेत ततः सूयवसाङ्गवती हि भूया इत्यनेन मन्त्रेण घाममुष्टिं
तस्यै दद्यात् । तदाङ्ग्यस्याग्निहोत्री दोह्यमाना वाग्नेत किं तत्र
कर्म का प्रायश्चित्तिरिति स्वस्वमाच्छिद्य घामयेदेतदेव तत्र कर्मति
शतपथे ।

२. यद्युपसृष्टैवोपविशेत्तत आर्द्रदण्डप्रहारेणोत्यापयेत् । यस्मा-
द्भीषेत्येवमादिना मौल्लुष इत्येवमन्तेन मन्त्रेण उत्थाप्य च । उद-
स्याद्देव्यदितिरित्येवमादिना वरुणाय चेत्येवमन्तेन मन्त्रेण तामेवानु-
मन्त्रयेत् ।

३. अथवा येयमुपविष्टा तामुत्थाप्यादुग्धां देध्याय ब्राह्मणाय
दद्यात् । अर्थादनृत्विजे । अतिक् तु नैव देध्यो ऽनाचारात् । तथा
च जैमिनिः । देध्यो वा चोदनादित्याह ।

४. हविरेव संस्कृतं होमार्थं द्रव्यम् । तस्मिन् भूमौ पतित इदं
प्रायश्चित्तम् । अच्छायं वो मरुतः शोक एतु एतयर्चा । तथा
यथोरोजमेत्यादिना पूर्वहतावित्यन्तेन अङ्गिरुपनिनीचाम्नायेत्यर्थः ।
ततो ऽस्कानधितेत्यादिना अद्वित्यन्तेन स्कन्नमनुमन्त्रयेत ।

५. यद् ब्राह्मणो भोज्याभोज्यनिन्दकः साधुकारी न भवयेदेत-

दुष्टस्य लक्षणम् । अनेन दुष्टमध्यवस्थेन्नान्येन । लक्षणपक्षेणात्मेन्नको-
टावपक्षस्य हविषो न मृत्प्रवेपेण शुद्धिः । *

६. तस्य दुष्टस्य प्रतिपत्तिमव्यपेक्षस्याप्तुं प्रवेप इत्यर्थः ।

७. दुष्टादन्यस्मिन्नदुष्टे शेषे विद्यमाने प्रयोजनसमर्थं तेन समा-
पनं कार्यम् ।

८. यत्र तु मध्यादवद्यति पूर्वाधादवद्यतीत्यादिवचनं तत्र मध्य-
पूर्वाधादिनांशदोषापहारे शेषस्य निव्ययोजनत्वादभाव एव । अतस्त-
चान्यदुत्पादयेन्मध्यपूर्वाधाद्यर्थतासंस्काराणाम्^१ ।

९. प्रकान्तश्रुतद्रव्यापहारे तज्जातीयासंभवे यद्रूपतो रक्षतश्च
मामान्यतमं तत्कार्यत्वमं च मन्येत तत्प्रतिनिदध्यात् । कुतः । याग-
चोदनयैव द्रव्यस्य प्राप्तत्वाच्चियममात्रं प्रीह्यादिश्रुतयः । न च निश्च-
मानुरोधेन प्रधानकर्मणो हानिर्युक्ता तस्मात्प्रतिनिधिनापि प्रकान्तं
परिममापयितव्यम् ।

१०. वाचनिकानामपि प्रतिनिधीनां एव एव धर्मा यः पूर्व-
सूचोक्तस्ततो नेदिष्टिनो यजमानधर्माः । तथाच कात्यायनः । य
तद्गर्भकर्मयोगादिति ।

११. अयं चापरः प्रतिनिधेर्धर्मः । अविकारः अनूहः शब्दा-
नाम् । श्रुतद्रव्याभिधायिनां शब्देनाभिधानं न प्रतिनिधिद्रव्याभि-
धायिनाम् । तद्यथा । हागाभावे शेष उपादीयमाने होता यषद-
श्रीधोमौ हागस्येत्येव भूयात् । नन्वेवमनभिधानात्प्रयोगानर्थक्यं
स्यात् । उच्यते । तद्धि प्रतिनिधिद्रव्यं श्रुतद्रव्यबुद्धौ उपादीयते ।

न द्रव्यान्तरवृद्ध्या । ऊहस्य क्रियमाणो द्रव्यान्तरवृद्धिं जनयेत्तस्माद-
विकारः शब्दानाम् ।

१२. अप्रत्तदैवतं यावद्देवतामुद्दिश्य न प्रक्षिप्तं तादृशे दुष्टे
होत्रस्यानावृत्तिः । किं कारणम् । असंस्पर्शितत्वात् । प्रोक्षणादेस्तु
संस्कारस्यावृत्तिर्भवति । सांनिपातिकत्वात् । अत उच्यते । अन्यद्भुविः
संस्तृत्य प्रयच्छेद्देवतायां इति ।

१३. प्रक्षिप्तावदानश्रेष्ठं यदि दुष्टं स्यात्ततस्तस्मिन्प्रत्तदोषे सति
हविरन्तरस्यानावृत्तिः । अनुत्पादनमित्यर्थः । प्रधानार्थं हि हवि-
रुत्पाद्यते न गुणार्थमतः श्रेष्ठभाजां खिष्टकृदादीनां लोपो भवति ।

१४. यत्परं कार्यमारारुपकारकं न प्रतिपत्तिकर्म तदाज्येन
कर्तव्यम् । तद्यथा निष्काषहोम उच्यते । पयसाग्निहोत्रावृत्ता प्रव-
र्ग्यश्रेष्ठहोम इत्येवमादीन्नुदाहरणानि । यत्पुनः पुरुषार्थं यथा
हविरुच्छिष्टाशनो हविःश्रेष्ठमन्न इति तत्र प्रतिनिधिर्युक्तः । समाग्निः
श्रेयसीति ह स्माह कौषीतकिरिति (८. ६) श्रुतेः ।

१५. चोदिताभ्यो या अन्यास्तासु देवताखिष्टासु अज्ञानाद्वा
दुष्टद्रव्येणैष्टासु अपरिसमाप्ते तन्त्रे प्रदानमावर्तते । पुरोनुवाक्या
श्रेष्ठो याज्या च । प्रदीयते अनेनेति प्रदानम् ।

१६. अश्रेष्ठे तन्त्रे सकला इष्टिरावर्तते दुष्टादुष्टसमुदाये ऽप्या-
वृत्तिः श्रुतत्वात् ।

१ A पयसा अग्निहोत्रावृत्ताप्रवर्ग्ये O पयसा यज्ञो ऽग्निहोत्रावृत्ताप्रवर्ग्यश्रेष्ठे, sec. h.
del. यज्ञो B पयसायज्ञोऽग्निहोत्रावृत्ता ।

१०. यो यस्योपकरोति स तस्य गुण उच्यते । यथा उद्धरणमन्त्रो ऽग्नेः । अवद्योतनादयश्च संस्कारा हविषः । तत्र प्रमादादुद्धरणमन्त्रस्य लोपे उद्धरणस्यावृत्तिर्न भवति । अवद्योतनादीनां च प्रमादादकरणे ऽन्यस्य हविषः पुनःक्रिया न भवति । कुतः । संनिपातप्रधानत्वात् । संनिपतन्ति यस्मिन्गुणाः स संनिपातस्तस्य प्रधानत्वाद्भावतिः । प्रधानव्यवर्तिनो हि गुणाः । न गुणव्यवर्ति प्रधानम् । ननु सर्व एव धर्माः प्रकरणात्प्रधानात्पूर्वप्रयुक्तास्तस्यावद्योतनादयस्तादर्थ्येन कस्मान्न कियन्ते । उच्यते । संनिपत्य हि ते प्रधानस्योपकुर्वन्ति । नान्यथेति ।

१८. यत्र मन्त्रेणाहुतिरुक्ता यथा प्रजापत इति चतुर्योति मा प्रमादात्प्रजापतये स्वाहेति हुतां प्रजापते न त्वदिति मन्त्रो न प्रयुक्तः । कश्चित्प्रदानं चाज्यापुरोनुवाक्याभ्यां विना प्रत्तम् । तत्र पश्चान्मन्त्रः प्रयोक्तव्यो न प्रयोक्तव्य इति मन्देश्च आह । मन्त्रं नानुजपेत् । कुतः । अभिधानसंस्कारद्वारेण स्मारयन्त उक्ता मन्त्रा उपकुर्वन्ति । अतिक्रान्तश्च स कालस्तस्मात्प्रानुजपेत् ।

१८. अनुजपेन्मन्त्रमित्येवं जातृकर्ष्य आचार्यो मन्यते । आचार्यग्रहणं विकल्पार्थम् । उभयथा श्रुतेः । प्रयोगनिधमाददृष्टम् ।

२०. चोदिताभ्यो या अन्यास्ताभ्यो हविर्ग्रहणे कृते ऽन्यासु वा स्वाहितासु न ग्रहणं नावाहनं चाङ्गीकुर्यात् । किं तर्हि चोदिताभ्यः प्रयच्छेत् । कुतः । चोदितायाः प्राधान्यात् । यास्वावाहिता हविर्ग्रहणे वा भ्रान्त्या संकीर्तितास्ता अन्येन यजेत् । श्रुत्यन्तरात् ।

२१.

१. इष्टयो दर्शपूर्णमासाद्याः । पशुवन्धा अग्नीषोमीयप्रभृतयः । बद्धवचनं पशुवन्धानामनेकप्रकारत्वात् । सोमे चेति जातावेकवचनं । एतेषु प्रायश्चित्तं ब्रह्मा जुहोति । कुतः । एतेष्वेव ब्रह्मणो वरणं लिङ्गात् । तदाहुः किंविदं किंछन्दसं ब्रह्माणं वृणीतेत्यध्वर्युमित्येके स परिक्रमाणां चेत्रज्ञो भवतीति । छन्दोगमित्येके तथा हास्यं त्रिभिर्वदैर्हविर्यज्ञाः संस्क्रियन्त इति । प्रायश्चित्तं ब्रह्मा जुहोतीत्येतदपि श्रुतेरेव । यद्वै यज्ञस्य स्वलितं वोस्वणं वा भवति ब्रह्मण एव तप्राहुस्तस्य चय्या विद्यया भिषज्यतीति (कौ० ब्र० ६. ११. १२) ।

२. इष्टिपशुवन्धेषु सोमे चेत्यनुवर्तते । ऋग्वेदविहिते कर्मणि यदि विध्यपराधो भवेद्भूः स्वाहेत्येतावता मन्त्रेण गार्हपत्ये जुहुयात् । अथ यदृच्युस्वणं स्याच्चतुर्गृहीतमाज्यं गृहीत्वा गार्हपत्ये प्रायश्चित्ताहुतिं जुहुयाद्भूः स्वाहेति (६. १२) श्रुतेः ।

३. यदि यजुर्वेदविहितकर्मसंबन्धी विध्यपराधः स्यात्ततो भुवः स्वाहेत्येतावता मन्त्रेण प्रायश्चित्ताहुतिं जुहुयादन्वाहार्यपचने ऽग्नौ ।

४. सोमे तु वितत आध्वर्यवे भेष आग्नीषीये जुहुयात् । अथ यदि यजुष्युस्वणं स्याच्चतुर्गृहीतमाज्यं गृहीत्वान्वाहार्यपचने प्रायश्चित्ताहुतिं जुहुयात् हविर्यज्ञ आग्नीषीये मौन्ये ऽध्वरे भुवः स्वाहेति (कौ० ब्र० ६. १२) श्रुतेः । प्रागाग्नीषोत्पत्तेर्दक्षिणाग्नौ । आहवनीय इत्यपरे ।

५. सामवेदविहिते कर्मणि चेद्विध्यपराधः स्यात्सः स्वाहेत्येतावता मन्त्रेणाहवनीये जुहुयात् । आहवनीयग्रहणं पूर्वयोरग्न-

ज्ञानितृत्त्यर्थम् । अथ यदि मान्युत्त्वं स्याच्चतुर्गृहीतमाख्यं गृही-
त्वाहवनीये प्रायश्चित्ताहुतिं जुहुयात्स्वः स्वाहेति श्रुतेः ।

६. यव वेदविशेषत्वेन दोषो न विज्ञायते । यथा । यज्ञोप-
वीतिना कर्तव्यं बहुशिक्षेन कर्तव्यमिति तस्यापराधे भूर्भुवः स्वः
स्वाहेत्येतावता मन्वेणाहवनीय एव जुहुयात् । आहवनीयः सर्वा-
हुतीनामिति परिभाषितत्वात् । अथ यद्यविज्ञातमुत्त्वं स्याच्चतुर्गृ-
हीतमाख्यं गृहीत्वाहवनीय एव प्रायश्चित्ताहुतिं जुहुयाद्भूर्भुवः स्वः
स्वाहेति श्रुतेः ।

७. उपस्थानासंभवे प्रतिनिधिरथम् । प्रायश्चित्तप्रतिनिधोः
प्रकरणात् । यदि कथं चित्प्रवक्ष्यन्नग्नीन्समीक्षत इत्येवमादिकं विधि-
मकृत्वा प्रवासो भवति ततोऽनुपस्थाय प्रसर्गं ऽग्निभिः सह वियोगे
प्रवासे इत्यर्थः । प्रतिदिग्मुपस्थानम् । यस्यां दिग्गग्निहोत्रगृहं
तत्प्रत्यभिमुखः कुर्यात् ।

८. अग्नीनुपस्थायाप्रसर्गं यथा प्रोथ्यायन्नित्युक्तं तथैव कुर्यात् ।
प्रतिदिग्मुपस्थायाप्रसर्गं प्रतिदिग्मेव कुर्यात् । तत इह सूत्रा-
रम्भान्तृणापचयनमिदाधाने न भवतो ऽर्थज्ञोपात् ।

९. समारोह्यमाण इत्यादिना समारोह्याप्रवासे सति न लौ-
किक उपावरोह्योपस्थानम् । किं तर्हि मन्थनं कर्त्तव्योपस्थानं कुर्या-
दिति वाक्यशेषः ।

१०. अनुपस्थाय प्रसर्गं । यथा गार्हपत्यस्ययोरहवनीयदक्षि-
णाम्योरुपस्थानं तयारण्योरपि प्राप्तं प्रतिषिध्यते ।

११. अहोमेन कारणेन अनिष्यथा वा निमित्तभूतया प्रक्षि-

हीनो ऽपि कर्मभ्यो ऽग्रीचोत्सृजेत् । कर्मार्या अग्नयस्तदशक्तौ निः-
प्रयोजनं धारणमिति कृत्वा कस्य चिदुत्सृष्ट्या स्यात्तन्नित्यर्थं
वचनम् ।

१२. अनुत्सृजन् किं कुर्यादित्याकाङ्क्षित आह । यदाक्रिया-
ममर्थस्तदा कालातिक्रमनिमित्तं प्रायश्चित्तं कृत्वा । तुशब्दाच्छा-
खान्तराम्नातमपि । ततो ऽतीतानि कर्माणि प्रतिनिदध्यात् ।
प्रतिनिधिश्च शाखान्तरे विहितः । तद्यथा^१ ।

चतुर्दश चतुर्गृहीतानि सकृदुन्नयते हविः ।

एका समित्सकृद्भोमो ऽर्धमासाय कच्यते ॥

तस्यायमेव विषयः । द्विरभ्यासो ऽध्यायपरिसमाप्तौ शिष्टा-
चारस्तदाचरणं चायुष्यमिति ।

इति शाङ्खायनश्रौतसूत्रभाष्ये तृतीये

ऽध्यायः समाप्तः ।

अथ चतुर्थोऽध्यायः^१ ।

—+—

१.

उक्तानि प्राक्सौमिकानि कर्माणि । तेष्वेव याजमानं वक्तव्यम् । तदुच्यते ।

१. प्रत्यमिति वक्ष्यमाणनियमवद्भोजनाद्युच्यते^२ । तत्पक्षीयजमानो चरतः । तयोर्हि याजमानमिति न्यायसिद्धत्वात् । तत्र भोजनस्य कालनियमं तावदाह ।

२. वत्सापाकरणमिति गौमिनां प्रसिद्धः कालोऽपराहः । ततः प्राग्वक्ष्यमाणमश्रीयाताम् । किं पुनस्तद्रत्यमित्याकाङ्क्षित आह ।

३. उक्तेभ्यो यदन्यत्तद्रत्यम् । मांसादीन्यप्रत्यानि । तस्मादेतेषां यथाविषयमुपभोगवर्जनम् । अन्यथाकरणेऽप्रत्यं वा चरित्वेति प्रातःपत्नीष्टिः । येन च द्रव्येण यक्ष्यमाणः स्यादिति प्राधान्येन यथागमाधनं तज्जानीयात् । यदन्यत्तद्रत्यं तदश्रीयात् । यक्ष्यमाण इति च भविष्यत्कालनिर्देशाद्यागात्पूर्वेद्युर्प्रत्यशरणम् ।

२.

१. अग्न्यन्वाधानमिति नाम्ना कर्म शाखान्तरे प्रसिद्धम् । तदुच्यते । यजमानाधिकारो ऽनुवर्तते । न पत्या. सामर्थ्यात् । अग्नीन्विद्यत्य प्रादुष्कृत्य वा नित्यधारी तानन्वाद्धाति समिधः । कथमेतत् ज्ञायते समिध इति । आदधातिशब्दात् । कैतत्कर्म । उच्यते । इष्टिपशुबन्धेषु । कः पुनरख्येष्टिपशुबन्धाङ्गस्य कर्मणः^१ कालः । उच्यते । पूर्वद्युः । पूर्वस्मिन्नहनीत्यर्थो ऽर्थादिभक्तिर्विपरिणम्यते । इष्टिपशुबन्धेभ्यः पूर्वद्युरिति । उपदिष्टः कर्ता होमद्रव्यं कालश्च । विधिमिदानीमुपदिशति ।

२. आहवनीये ऽग्नौ महाव्याहृत्योत्तमया स्वरित्येतया समिधमादधात् । समिदाधानमन्त्राणां चेत्यन्ते स्वाहाकारः । महाव्याहृतयो विशिष्टक्रमाः सार्थवादाः व्यस्ताः समस्ता उक्ताः । ततः सूत्रकारस्य व्यवहारः ।

३. गार्हपत्ये ऽग्नौ प्रथमया महाव्याहृत्या समिधमादधाद्भूरित्येतया ।

४. मध्यमया महाव्याहृत्या भुव इत्येतया दक्षिणाग्नौ समिधमादधात् ।

५. द्वे द्वे त्रिव्यग्रिषु चशब्दात्समुच्चिताः^२ प्रत्येकं मन्त्रवत्या सह त्वष्णीमादधात् ।

६. पूर्वोक्ताः समिधो नव । दशमौ समिधमाहवनीय आद-

१ A om. चङ् । २ A •शब्दात्समिधन्ताः प्र• B •शब्दात्समुच्चिता C •शब्दात्समुच्चिताः प्र• ; in marg. त्वमिदिताः ।

धात् । समस्ताभिर्महाव्याहृतिभिर्भुवःस्वरिति । एतत्पञ्चममन्व-
न्वाधानम् ।

७. पदान्तरमेतदम्यन्वाधानस्य । महाव्याहृतीनां मन्त्राणां
स्थाने तेनैवाग्निक्रमेण चतस्रश्चो विहव्यस्य षडधरेकदेशभृताः ।
आधायक्रमेण प्रथमा प्रयोक्तव्या समिदाधानमन्त्रत्वेन । तद्यथा ।
ममाग्ने वर्षा विहवेषु अस्वित्यनयाहवनीये समिदाधानम् । तत-
स्त्रुष्णीं दे । मम देवा विहवे सन्तु सर्व इत्यादिकया गार्हपत्ये ।
ततस्त्रुष्णीं दे । भधि देवा द्रविणमा यजन्तामित्येतया दक्षिणाग्नौ ।
ततस्त्रुष्णीं दे । मह्यं यजन्तु मम यानि हव्येत्यादिकया दशमी-
माहवनीये ।

८. यो विहव्यस्य श्रेपो देवीः धनुर्वीरुह नः कृणोतेत्येवमादिकः
पलर्चः सह खैलिकया विहव्यस्येत्यृषिनिर्देशात् तेन श्रेवेणाग्नीना-
मुपस्थानं प्रकरणात् । एतत्कौषीतकमग्न्यन्वाधानम् । अपरः कल्पो
ऽम्यन्वाधानस्य उच्यते ।

९. अप नः शोश्चदघमित्येताः मन्त्र । अग्ने नय सुपथा राये
अस्मानित्येका । यस्वा इदा कौरिणा मन्यमान इत्येका । त्वं नो
अग्ने अधरादुदक्तादित्येका । एवमेता दश । एताभिर्वा दशभिरा-
हवनीयादिषु पूर्वोक्तेन क्रमेण समन्त्रिकास्त्रिस्तिस्रः समिध
आधाय दशम्याहवनीय आदधात् ।

१०. प्राग्नये वाचमीरयेति पञ्चकं सूक्तम् । इमं स्तोममर्हते
जातवेदस इति षोडशकम् । आभ्यां सूक्ताभ्यामुपस्थानमग्नीनाम् ।
आरुणमेतदम्यन्वाधानम् ।

११. पूर्वोक्तेनैव क्रमेण दशापि षमिधस्त्वष्णीमादध्यादित्येत-
आगहीयमग्न्यन्वाधानम् । आचार्यग्रहणं विकल्पार्थम् ।

१२. यत्पूर्वमुक्तं महाव्याघ्रतिभिरग्न्यन्वाधानं तत्पैङ्गं मतम् ।
आचार्यग्रहणं कौर्त्यर्थम् ।

१३. विद्येन यदुक्तमग्न्यन्वाधानं तत्कौषीतकं मतम् । आ-
चार्यग्रहणं पूजार्थम् ।

१४. अप नः शोशुचदघमित्येवमादिकमग्न्यन्वाधानमारुणं
मतम् । तदेतदनेकविकल्पमग्न्यन्वाधानं आखान्तरादाचार्येणोपमं-
हतम् ।

३.

१. पिण्डयिद्वयञ्च इति वक्ष्यमाणस्य कर्मणो नामधेयं शास्त्रसंख्य-
हारार्थं पिण्डप्रदानप्राधान्यदर्शनार्थं च । कालमिदानीमाह । अपराह्णे
ऽसावास्यायां कर्तव्य इति वाक्यशेषः । कथमित्याकाङ्क्षित आह ।

२. स्वमंचरेण पात्राणि नयेत् । यथोद्दिष्टान्यविरोधान् ।

३. गार्हपत्यस्त्राग्नेः पश्चाद्दक्षिणार्थेषु दर्भेषु^१ स्पर्शं प्राप्तं निदध्यात् ।
कुत एतत् प्राप्तमिति । दक्षिणार्थेषु कुशेष्विति न्यायप्राप्तस्य पुन-
र्वचनात् ।

४. तस्यैव स्पर्शोपरिष्ठात्पात्राधाराग्नीहोत्रिदध्यात् ।

५. तस्यैव स्पर्शस्य पुरस्ताद्दक्षिणामुखे शूर्पं स्थाप्यं निदध्यात् ।

६. आद्यं मयं जानु भूमौ निपात्य । नीचा मुष्टिना अधो-

सुखहस्तमुष्टिनेत्यर्थः । त्रीहीन्गृह्णाति । सकृद्विशेषावचनात् । पितृ-
न्यनस्यनुस्मरन्^१ । क गृह्णाति । खान्यां शूर्पस्त्रायां । मंनिधामात् ।
स जघनेन गार्हपत्यं प्राचीनापवीती^२ भूत्वा दक्षिणाम्नीन एव
गृह्णातीति च शतपथे । क्रियत्परिमाणान्^३ गृह्णातीत्यंत आह ।

७. नीचा मुष्टिना सकृदपि गृह्णन् आर्येनोपायेन तथा गृह्णी-
यात् यथा स चरुमवति । न यवागूः । कुत एतत् । स इति वच-
नात् । किंविशिष्टश्चरुः । अधोविलाशृतः । खालीविलादध आशृ-
तश्च । आह्नीषदर्थे । ईषच्छृत इत्यर्थः । अधोविल आशृतश्चेत्यधो-
विलाशृतः । अपूर्णखालीको^४ मन्दस्त्रिभ्रश्चेत्यर्थः^५ । एवमवस्थो यथा
भवति तथा त्रीहीन् गृह्णीयात् ।

८. पत्वा एकवारं कण्डितानित्यर्थः^६ । ईदृशांस्तण्डुलान् ।

९. पूर्वोक्तलक्षणं चरुम् ।

१०. असंस्कृतेन घृतेन चरुमभिघार्य । कुत एतत् असंस्कृते-
नेति । अदेवत्वान्^७ ।

११. तं चरुं प्रतीच्या दिशुद्रामयेत् ।

१२. अवसवि अग्रदक्षिणमित्यर्थः । परिसमुच्च गृह्णोक्तेन
विधिना । प्रकृतत्वाद्दक्षिणाग्निं परिस्रीयानियतापैर्दग्भिः । सर्वतः
पर्युच्छ^८ । क्रियात्रयमप्येतद्ग्रदक्षिणं कुर्यात् । यावदुक्तं चात्र कर्म-
प्रकृतविकाराभावात् ।

१ A B मनसा स्मरन् । २ A om. प । ३ A B क्रियत्परिमाणान् C परि-
माणेन । ४ A C (sec. h) खालीपाको । ५ A मन्दपञ्चके B मन्दशृतके ।
६ A C (orig) कण्डितानि B कण्डिता । ७ A B अदेवत्वान् । ८ C (sec. b.)
पर्युच्छ ।

१३. दक्षिणं जानु भूमौ पातयित्वा ।

१४. यज्ञोपवीती विशिष्टविन्यासगरीरस्वसूत्रादिः^१ । प्राङ्मुख
आसीनो मेघणेन दर्ब्याकारेण प्रादेशमात्रेण प्राङ्मुखेन यज्ञियेन
वक्ष्यमाणा आजतीर्जुहोति । इह यज्ञोपवीतीति प्राङ्मुखीन इति
वचनात्सर्वं प्राचीनापवीती^२ दक्षिणामुखः कुर्यात् । पत्न्या सहस्रफली-
कृतानित्यारभ्य जुहोतीत्यन्तं सूत्रम् । तथापि क्लृप्तप्रत्ययान्तानि
खण्डग्रो व्याख्यायन्ते । सौत्रान् होममन्त्रानिदानीमाह ॥

४.

१. स्वाहाकारान्तेस्त्रिभिर्मन्त्रैः प्रतिमन्त्रं मेघणेनाङ्गुष्ठपर्वमात्र-
मवदाय तिस्र आजतीर्जुहोति ।

२. इत्यारभ्यावाचीनपाणिनेति सूत्रान्तः । खण्डग्रस्तु व्याख्या-
यन्ते क्लृप्तान्ति प्रतिपत्तिलाघवार्थम् । होमान्ते मेघणमनुप्रहरेत् ।
अग्नौ मेघणमभ्यादधाति तत्स्विष्टकृद्भाजनमिति शतपथश्रुतेः
(२.४.२.) । आजत्यङ्गत्वादनुग्रब्दाच्च यज्ञोपवीतीत्येव ।

३. दक्षिणमेर्दक्षिणस्यां दिशि स्फेनोद्धृत्वात्पक्षता इत्येव-
मादिना मन्त्रेण वेदिपद इत्येवमन्त्रेण । विमर्जनीयान्तो मन्त्रः ।
आध्वर्यवे तथा दृष्टत्वात् । दक्षिणासंख्यं सहस्रदुन्मार्जनम् । दक्षिणा-
न्यायानि पित्र्याणीति परिभाषितत्वात् । अथ दक्षिणेनान्याहार्य-
पचनं सहस्रदुस्त्रिखति तद्वेदिभाजनमिति शतपथश्रुतेः ।

४. तदुन्मृष्टमुदकेनोपमिञ्चेत् ।

५. ये रूपाणीत्यादिना मन्त्रेण दक्षिणाम्युस्मुकं चाग्नि उच्य-
 दृस्य दक्षिणार्धं निदध्यात् । कुत एतत् दक्षिणाम्युस्मुकमिति ।
 प्रकृतत्वात् । साग्नीति^१ मन्त्रवर्णात् । अथ परस्तादुच्युक्तं निदधाति
 स निदधाति ये रूपाणीति शतपथश्रुतेः (२. ४. ९. १४) ।

६. तस्मिन्नुच्ये कुशादिदध्यात् । किंविशिष्टान् । मूले सङ्घ-
 च्छिन्नान् । अथ सङ्घदाच्छिन्नान्युपमूलं दिनानि भवन्तीति शतपथे ।
 दिनानि च्छिन्नानि ।

७. अमाविति सर्वनाम्नः स्थाने । पित्रनामामन्त्रितमुच्चार्य
 अग्नेनिस्व ये स त्वामधातु । अग्नेन मन्त्रेण कुमेष्वाधारेष्वापी
 निविद्धेत् । अवाचीनपाणिना अवाचीनहस्तेन^२ पित्रतीर्थेन इत्यर्थः ।

८. एवमवस्थेनैव हस्तेन दक्षिणतःपूर्वस्मादवनेजनप्रदेशात्पिता-
 महस्यामन्त्रितनामोद्देशः । पूर्वकेण मन्त्रेणावनेजनं कुर्यात् ।

९. एवं दक्षिणत इति वर्तते । प्रपितामहस्यामन्त्रितनामोद्देशः
 पूर्ववत् ।

१०. अयमपि पित्रनामोद्देशपूर्वको ऽवनेजनवत् । एतत्त इत्ये-
 तावता भिन्नः । तथापि संदेहबुदाभार्यः सकलः पठितः । अग्नेन
 मन्त्रेण उतमेवपिच्छान्^३ यथावनेजितमिति वचनात्तेनैव क्रमन्या-
 सेन निदध्यात् ।

११. उभौ पिण्डौ निदध्यादेकस्मिन् स्थाने । पित्रभेदे पित्र-
 द्वित्वे । पुत्रिकापुत्रादिविषयं च पित्रद्वित्वम् । तथा मनुनोक्तम् ।

१ A inserts ह । २ C अवाचा हस्तेन—C inserted in marg. दक्षिणतः
 पूर्ववत् । ३ Cadds in marg उदरं ।

दौहित्रो ह्यश्विनं रिक्थमपुत्रस्य पितुर्हरन् ।

स एव दद्यात्पिण्डं पित्रे मातामहाय च ॥ इति

(८. १३२) एवं द्विगोत्रत्वे पितामहप्रपितामहस्थानयोरपि दौदौ पिण्डौ निदध्यात् । अत्रनेजनमपेवं तादृश्यात् ।

१२. जीवपितृकस्यैतत्कर्म न भवति । प्रेतेभ्यो ददातीति तन्त्रान्तरदर्शनात् वाक्यशेषात् । अथो परामु वै परावतं पितरो गता इति ।

इमं जीवेभ्यः परिधिं दधामि

मैषां नु गादपरो अर्थनेतम् ।

शतं जीवन्तु शरदः पुरुचौर-

अन्नमृत्युं दधतां पर्वतेन ॥

इति जीवेभ्यश्चैवैतां पितृभ्यश्च मर्यादां करोत्यसंभेदाय । तस्माद् जीवन्तोवाच्य पितरश्च न दृश्यन्त इति लिङ्गात् ।

१३. जीवतान्तर्हितो जीवान्तर्हितः । को ऽसौ । पितामहादिः पित्रादौ जीवति^१ । तस्मा अपि पिण्डदानं न भवति । कुतः । न जीवन्तमतिददातीति श्रुतेः ।

१४. जीवपितृकस्य पदान्तरम् । येभ्यः पिता पिण्डान्ददाति तेभ्यः पुत्रो ऽपि दद्यात् । तयो च श्रुत्यन्तरम् । पितापुत्रौ चेदाहिताग्नौ स्यातां येभ्यः पिता दद्यात्तेभ्यः पुत्रो ददातीति ।

१५. न जीवपितुरस्तीत्यस्यैतत्पदान्तरम् । होमान्तं वा पिण्डपितृयज्ञं^२ भवति ।

^१ A inserts धति । ^२ B in text and com. होमाकारं । २ •यज्ञं all MSS. ।

१६. अत्र पितर इत्यादिकं मन्त्रं जपेत् । अत्र जपत्यत्र पितरो मादयध्वं यथाभागं पितर आदृषायध्वमिति । यथाभागम-
श्रीतेत्येवैतदाहेति शतपथश्रुतेः । मन्त्रवर्णाञ्चानुदेशोऽप्यवगम्यते ।

१७. आमीन एव पर्यादृष्योदङ्मुखो भवेत् । अथ पराङ्पर्या-
वर्तते तिर इव वै पितरो मनुष्येभ्य इति श्रुतेः (श० २.४.२.२१.) ।

१८. आ तमनात् को ऽर्थः । आ उच्छ्वासाभिकाङ्क्षणात् । एवं
चिरासित्वा ततः ।

१९. पिण्डाभिमुखो भूत्वा अमीमदन्त पितर इत्येवमादिकं
मन्त्रं जपेत् । स वा आ तमितोरासीतेत्यु हैक आङ्करेतावान्
ह्यसुरिति स वै मुहूर्तमेवासित्वाथोपपत्य जपत्यमीमदन्त पितरो
यथाभागमवौदृषतेति शतपथश्रुतेः (२.४.२.२७) ।

२०. यथापूर्वमवनेजनं कृतं तेनैव प्रकारेणावनेज्यानन्तरम् ।

५.

१. नमो वः पितरो जीवायेत्यादिना दत्तेत्यन्तेन मन्त्रेण
पितृभ्यो नमस्कुर्वात्पिण्डेषु पितृन्मनमारोपयन् ।

२. एतद् इत्यादिना मन्त्रेण त्रयाणामपि पिण्डानामेकं सूत्र-
मुपरि क्षिपेत् । कार्यासमविशेषात् । तथा द्वितीयम् । तथा तृती-
यम् । शाखान्तरोपदेशात् ।

३. ऊर्जमित्येवमादिना पितृनित्येवमन्तेन मन्त्रेणावनेजनो-
दकशेषं पिण्डसंनिधौ नितयेत् ।

४. पिण्डान्ययान्युष्ठानेवावजिघ्रेत् । शाखान्तरश्रवणात् । यत्पुनः
 श्रातपथमथावजिघ्रति प्रत्यवधाय पिण्डानित्यवधायावजिघ्रतीत्येतस्य
 प्रतिपादकम् । तेन सहास्य विरोधः । इत्येवं सर्वशाखाप्रत्ययत्वे ऽपि
 प्रतिशाखं व्यवस्यैव^१ याजिका अनुष्ठानमिच्छन्ति । शाखानानात्वा-
 न्ययानुपपत्तेः । इतरथा सर्व एवोपदेशः सापेक्षः^२ स्यादिति । विकल्प-
 पक्षे ऽपि स्वशाखोक्तविधिः पक्षे ऽपि भवत्येवेति न दोषः । तथा च ।

ऊनो वाष्यधिको वापि यः स्वशाखोत्थितो विधिः ।

तेन संतनुयाद्यज्ञं न कुर्यात्पारतन्त्रिकमिति (गोभिलपरिशि०
 २. ६२.) ।

५. पिण्डानित्येतदधिकृतम् । निर्वाणप्रदेशादादाय पिण्डान् पात्रे
 ऽवधाय प्राश्रीयात् । प्राशनविधानादवधानमर्थप्राप्तमुच्यते । कर्म-
 समाप्तौ प्राशनं यथा स्यादिति ।

६. अथवा तान्पिण्डान् ब्राह्मणाय दद्यात् ।

७. अप्सु वा पिण्डान् क्षिपेत् ।

८. पुत्रार्थिनी पत्नी मध्यमपिण्डमश्रीयादाधत्तेत्येवमादिना
 अमदित्येवमन्तेन मन्त्रेण ।

९. पिण्डानवप्रायानन्तरमुल्मुकं दक्षिणाग्नौ कुर्यात् ।

१०. सहदाच्छिन्नान् कुशान् दक्षिणाग्नावेवानुप्रहरेत् । अयं
 क्रमः शाखान्तरात् ।^१ श्रातपथश्रुत्यानुक्रमान्यत्वं अग्नौ सहदाच्छिन्ना-
 नभ्यादधाति पुनरुल्मुकं विसृजतीति तथापि यथासूत्रमेव कर्त-
 व्यमित्यत्राभिहित एव न्यायः ।

१ A' प्रतिशाखाव्यवस्यैव B व्यवस्यैव C प्रातिशाखं व्यवस्यैव । २ A सापेक्षः ।

३ A inserts यद्यपि ।

११. पिण्डपिष्टयज्ञो ऽपराङ्गे ऽमावास्यायामित्यमावास्याधिका-
 रसुपजीवन्नाह । अथामावास्यायां यवाम्बैवारग्निहोत्रं जुहुयात् । सायं-
 प्रातर्होमद्रव्यनियमार्थं वचनम् । एवमेव शाखान्तरे श्रुतत्वात् । ननु
 संनयतो ऽयं नियमो यवाम्बैवारग्निहोत्रहोमः संनयतस्तां रात्रिमिति
 (का० ४. २. १७.) श्रुतिश्च ग्रातपथौ सायंदोहप्रकरण एवाह ।
 अथ यवाम्बैवैतां रात्रिमग्निहोत्रं जुहोतीति (१. ७. १. १०) ।
 सत्यम् । अस्ति त्वन्याश्रुतिरविशेषेणामावास्यां प्रकृत्य मैवाश्ली-
 यानाम् । यवागूमग्निहोत्रं जुहोतीति । सैवाचार्येण सूचिता ।

१२. पर्वाणि पर्वलयनसंवत्सरसम्भयः । पर्वणीति जात्यपेक्षमे-
 कवचनम् । तत्रौपवसथ्यप्रयुक्तो यजनानेन स्वयंहोमः कर्तव्यः । तथा
 औपवसथ्यप्रयुक्ततां स्वयंहोमस्यैकव-ग्रातपथौ श्रुतिर्दंशयति । स
 यदि याम्या श्रोपधौरश्राति पुरोडाशस्य मेधमश्राति यद्यारणा
 श्रोपधौरश्राति बर्हिषो मेधमश्राति यदि वानस्पत्यमश्रातीभस्य
 मेधमश्राति यदि पयः पिवति सांनाय्यस्य चाज्यस्य च मेधमश्राति
 यद्यपः पिवति प्रणीतानां मेधमश्राति यदि नाश्राति पिष्टदेवत्यो
 भवति । तदाहुः । किमश्रममिति स्वयं हवैतां रात्रिमग्निहोत्रं
 जुहुयात्स यद्भुत्वा प्राश्राति तेनापिष्टदेवत्यो भवत्याहुतिर्वा एषा
 स यदेवैतामात्मन्याहुतिं जुहोति तेनो एतेषां मेधानां नाश्रातीति ।
 ननु यद्येवं अग्निहोत्रायणिनः । पौर्णमास्यमावास्यायोः स्वयंहोमो न
 प्राप्नोति । सत्यम् । अविशेषेणैव श्रुतिरन्यथास्ति । तथा भविष्यति ।

१० वाच्यं । १ A C (by marg. add.) मैवाश्लीयानां । २ A तथो-
 पवसथः । ३ A औपवसथः । ४ योर्नां A ।

तद्यथा । एते ह वै रात्रीं सर्वा रात्रयः समवयन्ति या आपूर्यमाण-
पक्ष्य रात्रयस्ताः सर्वाः पौर्णमासीं समवयन्ति या अपक्षीयमाण-
पक्ष्य रात्रयस्ताः सर्वा अमावास्यां समवयन्ति स यो हैवं विद्वान्
स्वयमुपवसथे जुहोति सर्वदा हैवास्य स्वयं ऊतं भवतीति श्रुतपथे ।
नक्षत्राण्युपवसथ इति श्रुतिः । नेत्युच्यते । पौर्णमास्यमावास्ययोर्नि-
गमनमात्रमेतत् । स्वयं होमश्च पर्वणीति चशब्दादन्यच्च यदत्र शाखा-
कारोक्तम् । किं च तत् । स्वयं होमाशक्तौ उपासीनो ऽपसर्पणा-
शक्तावाप्तनमधः^१ ।

१३. एतेनैव धर्मोपेत्येवकारकरणाच्च गार्हपत्येण । ततश्च दक्षि-
णतः प्रथक्प्रियते । अनाहिताग्नेः कृतावमथ्यसेत्यर्थः । पिण्डपितृयज्ञो
भवतीति वाक्यशेषः । तथा च श्रुत्यन्तरम् । अयनाहिताग्निना
कार्यः ।

१४. पिण्डपितृयज्ञ इति वर्तते । विनापि दशाङ्गुलतया पिण्ड-
पितृयज्ञो ऽवश्यं कर्तव्यः । तथा चानुग्रहदर्शनम् । तदा ऊर्ध्वत्संवत्स-
राय संवत्सरमदो दीचन्ते कथमेषां पिण्डपितृयज्ञो ऽनन्तरितो
भवतीत्यौपामनेरिति (१२.२.५.५) श्रुतपथे ।

६.

१. अग्नीमन्वाद्धातौ छिपशब्देषु (४.२.१) पूर्वद्विरित्येतस्मा-
त्सूत्रादिछिपशब्देष्वित्यधिकारो ऽनुवर्तते । अग्निहोत्रं यवान्मैव
सायंप्रातरिति सायंप्रातरर्घ्यणस्यैतत्प्रयोजनम् । कथं नाम प्रातरग्नि-

१ *Cin mang.* एवं ; •सीनो (•सीनो) all MSS.

अग्निहोत्रे श्रुतो ब्रह्मा लुण्डपाय्ये ऽपि तत्तथा ॥६॥

कर्मणः क्रिममाणस्य प्राय आसनसंचरौ ।

दक्षिणान्यायतः सूत्रे अग्नीनां चाय्यवायतः ॥७॥

ऊते हिरण्यवह्नीने अनुगच्छति दक्षिणः ।

परौत्यानः क्रये वृत्त आ निधानात्तथा भजेत् ॥८॥

प्रवर्ग्याभिष्टवे पश्चाद्दक्षिणाग्नेरुदङ्मुखः ।

आमित्रा चानुसंधाने धायात्प्राग्दक्षिणेन तम् ॥९॥

आसीतोदङ्मुखो नित्यं वेधंसाद्दक्षिणाद्वहिः ।

वेदिमानप्रमृत्यान्तात्मति साक्ष्यस्य संभवे ॥१०॥

अग्निप्रणयनं साम्नावन्यत्र च यथोदितम् ।

प्रवर्ग्यात्सादने त्वेति दक्षिणेनाविरोधतः ॥११॥

आग्नीध्रे यदि धर्मः स्याद्दक्षिणेनाग्निमासनम् ।

खरत्यात्रोत्तरेणेत्य आस्तवादेश संचरः ॥१२॥

अनुम्रज्य ततो धर्मं गत्वा तीर्थेन चासनम् ।

यज्ञसंचर एष स्यात्प्रात्यगगमनमिच्छतः ॥१३॥

अध्वरं दक्षिणेनैव शास्ताग्नीनपरेण तु ।

मध्यन्दिने चेदाग्नीध्रे धर्मस्तत्रैव संचरः ॥१४॥

प्रविश्य दक्षिणेनैव तत्रैवास्त उदङ्मुखः ।

यज्ञसंचरमास्थायानुयायात्सदसः पुनः ॥१५॥

तेनैव शीघ्रमागत्य प्राग्धोमात्तत्र चासनम् ।

प्राप्ते तेनैव निःसर्पेर्हर्मात्सादनकर्मणि ॥१६॥

परिस्वन्दमनुम्रज्य प्रत्येयाञ्च यथागतम् ।

यज्ञसंहर एष स्यात्पर्येत्येवाभिवेषने ॥२८॥

कुर्वता न्यायत्रचनं व्यवायं प्रतिषेधता ।

उक्तमेव भुयश्चेन तदेवेदमुदाहृतम् ॥२९॥

२. पित्र्यायामिष्टौ पश्चाद्ययम् । तुग्रन्द्ः स्वमतप्रकाशकः ।
शाखाङ्गरे कश्चिपुरस्तात्प्रत्यङ्मुखौ ब्रह्मयजमानावासाते । कश्चि-
दक्षिणत उदङ्मुखौ । तथा च कात्यायनः । पितृयज्ञ उपाङ्गुषरणं
पुरस्तादुपचारो ब्रह्मयजमानयोः पूर्ववदेति ।

३. ब्रह्मकर्मत्येतस्माद्ब्रह्मण इत्येतप्रकृतम् । शाखान्तरेषु पित्र्या-
यां ब्रह्मयजमानयोर्विपर्ययश्रवणमस्ति । तद्यथा वाजसनेयके । इत्यं
यजमानश्च ब्रह्मा च पश्चात्परीतः पुरस्तादग्नीत् । तथा हविःप्रचा-
रकाले । यजमानश्च ब्रह्मा च पुरस्तात्परीतः पश्चादग्नीत् । मुनर-
नुयाजप्रचारे । यजमानश्च ब्रह्मा च पश्चात्परीत इति । ईदृशो
विपर्ययो यजमाननिमित्तः । यजमानहेतुको^१ यजमानाभिप्रायो
ब्रह्मणः । कुतः । शाखाङ्करमवलम्ब्याचार्येण सूचितम् । दक्षिणतो-
न्यायं याजमानमिति । विपर्ययश्च पित्र्यायां ब्रह्मयजमानयोः शाखा-
ङ्करे संनियोगशिष्टसस्माद्यजमानवशाद्भवत्येति ।

४. ब्रह्मण इति वर्तते । श्रपेण पूर्वेणेत्यर्थः । तथा च कात्यायनः ।
दक्षिणतो ब्रह्मयजमानधोरासने पश्चाद्यजमानो वेदिस्पृगित्याह ।

५. निरस्तः परावसुर्योऽस्मान्देष्टि यं च वयं द्विशस्तेन सहेति
शुष्कं हणमुभयतः प्रतिच्छिद्य दक्षिणापरमवान्तरदेशं निरस्ताप
उपस्पृशेत्येतदुपदिष्टम् ।

१ Δ यजमाननिमित्तहेतुको ।

प्राकृतेषु च मानसु वैकृतेष्वतिदेशिकः ॥ ७ ॥
 आ विमोकात्प्रणीतानां हतः सांतपनीयकः ।
 न कार्यो गृहमेधीये पूर्णदर्वे तथैव च ॥ ८ ॥
 पित्र्यायामादितो वेदेः क्रियायामग्निचंचरे ।
 विपर्यये च कर्तव्यस्यम्बकेष्वपरस्तथा ॥ ९ ॥
 उखासंभरणे श्वभ्रे करणे धूपपाकयोः ।
 आच्छर्दने सहोद्वापे महावीरा उखासमाः ॥ १० ॥
 निर्घृतिस्तम्बयजुषोः शीरस्य च नियोजने ।
 सोमक्रथादावाधीत पदे देशे क्रयस्य च ॥ ११ ॥
 परिधाने च शालायां तूष्णीमेव हतो यतः ।
 चयने गार्हपत्यस्य चितिप्रणयने तथा ॥ १२ ॥
 चयनादौ पुरीषादौ कुम्भचपे तु चेतते ।
 प्रवर्गादौ च सर्वत्र अनुप्रव्यासनं ततः ॥ १३ ॥
 अनिमित्ते ऽपि कर्तव्यो यत्र राचिर्यवायिका ।
 आदौ तंतमनुप्रज्य घर्मात्सादे समुक्षणे ॥ १४ ॥
 अग्निप्रणयने चैवमुक्तो ऽप्रतिरथे यथा ।
 वैश्वानरस्य शालायां मास्तानां च तम्बतः ॥ १५ ॥
 पुनरन्वेत्य होमादौ देशभेदादि हासनम् ।
 स्वासनस्यो हविर्धाने नभ्यस्ये चेदनावृत्ते ॥ १६ ॥
 आदौ नोपरवाणां तु प्रविष्टो यदि नभ्ययोः ।
 आगारमासनस्यैक्यात्तूष्णीमेव महात्क्रिया ॥ १७ ॥
 श्रीदुम्बर्थास्तु संमाने संस्कारः स्यात्समन्वकः ।

तस्माद्यावद्दृचा यजुषा साम्ना कुर्युस्त्रुषीं तावद्ब्रह्मासीतेति श्रुतेः ।

१२. अतिजामयं नियमः । वज्रत्वयुक्तेन वाक्येन प्रकरणस्य बाधितत्वात् । सर्वेषां वेति च दर्शनात् । सर्वासु गतिषु समन्त्रिकासु । मन्त्रवत्स्त्रिति प्रकृतत्वात् । येन प्रकारेण व्रजन्ति । यथा आनुपूर्व्यां दिशान्तरमृत्विजो गच्छन्ति । ततो दिशादन्येन प्रकारेण समागन्तव्यम् । यथा मैत्रावरुणप्रभृतयः सदः प्रविष्टा अच्चावाक-प्रभृतयो निःसर्पन्ति । एवमन्यास्वपि गतिषु द्रष्टव्यम् । सर्वशब्दात्सर्वासु समन्त्रिकासु । अमन्त्रिकासु चेत्यपरे । कुतः । अयं प्रत्यागमननियमः शाखान्तरात् ।

१३. अग्निप्रणयनं विशिष्टधर्मकमुक्तमेव । तस्मिन् क्रियमाणे ब्रह्मानुसमियात् ।

१४. स यदा इध्मः संभारेषु प्रतिष्ठाप्यते तदा ब्रह्मणो ऽप्युपवेशनम् ।

१५. प्रत्यङ्गदक्षिणाग्न्याधेये ब्रह्मणो अश्वो भवति । तत्रापि सहेधेनोपवेशनमित्यनेन संबन्धेनेदमायातम् ।

१६. सर्वेषां वाग्न्याधेयिकानामृत्विजामश्वो भवति ।

१७. कर्मानुज्ञापनार्थमामन्त्रितो ब्रह्मन्त्रिति संबुद्धान्तेन^१ संबोधित ओमितिः श्रुतमुक्ता^२ यथाकर्म प्रसौति । यद्यत्पृष्टस्तत्त-
देवानुजानाति ।

१ Com सर्वशब्दात् । २ A C संबुद्धान्तेन, B संबुद्धा ते । ३ B C क्षतमु० ।

तस्मादावदृचा यजुषा साम्ना कुर्युस्त्रुषीं तावद्ब्रह्मासीतेति श्रुतेः ।

१२. ऋत्विजामयं नियमः । बह्वयुक्तेन वाक्येन प्रकरणस्य बाधितत्वात् । सर्वेषां वेति च दर्शनात् । सर्वासु गतिषु समन्विकासु । मन्त्रवत्स्विति प्रकृतत्वात् । येन प्रकारेण व्रजन्ति । यथा श्रान्तुपूर्व्या देशान्तरमृत्विजो गच्छन्ति । ततो देशादन्येन प्रकारेण समागन्तव्यम् । यथा मैत्रावरुणप्रभृतयः सदः प्रविष्टा अच्छावाकप्रभृतयो निःसर्पन्ति । एवमन्यास्वपि गतिषु द्रष्टव्यम् । 'सर्वशब्दात्सर्वासु समन्विकासु । अमन्त्रिकासु चेत्यपरे । कुतः । अयं प्रत्यागमननियमः शाखान्तरात् ।

१३. अग्निप्रणयनं विशिष्टधर्मकमुक्तमेव । तस्मिन् क्रियमाणे ब्रह्मानुसमियात् ।

१४. स यदा इध्मः संभारेषु प्रतिष्ठाप्यते तदा ब्रह्मणो ऽप्युपवेशनम् ।

१५. प्रत्यङ्गदक्षिणाग्न्याधेये ब्रह्मणो अथो भवति । तत्रापि सहेधेनोपवेशनमित्यनेन संबन्धेनेदमायातम् ।

१६. सर्वेषां वाग्न्याधेयिकानामृत्विजामथो भवति ।

१७. कर्मानुज्ञापनार्थमामन्वितो ब्रह्मन्निति संबुद्धन्तेन^१ संबोधित ओमिति श्रुतमुक्त्वा^२ यथाकर्म प्रसौति । यद्यत्पृष्टस्तत्तदेवानुजानाति ।

१ C om सर्वशब्दान् । २ A C संबुद्धन्तेन, B संबुद्धा ते । ३ B C स्तमुः ।

७.

१. प्रणीताप्रणयनकाले ब्रह्मणो वाग्यमनं भवति । कालवचना-
दसत्यपि प्रणयने भवति । प्राक् पात्रासादनात्प्रकृतिवत् ।

२. हविष्कृदेहीत्युच्यमाने वाग्विसर्गो ब्रह्मणः । प्रणीतासु
प्रणीयमानासु वाचं घच्छत्या हविष्कृत उदादनादिति श्रुतेः ।
पशौ हविष्कृतो ऽभावात्प्रणीताप्रणयने वाचं घत्वावधेरभावादनन्त-
रमेव विद्वजेत् । ननु परऽपुरोलागे हविष्कृदस्ति । सो ऽवधिर्भवि-
ष्यति । सत्यम् । पर्ययप्रणीतासंयोगेन वाग्यमनं कृतम् । न च तत्र
हविष्कृदस्ति । अत एवोक्तं संयोगाद्भवतिष्ठत इति ।

३. इष्टे च स्त्रियच्छति ब्रह्मणो वाग्यमनम् । किमवधिकम् ।
उच्यते । अनुयाजप्रसवेन वाग्विसर्गः । वक्ष्यति । ओं प्रतिष्ठेति
प्रसूतीति सो ऽनुयाजप्रसवः । इष्टे च स्त्रियच्छत्यानुयाजानां प्रसवा-
दिति श्रुतेः । वाग्यमावधिनियमः ।

४. प्राग्निचाख्यमवदानमध्वर्युणा पाचस्यमाहृतं मिचस्य स्वेत्या-
दिना मन्त्रेण ब्रह्मा प्रतीचते ।

५. प्रतीचणादनन्तरं देवस्य स्वेत्यादिना मन्त्रेण प्रतिगृह्णाति ।
तदञ्चस्त्रिणा प्रतिगृह्णातीत्याश्रयायनसूत्रम्^१ ।

६. प्रतिगृह्य ततः प्रथिव्यास्त्रेत्येवमादिना मन्त्रेण प्राग्दण्डं
भूमौ स्थापयेदपोह्य दर्भान् । तद्गृह्य तृणानीति (६.१४) श्रुतेः ।

७. निधानादनन्तरमुपकनिष्ठिकयाद्गृष्टेन च प्राग्निचं गृह्णीयाच्च
पाचम् ।

१ From तदञ्चस्त्रिणा to •सूत्रम् om. in C1

८. तत आदाय पाचादग्नेष्टास्येन प्राश्रामीत्यनेन मन्त्रेण प्राश्रीयादसंचूर्णयन् । दन्तैरनुपस्पृशन्नित्यर्थः ।

९. प्राग्निं प्राग्नाचामेक्षान्तिरसीत्यनेन मन्त्रेण ।

१०. आचमनादनन्तरं वक्ष्यमाणान्प्राणान्वक्ष्यमाणैर्मन्त्रैः संमृशति । ननु उभयं यदि सर्वमेव वक्ष्यमाणं को ऽस्य सूत्रस्यार्थः । उच्यते । प्राणसंमर्शनसंज्ञाकरणम् । अतो वचयत्रोच्यते समानं प्राणसंमर्शनमिति तत्रतत्रैतदुपस्थापितं भवति ।

११. प्राणपा असीत्येवमादिना मन्त्रेण युगपत्प्रासिकाविवर-
प्रदेशं मुखविवरप्रदेशं च सलोमकं दक्षिणेन पाणिना संमृशेत् ।

१२. चक्षुष्या इत्येवमादिना मन्त्रेण चक्षुषी युगपत्संमृशेत् ।

१३. श्रोत्रपा असीत्येवमादिना मन्त्रेण श्रोत्रे संमृशेत् ।
प्रतिश्रोत्रं मन्त्रावृत्तिः । युगपत्संमर्शनाशक्तेः ।

१४. इन्द्रस्य त्वेत्येवमादिना मन्त्रेण नाभिमभिमृशेत् ।

१५. को ऽदात्कस्मा अदादित्येवमादिना मन्त्रेणान्वाहार्यं
ब्रह्मा प्रतिगृह्णीयात् । उपस्पृशतीतरदिति वचनादुपस्पृशन् ।

१६. ब्रह्मा प्रकृत एव अध्वर्युणा ब्रह्मन्प्रस्थास्यामीति प्रचो-
दितः किं कुर्यादित्यत आह ।

१७. देव सवितरित्येवमादिकं मन्त्रं जपित्वा ततः उत्तमया
वाचा ओं प्रतिष्ठेति प्रसुयात् । ओकारो ऽत्र मुतः । अधोहः । तेन
यज्ञपती इति द्वियजमानके । तेन यज्ञपतीनिति वज्रयजमानके ।
तथा वृहस्पतिर्ब्रह्मेति तस्मिन्नपि मन्त्रे । स यज्ञपती इति द्विय-
जमानके । स यज्ञपतीनिति वज्रयजमानके ।

१८. प्रणीतासु विमुक्तास्त्रिभ्रवधौ ब्रह्मण उक्तर्जनमव्यावर्त-
नादीनां^१ नियमानाम् । क्वचित्कर्मान्तरे ऽन्यस्मिन्नण्यनमन्यस्मिन्वि-
मोकः । यथा सांतपनीयाप्रणीतानां दर्विहोमान्ते विमोकः । यथा
च महाहविःप्रणीतानां अम्बकान्ते । यथा चाग्निचित्पायामहरन्ते
विमोकः । अन्तरोपसदौ चिनोतीति श्रुतेः । एवमादिषु ब्रह्मण
आ विमोकादनुसर्गं ।

१९. ब्रह्मभाग इति समाख्यात आध्वर्यवे । ब्रह्मभागो
यजमानभाग इति । तस्य प्रणीतासु विमुक्तासु ब्रह्मणा प्राशनं
कार्यम् ।

८.

१. इष्टिपरुवन्धाधिकारो ऽनुवर्तते । अदभ्येनेत्येवमादिना
मन्त्रेणान्यमवेक्षते पत्नी । कुतः । शाखान्तरात्^१ । शाखान्तर एव
चावेक्षयितुरुपदेभात्तत्रयुक्तमवेक्षणम्^२ । अतस्य सूपाङ्गत्यादिषु न
भवत्यवेक्षणम् । अग्नेर्जिह्वासीत्यथमौपमिकस्य आज्यस्य गुणस्तेन
विकारेष्वनुहः । आत्मार्यां सिद्धान्तं । अतो मुख्यः कुर्यात्परार्या-
नीत्ययं न्यायो न भवति ।

२. आज्यमवेक्षत इत्यनुवर्तते । तेजो ऽमीत्येवमादिना मन्त्रे-

१ A C (see h) चभ्यावर्तना- । २ om. in A । ३ A adds चर्षन्नेन
सूपाङ्गिहोम इति कात्यायनः ।

णाज्यमवेक्षते यजमानः । वेद्यासादनमध्वर्युकर्तृकं । तस्मिन्निवृत्ते ।
अतो न यूपोऽङ्गत्यादिषु । परार्थः । आशीर्योगाभावात् । इत
उत्तरं यजमानाधिकारः ।

१. वाचं यच्छतीति सूत्रान्तः । खण्डशस्त्रच्यन्ते । क्रमवर्तिता-
दाचः । भ्रुवा असदन्नित्येवमादिना मन्त्रेणाभिमृशेद्वर्षीणि महाज्यै-
र्वङ्गवचनात् । आमन्त्रानि । आसादनक्रमेणेत्यर्थः । अत्र न्यायविदः
प्रत्येकं मन्त्रावृत्तिमिच्छन्ति । तेषामसमवेतार्थत्वात्प्रकृतौ विकारेष्व-
नूहः । याज्ञिकास्तु सहदुच्चारितेनैव सर्वेषामभिमर्शनमिच्छन्ति ।
तेषां समवेतार्थत्वादिकारेषु यथार्थमूहः । भ्रुवा असदन्भ्रुवाण्यसद-
न्नित्यर्थः । यदा त्वेकं तदा भ्रुवमसदत् । यदा द्वे तदा भ्रुवे अस-
दताम् । ता विष्णो पाहि तानि विष्णो पाहीत्यर्थः । तत एक-
हविष्के तद्विष्णो पाहि । द्विहविष्के ते विष्णो पाहि । यज्ञपति-
शब्दो यजमानवचनस्तस्य विकारेषु यथार्थमूहः । यज्ञपती द्वियज-
मानके । यज्ञपतीग्वङ्गयजमानके । देशकालयोस्तु भेदे^१ पृथगभिम-
र्शनम् । तद्यथा । वरुणप्रघासेषु दक्षिणोत्तरयोर्विहारयोर्देशभेदात् ।
पश्चाद्वाज्यानां वपायाः पुरोलाशस्याङ्गानां च पृथक्पृथक्कालभेदात् ।
पथङ्गाभिमर्शने यद्यपि बह्वन्यङ्गानि तथाप्येकप्रदानत्वादेकवचनम् ।
कुतः । तयोर्नानैव हविषी अपयित्वेति दर्शनात् । सौचामण्यां
सुरापहाणामभिमर्शनं पुरोलाशविकारत्वात् । पथोयहाभिमर्शनं
सांनाय्यविकारत्वात् । अवष्टथहविषो नाभिमर्शनमासादनाभावात् ।

१ C (orig) om from. द्विहविष्के to पाहि and adds (in marg.) यज्ञो
द्विहत्याके । यज्ञान् वङ्गये । १ C तुष्टभेदे ।

परार्थो ऽयम् । कुतः । अत्र हि यजमानो हविःपालनाय विष्णुमधीच्छति ।

४. हविरभिमर्शनादनन्तरं यजमान आत्मानमुपस्पृशेत्पाहिमाभित्येवमादिना मन्त्रेण । हृदयदेशस्थाभिमर्शनमात्मायतनप्रसिद्धेः । भिन्नकाले हविरभिमर्शने सर्वान्तस्थानन्तरमात्मीयस्पर्शनं प्रकृतिवत् । आत्मार्यो ऽयम् ।

५. आत्मीयस्पर्शनादनन्तरं वृष्टिरभीत्येवमादिना मन्त्रेणाचामेत् । एतावानेव मन्त्रो मा विज्ञायीति सकलपाठः । प्रत्यागाशीर्षांसादात्मार्यः ।

६. आचमनादनन्तरमग्रे प्रतपते इत्येवमादिना मन्त्रेणाहवनीये समिधमाधाय वांग्यमनं कुर्यात् । अत्र हि यजमानेनाहवनीयो ऽधीष्यते^१ । हे भगवन्नग्ने प्रतपते दुःशकमप्येतद्भूतं त्वत्प्रसादादहं चरिष्यामि । तत्र मे शक्तिरपरिहोषा भवतु । तत्र मे यथाभिलषितफलसंपत्त्या समृद्धताम् । यत इदमनृतान्मानुषात्सत्यं देवत्वमहमुपैमि । मनुष्येभ्यो देवतासुपैमौत्स्यर्थः । ततश्च सत्यानृतयोरिहान्यार्थत्वात्सत्यसि सत्यवादित्वे प्रतप्तेनाभ्युपगते चातुर्मांसादिष्वपि प्रयोक्तव्य एवायं मन्त्रः । वरुणप्रघासेष्वाहवनीयद्वित्वे ऽन्यतरक्षिप्तमिदाधानसुपैमौत्स्यभ्युपगतत्वात् । अत्रमृथे त्वभाव एवैवमादेर्यथा सोम इति वचनात् । सातपनीया चेत् पूर्वकारिवशात् समिष्टयजुरन्ता ततस्तत्राविमुक्तत्वाच्च गृहमेधीयायां प्रतपहणम् । सोमा-

न्तस्तन्त्रे न व्रतग्रहणं कृतत्वात् । तथा च कात्यायनः । अग्न्यन्वा-
धानव्रतोपायनारण्यभोजनदानवृद्धवरणानि दौर्घणीयाप्रसृति प्रागु-
दवसानीयाया न भवन्ति^१ सोमे कृतत्वादिति । पित्र्यायां न व्रत-
ग्रहणं महाहविषो ऽन्तर्भावात् । आत्मार्थं व्रतग्रहणं वाग्यमस्य ।
सुखपार्थत्वात् । आचमनव्रतग्रहणयोः साहचर्यम् । मेधो भूत्वा
व्रतमुपायानीति शतपथे श्रुतत्वात् ।

७. अग्ने वायवित्येवमादिकं मन्त्रं जपन्मन्त्रार्थं मनसा ध्यायेत् ।
हे अन्यादयो देवा वो युष्माकं सलोकतामहं प्राप्नुयामिति । अकामो
ऽप्युपदेशसामर्थ्यात् । प्रधानयागानन्तरमयं जपो ऽनिर्दिष्टस्थानत्वात् ।
आत्मार्थं आग्नीर्यागात् ।

८. यत्कामो वा यजमानः प्रधाने भवेत्तं कामं ध्यायेत्सलो-
कतां व इत्यस्य पदद्वयस्य स्थाने । तद्यथा । कारीर्याम् । अग्ने वायो
विद्युच्चन्द्रमो वृष्टिमग्नीयेति ।

९. अनुपदस्यमित्येवमादिकं मन्त्रं जपन्नाकामं समुद्रं वा
मनसा ध्यायेत् । अस्यार्थं उच्यते । अनुपदस्यं न उपदस्यतीत्यनुप-
दस्यम् । अनुपचयार्हमित्यर्थः । किं तत् । अज्ञाद्यम् । आप्रवानीति
प्राप्नुयामहमित्यर्थः । उपदेशसामर्थ्यात् कामान्तरेष्वपि । निष्कामो
ऽपि यथोक्तं ध्यायेत् । आत्मार्थं आग्नीर्यागात् ।

परार्थो ऽयम् । कुतः । अत्र हि यजमानो हविःपालनाय विश्वमु-
धीच्छति ।

४. हविरभिमर्शनादनन्तरं यजमान आत्मानिसुपसृग्नेत्याहि
मामित्येवमादिना मन्त्रेण । हृदयदेशस्थाभिमर्शनात्मायतनप्र-
सिद्धेः । भिक्षुकाले हविरभिमर्शने सर्वान्तास्थानन्तरमात्मोपसृग्शनं
प्रकृतिवत् । आत्मार्यो ऽयम् ।

५. आत्मोपसृग्शनादनन्तरं वृष्टिरसीत्येवमादिना मन्त्रेणाचा-
मेत् । एतावानेव मन्त्रो मा विश्वायीति सकलपाठः । प्रत्यागा-
शीर्षागादात्मार्यः ।

६. आचमनादनन्तरमग्ने प्रतपत इत्येवमादिना मन्त्रेणाहव-
नीये समिधमाधाय वायमनं कुर्यात् । अत्र हि यजमानेनाहव-
नीयो ऽधीष्यते^१ । हे भगवन्मग्ने प्रतपते दुःशकमयेतद्भूतं त्वत्प्रमादा-
दहं चरिष्यामि । तत्र मे शक्तिरपरिहीणा भवतु । तस्य मे यथा-
भिलषितफलसंपत्त्या समृद्धताम् । यत इदमनृतान्मानुषात्सत्यं देव-
त्वमहमुपैमि । मनुष्येभ्यो देवतामुपेमीत्यर्थः । ततश्च मत्यानृतयो-
रिष्टान्यार्थंत्वात्सत्यपि सत्यवादित्वे प्रतप्तेनाभ्युपगते चातुर्मास्यादि-
व्यपि प्रयोक्तव्य एवायं मन्त्रः । वह्णप्रघासेष्वाहवनीयदित्ते ऽन्यतर-
स्मिन्समिदाधानमुपेमीत्यभ्युपगतत्वात् । अत्रमथे त्वभाव एवैवमादे-
र्यथा सोम इति वचनात् । मांतपनीया चेत् पूर्वकारिवशात् समि-
ष्टयजुरन्ता ततस्तत्राविमुक्तत्वात् गृहमेधीयायां प्रतपहणम् । सोमा-

न्तस्तन्त्रे न व्रतग्रहणं कृतत्वात् । तथा च कात्यायनः । अग्न्यान्वा-
धानव्रतोपायनारण्यभोजनदानव्रद्धावरणानि दौर्बलीयाप्रभृति प्रागु-
द्वसानीयाया न भवन्ति^१ सोमे कृतत्वादिति । पित्र्यायां न व्रत-
ग्रहणं महाहविषो ऽन्तर्भावात् । आत्मार्थं व्रतग्रहणं वाग्यमथ ।
पुरुषार्थत्वात् । आचमनव्रतग्रहणयोः साहचर्यम् । मेधो भूत्वा
व्रतमुपायानीति शतपथे श्रुतत्वात् ।

७. अग्ने वायवित्येवमादिकं मन्त्रं जपन्मन्त्रार्थं मनसा ध्यायेत् ।
हे अग्न्यादयो देवा वो युष्माकं सलोकतामहं प्राप्नुयामिति । अकामो
ऽप्युपदेशसामर्थ्यात् । प्रधानयागानन्तरमयं जपो ऽनिर्दिष्टस्थानत्वात् ।
आत्मार्थं आग्नीर्योगात् ।

८. यत्कामो वा यजमानः प्रधाने भवेत्तं कामं ध्यायेत्सलो-
कतां व इत्यस्य पदद्वयस्य स्थाने । तद्यथा । कारीर्याम् । अग्ने वायो
विद्युच्चन्द्रमो वृष्टिः सप्तैरिति ।

९. अनुप यथा सूरिदिकं मन्त्रं जपन्नाकाशं समुद्रं वा
मनसा ध्यायेत् । अस्यार्थं उच्यते । अनुपदस्य न उपदस्यतीत्यनुप-
दस्यम् । अनुपद्वयार्हमित्यर्थः । किं तत् । अन्नाद्यम् । आप्रवानीति
प्राप्नुयामहमित्यर्थः । उपदेशसामर्थ्यात् कामान्तरेष्वपि । निष्कामो
ऽपि यथोक्तं ध्यायेत् । आत्मार्थं आग्नीर्योगात् ।

षष्ठेषु पराक्रमध्वं षष्ठाः सप्तमेषु पराक्रमध्वं सप्तमा अष्टमेषु परा-
क्रमध्वं अष्टमा नवमेषु पराक्रमध्वं नवमा दशमेषु पराक्रमध्वं
दशमा एकादशेषु पराक्रमध्वम् । ईदृशस्य शाखान्तरे पठितस्य
प्रयोक्तव्यस्य संक्षेपमाह ।

१. एवं सङ्घातपूर्वेण प्रत्यादायोत्तरं प्रथमया विपरिणम्य ततः
सप्तम्यन्तेन संदधदेकोत्तरमेकोच्चयेनेत्यर्थः । आ एकादशभ्यो यावद्द-
शमा एकादशेषु पराक्रमध्वम् । ततः ।

२. अग्ने पृथिव्या इत्यारभ्य स्वाहाकारान्तो मन्त्रः । अयमि-
त्यस्य स्थाने यत्कामो यजमानस्तं भूयात् । यद्यथा । स्वर्गप्राप्तिर्मे
समृद्धताम् । स्वर्गो मे कामः समृद्धतामित्यपरे ।

४. प्रजापते न त्वदेतान्यन्य इत्यनया चतुर्थी होतव्या । सङ्घा-
वचनं नियमार्थम् । अनेकयजमानके ऽपि न प्रतियजमानं होमः ।
ऊहस्त्वच्यते । अयं नो कामः द्वियजमानके । अयं नः काम इति
वक्ष्यजमानके ।

११.१

१. आ प्यायतामित्येवमादिना मन्त्रेण यजमानः समिष्टय-
जुर्होमसंनिधौ सुचमाज्येनाप्याययेत् परार्थः १ ।

१ A *न । १ A adds चितार्था । आप्यायतां० इभ्यः स्वर्योपा० न् यज्ञं पशं तां
नामाङ्गतिं प्रति । देवयज्ञो देवाः श्वोऽग्निश्चक्रः यथैतेन हविनेयं भुवा आ प्यायताम् ।
पुनःपुनः पूर्यताम् । स्वर्योपाः स्वर्यपत्न्या उवाया गीरूपधारिणा ऊध. पयःपूर्यस्तनसंवात
एव. आप्यायतां । किं च । अदित्या वेदिक्रपायाः इतिहा उवाये वर्तेमाना भुवा
उवधारा महाधारा पुन पुनः चिन्वमानाभिराश्वधाराभिर्द्वेता अत एव । १ C भुवाम्
instead of वृचम् In marg. वृचं हविने पूर्यता भुवाभिर्धा वृचं वर्धयति ।

२. अध्वर्युकर्तकः समिष्टयजुरित्याख्यो होमः । तत्र यजमानः पात्रमन्वारभते । सामर्थ्यात्परार्थः ।

३. मदमि सन्न इत्येवमादिना मन्त्रेण पूर्णपात्रमध्वर्युसमर्पित-मभिमृश्या यास्तत्रापस्ताभिर्दिग्गो व्युदुचति । वक्ष्यमाणकैर्मन्त्रैस्ता अभिषिञ्चतीत्यर्थः । आत्मार्थं आशीर्वागात् ।

४. वक्ष्यति । सप्तसहस्रमन्त्रेण द्विर्दिस्त्रुष्णीमिति । अतश्च प्राचेत्येवमादिना मन्त्रेण प्राचीं दिग्ं व्युदुचति । मन्त्रलिङ्गात् । मन्त्रेणैकवारममन्त्रकं द्विः ।

५. अपसव्यं कृत्वा पूर्ववद्दक्षिणां दिग्ं व्युदुचति । दक्षिणयेत्येव-मादिना मन्त्रेण ।

६. प्रतीचेत्येवमादिना मन्त्रेण प्रतीचीं दिग्ं व्युदुचति । यज्ञो-पवीती पूर्ववत् ।

७. उदीचेत्येवमादिना मन्त्रेणोदीचीं दिग्ं व्युदुचति पूर्ववत् ।

८. ऊर्ध्वयेत्येवमादिना मन्त्रेणोर्ध्वां दिग्ं व्युदुचति । मन्त्र-लिङ्गात् । इतिकरणो मन्त्रान्तप्रदर्शनार्थः । अर्थभेदान्तु प्रतिदिग्ं यथोक्तो मन्त्रभेदः ।

९. उक्तार्थमेतत् । पूर्णपात्राभिमर्शनमाशीर्वागादात्मार्थम् । दिग्ं व्युदुक्षणमपि तत्संयोगात् ।

१०. विष्णुक्रमान् क्रमत इत्येवमन्तं सूत्रम् । ख्यवन्तानि खण्डशो व्याख्यायन्ते । क्रमार्थंशायं प्रत्ययः । आपो द्वि षा मयोभुव इत्येव-माद्याभिस्त्रिभिर्युदुक्षणशेषा अपो ऽभिमृश्या ।

११. अच्चायं वो मरुतः शोक एतु । ययोरोजसा स्तुभिता

रजांभोत्याभ्यां मन्त्राभ्यां ता अपः प्राचीर्निनीयोदीचीर्वन्ति दिम्बि-
कल्पः ।

१२. समुद्रं व इत्येवमादिना मन्त्रेण प्रकृता अपो ऽभिमन्त्र-
येतानुपसृशन् । अभिमन्त्रणं तदभिमुखेन भक्त्या मन्त्रोच्चारणम् ।

१३. ग्रं नो देवीरभिष्टय इत्येवमाद्याभिद्यतस्तृभिहरो ऽभि-
ष्टयेत् ।

१४. समिन्द्र णो मनसा नेषि गोभिः संवर्षसेत्याभ्यां मन्त्राभ्यां
प्राणानुपसृशेत् । ब्रह्मालोकेन क्रमेण ।

१५. अतु न इत्येवमादिना मन्त्रेण मुखमण्डलं पाणिना
विशोधयति ततः ।

१२.

१६. विष्णुक्रमाख्यं क्रमणं करोतीत्यर्थः । क पुनस्तत्करोतीत्यत
आह ।

१. वेदेर्यो दक्षिणश्रोणिदेशो दक्षिणापरः कोणः । तस्मादा-
रभ्य क्रमते तावद्यावदाहवनीयः ।

२. स्थानादक्षिणं पादं गमनाभिमुखमुद्यम्य वेदेस्त्रिभागभाषे
स्थापयेत् । दिवि विष्णुरित्येवमादिना मन्त्रेण । तस्मादध्वनो
हीनतरं मय्यं स्थापयेत् ।

३. अन्तरिक्षे विष्णुरित्येवमादिना मन्त्रेण द्वितीयं क्रमणं
कुर्यात् ।

४. पृथिव्यामित्येवमादिना मन्त्रेण तृतीयं क्रमणं कुर्यात् ।

५. दिक्षु विष्णुरित्येवमादिना मन्त्रेण तिर्यक्पादं निदधाति ।
न तु कामति परस्मैपदोपदेशात् ।

६. तमहमित्येवमादिको उदर्को वाक्यशेषः । समानस्तुत्यः ।
सर्वेषु मन्त्रेषु प्रयोक्तव्य इत्यर्थः ।

७. अग्नम् स्वरित्येवमादिना मन्त्रेण प्राचीं दिग्ममीचते ।

८. ईक्षत इत्यनुवर्तते । सं ज्योतिषाभूमेत्यनेन मन्त्रेणाहव-
नीयमीचते । वरुणप्रधासेश्वाहवनीयौ द्वौ । तयोर्द्वयोरपीक्षणम-
विशेषात् । ऊहस्य न भवति । ज्योतिःशब्दस्य दौर्गन्धिवाचकत्वात् ।

९. ईक्षत इति वर्तते । समहमित्येवमादिना मन्त्रेण प्राचीमेव
दिग्ममीचते । एवकारात् पूर्वण सह विकल्पः ।

१०. जपतीति सूत्रच्छेदः । ल्यवन्तानि तु खण्डशो व्याख्या-
यन्ते । एवं च निर्देशः क्रमार्थः । स्वयंभुरित्येवमादिना मन्त्रेण-
दित्यमुपतिष्ठते । दर्शनगोचरं गत्वा । कुत एतत् । अथात्रैवेत्येव-
मादिना धन्येन महाप्रते विशेषात् ।

११. ऐन्द्रीमावृतमित्येवमादिना मन्त्रेण दक्षिणं बाहुमा-
वर्तमानमन्वावृत्य । होत्वदिति नोक्तम् । तत्रावर्तनमात्रमत्र तु
भ्रमणमिति विशेषात् ।

१२. स्यादृद्धत्वा एत्य गार्हपत्यमुपतिष्ठत इति शेषः । कथ-
मुपतिष्ठते त्वर्षीं मन्त्रेण वेत्यत आह ।

१३. अग्ने गृहपत इत्येवमादिको मन्त्रो गार्हपत्योपस्थाने ।

अमुष्यादित्यस्य स्थाने पञ्चम्यन्तं पुत्रनाम गृहीयात् । प्रत्येकम् ।
 सर्वेषां तु पुत्राणाम् । नामानीति वज्रवचनात् । नामपदप्रयोग
 उच्यते । अस्यूरि नो गार्हपत्यानि मन्तु शतं हिमा मह्यं देवदत्तात् ।
 अस्यूरि मह्यं यज्ञदत्तात् । एवं यथापुत्रमस्यूर्यादिरावृत्तिः सामर्थ्यात् ।

१४. भूर्भुव इत्यादिना मन्त्रेणास्य प्रकृतस्य गार्हपत्यस्याङ्गार-
 मुपसृष्टेत् ।

१५. यज्ञो बभूवेत्येवमादिकं मन्त्रं स्वदेशे स्थितो जपेत् ।

१६. यथा प्राग्गतपहणात् ।

प्राग्गतपहणात् १७. अग्ने प्रतपत इत्येवमादिना मन्त्रेणाहवनीये सन्निभान्-
 १५. अनु म इत्येवमादिना मन्त्रेणाहवनीये सन्निभान्

दध्यात् ।

१८. विष्टष्टवागनन्तरं कुर्यात् ।

१९.

१८. यो नो दूर इत्येवमादिना मन्त्रेणाहवनीयस्य सक्तानि
 विक्षामाणि वृषकाष्ठादीनि दग्धप्रोषाणि तस्मिन्नाहवनीये प्रक्षिपेत् ।

१९. गोमां अग्ने ऽविमां अग्नी यज्ञ इत्येवमादिकं तच्च यज्ञ-
 मानदेश आशीनो जपति ।

१. प्रजातिकाम इति सूचान्तः । ल्यपन्तानि तु खण्डग्रो व्याख्या-
 यन्ते । उदयं तमसस्परि । तच्चतुर्देवहितं शुकमुच्चरत् । संदृगल
 इत्येवमादिकं यज्ञः । एतेस्त्रिभिर्मन्त्रैरादित्यमुपसाय ।

२. यथा पूर्वमुक्तं दक्षिणं वाङ्मन्वावृत्त्येति ।

३. मध्याह्नलोपविग्रह ततः ।

४. इदं हविरित्येवमादिना मन्त्रेण पयोभचं कुर्यात् । प्रजा-
तिकामः प्रसूतिकाम इत्यर्थः ।

५. मंभृतिर्द्विस्तामिच्छन् संवृषन्नित्युच्यते । दधिक्राव्णो
अकारिपमित्यनेन मन्त्रेण दधिभचं कुर्यात् । वाशब्दात्समुच्चय-
प्रतिषेधः ।

६. सं यज्ञपतिराशिषा । अनेन मन्त्रेण यः समाख्यातो
यजमानभाग इति तं प्राश्राति ।

७. प्रवसति सति यजमाने समिष्टयजुषा सहाध्वर्युर्जुहुयात् ।
न प्रातिनिधिकः^१ । पत्नी वा भक्षयेत् । एवमर्था होमोपदेशः ।

१४.

१. यजमानाधिकारो ऽनुवर्तते । अग्निहोत्रदर्शपूर्णमासचातु-
र्मास्यादीनि कर्माणि सुमूर्षार्यजमानस्य यथाचोदितकालानपेक्षया^२
जीवतो यजमानस्य शीघ्रं प्रधानकरणमात्रेणापि संस्थाप्यानि ।

२. यद्यपि प्रक्रान्तापरिसमाप्ते^३ कर्मणि यजमानो ध्रियते
तथापि तदन्तं तत्कर्म । नास्ति तस्य समापनम् । समापयितुर-
भावात् ।

३. एवमाद्याः क्रिया नैरन्तर्येण कृत्वोपोहन्यग्निभिः । ताः
क्रियाः क्रमेषोच्यन्ते । यानि यत्र प्रक्रान्ते कर्मणि हवींषि
संभवन्ति तानि तत्र यो ऽयं आहवनीयो मुख्यस्तत्कार्यं वा वर्तते
तत्र प्रचेत्तथानि ।

४. संहार्यं वापयित्वेत्यर्थः । रोमनखानीति रोमशब्दः केश-
शुश्रूषोरप्युपलक्षणार्थः । प्रेतपद्वणं पत्न्या अपि पूर्वमारिष्याः
क्रियार्थम् ।

५. आप्तुत्य^१ प्रेतमनुलेपनपुष्पादिभिरलंकृत्य । एतद्गृहे कृत्वा
अन्यदक्ष्यमाणदेशे कर्तव्यम् । कः पुनः स देश इत्यत आह ।

६. किं कुर्यादित्यत आह ।

७. इत उत्तरं प्राचीनावीतिना कर्तव्यम् । कुत एतत् ।
आचारार्थवादमन्त्रलिङ्गेभ्यः । अपेत वीत वि च सर्पतात इत्या-
दिना पूर्वोक्तं देशं पलाशशाखया विमृश्य ।

८. ह्येन करणभूतेन उन्मृज्य उद्धृत्येत्यर्थः । अभुक्ष्य ।
अङ्घ्रिपश्चिद्येत्यर्थः । कृत्वेवं देशसंस्कारं ततः ।

९. प्राग्दक्षिणाभिमुखीं प्राग्दक्षिणार्थैः काष्ठैश्चितिं^२ कृत्वा ।

१०. तस्या एव काष्ठचितेः पुरस्तादाहवनीयं निदध्यात् ।
पश्चाद् गार्हपत्यं दक्षिणतो दक्षिणाग्निम् । गृह एवोद्धरणं कृत्वा
शकटेन नीयन्ते । अग्नयो यजमानस्य शाखान्तरात्^३ ।

११. काष्ठचितिमारोपयित्वा गार्हपत्यं दक्षिणाग्निं चान्तरेण
यजमानशरीरं नयेत् । मनु प्राप्त एव न्यायतो यजमानस्य संचरः ।
उच्यते । प्रवासे मृतस्याहवनीयस्य यवेतो ऽग्नीन् प्रवसति तेन चैवोत्सृज्यत
इत्याहवनीयं दक्षिणाग्निं चान्तरेणाहरणाश्रद्धा स्थात् तन्निरुत्सृज्ये
वचनम् ।

१ A C आप्तुत्य । २ Com. काष्ठैः । ३ A om. the words from गृह to शाखान्तरात् ।

१२. काष्ठचितौ उत्तानं शवं निपात्य ततः ।

१३. दक्षिणतश्चितेः पश्चाद्वा गां चानुस्तरणीमजां वा । अनुस्तरणीति तस्याः संज्ञा । वक्ष्यति । अनुस्तरण्या गोश्वर्माधिषवणमिति । अजां छागीं रोहिणीमेव । अनयोरन्यतरां दक्षिणमुखीं प्रोभ्य प्रकर्षेण गले गाढं बद्धेत्यर्थः । ननु उभः कुम्भपूरणे स्मर्यते । सत्यम् । अनेकार्था हि धातव इत्यदोषः । प्रयोगश्च संदृश्यते । दासा यदीं सुसमुन्धमवाधुरिति । ननु च्छान्दसप्रयोगदर्शनान्तर्धैवायं साधुः कथं सूत्रकारेण प्रयुक्तः । उच्यते । वेदार्थव्याख्योन्मुखानां नायं दोषः ।

१४. तस्या अनुस्तरण्या जीवन्त्याः संज्ञप्ताया वा वृक्कावूरु-
मंलग्नावूरुभ्यामुद्धरेत् । पृष्ठतः पृष्ठेनेत्यर्थः ।

१५. तौ वृक्कौ दक्षिणाग्नावीषदुष्णौ कृत्वा तत अति द्रव
मारमेयौ श्वानाविति द्वाभ्यामृग्भ्यां हस्तयोः प्रेतस्य निदध्यात् ।
अनाहिताग्नेरौपामने ऽन्वाहार्यविकारत्वात्^१ । पिण्डपिद्वयज्ञवदिति
सर्वमेतद्भवतीति वृद्धसंप्रदायः ।

१६. प्राणायतनानि^२ मुखं नाभिके चक्षुषी कर्णौ^३ तेध्वेकैकं
द्विरण्यग्रकलं निदध्यात् ।

१७. अग्नेर्वर्म परि गोभिर्यथस्वेत्यनया च्छचा अनुस्तरणीवपया
शवस्य मुखमण्डलं प्रच्छाद्य ततः ।

१८. दक्षिणे हस्ते ऽप्राणायमेय्यभिमुखानि कार्याणि प्रेतपादौ
चेति देवयुवं जुह्वमाग्नेय्यां सादयतीति शेषः^४ । जुह्वादीनामनेकत्व-

१ B C (in marg.) पूर्वाधिकारत्वात् । २ B om. प्राणायतनानि । ३ C has only दक्षिणे हस्ते जुह्वं सादयतीति; in marg. अप्राणायमेय्यां । देवयुवं corrected A देवय ।

संभवे सर्वेषां यथास्थानं प्रतिपत्तिरविशेषात् । सत्तेषु सत्त्रिणां साधार-
णान्यन्यानि पाचाणि भवन्ति । तेषां सन्नान्त उत्सर्गः । तादर्थ्यात्^१ ।
अतश्च सत्त्रिणो मृतस्य स्वैरेव पाचैर्दाहः । अपि वान्यानि पाचाणि
साधारणानि कुर्वीरन्निति मीमांसकाः । संस्थितदर्शपूर्णमासस्य
हृतप्रयोजनान्यपि धारयेद्दाहाय । अनाहिताग्न्यग्निहोत्रायण्डिनोः
स्थालीपाकपूर्णाङ्गतिस्तुचौ जुह्वविकारत्वात् । हृतेन पृषदाज्येन च
पूरयित्वा सादयेच्छ्रुत्यन्तरात् । आनुलोम्येन च न्यायात् ।

१८. सद्ये पाणौ श्वस्योपधतं कुर्यात् पूर्ववत् ।

१९. ध्रुवां हृतेन पृषदाज्येन च पूरयित्वा प्राग्दक्षिणाचीमेवो-
रसि^२ सादयेत् ।

२०. तद्यैव पूर्णमनुलोमां च कण्ठे स्थापयेत् ।

२१. अग्निहोत्रसुवमैष्टिकं च वपाया उपरि नासिकयोः
प्रदेशे स्थापयेत् । ननु नासिकयोरित्युक्ते वपाया उपरीति कथं
गम्यते । वपाया मुखं प्रस्थाद्येति पूर्वविधानात् । एवं च सत्यन्येष्वपि
प्रदेशेषु वस्त्वान्तर्हितेषु सादनं युज्यत^३ एव ।

२२. प्राग्निचहरणपात्रं दक्षिणे कर्णे निदध्यात् ।

२३. मणीताप्रणयनं सद्ये कर्णे निदध्यात् ।

२४. पुरोस्ताम्रकपालानि शिरसि स्थापयेत् ।

२५. इत्सु^४ यावाण इति केचित्पठन्ति । स च पाठः सम्यग-
सम्यगिति श्रुतितो निर्णयः ।

१ B om मेवां to तादर्थ्यात् । २ C (in marg) चाग्नेयपात्रम् । ३ C (sec. h.)
प्रयुज्यत । ४ C दस्य in marg. सु ।

२७. समवत्तधानीमिलापात्रीमुदरे कुर्यात् ।

२८. निदध्यात् । पात्र्यावित्यविवक्षितं वचनम् ।

२९. पूर्ववत् ।

३०. क्रत्वर्थस्य ह्यष्णाजिनस्य प्रतिपत्तिर्न पुरुषार्थस्य ।

३१. उपस्य उत्सङ्गः । तस्मिन्नरणी निदध्यात् । अत्रापि

द्विवचनमविवक्षितम् ।

३२. ऊर्वोर्द्वयोरप्युलूखलं निदध्यात् । अष्टीवतोर्मुसलम् ।

अष्टीवच्छब्देन^१ शूष्कसङ्घे उच्येते ।

३३. शूर्पं च शकटं च शूर्पशकटे । ते पादयोर्निदध्यात् ।

३४. पादतो ऽग्निहोत्रपात्राणि उपवेपस्यालीकूर्चादीनि ।

अनाहिताग्नेः^२ पार्वणपितृयज्ञपात्राणि । विकारैकत्वात् ।

३५. जुह्वादीनि सर्वाण्युरीकृत्योक्तं^३ तानीति । एतेन षष्ठदा-

ज्येन चासंस्कृतेनाप्रदेयत्वात् । सर्वाणि पूरयित्वा पात्राणीतराणि

च । तानीति वचनात् ।

३६. अयं वै त्वत्त्वमित्येवमादिकया षट्पदया उपोहन्ति ।

प्रापयन्त्यग्निभिराहवनीयगार्हपत्यदक्षिणाग्न्याख्यैर्यजमानशरीरम् ।

पुत्रादयो यथाधिकारम्^४ । असौ स्वाहेत्यसावित्यस्य स्थाने प्रेतना-

मग्रहणं प्रथमान्तं सामर्थ्यात् ।

१ A inserts here अष्टीवनो जाननी इति षष्ठमाष्टके षड्विजानत्रिति मन्त्रभाष्ये ।
अष्टीवद्भ्यां प्राग्भ्यामित्यष्टमे ऋष्यामिति मन्त्रभाष्ये च । २ B *ग्नेः सर्वेषु पितॄं
पितृ* । ३ C सर्वेषु पुरीकृत्य The reading of B I have not noted. ४ B
यथाधिकारम् ।

१५.

१. मैनमग्ने वि दक्षो माभि शोच इत्येवमाधा दग््न जपित्वा
मव्यावृतः सथं वाङ्मन्वावृत्यानवेचमाणाः^१ पृष्ठतो ऽनिमीलयन्तः
शीघ्रं प्रक्रामन्ति । प्रागुदङ्गुखाः ।

२. मृत्योः पदं योपयन्तो यदैतेति दाभ्यामृग्भ्यामनुमन्त्रयते
प्रक्रामतः पुरोक्षितो ऽन्यो वा ।

३. आपो हि छा मयोभुव इत्येतस्सूक्तम् । मना च सोम
जेधि चेति सूक्तम् । आभ्यां सूक्ताभ्यामुदकं संस्पृशन्ति । स्नान्ती-
त्यर्थः । कथं स्नान्ति । शिरांसुदके नमनेनाप्रवेशयन्तः असंधाव-
मानाः परस्परमङ्गान्यननुर्घर्षयन्त इत्यर्थः ।

४. प्रत्यायन्तीति सूचच्छेदः । ख्यवन्तानि तु स्पण्डम उच्यन्ते ।
अषाविति नामपादं षपिण्डा उदकाश्चलिमेकं दद्युः ।

५. उदकादुत्क्रामन्ति । आपो अस्मान्मातरः शुन्धयन्त्वित्येव-
मादिना मन्त्रेण ।

६. अहतमधौतं नवं वासः परिधायानन्तरम् ।

७. तच्चक्षुर्देवहितं शुकमुच्चरदित्येवमादिना मन्त्रेणादित्यमु-
पस्त्राय ततः ।

८. कनिष्ठो ऽपत इतरे तमनु । एवं प्रत्यागच्छन्ति गृहान् ।
षपिण्डा मङ्गवचननिर्देशात् ।

९. एकस्मिन्नुदपावे दूर्वाकाण्डानि यवा धान्यत्वेन प्रसिद्धाः ।
सर्षपा ओषधिविशेषाः । एतत्तयं निक्षिप्यार्द्रं अशुक्ले गोमथे

निधाय ततः अश्वन्वती रीयते संरभध्वमित्येवमादिना मन्त्रेणाभ्य-
क्तमग्निमग्निं च यच्च पूर्वोक्तमुदपात्रमेतत्त्रयमपि संस्पृशन्ति
सपिण्डाः ।

१०. अधःशय्या भूमौ शयनम् । आसनमप्यथ एव । अन्यत्र
साहचर्यदर्शनात् । हविष्यमक्षरालक्षणं तद्गच्छता । भावप्रत्ययनिर्देशो
लिङ्गसह्ययोरविवक्षार्थः । ततश्च सर्वे सपिण्डास्तत्स्त्रियश्च व्रतानि
कुर्युः । प्रत्यूहनमकरणं नित्यानां कर्मणां मन्ध्रोपासनादीनां
दृष्टार्थानां च यथाप्राप्तानां च ह्यपिनिकर्तनादीनाम् । किमवि-
शेषेण । नेत्युच्यते । वैतानवर्जम् । वैतानं चैताग्निर्म । तस्याप्रति-
बन्धः^१ । कियन्तं कालमेतानि व्रतानि । उच्यते । एकरात्रमेकमहो-
रात्रमित्यर्थः । चिरात्रं वा । एवमेव नवरात्रं वेति विकल्पः ।
आ वा संचयनाद्भूतानि । अस्त्रिसंचयनं वक्ष्यति । अपरपक्षे संचि-
त्येत्यादिषु । आ वा तस्माद्भूतानि भवन्ति । सृष्टिसिद्धस्य वचन-
मन्यथाकरणे प्रातपत्यर्थम् ।

११. अघशब्देनात्र मरणमुच्यते । येष्वहःसु सपिण्डमरणं संवृत्तं
तान्यघाहानि । कतमानि पुनस्तानि । मरणादारभ्यैकरात्रादीनि ।
यानि व्रतैर्याज्ञान्यक्तानि तानि न वर्धयेयुर्नाभ्यधिकानि कुर्युः ।
कर्मानधिकारव्रतैर्न व्याभ्युच्यते इत्यर्थः । एतदनेनोच्यते^२ । यद्यपर-
पक्षो ऽन्तर्नवाहं^३ भवति तत आ वा संचयनादित्यथं पक्षो ऽङ्गी-

१ C तस्य प्रतिषेधः । २ A C (orig) अनेनोच्यते B C (sec. 1) अनेनोच्यते ।

३ B त्वैकं नवाहं C orig अहं वाहं ।

कर्तव्यः । अथ चेदूर्ध्वं नवाद्वासादर्तव्यः । वर्णत्रयस्याप्येतदसंयोग-
विधानात् । इति घ स्नाह कौपीतकिरिति स्वपचदृढीकरणार्थं
श्रुतिप्रदर्शनम् ।

१२. अरण्ये निखनन्तीति सूत्रच्छेदः । अपरपक्षः कृष्णपक्ष-
क्षिन् या अयुजो विपममह्यका रात्रयो मरणादारभ्यैकत्रिपञ्च-
सप्तसु संचयनमस्थ्यां संगोपनं पूर्वं पलाशपुटे तन्त्वान्तरदर्शनात् ।

१३. यं त्वमग्ने समदह इत्येताभ्यामृग्भ्यामुदकेन क्षीरमिश्रेणा-
स्त्रीनि निर्वाण्याश्यां तापमुपशमयेत्यर्थः । विगततापानामपि निर्वा-
पणमविशेषात्^१ ।

१४. शरीरशब्देनात्रास्त्रीन्युच्यन्ते । तान्यनन्तरं पुराणे घटे
प्रविपेत् ।

१५. उक्ते स्नाभ्यामि पृथिवीं त्वत्परीत्यनेन मन्त्रेण तं घटं
मृजोष्टेनापिदध्यात् ।

१६. उच्छृञ्चस्व पृथिवि मा निर्वाधया इत्यनेन मन्त्रे स्नाते
सुरङ्गयामित्यर्थः । तस्यां निष्ठाया प्रवेश्य ततः ।

१७. उच्छृञ्चमाना पृथिवी सु तिष्ठत्वित्यनेन मन्त्रेण परिमिते
ऽवदध्यात् । परिमितं चित्यकं कुलकं श्मशानमित्येको ऽर्थः । तच्च
परिमितदारं क्रियते । तत्रास्त्रिकुक्षं सुरङ्गायां^२ प्रवेश्यावस्थापयेत् ।

१८. यदेतत्संचयनं निखननोपलक्षितमेतदरण्ये कुर्वन्ति ।

१९. अग्निभिः संस्कुर्वन्तीति सूत्रान्तः । उपलभ्यमानानि
शरीराण्येवाहृत्य यथोक्ता क्रिया । शरीरेष्वदृग्भ्यानेषु पुरुषास्त्रि-

१ ० निष्ठाया; in marg वैप । १ ० उपरंभा A उपरंभा ।

समानमद्भाकैः पलाशवृन्तैः प्रतिनिधिकरणम् । तदुच्यते । त्रीणि पष्टिग्रतानि पलाशवृन्तानि विन्यस्तव्यानीति वाक्यशेषः । कथमित्याकाङ्क्षित आह ।

२०. वक्ष्यति । पुरुपाकृतिं कृत्वेति । तस्या आकृतेः शिरसि कर्तव्ये चत्वारिंशत्पलाशवृन्तानि निदध्यात् ।

२१. घीवायां कर्तव्यायां दश यथाप्रदेशं निदध्यात् ।

२२. वाङ्मोः कर्तव्ययोः शतं निदध्यात् । किं विगृह्ययोर्वाङ्मोः । अंसान्वंसयोः । एकोऽस्यशब्दोऽसफलकवचनः । अपरोऽस्यतिर्धातुरनुशब्दपूर्वा गत्यर्थः । तेनैतदुक्तं भवति । अंसानुगतयोः अंससहितयोरिति यावत्^१ ।

२३. उरःस्थले कल्पयितव्ये चिंशत्पलाशवृन्तानि निदध्यात् ।

२४. जठरमुदरं तस्मिन् कल्पयितव्ये यथाप्रदेशं विंशतिपलाशवृन्तानि निवेद्येत् । पलाशवृन्तानि लौकिकेन शब्देन पक्षाश्विटकान्युच्यन्ते ।

२५. वृषणप्रदेशे षट् पलाशवृन्तानि अवस्थापयेत् ।

२६. चत्वारि पलाशवृन्तानि शिश्ने कल्पयेत् ।

२७. ऊर्वाः कर्तव्ययोः शतं पलाशवृन्तानि निवेद्येत् ।

२८. द्वयोरपि जातुजडाष्ठीवत्समुदाययोः चिंशत्पलाशवृन्तानि निदध्यात् ।

२९. पादयोरङ्गुलीषु च सर्वासु यथाप्रदेशं विंशतिपलाशवृन्तानि निवेद्येत् ।

३०. अविकलाङ्गे यजमाने प्रभूत एवं चौण्डि षष्टिशतानि ।
विकलाङ्गे ऽपि सङ्ख्याद्यानिराकृतेः प्रतिनिधित्वात् ।

३१. उक्त्या पलाशवृन्तरचनया पुरुषाकृतिं कृत्वा तत ऊर्णा-
सूत्रैः स्यूतासूत्रमथमैः स्वायुवत्परिवेद्य क्रमेण यवचूर्णैर्मांसवद-
स्थिभिन्नैः प्रलिप्य सर्पिषाभ्यज्यानन्तरमग्निभिर्दाहादिसंस्कारेण
संस्कुर्वन्ति पुत्रादयः । एवमेव शाखान्तरविहितत्वात् । जीवतः
कर्माणौत्थकम् । यदा पुनर्जीवत एव पत्नी क्षियेत ततो यजमा-
नेन किं कर्तव्यमित्यत आह ।

३२. अग्निश्वाक्ये नियोगत्रयमुत्प्रेक्षते । पूर्वमारिष्या अग्नि-
संस्कारो ऽन्यानयनमाधानं च । तत्र पूर्वमारिष्या अग्निसंस्कारा-
याथाकाम्यं वचनात् । अन्यानयनमर्थाक्षिप्तं पुनराधानं तु विधीयत
इति । संतापनेन वेति । संतापजैरित्यर्थः । संतापजैरितिकर्तव्यता^१
यजमानदाहविषया श्रतपये पश्यते । इहाप्यविरोधात्तैव द्रष्टव्या ।
इत्यमेव कुर्यान्तिच एव स्यात्तीरेष्ट्वै ब्रूयात्तासु गोमयानि च
शुम्बलानि चावधाय नाना चिध्वग्निषु प्रष्टव्यात् । ते ये ततः
संतापाद्ग्नयो जायेरंस्तैरेजं दक्षेयुरिति^२ (१२.५.२-३) । इत-
रेषां परित्यागः कृतार्थत्वात् ।

१६.

१. परिधिकर्मेति वक्ष्यमाणस्य कर्मणो नामधेयम् । परिधि-

१ A पुनराधानं च । २ A C संतापजैरितिकत • B not quite legible. ३ B दाहयेत् ।

मङ्गलं शान्तिरनिष्टान्तर्धानमित्येको ऽर्थः । तदर्थं कर्म परिधिकर्म । तद्गतापवर्गे कर्तव्यम् । अतान्युक्तान्यधःशयादीनि । तदन्ते प्रेतकर्म कृत्वा प्रत्येनमा सपरिवारेण गृह्ये ऽग्नौ कर्तव्यम् । प्रत्येना मृतस्य प्रत्यनन्तरो विव्यभागुच्यते । कथं कर्तव्यमित्यत आह ।

१. अनङ्गान् वस्त्रौवर्दः । तदीयं चर्म रोहितं वर्णतः । तस्य-
द्यादग्नेरुदग्यौवं प्राग्यौवं वोपरिलोम चोपस्तीर्य तस्मिन्विषयभाजः
सर्व एवोपविशन्ति । दर्भेषु चोदगयेषु प्रागयेषु^१ वा ।

२. जुहोतीति सूचान्तः । ये चर्मण्युपविष्टास्तांश्चाग्निं^२ चान्तरे-
णाग्मानं हताभ्यक्तं स्यापचिल्लेदमन्यत् प्रतिश्रुतहोमविधेरभ्यधिकम् ।

४. शम्या रथाङ्गत्वेन प्रमिद्धास्ताः परिधिवदावसथस्य पश्चाद्-
क्षिणत उत्तरतश्च कृत्वावस्थापेत्यर्थः ।

५. कृत्वेति वर्तते । शमीमयमनियतसङ्ख्याकमिन्धनाधे पालाशं
वेधं च तूष्णीं प्रोक्षितमग्नौ प्रक्षिपेत् ।

६. वरणविकारेण कर्मविकारेण वा स्रुवेण वक्ष्यमाणा आञ्ज्या-
ङ्गतीजुहोति ।

७. दक्षिणं पादं तिर्थश्चमितरस्य जङ्गाया अधो न्यस्येतरं
चैवमेवेतरस्य एवमासीनः कृतोपस्य उपस्यकृत् उच्यते । इत्यंभृत
क्षत्रिक् जुहोति । किं चान्यत् । समन्वारभ्येषु यानि कर्माणि
प्रत्येनमा महोपदिष्टानि तेष्वन्वारभ्येषु । संगब्दात् कृतोपस्येखन्वार-
भ्येष्विति लभ्यते । कृतमे पुनस्ते आङ्गतिमन्वा इत्याकाङ्क्षिते आह ।

८. इमं जीवेभ्यः परिधिं दधामि इत्येवमादिकाम् । याजु-

वेदिकां परैतु मृत्युरित्येवमादिकां द्वितीयाम् । अप नः शोशुच-
दधमिति सप्ताग्रे नय यस्त्वा च्छदा त्वं नो अग्न अधरादित्येता^१
आरुणे ऽग्न्यन्वाधान उक्तास्ता इहातिदिष्टा यास्वारुणे दग्धान्वा-
धान इति ।

८. त्वष्णीमित्येवमन्तं सूत्रम् । खण्डगस्तु व्याख्या क्रियते ।
दादग्न इत्वा प्राक् स्त्रिएकतो वक्ष्यमाणमित्येवमर्थं मञ्ज्यावचनम् ।

१०. यथाहान्यनुपूर्वं भवन्तीत्याभ्यासृग्भ्यां दक्षिणमंसमनु
चर्मोपविष्टानीचते ।

११. अन्नं चैककुदादि घृतेन मंसृग्भ्यां ततः ।

१२. दर्भशलाकाभिः स्त्रीणामविधवानां चर्मण्युपविष्टानाम-
चौष्णनक्ति दक्षिणं पूर्वं मयमुत्तरमिमा नारीरविधवाः सुपत्नीरि-
त्यनेन मन्त्रेण ।

१३. प्रतिस्त्रियमेवं कुर्यात् ।

१४. उत्तिष्ठ ब्रह्मणस्य इत्याभ्यासृग्भ्यां ह्यवको ऽनुमन्तयते ।
प्रत्येनःप्रभृतीनुत्तिष्ठतो ब्राह्मणस्य दक्षिणं वाङ्मन्वारभ्याम् । एवं
च सति तैत्राङ्गणस्य दक्षिणं वाङ्मन्वारभ्योत्थातव्यमिति गम्यते ।

१५. अग्नहुहो वा पुष्कमन्वारभ्यानुत्तिष्ठतो ऽनुमन्तयते ।

१६. अग्नह्वान् शकटवीहः । नवं वस्त्रम् । कांस्यस्य सुवो यदि
कृतः स एव देयः ।

१ B om चाकुर्वेदिका । १० अधरादिति वा दधभिरित्येता चावये ।
१ B संघन्य ।

१७. दक्षिणतो ऽग्नेर्वस्त्रहिरण्णादिविज्जमवन्वाप्य^१ प्रत्येनाः
पेहकणापाकरणमर्थः त्रिः प्रदक्षिणं धनं करोति ।

१८. यदेतत्परिधिकर्माक्तमेतत्प्रत्येनमि सति भवति ।

१७.

१. गार्ह्यं कर्म प्रमद्वेनायं^२ शूलगवाख्यः काम्यः शाखापशुरिहो-
ष्यते । श्रुत्यन्तरोक्तत्वात् । स्वशाखायामप्यथ यत्स्त्रे रग्निभिर्यजमानं
संन्यापयन्तीत्यस्यानन्तरं (कौ० ब्रा० ६. १०) प्रजापतिः प्रजातिका-
मस्तपो ऽतप्यतेत्युपक्रम्य भवगवादीनां नाम्नां शूलगववपाहोममन्त्र-
दृष्टानामर्थवाददर्शनादिहैव सूचकारेणोक्तः । तत्र रुद्रं गवा यजत
इत्यनेन श्रुत्यनुकरणेन रुद्राय गोद्रव्यको यागो विधीयते । स्वस्य-
यनायानर्थोपशमनायेत्यर्थः ।

२. प्रसिद्धा ह्यस्य शाखान्तरेष्वप्येषा संज्ञा । रौद्राय भूरिगः
शूलादयो रोगाः । या ते दिव्यद्वसृष्टा दिवस्वरौत्येवमादिभि-
र्मन्त्रसिद्धैस्तत्रतत्र दृग्गन्ते । तन्निवारणायै चैतत्कर्म भवतीत्येतदपि
संज्ञया ज्ञापितं भवति । इतिकर्तव्यतामिदानीमाह ।

३. शुद्धपचे ऽक्रपच इत्यर्थः । उपोष्येति पूर्वेषुर्नतं ययोक्तं
हत्वा । पुष्ये नचत्रे पुष्यादौ । प्रागुदीच्यां दिशि एतत्कर्म
भवति ।

४. क्रमेणैवमादीन्पदार्यान् हत्वा नियुनक्ति मन्वन्मावमप्य-

वेदिका^१ परैतु मृत्युरित्येवमादिकां द्वितीयाम् । अप नः शोशुच-
दघमिति सप्तमो नय यस्त्वा हृदा तं नो अग्न अधरादित्येता^२
आरूपे ऽन्यन्वाधान उक्तास्ता इहातिदिष्टा यास्यारूपे दग्नान्वा-
धान इति ।

८. त्वष्णीमित्येवमन्तं सूत्रम् । खण्डगस्तु व्याख्या कियते ।
द्वादश ऊत्वा प्राक् खिष्टकृतो वक्ष्यमाणमित्येवमर्थं भङ्गावचनम् ।

१०. यथाहान्यनुपूर्वं भवन्तीत्याभ्यामृग्भ्यां दक्षिणमंशमनु-
चर्मोपविष्टानीचते ।

११. अञ्जनं चैककुदादि घृतेन संमृश्य^३ ततः ।

१२. दर्भशलाकाभिः स्त्रीणामविधवानां चर्मण्युपविष्टानाम-
चीष्टनक्ति दक्षिणं पूर्वं सव्यमुत्तरमिमा नारीरविधवाः सुपद्मीरि-
त्यनेन मन्त्रेण ।

१३. प्रतिस्त्रियमेवं कुर्यात् ।

१४. उत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पत इत्याभ्यामृग्भ्यां हावको ऽनुमन्त्रयते ।
प्रत्येनःप्रमृतीतुत्तिष्ठतो ब्राह्मणस्य दक्षिणं वाङ्मन्वारभ्यान् । एवं
च सति तैर्ब्राह्मणस्य दक्षिणं वाङ्मन्वारभ्योत्यातव्यमिति गम्यते ।

१५. अनडुहो वा पुष्कमन्वारभ्यानुत्तिष्ठतो ऽनुमन्त्रयते ।

१६. अनड्वान् शकटवाहः । नवं वस्त्रम् । कांस्यस्य सुवो यदि
छतः स एव देवः ।

१ Dom याजुर्वेदिका । २ O अपपदिति वा दग्भिरित्येता आरूपे ।
३ ॥ संवन्धः ।

१७. दक्षिणतो ऽग्निंस्त्रिद्विरष्टादिविज्जमवस्थाप्य^१ प्रत्येनाः
पेष्टकर्णापाकरणममर्थः त्रिः प्रदक्षिणं धनं करोति ।

१८. यदेतत्परिधिक्रमांक्रमेताप्रत्येनमि सति भवति ।

१७.

१. गार्ध्नं कर्मप्रमङ्गेनाथं^१ शृणुगवायः काम्यः गात्यापश्रिद्धो-
थते । श्रुत्यन्तरोक्तत्वात् । स्वगात्यायामथय यत्स्वेरग्निभिर्यज्ञमानं
मंग्यापयन्तीत्यम्यानन्तरं (कौ० भा० ६. १०) प्रजापतिः प्रजातिका-
मस्तपो ऽत्यतेत्युपक्रम्य भगवांतीनां नाम्नां शृणुगववपाहोममन्त्र-
दृष्टानामयंताददर्शनादिभैव सूषकारेणोक्तः । तत्र रुद्रं गवा यजत
इत्यनेन श्रुत्यनुकरणेन रुद्राय गोद्रव्यक्रो यागो विधीयते । स्वस्व-
घनायानर्यापगमनायेत्यर्थः ।

२. प्रमिद्धा क्षम्य गात्यान्तरेष्येष्या मंशा । रौद्राय भूरिगः
शृणादयो रोगाः । या ते दिद्युदवसृष्टा दिवस्परीत्येवमादिभि-
मन्त्रभिन्नेस्तत्रतत्र दृग्गन्ते । तद्विचारणायं चैतत्कर्म भवतीत्येतदपि
मंशया ज्ञापितं भवति । इतिकर्तव्यतामिदानीमाह ।

३. शृङ्गपचे शृङ्गपच इत्यर्थः । उपोष्येति पूर्वद्युर्धतं ययोक्तं
हत्वा । पुष्ये मचचे पुष्यादौ । प्रागुदीच्यां दिग्नि एतत्कर्म
भवति ।

४. क्रमेणैवमादीन्यदाथांन् हत्वा नियुनक्ति मन्थनमावमथ-

स्याग्नेररणिभ्दां समारोपपूर्वकम् । वैश्वकुलादाहृतस्यापि वचनात् ।
प्राक्षं प्रणीय न प्राग्दक्षम् । एकदेशस्य प्रणयनमुत्तरत्र पश्चिमे
ऽग्नौ पूर्वं ऽग्नाविति (१४) कार्यदर्शनात् ।

५. प्रणीतस्याग्नेः पुरस्तात्सपर्णां पलाशशाखां निक्षनेत् ।

६. तस्याः शाखाया उत्तरतः पशुं यथाचोदितमुपस्थापयेत् ।
पशवचनात्केचिच्छागमपीच्छन्ति ।

७. उपाकरणमाध्वर्यवं तस्यायं मन्त्रो सिद्धात् ।

८. पूर्ववत् ।

९. इद्राय त्वा जुष्टं नियुनञ्मीत्यनेन मन्त्रेण पशुं नियुनक्ति
पलाशशाखायाम् ।

१०. पर्यग्निहृतमाध्वर्यवेण पर्यग्निकरणेन तमेवोदक्षं नयन्ति ।
वङ्गवचनमविवक्षितं शाखान्तरे शमितुः पशुनयनोपदेशात् ।

११. यं नयन्ति तं पशुं संजपयन्ति । प्राक्शिरसं प्राच्यां
दिग्नि शिरः कृत्वा । उदीच्यां पादान् । प्रतीच्यां वा दिग्नि शिरः
कृत्वोदीच्यामेव पादानिति । एवंस्थितं संजपयन्ति । अत्रापि वङ्ग-
वचनमविवक्षितम् । शाखान्तरे शमितुरेकत्वात् । प्रयोजकत्वेन वा
विवक्षा । अरवमाणमवाग्ममानमित्यर्थः ।

१२. यत्पशुरित्येवमादिना मन्त्रेण रवमाणे मति पशौ जुहु-
यात् । प्रायश्चित्ताहुतिरेषा । ततश्च ब्रह्मा चतुर्गृहीतं जुहुवा जुहु-
यात् । कुत एतत् जुक्तेति । शाखापशोः सूत्रे उपदेशात् ।

१३. आध्याहुतौर्जुहोतीति सूत्रच्छेदः । वपोद्भरणं नाभि-
प्रदेशात्कृत्वा । तथैव वपाश्रपण्डोः प्रोर्णवमं कृत्वा ततः प्रंचान्य ।

१४. यो ऽसौ प्रणीतस्तस्मिन् वर्षा अपचित्रा ततः ।

१५. वर्षामभिघार्य प्रचरयित्वेत्यर्थः^१ । उद्वाख्योपस्तीर्णायां पात्र्यां निधाय ।

१६. पूर्वमग्निं शिवंशिवमित्यनेन मन्त्रेण^२ विः पर्युक्ष्या-
नन्तरम् ।

१७. वक्ष्यमाणैर्मन्त्रैः ।

१८.

१. सुवेण जुहोति । सुवः पात्रमिति गृह्ये^३ तद्धर्मकाणां परिभाषितत्वात् । या तिरश्चीत्येवमादिना मन्त्रेण स्वाहाकारान्तेन ।

२. यस्त्रेदमित्येवमादिना मन्त्रेण स्वाहाकारान्तेन द्वितीया-
माज्याहुतिं जुहोति । हवामह इति मन्त्रान्तमदेहव्युदासार्थं द्विती-
यावचनम् ।

३. अग्ने पृथिव्या अधिपते वायो ऽन्तरिक्षस्याधिपत इत्येव-
मादिना मन्त्रेण तृतीयामाहुतिं जुहोति । तृतीयायहणं यादृशेन
मन्त्रेण याजमाने तृतीया तादृशेनात्रापि यथा स्यात् ।

४. प्रजापत इत्येवमादिना मन्त्रेण चतुर्थीमाज्याहुतिं जुहोति ।
चतुर्थीग्रहणात्प्रायश्चित्तमप्यन्तरा न होतव्यमिति ।

५. अनुग्रहरति पलाशानीति सूत्रान्तः । त्रीणि पलाशपत्राणि
मध्यमानि संवृत्तानि^४ संवृद्ध संसीधौत्तराधर्येण मौकर्यात् । आज्ये-
नोपस्तीर्य गृह्ये दृष्टत्वात् ।

१ C अपचित्रेत्यर्थः । २ C adds स्वाहाकारान्तेन । ३ A B गृह्यते । ४ C संवृत्तानि A om.

६. उपस्तीर्णं वषामवधाद्य ततो ऽभिघारणमस्या आज्येन कुर्यात् ।

७. धावतामहमित्येवमादिना मन्त्रेण स्वाहाकारान्तेन वषां
ऊवा ततः ।

८. आहुत्यनन्तरं पलाशपर्णानि^१ तस्मिन्नेवाग्नौ प्रक्षिपेत् ।

९. वषाप्रपण्यौ चानुप्रहरेदाध्वर्यवोक्तलक्षणे । तथैवानुप्रहरेद्यथा
तेषामुक्तम् ।

१०. दृश्याय त इत्यनेन मन्त्रेण वषाप्रपण्यनुप्रहरणादनन्तर-
मुत्तरामाव्याहुतिं ऊवा तथैव पर्युचति । यथा पूर्वमुक्तं शिवंशिव-
मिति चिः पर्युचति । आज्यग्रहणमसंदेहार्थम् । उत्तराग्रहणमन्येद्यपि
शाखापशुभु भावार्थम् ।

११. स्खालीपाकग्रहणं तद्गर्मप्राप्त्यर्थम् । पश्चिमाग्निग्रहणं पूर्वं
ऽग्नावधिलतत्वान्ना भूत् ।

१२. तस्यैवाग्नेरुत्तरतो ऽवदानानि अपयेत् । मांसमिति भोक्तम् ।
कथं नामावदानधर्मा आध्वर्यवोक्ता भवेयुरिति ।

१३. धो ऽग्नौ स्खालीपाकः श्रुतः तं च यूयं च । यूयमन्त्रेण
वसोऽथते । मांसमग्नेभ्यो ऽवखण्ड्याग्ने^२ च संकृतं पाठक्रमेण पाचा-
न्तरे^३ समस्य जुहा स्खालीपाकधर्मदत्तपूर्वं ऽग्नौ शंयोःशंयोरिति
मन्त्रेण^४ चिः पर्युचणं कृत्वा जुहोति । कुत एतत् पूर्वं ऽग्नाविति ।
अग्नौ पश्चिम इति वक्ष्यमाणत्वात् ।

१ C पलाशि । २ C ऽवखण्ड्याग्नेय Band A are corrupt. ३ A inserts
रुद्रेणः । ४ From शंयोः to ऊवा om. in C.

१६.

१. खाहाकारान्तैः पञ्चभिर्मन्त्रैः पञ्चाहुतयः । स्यात्प्राक्-
धर्मेण जुहुयात् ।

२. शंयोःशंयोरिति त्रिः पर्युक्ष्यत्यर्थः ।

३. तान्येवावदानानि स्यात्प्राक्पाकादीनि । न तु जाघनीमेव
केवलाम् । न च संनीतावग्रिष्टं संनीयेति वचनात् ।

४. जुहोतीति शेषः ।

५. अत्रापि जुहोतिधर्मेणैव । खाहाकारान्तैः पञ्चभिर्मन्त्रैः
पञ्चैवावदानधर्मविशिष्टा^१ आहुतीर्जुहोति ।

६. शंयोःशंयोरित्यहुते हुते चाविशेषात्^२ ।

७. अनुदिशतीति सूत्रान्तः^३ । पश्चिमादग्नेरारभ्य यावद्विक-
र्तनप्रदेशस्तावत्प्राग्दीच्यभिमुखानि^४ षट् पलाशपत्राणि मध्यमानि
निदध्यात् ।

८. तेषु पर्णेषु लोहितमिश्रमूवधमवदध्यात् ।

९. तदूवधं लोहितमिश्रं रुद्रसेनाभ्यो ऽनुदिशेत् । अनुदेश
इदमस्येदमस्येत्यवधार्य समर्पणम् ।

१०. षडेता रुद्रसेनाः । षडेव पर्णानि निहितानि । तत्र
यथासङ्गमनुदेशो युज्यते । आघोषिण इति स्त्रीलिङ्गमन्त्रित-
वद्भवचनान्तः साकाङ्क्षः । तथा प्रतिघोषिणः । एवं संघोषिणः ।
तथा विचिन्वत्यः । एवं श्वसनाः । षष्ठस्तु निराकाङ्क्षे मन्त्रः । तदीयो

१ A Com. धर्मे । २ C Com. अहुते । ३ MSS. om. अनु । ४ C (in
marg.) चा instead of च ।

१६०

१. स्वाहाकारान्तैः पञ्चभिर्मन्त्रैः पञ्चाङ्गतयः । स्यालीपाक-
धर्मेण जुहुयात् ।

२. शंयोःशंयोरिति त्रिः पर्युक्ष्येत्यर्थः ।

३. तान्येवावदानानि स्यालीपाकादीनि । न तु जाघनीमेव
केवलाम् । न च संनीतावग्रिष्टं संनीयेति वचनात् ।

४. जुहोतीति शेषः ।

५. अत्रापि जुहोतिधर्मणैव । स्वाहाकारान्तैः पञ्चभिर्मन्त्रैः
पञ्चैवावदानधर्मविशिष्टा^१ आहुतीर्जुहोति ।

६. शंयोःशंयोरित्यङ्गते ङ्गते चाविशेषात्^२ ।

७. अनुदिशतीति सूत्रान्तः^३ । पश्चिमादग्नेरारभ्य यावद्विक-
र्तनप्रदेशस्तावत्प्रागुदीच्यभिमुखानि^४ पट् पलाशपत्राणि मध्यमानि
निदध्यात् ।... तत्राः पाशुवन्धिक्ये अष्टत उपाकर...
कारणरूपा अतिदिशन्ते । यत्रासामुपदेशस्ततो गहीतव्याः । आ-
ध्यवे च मः ।

५. यद्यपि श्रौते पशौ यूप्यवृत्तविशेषाः^१ प्रमाणविशेषाश्च अभ्य-
ञ्जनाष्टाश्रिनिधमाश्च सन्ति तथापि शाखापशुयु पलाशशाखैव ।
इति देवतायै वपामिति । इतिकरणस्तद्धर्मप्रापणार्थः । देवतावचनं
यावतामहमीश इत्यस्य^२ निवृत्त्यर्थम् । देवतायै हविः स्विष्टकृते
चेति वचनात् वनस्पतियागवपापशुपुरोडाशनिवृत्तिरपि^३ । ननु केन

१ A दूरे instead of यूप्य । २ B यवे C यवेः instead of यव । ३ A
om. वपापशु B om. वपा C has वपापशुपुरोडाशयोर्नि ।

वनस्पतियागपशुपुरोलाभयोः शाखापशुषु प्राप्तिः । उच्यते । श्रौता
अपि शाखापशवो^१ ऽवकीर्णभिग्रस्तादीनां लौकिके ऽग्नौ भवन्ति ।
तथास्ति प्राप्तिः^२ । ननु भूमौ पशुपुरोलाभप्रण^३ कात्यायनेनोक्त-
मवकीर्णपशोः । सत्यम् । मनुना तूक्तम् । (११.११८) ।

अवकीर्णं तु काणेन गर्दभेन चतुष्यथे ।

पाकयज्ञविधानेन यजेत नैर्द्धतं निग्नि ॥ इति ॥

ननु^४ पाकयज्ञविधानेन पशुपुरोलाभवनस्पत्योः कुतः प्राप्ति-
रिति । उच्यते । कात्यायनीये प्रत्यक्षा श्रुतिः । मानवे त्वानु-
मानिकीति । सत्यमेव । तथापि वनस्पतेः प्रतिषेधार्थमेतद्वचनम् ।
देवतायै हविः स्विष्टकृते चेति । गाह्यं तु नानया परिसङ्ख्याया
निवार्यते । अप्रकृतत्वात्तस्य । मनिपत्योपकारकमपि शूलगवोक्त-
मन्येषां पशूनां न प्रतिषिध्यते । कुतः । आरादुपकारकाणां परि-
सङ्ख्यानात् । अतो ऽन्येष्वपि पशुषु यथाप्राप्तं कर्म लिख्यते ।
तत्रार्थपशुवर्जं पूर्वैश्वरुपवासः आवश्यक्यसमारोपो मन्यनं प्रणयनं
परिसमूहनं ब्रह्मयजमानयोरुपवेशनं प्रणीताप्रणयनं स्तरणं पवित्र-
च्छेदनं आज्यस्थान्यादानं पश्चिसे ऽग्नावधिययणमुद्वासनमुत्पवनं प्रोक्षणं
शाखानिखननं उत्तरतप्तस्थाः पशोरुपस्थापनं तृणोपस्पर्शनं अमुभै
त्वा जुष्टमुपाकरोम्यमुभै त्वा जुष्टं प्रोचाम्यमुभै त्वा जुष्टं नियुन-
ज्मीति यथादेवतं पलाशशाखायां नियोजनं पर्यग्निकरणं उद्ग्रथनं
संज्ञपनं पुरस्तात्त्राभेर्वपोत्खेदनं वपात्रपण्डोः प्रच्छादनं प्रवालनं

१ A C om. शाखा । २ A om प्राप्तिः । ३ A om. पशु । ४ B C अतः
instead of अतः ।

पूर्वे ऽग्नौ अषणं अभिघारणं उदासनं ततो विष्णोर्हस्तो ऽसीति
 कुग्रस्रुवयोरादानं आघारौ महाव्याहृतिहोमः ततस्त्रिषु पलाश-
 पर्णेषु संदृष्टेषूपस्तरणं^१ वपावधानं अभिघारणं ततो ऽमुष्मै स्वाहेति
 देवतासुद्दिग्र्य होमस्ततः पलाशानुप्रहरणं वपात्रपण्डोश्च ततः पश्चिमे
 ऽग्नौ स्थालीपाकअषणं उत्तरतो ऽवदानअषणं स्थालीपाकयूपमांसा-
 ज्यादीनां संनयनं ततः सुचावदानधर्मणासुष्मै स्वाहेति देवतासु-
 द्दिग्र्य होमस्ततः स्त्रिष्टकृततो महाव्याहृतयः ततः सर्वप्रायश्चित्तं ततः
 प्राजापत्यान्तं ऊत्वा ततो दक्षिणादानं ततः सव्ये पाणौ ये कुगा
 इत्यादि अग्नेर्वांसो ऽसीति ततः^२ पर्युचणमिति ।

६. ये पश्याः स्थालीपाका येषां वा पशुना सह विकल्पः
 यथाष्टकायां गोपशुरजपशुः स्थालीपाको^३ वेति (शु० ३.१४.३)
 तेषामाग्नेयः सौम्यस्याव्यभागौ । प्राप्तयोरेवाज्यभागयोः पुनर्वचनं
 शाखापशुषु प्रतिषेधार्थम् । देवतायै वपामिति चरोरुपरि या त्वगिव
 सा वपाकारसामान्येन^४ वपोच्यते । तां देवतायै जुहुयात् । देवतायै
 हविः स्त्रिष्टकृते चेति परिसंख्यानात् स्थानापत्तेः प्राप्तानां पशु-
 धर्माणां प्रतिषेधार्थं । अन्याहुतिथैवंप्रकारेभ्येव स्थालीपाकेषु स्त्रिष्ट-
 कृदन्तरं पाठकभादनुमतये स्वाहेत्यनेन मन्त्रेण सुवः पात्रमिति
 गार्ह्येषु वचनात् सुवेण होतव्या ।

१ A सीवितेषु । २ B ins. धनिदाधर्म । ३ B अजः स्या० । ४ A सा
 वपाकारसामान्येन वपीच्यते ।

२१.

१. शाखापशुनुकल्पसंबन्धेनेदमुच्यते । अतो यद्यथाचार्याया-
 ग्रेय इत्येवमादयः शाखापशवो गृह्योक्तास्तथापि तेषामिह पाठा-
 द्वैकल्पिकमनुष्ठानम् । मधुपर्कस्तु १नियमतस्त्वैवर्णिकानामाचार्या-
 दीनां परिसंबन्धराद्गृहमागतानामवश्यं कर्तव्यः । तेनेहाभिधीयते ।
 षत्विजो वृणीत इत्यनेनापि वक्ष्यमाणेन यादृशस्तादृशो वास्य
 संबन्धो नास्ति १ । तेनेहोपदिश्यते । आचार्यादयश्चत्वारः प्रसिद्धाः ।
 स्नातकस्याच समावृत्तमात्रो गृह्यते । प्रियश्च दुहितुः परिणयनार्थ-
 मागतो वरः । एते ऽर्था भवन्ति । अर्थ इति विशिष्टेति कर्त-
 व्यताको मान्य इत्युच्यते । प्रियशब्दो विशेषणं मा विज्ञायीति
 षड्यहणम् ।

२. अहं वर्षीत्येवमादिना मन्त्रेणाचार्यादिरर्थ उदङ्मुखः प्राङ्-
 मुखो वा विष्टरमधिष्ठायास्ते तं वाधितिष्ठति । वक्ष्यति । कूर्चः
 पाद्यमर्घ्यमाचमनीयं मधुपर्को गौरिति वेदयेतेति । अतस्वार्घ्यप्रदाचा
 पूर्वमावेदितो ऽध्यासनाधिष्ठानयोर्विकल्पः । विष्टरं कूर्चं वोपादाय ।

३. अर्घ्यदाचावेदितं पाद्यं प्रतिगृह्णाति । विराजो दोह
 इत्येवमादिना मन्त्रेण पाद्यप्रचालनार्थमुदकं प्रतिगृह्णीयात् ।

४. अर्घ्यमित्युक्तो ऽर्घ्यदाचानन्तरमपः प्रतिगृह्णीयात् ।

५. आचमनीयमिति प्रचोदितो ऽर्घ्यदाचानन्तरमापो हि ष्ठा
 मयोभुव इत्येवमाद्याभिस्त्रिष्टभिः प्रत्येकं चिराचामेत् ।

६. मधुपर्कं इत्युक्तो ऽर्घदात्रा पात्रसंभुट^१ सदधि मधु यथा प्राग्निं^२ ब्रह्मा ईक्षते तथेक्षं कुर्यात् । कथं च तत् । मित्रस्य त्वा चक्षुषा प्रतीच इत्यनेन मन्त्रेण । ततो ऽनन्तरम् ।

७. तथैव प्रतिगृह्णाति यथा ब्रह्मा । कथं च तत् । देवस्य त्वा सवितुः प्रसवे ऽश्विनोर्वाङ्गभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यां प्रतिगृह्णामि । तत्रैतावान्मन्त्रो ऽत्र तु यग्रसे ब्रह्मवर्चसायेति मन्त्रोपजनः ।

८. तत्पात्रं कांस्यमकांसं वा^३ कांस्यशब्देनोच्यते । तत्प्रतिगृह्णा मये पाणौ निधाय तस्मान्मधुपर्कं गृहीत्वाङ्गुष्ठेनोपकनिष्ठिकया चाङ्गुल्या पूर्वार्धादुपहत्य पूर्वार्धं कांस्याख्यस्य पात्रस्य निलिम्पेत् । वसवस्त्वैत्येवमादिना मन्त्रेणैकवारं द्वौ वारावमन्त्रकम् ।

९. पितरस्त्वैत्येवमादिना मन्त्रेण दक्षिणार्धादुपहत्य दक्षिणार्धं निलिम्पति । अमन्त्रकं द्विः । कांस्येत्येतदनुवर्तत एव ।

१०. आदित्यास्त्वैत्येवमादिना मन्त्रेण निलिम्पनमादानं च पूर्ववत् । पश्चार्धं इति विशेषः ।

११. रुद्रास्त्वैत्येवमादिना मन्त्रेणोत्तरार्धं निलिम्पेत् पूर्ववत् ।

१२. पात्रमध्यान्मधुपर्कमङ्गुष्ठोपकनिष्ठिकाभ्यामादाय विश्वे त्वा देवा इत्येवमादिना मन्त्रेणोर्ध्वं क्षिपेत्सहमन्त्रेण दिख्णोमि ।

१३. उक्तार्थमेतत् ।

१४. तं मधुपर्कं महाव्याहृतिभिर्मन्त्रैस्त्रिस्तुभिर्हर्भुवः स्वरिति प्रत्येकं प्राप्नीयात् ।

१५. महाव्याहृतिभिस्त्रिस्तुभिरित्यनुवर्तते । समस्ताभिस्त्रिस्तु-

भिर्महाव्याघ्रतिभिश्चतुर्थे पिबेत् । प्राशनत्रयस्य पशान्मधुपर्कगोषस्य
क्रियतो ऽपि पानं कृत्वा ततः ।

१६. मधुपर्कोच्छिष्टं ब्राह्मणाय प्रदद्यात् । लिङ्गमवाविवक्षितम् ।

१७. सर्वे वा मधुपर्कं पिबेत् ।

१८. अशु वा प्रक्षिपेदिति गोषप्रतिपत्तिपक्षत्रयम् ।

१९. शं नो देवौरभिष्टय इत्यादिकाभिश्चतसृभिर्हर्मिहरः-
स्त्रलमभिष्टेत् ।

२०. समानं तुल्यमित्यर्थः । ब्रह्मत्वविहितेन वा याजमान-
विहितेन वा प्राणसंमर्गनमविशेषात् । अत एव च समानमुरोऽभि-
मर्गनादौति नोक्तम् । साहचर्याद्याजमानेनैव नियमो भा भूत् ।

२१. समानं चमन्दाद्याजमानविहितेन । अन्यथासंभवात् ।

२२. अनन्तरमर्षदावा गौरित्येव वक्तव्यम् । यद्यपि गोरुग-
स्यास्त्रीपाकानां विकल्पितानामन्यतमस्त्रीपादानं कृतं तथापि गौरिगै-
रित्येवं वक्तव्यम् । अतः प्रागेतस्माद्गोप्रवदनात्तूष्णीमर्थं आसीत् ।

२३. इयं गौस्त्वदर्धमस्त्राभिर्हन्त्येत्यनेनाभिप्रायेण गौरित्यर्थं
हममर्थं बोधितः ।

२४. अर्थः प्रतिब्रूयात् । ओं कुरुतेति । यथाभिलषितं
संपादयतेत्यर्थः । ओमित्येतस्य भुतिरभ्यादानार्थत्वात् ।

२५. माता रुद्राणां दुहिता वसूनामित्येवमादिकासृचं
अपित्वा ततः ओमुक्षुभत द्रवणान्यत्तु एवं वा ब्रूयात् ।

२६. कूर्चादीनि यथाकालमर्घप्रदो^१ वेदयेत् । त्रिस्त्रिर्वेद-
येतेति तन्त्रान्तरात् ।

द्विरभ्यासो ऽध्यायपरिसमाप्तौ शिष्टाचारस्तदाचरणं चायु-
य्यमिति ।

इति शाङ्खायनश्रौतसूत्रभाष्ये चतुर्थो

ऽध्यायः समाप्तः ।

शाङ्खायनकसूत्रस्य समं शिष्यहितेच्छया ।

वरदत्तसुतो भाष्यमानर्तोयो ऽकरोन्नवम्^२ ॥

अथ पञ्चमोऽध्यायः ।

१.

उक्तानि प्रागैष्टिकानि कर्माणि^१ सौमिकानि कर्माणि ।
सोमस्यावसरः । तदर्थमाह ।

१. श्रुताध्ययनपक्षणधारणश्रौतस्मार्तकर्मानुष्ठानवनो ब्राह्मणा
ष्वप्य इहोच्यन्ते । कुतः । को न ष्वपिर्भविष्यतीति त एताननू-
चानानपश्यन्निति निरुक्तदर्शनात् । श्रतपथयुतेषु । यो वै ज्ञातो
ऽनूचानः स ष्वपिरिति । तेषां पुत्रा श्रार्षेयास्तानूनस्तरुणाननूचा-
नानध्ययनव्याख्यानचमानृत्विजो यज्ञहृतो वृणीते । यज्ञव्यापाराया-
भिप्रसादयतीत्यर्थः । सोमेन यक्ष्यमाणः । सोमेन यक्ष्य इत्यभि-
प्रवृत्तः^२ । (प्राय० गृ० १-२३-१) ।

२. चतुरो महर्त्विजो वृणीते । सर्वान् वा सदस्यसप्तदशान् ।
उभयं शाखान्तरात् ।

३. चन्द्रमा मे देवो ब्रह्मा एतदुपांशु । तं मानुष एतदुच्चै-
र्ब्रूयात् । एवं ब्रह्माणं वृणीते मन्त्रलिङ्गात् ।

४. एवं सर्वान् वक्ष्यमाणानृत्विङ्नामान्तं मन्त्रमुपांशुक्त्वा शेष-
मुच्चैरिति ।

१ B ins ष्वपि । २ B C add सौमिकानि कर्माणि, C has ऐष्टिकानि कर्माणि
in marg. ३ C प्राय० in marg instead of प्र ।

५. उद्गातारं वृणीते मन्त्रवर्णात् । नो देव इति द्वियजमानके ।
नो देव इति वज्रयजमानके^१ । एवं सर्वेषु वरणमन्त्रेषु पूर्वेषु
चोत्तरेषु च ।

६. अनेन मन्त्रेण होतारं वृणीते मन्त्रवर्णादित्युक्तम् ।

७. वायुर्म इत्येवमादिना मन्त्रेणाध्वर्युं वृणीते ।

८. प्रजापतिर्म इत्येवमादिना मन्त्रेण सदस्यसंज्ञकं वृणीते ।
प्रजापतिर्नो देव इति द्वियजमानके । नो देव इति वज्रयजमानके ।
अयमुपद्रष्टा^२ भवति । सर्पत्सु न शून्यं सदस्क्रुर्यादिति कन्दोगानाम् ।

९. ष्वतवो म इत्येवमादिना मन्त्रेण होत्रागंसिनो वृणीते ।
होत्रका होत्रागंसिन उच्यन्ते ।

१०. भर्गं म इत्येवमादिकं मन्त्रं वृत ष्वत्विक् जपित्वानन्तरं
जपात्पृच्छति यदि पूर्वं न ज्ञातो यो ऽयं यज्ञः कर्तव्यः । किमय-
महीन उत नेति । कच्चिच्छब्दः किंशब्दस्यार्थे । अनुदेश्यः स
उच्यते यः कृत्वान्यस्मै जीवते मृताय वा अनुदिश्यते । यथा
कात्यायनेनोक्तम् । उखां चेद्विभ्रन्निभ्येत सोपकरणमाहिताग्यावृता
दग्ध्वा नेदिष्यमिं चित्वा तमस्मा अनुदिशेदित्येक इति^३ । न्यस्ता-
र्विज्यस्तु न्यस्तं परित्यक्तमार्विज्यं यस्मिन्नन्येन केनचिद्यजमानस्य
दोषेण । नीतासु दक्षिणासु यः शेषः स नीतदक्षिणो यज्ञशेषः ।
एवं दृष्टाद्दृष्टदोषपरिहारार्थम् । यद्येतेयामन्यतमो न भवति ततः
प्रतिगृणोति । इतरथा प्रत्याचष्टे । प्रतिश्रवः क्रियाभ्युपगमः ।
प्रत्याख्यानं तद्विपर्ययः ।

२.

१. ऋत्विग्वरणादनन्तरं देवयजनजोषणम् । महर्त्विजो यज-
मानश्च प्राक्प्रवर्णं देवयजनं जोषयेरन् । शाखान्तरात् ।

२. पूर्वोत्तरयोर्दिशोर्यदनन्तरालं तदवनतं देवयजनं यज्ञका-
मस्य कुर्यात् ।

३. यस्मिन्देवयजने स्थितो होता सामिधेन्याद्यनुब्रुवन्नाहवनीय-
मादित्यमपश्च नदीतडागादिष्ववस्थिताः पश्येत्तद्ब्रह्मवर्षमकामस्य
देवयजनं भवति ।

४. शुद्धपक्षे दीक्षाप्रक्रमः । पुष्टे नक्षत्रे पुथ्यादौ समापनं च
सोमस्य ।

३.

१. अपराह्णे दीक्षणीयामंज्ञका अग्राविष्णुदेवताका दृष्टिर्भवति ।
संज्ञाकरणं त्रिष्टविश्र^१ दीक्षणीयेत्येवमाद्यर्थम् ।

२. नियमाथे वचनम् । पूर्वकारिवशाद्भ्रुविरन्तरे ऽपि ।

३. पञ्चदश सामिधेनीरन्वाहेति श्रुतेः ।

४. दृष्टिर्विशेष्यने । उपांशुष्टविरियमिष्टिर्यथापि बहूनि
हवींषि भवन्ति ।

५. मेहो अग्न इमो अग्न इति विराजौ स्विष्टकृतो याज्यानु-
वाक्ये भवतः शाखान्तरात्^१ ।

१ A ins. दीक्षणीया पूर्वाह्णे । १ C om. शाखान्तरात् ।

६. नित्ये वा स्त्रिष्टुततो याञ्छानुवाक्ये भवतः । विराजौ स्त्रिष्टुततो वेति सूत्रे कर्तव्ये विराण्णित्ययोस्तुञ्जताप्रज्ञापनार्थं सूत्रभेदः । अतश्च यत्र यातयामत्वदोष आगच्छते तत्राविनियुक्तयोः क्रिया सिद्धा भवति ।

७. उत्तरस्यां देवयज्ञायामुपहृतो भृयसि हविष्करण इदं मे देवा हविर्जुपन्ताम् । एता इत्यायां तिस्र आग्निपः । एतामां स्थाने ऽस्य यज्ञस्यागुर उदृचमगीय इत्येतानि^१ षट् पदानि भवन्ति । उपहृतो ऽयं यजमान इत्यस्य प्राष्टतस्येह पाठः मन्ध्यर्थः । इति-करणस्य विस्पष्टार्थः । इत्यायामुक्तो विगोपः । सूक्तावाके उच्यते । उत्तरां देवयज्ञ्यां भृयो हविष्करणमायुः सुप्रजास्त्वं दिव्यं धामेति पञ्चाग्निषो नामगृहणस्थानन्तराः । तामां स्थाने ऽस्य यज्ञस्यागुर उदृचमगीयेति षट् पदानि भवन्ति । तच्च^२ वक्ष्यमाणसूत्राभिप्रायेण यजमाननामगृहणमुत्सृज्य तस्मात्पूर्वं पदत्रयं गृहीत्वा सूत्रकारेण प्रयोगः प्रदर्शितः । आशास्त इति चावमानार्थं पठन्ति । एवं व्यवसितमित्यायां सूक्तावाके च कुर्यात् । प्राक्तर्तीयसवनिक्याः पुरोलाग्रेलायाः । तृतीयभवने भवा तार्तोपसवनिकी । पुरोलाग्रेला सवनीयपुरोलाग्रेसंबन्धिनी इत्या । प्राक् तस्या आगुर उदृचमगीयेत्येवमादि थथोक्तं कर्तव्यम् ।

८. वक्ष्यत्याग्नेयः सवनीय इत्यादि । प्राक्तस्मात् ये सूक्तावाकाक्षेषु चोदकप्राप्तं यजमाननामगृहणं प्रतिपिथते ।

९. इयं दीक्षणीया इष्टिः पत्रीसंयाजान्ता भवति । तथेव

श्रुतत्वात् । आहवनीयोपस्थानमप्रतिषिद्धमासीत्तदप्यनेन प्रतिषिध्यते ।
 चञ्चब्दादयमपि दौक्षणीयाधर्मो न केवलं पौर्णमासीविकारादयः ।

४.

१. दौक्षणीयानन्तरं नवनीताक्तं कृताञ्जनं निर्वृत्तवापनवाचनं
 त्यक्त्वाङ्गुलिं यजमानं शालां प्रवेष्ट्याध्वर्युरौद्भ्रमणानि जुहोति ।
 तमध्वर्युमन्वारभ्य मनो म इत्यादिक्रैः पञ्चभिर्मन्त्रैः पञ्चेवाङ्गती-
 रनुमन्त्रयेत् । याजमानमेतन्न ह्यौचम् ।

२. एतैरेव पञ्चभिर्मन्त्रैः ।

३. एकदौक्षे च यज्ञे वक्ष्यमाणमुपस्थानमौद्भ्रमणानन्तरं कुर्यात् ।
 एतदपि याजमानं चञ्चब्दात् ।

४. मनो दौक्षामित्येवमादिना मन्त्रेणाहवनीयमुपतिष्ठत इति
 वाक्यशेषः ।

५. वाचं दौक्षामित्येवमादिना मन्त्रेण गार्हपत्यमुपतिष्ठते ।

६. प्राणमित्येवमादिना मन्त्रेण दक्षिणाग्निमुपतिष्ठते ।

७. बहवो दौक्षसंख्याविकल्पाः शाखान्तरेषु । तदभिप्रायेणो-
 क्तम् । अपरिमिता दौक्षा इति । दौक्षाधर्मयुक्तान्यहानि दौक्षा
 इति उच्यन्ते । तासां दौक्षाणामपवर्गे परिमताश्चावित्यर्थः । 'प्राय-
 षौयसंज्ञका इष्टिर्भवति । इष्टियहणं विस्मृष्टार्थम् ।

५.

१. यजतीति वाक्यशेषः । हविरुपदेशो याज्यानुवाक्यानियमार्थः ।

२. चोदनानुपूर्व्येण याज्यानुवाक्यायुगलान्याह । पथ्यायाः स्वस्तेः पुरोनुवाक्या स्वस्ति नः पथ्यासु धन्वसु । याज्या स्वस्तिरिद्धि प्रपथे श्रेष्ठा ।

३. आग्नेयस्य पुरोनुवाक्याग्ने नय सुपथा राथे अस्मान् । याज्या अग्ने त्वं पारया नव्यो अस्मान् ।

४. सोमस्य पुरोनुवाक्या त्वं सोम प्र चिकितो मनीषा । याज्या या ते धामानि हविषा यजन्ति ।

५. सवितुः पुरोनुवाक्या तत्सवितुर्वरेण्यं । याज्या य इमा विश्वा जानानि ।

६. अदितेः पुरोनुवाक्या सुचामाणं वृथिवीं घामनेहसम् । याज्या महीसू यु मातरं सुमतानाम् ।

७. इयं प्रायणीया पञ्चदशसामिधेनीका भवति ।

८. अस्या एवापरो धर्म उपांशुहविद्धम् ।

९. चोदकप्राप्तयोः प्रतिषेधः शाखान्तरात् ।

१०. त्वां चित्रश्रवस्तम स्विष्टकृतः पुरोनुवाक्या । यद्वाहिष्ठं तद्गमय याज्या ।

११. शंखन्ता प्रायणीयेति श्रुतेः । एतावन्तो वैशेषिकाः प्रायणीयाधर्मा नान्य इति चशब्दः । अतश्च ये ऽस्मिन् प्रकरण उक्ताः प्रायणीयाधर्मास्त एवोदयनीयायामतिदिश्यन्ते । नान्ये आग्निषामनिर्वचनमित्येवमादयः ।

६.

१. प्रायणीयानन्तरं सोमक्रयः । ततः परिवहनम् । तच्च होतुः
संप्रेषितस्यानुवचनम् । तदेतस्मिन्नधौ भवति । राजानमिति सो-
मस्य पर्यायोऽन्यस्मिन्प्रदेशे संख्यवहारस्य ।

२. शकटचक्रयोश्चलतोः प्रतिरुद्धे^१ वर्तनी उच्यते । तयोर-
न्तरेण तिष्ठन् भद्रादभि श्रेय इत्यादिकामनुब्रूयात् ।

३. इमां धियं शिञ्जमाणस्य देव वनेषु व्यन्तरिचं ततान सोम
धास्ते मयोभुव इति चतस्रः । एताः षडथन्तरेण वर्तनी अनुसंय-
ञ्चतुब्रूयात् ।

४. शाखां पूर्वेणाध्वर्यवः शकटमवस्थाप्य प्रपादयन्ति प्रवेशयन्ति
शाखायां सोमम् । दृश्येये तु मद्भागारं नयन्ति । तत्रापि कथं
नाम होताव्विधादित्याध्वर्यवस्य शाखामयेत्वेत्यादेरुपदेशः ।

५. येनाध्वर्यादयो प्रजेयुर्यथाहवनीयं पूर्वेण वापरेण वा ते-
नानुममियाद्गोता ।

६. या ते धामानि हविषा यजन्तीति गृहीतसोमान्प्रपद्य-
मानाननुप्रपद्य ततः ।

७. येन प्रजेयुस्तेनानुममियादिति यद्यपरेणाप्याहवनीयं गत-
स्तथापि प्रत्येत्यापेणाहवनीयं द्विष्णामुखः स्थित आगन्देव स्रतु-
भिर्वर्धतु स्रमिति परिदध्यात् ।

८. उपसृष्ट्याप उत्सृज्यते वाग्यमादेः ।

८. उपसर्जनीरधिश्चयति मदन्तीश्चेत्यातिथ्यायां । मदन्त्य आ-
ध्वर्यवोक्ता^१ मदन्त्याख्या आपः । ताभिरुदकार्यं उदकप्रयोजनमुप-
सर्जनादि कुर्यादत ऊर्ध्वमाग्नीषोमप्रणयनात् ।

७.

१. सोमपरिवहनादनन्तरमातिथ्यानामेष्टिर्भवति^२ । वैष्णवी
विष्णुदेवत्यमस्यां हविः कर्तव्यम् । संज्ञाकरणं शास्त्रसंबन्धव्यवहारार्थम् ।

२. वार्ध्नान्नावाज्यभागावित्युक्तं भवति ।

३. प्रधानयाज्यानुवाक्ये । विष्णोर्नु कं वीर्याणि प्र वोचमिति
पुरोनुवाक्या । प्र तद्विष्णुः स्रवते वीर्येणेति याज्या ।

४. होतारं चिद्वरथमध्वरस्य यस्त्वा स्वयः सुहिरण्यो अग्न इति
संथाज्ये इति श्रुतेः ।

५. अग्निमन्यनीयानुवचनमासन्ने हविष्यमिमृष्ट^३ इत्यभिप्रायः ।
एवं व्रतयद्दणभावानुवृत्तिर्यजमानस्य प्रदर्शिता भवति । तथा च
कात्यायनः । अन्यन्वाधानप्रतोपायनारण्यभोजनदानव्रह्मवरणानि
दीक्षणीयाप्रभृति प्रागुदवसानीयायाः सोमे हतत्वादित्यत आह ।

६. इयमिष्टिरेवंधर्मिका भवति ।

७. एवमेव श्रुतेः ।

१ B om. मदन्त्याख्या । २ C (in marg.) •ऋषणात् instead of •वहनात्
३ C (in marg.) इ instead of य ।

चरणमाग्नीप्रीये भवति तदा तस्मिन् प्रवेगो दक्षिणेन द्वारेण
द्यवायात् ।

५. आहवनीयखरपात्राणामुत्तरत इति नोक्तम् । क्वचित्सर्व-
यामसंभवात् । तद्यथा । आग्नीप्रीये नाहवनीयो नापि द्वौ खरौ ।
यथासंभवं संचर आहवनीयासमासाह्वयते^१ ।

६. प्रवर्ग्यप्रचारप्रदेशस्य पथात्संनिधावुपविशेत् ।

७. अभ्वयुषा ।

८. अर्धर्चं संदधदेकैकां मकारान्तप्रणवावसानयुक्तामभिष्टौति ।

९. एकशतसङ्ख्याको ऽयमृग्गणस्तस्येयं प्रथमा ।

१०. शाखान्तरीयत्वात्कजपाठः ।

११. विकल्पितान्तस्य शाखान्तर आन्तानात्^२ । अद्वा जज्ञानं
प्रथमं पुरस्तादिति प्रतीकपहणात् सावित्रीः प्रथमा अभिष्टौतीति
ष श्रुतेः (कौ० ८. ३) ।

१२. अञ्जन्ति यं प्रथयन्तो न विप्रा इत्येतां महावीरमुखे
ऽज्यमाने ऽभिष्टुयात् । स यज्ञेतां होताम्वाहाञ्जन्ति यं प्रथयन्तो न
विप्रा इति तदेतं प्रचरणीयं महावीरमाज्येन समनक्तीति शतपथ-
श्रुतेः (१४. १. ३-१३) । अभ्वयुष्युतिवशात्^३ पूर्वमभ्यञ्जनादारभ्यव्यम् ।

१३. सं मौदस्य महर्षे^४ अधीति खरस्ययोर्मुञ्जप्रज्वलथोरुपरि
महावीरे साद्यमाने ऽभिष्टुयात् ।

१४. भवा गो अग्ने सुमना उपेतौ तपो खग्ने अन्तरा^५

(1 A आहवनीयादीनामसाधाने, C (acc. l.) यम over याम and म over म्य ।
२ C (in marg.) इतिनात् । ३ C om इति । ४ C महर्षे । ५ C अन्तरा ।

अभिचान् यो नः सनुत्यो अभिदासद्ग्रे । एतास्त्रिस्तो ऽङ्गारेषूपोद्घ-
मानेव्यभिष्टुयात् ।

१५. कृणुष्व पाजः प्रसितिं न पृथ्वीमित्येवमाद्याः पञ्चाभिष्टुयात् ।

१६. परि त्वा गिर्वणो गिरः । अधि द्वयोरदधा उक्थं
वचः । एते अभिष्टुयात् । ऐन्द्रावभिरूपे अभिष्टौतीति (८. ४)
श्रुतेः ।

१७. शुक्रं ते अन्यश्चतं ते अन्यत् । अर्हन्विभर्षिं सायकानि
धन्वेति । पौष्णीं च रौद्रीं चाभिरूपे अभिष्टौतीति श्रुतेः ।

१८. पतङ्गमक्तमसुरस्य मायया त्वं सूक्तम् । सक्ते द्रप्तस्य
धमतः समस्वरन्निति नवकं सूक्तम् । एते अभिष्टौति ।

१९. पवित्रं ते विततं ब्रह्मणस्पते द्वे ऋचौ^१ ।

२०. वि यत्पवित्रमित्यादिकां कल्पजामभिष्टौति । ता द्वादश
पावमान्य इति (८. ५) श्रुतेः ।

२१. अयं वेनस्रोदयत्पृश्निगर्भा इत्येतदष्टकं सूक्तमभिष्टौति^२ ।
नाके सुपर्णमुप यत्पतन्तमित्येतां वर्जयित्वा^३ ।

२२. गणानां त्वा गणपतिं हवामह इत्येकोनविंशतिकं सूक्तम् ।

२३. वृहद्देम विदधे सुवीरा इति एतद्वसरप्रातं पठन्
वीरकामायै पत्न्यै यथाभिलषितं वीरं युचं ध्यायात् ।

२४. का राधद्वोवाश्विना वामिति एता नवाभिष्टुयात् ।

२५. आ नो विश्वाभिरुतिभिरित्येतास्त्रिस्तो ऽभिष्टुयात् ।

१ C adds ता द्वादश पावमान्य इति श्रुतेः । २ C om. अभिष्टौति । ३ C इत्ये-
तासुक्त्याभिष्टुयात् ।

२६. प्रातर्यावाणा प्रथमा यज्ञध्वमिति पञ्चमं सूत्रं पौर्वाह्निके प्रवर्ग्यप्रचारे ऽभिष्टुयात् ।

२७. आ भात्यग्निरुषसामनीकमिति पञ्चममेवापरराह्निके प्रवर्ग्यप्रचारे ऽभिष्टुयात् ।

२८. ईले द्वावाष्टयिवी पूर्वचित्तय इत्येतत्पञ्चविंशतिकं सूत्रं सर्वमुत्तमेन स्वरेणाभिष्टुयात् । उत्सृज्य मध्यमां वाचम्^१ ।

२९. अप्रस्रतीमित्येतां पठित्वा शुभिरक्रुभिरित्येतां परिशि-
व्याध्वर्युणा रुचितो घर्म इत्युक्ते ऽरुरुचदुपसः पृत्रिरयिय इत्येताम-
भिष्टुयात् । क्कानिर्देशः क्रमार्थः ।

३०. ईलेद्यावीयस्योत्तमयानुवचनं परिसमाप्य । अवापि परि-
धायेति क्रमार्था निर्देशः ।

३१. अनुवचनान्ते मदन्तीरुपस्पृशोत्याय ततो ऽवकाशानाम-
मुवाकेनाध्वर्यवोक्तेन महावीरमुपस्थाय मदन्तीरुपस्पृशोपविशति^२ ।

१०.

१. चयस्त्रिंशदुत्तरा अभिरूपा दोहनीया अभिष्टौतीति श्रुत-
त्वात् । दोहनीयाद्यवसर इदानीम् । तत्र यदा गामाङ्गयत्याध्वर्युर्दो-
हाय तदा उप ह्वये सुदुघां धेनुमेतामित्येतामभिष्टुयात् ।

२. द्विंशत्ततो वसुपत्नी वसूनामित्यागच्छन्त्यां गवि ।

३. गशैत्यनुवर्तते । अभि त्वा देव सवितरित्येतामनुसूयात् ।
अभिधीयमानायां बध्यमानायामित्यर्थः ।

४. समी वत्सं न माद्वभिः सं वत्स इव माद्वभिरिति द्वे ।
अप्येते अभिष्टुयात् उपसृज्यमानायां गवि । सवत्सौक्रियमाणाया-
मित्यर्थः ।

५. यस्ते स्तनः शशयो यो मयोभूरित्येतामभिष्टुयात् । वत्से
स्तनं गृह्णति मति ।

६. गौरमीभेदत्तु वत्सं भिषन्तमित्येतामभिष्टुयात् स्तनादुन्मुच्य
वत्से नीयमाने ।

७. नमसेदुप सौदत संजानाना उप सौदन्नभिञ्जु इत्येते
दोग्धर्युपसौदत्यभिष्टुयात् ।

८. दोहेन गामुप शिवा सखायम् । दुहन्ति सप्तैकाम् । आ
दशभिर्विवस्वतः । आत्मन्वन्नभो दुह्यते घृतं पयः । समिद्धो अग्निर-
श्विनेति कल्पजा । समिद्धो अग्निर्वृषणा रयिर्दिव इति कल्पजेव ।
तदु प्रयत्नतममस्य कर्म । एताः सप्ताभिष्टुयाद्दुह्यमानायां गवि ।

९. अधुवत्पिपुषीमिषम् । उत्तिष्ठ ब्रह्मणस्यते । एते अभिष्टु-
यादुत्तिष्ठति मति दोग्धरि ।

१०. उप द्रव पयसेत्यादिकां कल्पजामाह्वयमाणयोः पयसो-
रभिष्टुयात् । ननु कतमे एते द्वे पयसी । उच्यते । येनैव क्रमेण-
ध्वर्युगां दोग्धि तेनैव क्रमेण प्रतिप्रस्राता अजां मयूखे वद्धा
दोग्धि । अतो गव्यं आजं च द्वे पयसी ।

११. केषां चिदध्वर्युणामानीय पयसी खरस्य एव महावीरे
आसेकक्रिया । तत्रामिच्यमानयोः पयसोर्धथासंख्यमा सुते सिञ्चत
त्रियमित्येकस्मिन्ना नूनमश्विनोर्धपरित्यपरस्मिन्नभिष्टुयात् ।

१२. उदु ख्य देवः सविता हिरण्येत्युद्यम्यमाने खरान्महावीरे ।

१३. वाजमनेयके पयश्चाहरणादनन्तरं खरान्महावीरमुद्य-
म्योपयमन्यामाधायासेकः । तचासेकोद्यमनकर्मणोर्विपयसि यथा-
कर्माभिष्टुयात् ।

१४. अनन्तरं यागार्थमध्वर्यादयः आहवनीयं व्रजन्ति तेषु
प्रवृत्तव्रजनेषु^१ प्रैतु व्रह्मणस्पतिरित्येतामभिष्टुयात् ।

१५. नाके सुपर्णमुप यत्पतन्तमित्येतामृचमनुमंयन्नभिष्टुयात् ।
काननुमंयन्निति चेत् । येषु प्रव्रजत्सु पूर्वाक्ता ।

१६. यत्र तस्य संभवः । क्व च तस्य संभवः । सौत्ये ऽहनि प्रवर्ग्ये
क्रियमाणे सदसि द्यौःषट्पदनमस्ति । तत्राग्नीध्रीयाद्यजतिदेशमनुगत्य
प्रत्येत्योत्तरेणाग्नीध्रीयं गत्वा पूर्व्या द्वारा सदः प्रपद्य होऽषट्पदन
उपविश्य वक्ष्यमाणं कर्म करोति । अन्यत्रासनमाचमम् । आसीन्नन्याय-
मिति परिभाषितत्वात् ।

१७. अध्वर्युणा संप्रेषितः ।

१८. उभा पिबतमग्निना गायत्री । तप्तो वां घर्म इत्यादिका
कल्पजा विष्टुप् । आभ्यामेकीकृत्य मध्ये ऽनवस्थन् वपद्गुर्यात् । दाभ्यां
यजेत् विष्टुष्वतीर्भ्यां पूर्वाह्न इति (८. ७) श्रुतेः ।

१९. घर्मस्थामे वीहीत्यनेनानुवपद्गुरोतीति पूर्वाह्ने शौर्वाह्निके
प्रवर्ग्यचरण इत्यर्थः ।

२०. यावदुक्तमेव । नाभ्यधिकं साभिधेन्याद्यपीत्यथशब्दस्यार्थः ।

१ A यदाभिक्रयोः पयसोर्होमाद्यैम्, O (in marg) आषिन्वमानयोः पयसोः ।
१ A प्रव्रजन्तु ।

२१. अस्य पिवतमश्विना गायत्री । यदुस्त्रियास्त्राङ्गतमित्येव-
मादिका जगती कल्पजा । जगदतीभ्यामपराह इति श्रुतेः ।

२२. यथा पूर्वाह्णे ।

२३. स्वाहाहृत इत्येवमाद्युभयत्र अमंयुञ्जविधानात् ।

२४. सखे सखायमभ्या वष्टस्त्रेत्येतामागच्छति सत्यभिष्टुयात् ।
उत्तरपूर्वाधिं गत्वाध्वर्युरागच्छति । सो ऽस्याभिष्टुवावधिः ।

२५. साद्यमाने इति महावीरं खरे साद्यत्यध्वर्युस्तस्मिन्नवधौ
गन्धर्व इत्या पदमस्य रचतौत्येतामभिष्टुयात् ।

२६. आवर्तनं महावीरपात्रस्य न्युञ्जताकरणम् । तत्कुर्वन्ति
सत्यध्वर्यौ तं घेमित्या नमस्त्रिन इत्येतामभिष्टुयात् । प्रागाथम-
ष्टमं मण्डलं तत्रभवा प्रागाथिका ।

२७. तत्राध्वर्युणामग्निहोत्रावृता होमस्तः पुरा हविर्हविशो
महि सप्त दैव्यमित्येतामभिष्टुयात् ।

२८. ऊतशेषस्य प्राणभवो ऽवप्राणमात्रमित्यर्थः ।

२९. शाखान्तरादुभयोस्तानेव समुपहृयेति ।

३०. एवमेव द्रष्टव्यम् ।

३१. ऊतं हविरित्येवमादिको भक्षमन्त्रः । ययोरेव भक्ष-
स्तयोरेवायं भक्षमन्त्रः । न केवलस्य यजमानस्थानन्तरत्वात् ।

३२. आ यस्मिन् सप्त वासवा इत्येवमादिकां कल्पजामभिष्टु-
यात् । संसाद्यमानेषु अध्वर्युणा महावीरपात्रेषु ।

३३. सूयवसाङ्गवती हि भूया इत्याशीर्वत्या परिदधातीति
(८. ७) श्रुतेः ।

३४. मदन्तीरुपस्पृग् वाग्यमादुत्सृज्यते । शान्तिकरणं शुक्रिय-
मृचं (वा० ३६. १) वाचमित्यादिकमध्वर्युवशादाद्यन्तयोर्भवत्येव ।

३५. स्रुत्ये प्रवर्ग्यो वा भवत्यहन्यहनि यावत्सुत्यम् । आग्नी-
ध्रीये प्रवर्जनम् । होमस्वाहवनीय एव । स्रुते बहिष्पवमाने पौर्वा-
हिकः प्रचारः । माध्यन्दिने पवमाने आपराहिकः । एवमेव श्रुत-
त्वात् । पूर्वकारिवशात् क्रिया ।

३६. आतिथ्यानन्तरं तानूनक्षसोमाप्यायनोरोभिर्मर्गनप्रस्तरेनि-
ऋवनं तत्कालोपसदा चरन्ति । प्रवर्ग्यरहिते यज्ञे । प्रवर्ग्यवति तु
प्रवर्ग्यं संस्थाप्य ।

११.

१. उपसत्स्वरूपमिदानीमुच्यते । उपसदाय मील्लुष इत्येता-
स्तिष्ठः सामिधेनीराह पूर्वाह्णे । पौर्वाह्निक्यामुपसदौत्यर्थः । कथं
पुनराह । अर्धर्चे संदधदनुच्छसमेकैकां सप्रणवां मकारान्तप्रणवाव-
सानां द्विरुक्त्वा तृतीयेन वचनेनोत्तरां संधायावस्थेत् ।

२. सामिधेनीराहेति संबध्यते । इमां ने अग्ने सामिधमित्यो-
तास्तिष्ठः आपराह्निक्यामुपसदि ।

३. अनवानमेकैकां सप्रणवां द्विरुक्त्वा तृतीयेन पूर्वस्था वचनेन
शुद्धप्रणवान्तेनोत्तरां संधायावस्थति द्वे अनुच्छसन्पठतीत्यर्थः ।

४. तृतीयायास्तृतीये वचने यः प्रणवस्तेनाग्निमावह सोममावह
विष्णुमावहेति संदध्यात् । यथापठितमेवैतन्नाभ्यधिकं^१ परिसंख्या-

नात् । प्रणवेन संधानोपदेशात् अग्ने मह्यं असीत्येवमादेरावह
देवान्यजमानायेत्येवमन्तस्य चाभावः । तिस्र एव देवता व्यवस्यन्ना-
वाहयेत् ।

५. सुगादापनेनाग्निर्हीतित्यादिना सकलेन सुचावादाष्य । आ-
दाष्येति निर्देशः क्रमार्थः ।

६. तस्माद् तु तत्रोपांशु चरेयुरिति श्रुतेः (६.१) ।

७. अग्निर्दृत्राणि जह्वनत् अग्नेः पुरोनुवाक्या । य उग्र इव
गर्यहेति याज्या ।

८. त्वं सोम क्रतुभिः सुक्रतुर्भूः सोमस्य पुरोनुवाक्या । अपाल्हं
युक्तु घृतनासु पप्रिमिति याज्या ।

९. यः पूर्याय वेधसे नवीयसे विष्णोः पुरोनुवाक्या । तमु
स्तोतारः पूर्यं यथा विदेति याज्या ।

१०. यावदादिष्टं यावदुक्तमित्यर्थः । प्राकृतस्य स्त्रिष्टकदादिर्नि-
दृश्यर्थं वचनम् ।

११. अग्नेर्यं उग्र इवेति पुरोनुवाक्या । अग्निर्दृत्राणीति याज्या ।
सोमस्यापाल्हं युक्त्विति पुरोनुवाक्या । त्वं सोम क्रतुभिरिति याज्या ।
विष्णोस्तसु स्तोतारः पूर्यमिति पुरोनुवाक्या । यः पूर्यायेति
याज्या । एवमापराह्निके उपसच्चरणे विपर्यासः । एवमिधमिष्टिद्वये-
नैकोपसङ्गच्छते^१ । इतरे अथेवमेव द्रष्टव्ये ।

१२. इमां मे अग्ने समिधमित्येतास्त्रिस्तः सामिधेनीर्द्वितीये
ऽहनि पौर्वाह्निक उपसच्चरणे ऽनुब्रूयात् ।

१३. द्वितीय एवाहन्यपराङ्घ्रे उपमधाय मीळुष इत्येतास्त्रिभः
सामिधेनीरनुब्रूयात् । शेषं ह्यस्तनवत् ।

१४. येनैव प्रकारेण प्रथमे ऽहन्युपसत्तेनैव तृतीये ऽप्यहनि
कर्तव्या । एवमेतास्त्रिभ उपसदः स्वयुतौ । श्रुत्यन्तरे तु ज्योति-
ष्टोम एव दादशाप्याधातास्तत्र किमयमेव चिको दण्डकलितवत्
चतुरावर्तंत उत^१ स्वस्थानवृद्ध्या दादशसंख्यापूरणमिति संग्रह
आह ।

१५. या प्रथमे ऽहनि सा चतुरहं क्रियते । या द्वितीये
साथैवमेव चतुरहम् । या तृतीये सा चतुरहमिति । एवमेताः
स्वकास्ताः स्वस्थानस्था^२ एव विवर्धेरखेवं क्रमो न बाधितो भवति ।
तुशब्दः संग्रहय्युदासार्थः ।

१६. प्रत्यहं वा विपर्यासं कुर्यात् । यद्युपसदो विवर्धेरन् एव-
मपि श्रुतत्वात् । केचित्तु श्रुतिमन्यार्थां मन्यमानाः पूर्वपक्षमेतदि-
च्छन्ति । निहान्तसूत्रं^३ तु पूर्वम् ।

१७. शोभाविन्यां चतुर्वायां षट्शतदुपवसथशब्दवाच्यम् ।
तस्मिन्प्रातरुभे पौर्वाह्निकमुपसत्करणमापरराह्निकं च समाप्य । ततो
ऽन्यत्कर्म ।

१२.

१. अग्निप्रणयनं चातुर्मास्येषूर्णं तदिहोपवसथे ऽहनि भवति ।
प्रवर्ग्यरहिते षष्ठी ।

२. उपवसथे प्रातः सप्रवर्ग्यं यज्ञे प्रवर्ग्यापसदौ समस्य^१ महा-
वीरपात्रोद्वासनं भवति ।

३. तत्र महावीरपात्रोद्वासने प्रस्रोता सामगानं करोति ।
किं ततः ।

४. तत्र तस्मिन्प्रस्रोतुः सामगाने होतुरपि निधनोपायः ।
सामनिधनोपगमनं पठनं होतुरपि भवति । होत्वचनं ब्रह्मादि-
निवृत्त्यर्थम् । तत्र प्रस्रोता साम गायति तत्र होतुर्निधनोपाय इति
सूचद्वयकरणं सौत्ये ऽहनि प्रवर्ग्यपचे तत्रैव प्रवर्ग्यात्सादनं तत्रापि
होतुर्निधनोपाय इति ज्ञापनार्थम् ।

५. ननु भ्रष्टावसरत्वादप्रवर्ग्यं^२ च विधानाच्च प्राप्नोति । उच्यते ।
श्रुतावविशेषेण व्याख्यातम् । ब्रह्म वा अग्निस्तद्यदुपवसथे ऽग्निं प्रणय-
न्तीति । तत्रप्रवर्ग्यात्सादनादूर्ध्वमुपवसथे यथा स्यादिति सूचारम्भः ।
येषामपि सौत्ये ऽहनि महावीरपात्रोद्वासनं तेषामथुपवसथ एवाग्नि-
प्रणयनम् । व्याख्यातवचनात् ।

१३.

१. श्रुतिक्रमेणाग्निप्रणयनादनन्तरं हविर्धानप्रवर्तनमाह^३ । हवि-
र्धानप्रवर्तनमिति वक्ष्यमाणस्य कर्मणो नामधेयम् । तदर्थंमामन्वितो
आहृतो होता यत्करोति तदुच्यते ।

२. हविः सोमाख्यं धीयते ऽवस्थाप्यत इति । हविर्धाने शकटे

१ C (in marg.) क्रमेण न बाधितो भवति । २ A C (sec. h.) समाप्य । ३ C
(in marg.) सप्रवर्ग्ये । ४ C om. श्रुति० माह ।

उच्येते । ते प्राचीं शालामयेणाध्वर्युणावस्थापिते तयोर्दक्षिणस्योत्तरं
वर्तमान्तरस्य च दक्षिणमन्तरेण तिष्ठन् होता हविर्धानाभ्यां प्रवर्त्य-
मानाभ्यामनुब्रूहीति संप्रेषितः । किं करोतीत्यत आह ।

३. अपेतो अन्यमित्येवमादिना मन्त्रेण लोष्टं प्रविषेत् । कथम् ।
दक्षिणपादाघतलेन प्रतीचीं दिशं प्रति ।

४. प्रेतां यज्ञस्य शंभुवेति तिष्ठन्ननुब्रूयात् । आसीनन्यायप्रति-
षेधार्थं पुनस्तिष्ठद्वचनम् ।

५. घावा नः पृथिवी इमं तयोरिद्वृतवत्पथः । यमे इव यत-
माने यदैतम् । एतास्त्रिसो दक्षिणस्य हविर्धानस्योत्तरं वर्तमानसं-
क्षयो ऽनुसंयन् अनुब्रूयात् । स प्राच्यं दक्षिणस्य हविर्धानस्योत्तरं
वर्तमानमिच्छेतेति (६.४) श्रुतेः ।

६. अधि द्वयोरदधा उक्थं वच इत्येतामनुब्रूयात् हृदिषि
कौलादावुपरि दीयमाने^१ ।

७. विद्या रूपाणि प्रतिसुञ्चते कविरित्येतामनुब्रूयात् । परि-
श्रौधमाणयोः रज्जुभिर्वध्यमानयोर्हविर्धानयोः ।

८. नाभिर्यन्निष्कलके तक्षभ्यम् । तस्ययोर्हविर्धानयोरा वासु-
पथमद्रुहेत्येतामनुब्रूयात् । यदैने नभस्ये कुर्युरथा वासुपथमद्रु-
हेति (६. ४) श्रुतेः ।

९. केचिदध्वर्यवो नभस्यकर्म पूर्वं कुर्वन्ति । ततो मध्यमस्य
हृदिष्य आरोपणम् । तत्र कर्मविपर्यासे ऽध्वर्युवशादथाकर्म । आ-
वासुपथं पूर्वाधि द्वयोरित्युत्तरा ।

१. ० दिवेद्विचलं जादावुपरि दीयमाने ।

१०. परि त्वा गिर्वणो गिर इत्येतया परिधाय परिसमा-
प्यानुवचनं ततो ऽन्यत्कर्म ।

११. यत्र स्थितेनानुवचनस्य प्रथमोक्ता तत्र स्थित्वा उक्तुञ्जते
व्यवायवाग्यमनभ्रमणादिनियमात् । यत्र तिष्ठन्तस्त्रिस्त्यनुवादपरेण
स्थानविधानमतो नासीमन्यायः ।

१४.

१. श्रुतिक्रमेणाग्नीषोमप्रणयनं वक्तव्यम् । तस्य तावद्वधि-
माह । मितेषु निष्पादितेषु । यज्ञागारेषु सदोहविधानाग्नीध्रेषु
अग्नीषोमौ प्रणयन्ति । तत्राग्निमाग्नीध्रीयं प्रणयन्ति । सोमं हवि-
धानम् । ततः किमित्यत आह ।

२. तत्रप्रभृतीत्यग्नीषोमप्रणयनप्रभृतीत्यर्थः । आनूबन्ध्यायाः संस्था-
नात् । वक्ष्यति । भैत्रावरुणी च वशानूबन्ध्येति । आ तदीयव्यापार-
परिसमाप्तेः । अन्तरेण मध्ये चालालोत्करौ तीर्थं प्रवेश इत्यर्थः ।

३. कर्म कुर्यादिति वाक्यशेषः ।

४. उत्तरेणाग्नीध्रीयं धिष्यं आग्नीध्रशरणस्यमग्निं सदस्योत्तरेण
गत्वा ततः ।

५. अध्वर्युश्च प्रतिप्रस्थाता चाध्वर्युः । तावुत्तरेण यज्ञपात्राणि
चान्तःपात्यदेशस्थानि तानि चोत्तरेण गत्वा । पूर्वथा द्वारा शालां
प्रविश्य । अयं यज्ञसंचरः सूत्रान्तरे प्रसिद्धः । तत्रप्रतिपत्त्यर्थमव्यवायो-
दाहरणप्रपञ्चार्यं चोक्तम् ।

उच्यते । ते प्राचीं शालामयेणाध्वर्युणावस्थापिते तयोर्दक्षिणस्योत्तरं
वर्त्मान्तरस्य च दक्षिणमन्तरेण तिष्ठन् होता हविर्धानाभ्यां प्रवर्त्य-
मानाभ्यामनुब्रूहीति संप्रथितः । किं करोतीत्यत आह ।

३. अपेतो जन्यमित्येवमादिना मन्त्रेण स्रोष्टं प्रचिपेत् । कथम् ।
दक्षिणपादाग्रतलेन प्रतीचीं दिशं प्रति ।

४. प्रेतां यज्ञस्य ग्रंभुवेति तिष्ठन्ननुब्रूयात् । अग्नीनन्यायप्रति-
षेधार्थं पुनस्तिष्ठदधनम् ।

५. यावा नः पृथिवी इमं तयोरिदृतवत्पयः । यमे इव यत-
माने यदैतम् । एतास्तिष्ठो दक्षिणस्य हविर्धानस्योत्तरं वर्त्मान्पसं-
स्रग्नो ऽनुमंयन् अनुब्रूयात् । स प्राच्यं दक्षिणस्य हविर्धानस्योत्तरं
वर्त्मान्पनिश्रयेतेति (८. ४) श्रुतेः ।

६. अधि दयोरदधा उक्थ्यं वच इत्येतामनुब्रूयात् कृद्विषि
कीलादावुपरि दीयमाने^१ ।

७. विद्या रूपाणि प्रतिभुञ्जते कविरित्येतामनुब्रूयात् । परि-
श्रौयमाणयोः रज्जुभिर्बध्मानघोर्हविर्धानयोः ।

८. नाभिर्यन्किन्फल्गके तस्रभ्यम् । तस्रभ्ययोर्हविर्धानयोरा वामु-
पस्रमद्बुहेत्येतामनुब्रूयात् । यदैने नभ्यस्ये कुर्युरया वामुपस्रमद्बु-
हेति (८. ४) श्रुतेः ।

९. केचिदध्वर्यवो मध्यस्थकर्म पूर्वं कुरुवन्ति । ततो मध्यमस्य
कृद्विष आरोपणम् । तत्र कर्मविपर्यासे ऽध्वर्यवशात्तथाकर्म । आ-
वामुपस्रं पूर्वाधि दयोरित्युत्तरा ।

१ ० विरेचिषं जादावुपरि दीयमाने ।

१०. परि त्वा गिर्वणो गिर इत्येतया परिधाय परिसमा-
प्यानुवचनं ततो ऽन्यत्कर्म ।

११. यत्र स्थितेनानुवचनस्य प्रथमोक्ता तत्र स्थित्वा उष्मृज्यते
यथायवाग्यमनभ्रमणादिनियमात् । यत्र तिष्ठन्तस्त्रिलेत्यनुवादपरेण
स्थानविधानमतो नासीन्न्यायः ।

१४.

१. श्रुतिक्रमेणाग्नीषोमप्रणयनं वक्तव्यम् । तस्य तावद्वधि-
माह । मितेषु निष्पादितेषु । यज्ञागारेषु सदोहविधानाग्नीध्रेषु
अग्नीषोमौ प्रणयन्ति । तत्राग्निमाग्नीध्रीयं प्रणयन्ति । सोमं हवि-
धानम् । ततः किमित्यत आह ।

२. तत्प्रभृतीत्यग्नीषोमप्रणयनप्रभृतीत्यर्थः । आनूबन्ध्यायाः संस्त्रा-
नात् । वक्ष्यति । मेत्रावरुणी च वशानूबन्ध्येति । आ तदीयव्यापार-
परिसमाप्तेः । अन्तरेण मध्ये चालालोत्करौ तीर्थं प्रवेश इत्यर्थः ।

३. कर्म कुर्यादिति वाक्यशेषः ।

४. उत्तरेणाग्नीध्रीयं धिष्ण्यं आग्नीध्रशरणस्यमग्निं सदशोत्तरेण
गत्वा ततः ।

५. अध्वर्युश्च प्रतिप्रस्थाता चाध्वर्युः । तावुत्तरेण यज्ञपात्राणि
चान्तःपात्यदेशस्थानि^१ तानि चोत्तरेण गत्वा । पूर्वया द्वारा शालां
प्रविश्य । अयं यज्ञसंचरः सूत्रान्तरे प्रसिद्धः । तद्व्रतिपत्यर्थमव्यवायो-
दाहरणप्रपञ्चार्थं चोक्तम् ।

६. शालामुखे भवः शालामुखीधो ऽग्निस्तस्य पश्चादुपविश्य
संप्रैषमपेक्षत इति शेषः ।

७. इति कार्यान्तरे । तेन^१ कदाचिदध्वर्युवशादग्नये प्रह्विय-
माणायानुब्रूहि सोमाय प्रह्वियमाणायेति वेति ।

८. एतामेवासीनः शेषमनुवचनस्य तिष्ठन् ।

९. उत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पत इति लिङ्गादुत्तिष्ठत्सु ।

१०. प्रैतु ब्रह्मणस्पतिरित्येतां प्रमजत्सु लिङ्गादेव ।

११. होता देवो अमर्त्य इत्ययं वचः । उप त्वाग्ने दिवेदिव
इति वचः । एतौ वचावतुसंयन्ननुभूयात् लिङ्गाद्यायाच्च ।

१२. होता देवो अमर्त्य इत्यस्य वचस्य तृतीयाथामृचि
भूतानां गर्भमा दध इति यः पादस्तं ब्रुवन् गर्भकामायै पत्न्यै
गर्भमियं सभतामिति ध्याद्यादुत्तरेण सदो ऽनुसंयन् । उदरं वै
सद इति सामान्यात्^१ ।

१३. आग्नीध्रीयग्ररूपे ऽध्वर्यवो ऽग्निं निदधति स्थापयन्तीत्यर्थः ।
अतःप्रभृत्याग्नीध्रीये प्रायश्चित्तमाध्वर्यवं यथा स्यादिति सूचारम्भः ।

१४. अग्ने जुपस्व प्रति ह्यं तद्वच इत्येतामग्नीध्रीय आहुतौ
ह्वयमानायामनुब्रूयात् । तां संप्रत्येतामनुब्रूयात् । अग्ने जुपस्व प्रति
ह्यं तद्वच इति तस्या एवैषा याञ्चेत्यर्थवादादाहुतिघट्टणञ्च तदा-
दृत्तावावृत्तिः । (कौ० ब्र० ८. ५)

१५. उत्तरेणाग्नीध्रीयमग्निं अनुसंयन् । सोमो जिगाति गातु-
विदित्येतास्त्रिसो ऽनुब्रूयात् ।

१६. उप प्रियं पनिप्रतमित्याहवनीये ह्यमानायामाहुताव-
नुब्रूयात् । अस्यामप्याहुतिरेव^१ प्रयोजिका । अर्थवादात् ।

१७. तमस्य राजा वरुणसुमश्विनेति हविर्धानं प्रपाद्यमाने
सोमे ऽनुब्रूयात् । ब्रजं च विष्णुः सखिवां अपोर्णुत इत्येतद् ब्रुवन्
गोत्रपदं गृह्णीयादिति वृद्धवार्त्ता ।

१८. अन्तश्च प्रागा अदितिर्भवासीत्यनुब्रुवन्ननुप्रपद्य ततो
ऽन्यत्कुर्यात् ।

१९. दक्षिणे ऽसि कृष्णाजिनमास्तीर्य तस्मिन् सोमं निदधा-
तीत्याध्वर्यवे निवृत्ते ष्केनो न घोनिं सदनं धिया कृतम् । गणानां
त्वा गणपतिं हवामहे । अस्तभ्राद् द्यामसुरो विश्ववेदा इत्येता
उत्तरतो दक्षिणस्थानसो दक्षिणामुखस्तिष्ठन्ननुब्रूयात् ।

२०. एवा वन्दस्व वरुणं वृहन्तमित्याग्नीर्वत्या परिदधातीति
(९.६) श्रुतेः ।

२१. स्याद्वृद्धविधानयोर्यदागारं तस्य पूर्वखां द्वारि । प्रवे-
शनिष्काशाविरोधेन बहिरुपविशतीति । विनापि कर्मणोहोपवेशन-
विधिरयम् ।

२२. यद्यपरया द्वाराध्वर्युभिः सोमः प्रपाद्यते ततस्तेनैव होता-
नुममियान्न ब्रह्मयजमानौ होत्ववचनात् ।

२३. प्रपाद्यमाने ऽनुप्रपद्येत्येवमाद्यपरयापि द्वारा प्रपाद्यमाने
पूर्वेषैव तुच्यम् ।

२४. दक्षिणेन वाहुना आहतो दक्षिणावृत् । तादृगो ऽपरया

द्वारा निश्राम्य ततः सव्याहृतसमुत्तरेण हविधानि हविधानाकटोप-
लक्षितमागारमुत्तरेण गत्वा तत्रैव पूर्वस्थानेव द्वार्थुपविशति ।

१५.

१. अग्नीषोमदेवताकेन पशुना शोभाविनि सौत्ये यजते ।
य एवासौ सोमस्योपवसये ऽग्नीषोमीयस्तमेव तेनाग्नोतीति सिद्धात् ।
नन्वन्वचोपवसथशब्देन पौर्णमास्यमावासे उच्येते । सत्यम् । प्रधान-
यागात्पूर्वमहस्तवाप्तुपवसथशब्दवाच्यम् । अत्रापि तत्समानमेव ।
ननूपवसथशब्दो ऽतिरिच्यते । प्रकृतत्वात् । सत्यम् । अग्नीषोमीयस्यै-
वायं कालनियमो यथा स्यात् । नान्येषां तत्प्रकृतीनाम् । तथा च
निरुद्धेनायनाद्यन्तयोर्यजत इतीज्यार्धेष्वग्नीषोमीयधर्मा नान्येषु ।

२. दूपायाज्यमानायानुब्रूहीत्युक्तः अञ्जन्ति त्वामध्वरे देवयन्त
इत्यन्वाह ।

३. उञ्छ्रीयमाणायानुब्रूहीत्युक्तः उञ्छ्रयस्व वनस्पते । समिद्धस्य
श्रयमाणः पुरस्ताज्जातो जायते सुदिनत्वे अह्नाम् । ऊर्ध्वं ऊ पु ण
ऊतये । ऊर्ध्वा नः पाञ्चहसो नि केतना । इत्येता अनुब्रूयात् ।

४. परिवीथमाणायानुब्रूहीत्युक्तः शुवा सुवासाः परिवीथ
आगादिति परिधाय परिसमाप्यानुवचनम् । दूपायाज्यमानायेत्येव-
सादिसंप्रैषदहनं प्रयोजकार्थम् । अतस्तदग्रादुपगम्ये ऽपि दूप-
धर्मप्राप्तिः ।

५. अमुक्तायावस्यो ऽग्निमन्यनीया अन्वाह । तिष्ठस्विति वच-
नाद्य पश्चाद्देदेः । अन्वाहेति वचनात् सति मन्यते । मन्यनमन्वित्यर्थः ।

६. यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवा इत्येतया परिदध्यात्तं मर्जयन्तेति
महादुक्ता । एतया न्वच च चातुर्मास्थेषु चांय यत्र पशुरालम्भ्यते
तदेतां पराचीमनूच्य यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवा इति चिष्टुमा
परिदधातीति (८. २) श्रुतेः ।

७. अत्रैव तिष्ठन्सामिधेनीरन्वाह^१ । मनोतासूक्तादमन्तरं श्रुता-
बुक्तत्वात् । स एव क्रमो मा भूदिति वचनम् । नन्वाङ्गतिचपणार्थ-
त्वादिभ्यश्च श्रुतिक्रमाच्च तत्रैवेधाधानमनुवचनं च युक्तम् । उच्यते ।
नेधस्य^२ हविःचपणार्थतैव^३ सद्भ्यामियमात् । मनोतासाप्तदृश्यार्थवा-
दसंबन्धेनार्थवादाय^४ । तत्र श्रुतिः ।

८. पशुशब्दः प्रधानावदानवचनम् । अतः प्रधानावदानदेवता-
भावाच्च अव्यवहितं वनस्पतिमावाहयेत् । एवमेव श्रुतत्वात् ।

९. प्रकृतिवदध्वर्युमाग्नीध्रं च संश्रुय्य षण्णोर्वीरित्येवमादिकं
मन्त्रं जपित्वा तिष्ठति ।

१०. मित्रावरुणयोरित्येवमादिना मन्त्रेण यजमानो मैत्रा-
वरुणाय दण्डं समर्पयति ।

११. मित्रावरुणयोरित्येवमादिना मन्त्रेण यथार्थम् । यादृशं
प्रतिपद्यणार्थंस्तदृशं विपरिणम्य दक्षिणपूर्वार्धं होतुस्तिष्ठन् प्रति-
गृह्णीयात् ।

१२. दण्डं प्रतिगृह्य मैत्रावरुणो दक्षिणादक्षिणेन होतारं
गत्वाग्रतः स्थितः पूर्वे होतुः प्रतिपद्यते ।

१ C om. अत्रैव • ह । १ A C (sec. h.) आङ्गति instead of अग्नि । २ A
एवं । ३ B • वदनाय ।

१५. उत्तरेण हविर्धाने इति हविर्धानागारमुत्तरेण दक्षिणे-
नाग्नीध्रीयं धिष्यसदूरे गत्वा पूर्वया दारा मदः प्रपद्य स्वस्य धिष्यस्य
पद्यादुपविश्य मैत्रावरुणः होता तु^१ होत्वषदने एवमनेन क्रमेण
संचरप्रवेशनोपवेशनानि कृत्वा एकादश वक्ष्यमाणकान् प्रयाजान्यत्रति ।
कथमित्यत आह ।

१६.

१. प्रेषा होता यच्चदग्निमित्येवमादयः पाशुकाः । होता
यच्चदग्निं हरिवानित्येवमादयश्च सौमिकाः प्रसिद्धाः । ते सर्वे
एव मैत्रावरुणस्य भवन्तीति साधुवाचं परिभाषणम् ।

२. संप्रैषे च प्रदाने पुरोनुवाक्या मैत्रावरुणस्य भवन्ति ।
षकारः पूर्वेण सह समुच्चयार्थः ।

३. प्रयाजाधिकारादूर्ध्वम् उत्सृज्यते मैत्रावरुण इति धावत् ।
अथा प्रेषा मैत्रावरुणस्य तथानुवचनान्यपि । पर्यग्निकरणदीनि
तस्यैव भवन्ति ।

४. प्रेषानुवाक्यानुवचनानि प्रहाणः कुवक्र इव तिष्ठन्दावाव-
ष्टम्भस्यो मैत्रावरुणो ऽनुसूयात् ।

५. समिधः प्रेष्येति विग्नित्येन संप्रैषेण संप्रिधितो होता यच्च-
दग्निं समिधा सुषमिधा समिद्धमित्येवमादिना प्रेषसूक्तेनोभयवता
तनूनपाश्वरागंमान्यतरप्रयोगेण प्रत्येकमुत्तरेषु^१ प्रेष्यप्रेष्येत्युक्तो मैत्रा-
वरुणः प्रेष्यति । प्रेषानाद्येत्यर्थः ।

६. दाशतयीषु दशैवाप्रीसूक्तानि । तेषां सामान्यविनियोगार्थमेतत्सूत्रम् । तेन घृतं मिमिक्षे देव त्वष्टर्यद्भु चारु त्वमानलित्ये-
तयोर्विंशेषविनियोगे सति प्रयाजत उद्धारः । एतयोः स्थाने ऽन्यार्थे कर्तव्ये । यातयामत्वदोषपरिहारायेति वृद्धसंप्रदायः ।

७. यदार्घ्यो यजमानस्तदार्घ्य्या आप्रियो भवन्ति । तद्यथा ।
वैश्वामित्रस्य यजमानस्य भमित्समित् । वाषिष्ठस्य जुषस्य न इति ।

८. अथवा समिद्धो अद्य मनुष्य दुरोण इत्येताः सर्वेषां भवन्ति ।
येषामपि समानार्घ्यमाप्रीसूक्तमस्ति । अत्राद्यणस्य तु समिद्धो अद्ये-
त्येतदेव भवति । न पुरोहितार्घ्यम् । प्रवरमात्रस्य तदीयस्य
वचनात् ।

९. यस्तु नारागंमयाजी^१ संभवत्सार्घ्यनारागंस्तस्य खैव कार्या
समिद्धो अद्य मनुष्य इत्येतासंभवान्नारागंस्थाः । अत्रोदाहरणम् ।
आत्रेयस्य समिद्धो अद्येति वैकल्पिके प्रयोगे नरागंसः सुपूदतीति
भवति । येषां स्वा न विद्यते तेषां वाषिष्ठौ । निरुक्ते तथा
दृष्टत्वात् ।

१०. दग्भिः प्रयाजैश्चरित्वा पर्यग्नये ऽनुमूहीत्येवं^२ संप्रेषितो
ऽग्निर्हता नो अध्वर इत्याद्यास्तिस्र षडो ऽन्वाह मैत्रावरुणः परि-
भाषितत्वात् ।

११. उप प्रेष्य होतर्हत्या देवेभ्य इत्यध्वर्युणा संप्रेषितो मैत्रा-
वरुणो ऽजेदग्निरसनदाजमित्येवमादिकमुपप्रेषसंज्ञकं प्रेषमाह ।

१२. उक्ते मैत्रावरुणेनोपप्रेषे दैव्याः शमितार इत्यादिक-

मधिगुमंजं प्रैषं होतानुब्रूयात् । उक्तवचनादग्निगोराट्टन्तावुपप्रैष-
सावृत्तिः ।

१७.

१. मेधपतिगब्दस्योद्दिविकारो वक्ष्यत एव ।

२. 'अग्ना इति पुल्लिङ्गैकवचनम् । 'आभ्यामिति दिवचनम् ।

'एभ्य इति बहुवचनम् । तत एवं पशुदिले पशुवज्जले च वच-
नोद्दः । एकस्मिन्स्त्रीपशौ प्रास्या अग्निं भरत । द्वयोः प्राभ्यामग्निं
भरत । बहुषु प्राभ्यो अग्निं भरत । पुल्लिङ्गपशुदिले अन्वेनौ माता
मन्यतामिति । बहुले अन्वेनान्माता मन्यतामिति । स्त्रियाम् ।
अन्वेनां माता । दिले अन्वेने माता । बहुले अन्वेना माता । मन्यता-
मित्यस्थानूहो ज्ञातिनामभिः समानाधिकरणत्वात् ।

३. पुरुषे एकस्मिन्नालभ्यमाने उदीचीनां अस्य पदो निधत्तात् ।
पुरुषपशुदिले उदीचीनां एनयोः पदो निधत्तात् । पुरुषवज्जले
उदीचीनां एषां पदो निधत्तात् । स्त्रिया एकले उदीचीनां अस्याः
पदो निधत्तात् । स्त्रीपशुदिले उदीचीनां एनयोः पदो निधत्तात् ।
बहुले उदीचीनां आसां पदो निधत्तात् । ननु चास्येति प्रथमा-
दिश्लेन दिवचने अनयोरिति प्राप्नोति । नैव्युच्यते । अग्ना अग्निं
भरतेति प्रथमकथनादन्वेनमिति च प्रकृतत्वात् । चरकाणां^१ चानु-
दात्तपाठादन्वादेशो ऽस्यशब्दः । पृथिवीं शरीरमिति पशेकत्वे ।
शरीरे शरीराणीति दिवङ्गोः ।

४. एकधैकधेति वक्ष्यत्येव । अस्येति पूर्ववदूहो विकारेषु । पुराग्रब्दो ऽय्यम् । तस्य द्विवचनवङ्गवचनयोर्विशेषाभावात् वीष्ण्या द्वित्ववङ्गत्वप्रदर्शनमन्यथानभिधानात् । पिश्र अवयवे पिश्र च्छेदने वा धातुः । अतो निरवयवां वपामुत्खिदतादच्छिन्दन्त इति वेति । अपिश्रस इत्येकवचने प्राप्ते ऽपिश्रस इति वङ्गवचनं तेनायथार्थ-नियमादनूद्यम्^१ । वपामुत्खिदतात् । वपे उत्खिदतात् । वपा उत्खिदतात् । यथावचनं विकारेषु । अन्तरित्यथयम् । तस्य वीष्ण-यैव द्वित्ववङ्गत्वयोरभिधानम्^२ ।

५. अस्येति प्रदर्शितम् । द्वित्वे वक्ष्मी वङ्गत्वे वक्षांसि । प्रश-सेति प्रकृष्टेन शासेनेति^३ केषां चिन्मतिः । अपरेषां प्रशस्तौ बाह्व इति । ततश्चोदनामंदेहादनूहः । बाह्वनिति वाङ्गवङ्गत्वे । दोषा-णीति वङ्गवचनं तद्वङ्गत्वे । कश्चपेवांमानच्छिद्राः शोणीः कवषोरू-न्क्षेकपर्णाष्टीवतः । पश्वनेकत्वे वङ्गवचनान्येतानि । ननु च्छान्दम आकारः सर्वासां विभक्तौनामविशेषेण स्मर्यते । किं तत्रोहेन । उच्यते । शलादिप्रतिषेधो ज्ञापकम् । भवत्येवंरूपाणामूह इति ।

६. षड्विंशतिशब्दस्योपरिष्ठाद्विचारः करिष्यते । अस्येति छत-विचारम् । अनुष्ठयेत्यव्ययं निययेनेत्यर्थः । गात्रंगात्रमिति वीष्ण्यै-वाभिहितत्वाद्विचारः । अस्येति पूर्ववत् । अनूनमित्यस्याविकारः । प्रकृतावनूहितत्वात् ।

१ C (orig.) •नियमत्वादूहो alt to नियमत्वादनूद्यं । २ A •धातु, C •धानात् ।

३ A शासेनेति ।

७. ऊवध्यगोहमिति वक्ष्यति । पार्थिवमित्यस्यैहानूहः । ऊव-
ध्यविशेषणत्वात् ।

८. अस्नेति विकारेषु यथासमान्नातमिति वक्ष्यति ।

९. वनिष्टु सूक्ष्मान्तम् । पशुनेकले तस्योहः । अस्नेति पूर्व-
वदूधम् । मा राविष्ट मा द्वितीयैत्यर्थः । ततश्च पशुद्विले वनिष्टु
एनयोर्मां राविष्ट । वज्रले वनिष्टूनेषां मा राविष्ट । स्त्रियाम् ।
अस्या एनयोः आसामिति यथोक्तम् । वनिष्टुसंनिधानादुहकेण
वपाभिधानमिति मौमांसकाः । तस्माद्द्वपाभिधानं । सर्ववज्रत्वादुह
करोतीत्युहकम् । हविरभिप्रायं नर्पुंसकम् । अत ऊहः । उहके
उहकाणीति यथावचनम् । नेद्युष्माकमपि पुत्रे वा पौत्रे वा रविता
हेत्तेत्यर्थः । रवच्छिदादित्यर्थः । हे शमितारो द्युष्माकमपि कल्या-
णमचेत्यभिप्रायः । न्युने ऽप्यभिगौ नवैवोच्छ्वासाः । तदधिकारे मत्य-
भिगुवचनात् । नवह्रस्वो ऽभिगाववानिति (१०.४) श्रुतेः । हृदयनाशे
ऽन्यमासभेतेति वपानिष्टुत्तौ पुरा नाभ्या अपिशसो वपामुत्खिद-
तादुहकं मन्यमाना इत्युद्धरेत् । प्राक्षा अग्निं भरतोवध्यगोहमत्या
रक्षः संजृतादिति च कृतत्वात् । तत्र षष्ठ उच्छ्वासे मध्ये ऽवसानम् ।
मृतेन संस्त्रापने सर्वमभिगुं ज्ञूयात् । अनन्तराद्यसु तर्हि यजूंषि जपे-
दिति शतपथे (१.१.२.८) पाठ्यां हविर्यहणे आनोयजुषां दर्शनात् ।

१०. अभिगौ श्रमौष्वमित्यादिना विः परिधाय तत उभाव-
पापयेत्युपांशु जपेत् ।

११. नेदस्य संशयमानस्याध्यवा अशामेति शतपथे (३.८.१.
१५) सर्वेषामविशेषात्संशयमानस्येक्षणप्रतिषेधः ।

१२. वृषदाज्यावेक्षणमेव न सर्वप्रायश्चित्तमपि । प्रायश्चित्त-
वचनात् ।

१३. यां कांचिद्वैष्णवीमित्यविशेषात् । प्रथमं वा नियम्येति
न्यायादिदं विष्णुर्वि चक्रम इति ।

१८.

१. स्तौकेभ्यो ऽनुब्रूहीति संप्रेषितो मैत्रावरुणो जुषस्व सप्रथस्त-
भमित्येकां इमं नो यजममृतेषु धेहीति पञ्चकं सूक्तमन्वाह ।

२. स्वाहाकृतिभ्यः प्रेष्येति संप्रेषितो होता यच्चदग्निं स्वाहाज्य-
स्येति प्रेष्यति ।

३. आप्रीणां विनियुक्तानामविनियुक्तोत्तमा याज्या ।

४. प्रसिद्ध उत्तमः प्रयाजः । तं वपां चान्तरेण होत्वमैत्रावरु-
णयोर्वाग्यमनं भवति । न स्वाहाकृतीय वपां चान्तरेण वाचं
विमृजेतेति (१०.५) श्रुतेः ।

५. तौ न पशौ न सोमे करोतीति वचनात् । सवनीये^१
चावाहनश्रुतेरथावाहन आवह देवान्यजमानायाग्निमग्ना आवह वन-
स्यंतिभावहेति दर्शनात् ।

६. यदि यजति ततो ऽग्निः प्रद्वेन सोम गीर्भिरित्येवेति ।
श्रुत्यन्तरादयं विकल्पः ।

७. ये दार्शपौर्णमासिका निगमा आवाहनादयस्त्रैस्त्रैस्त्रैस्त्रैस्त्रैस्त्रैस्त्रै-
देवते अग्नीषोमौ निगच्छतः । यथायथं निगमान् लभेते इत्यर्थः ।

१ C (in marg) चानावाहनं । आ instead of चावाहन० ।

ननु मिद्धमेवैतदिज्यमाना देवता निगच्छन्तीति वचनात् । सत्यम् ।
 भवनावाहनश्रुतिदर्शनादाज्यभागयोर्भागपत्वे ऽपि निगमाभावसंदेहः
 स्यात् । स मा भूदिति सूचारम्भः । ननु तस्य आवाहनश्रुतेः का
 गतिः । उच्यते । तत्रैतावन्मात्रं विवक्षितम् । प्रधानादनन्तरं वन-
 स्यतेरावाहनमिति । दार्शपौर्णमासिका निगमासोष्विति बद्धवचन-
 मुद्दिश्यमानविशेषणत्वाद् विवक्षितम् ।

८. दार्शपौर्णमासिकान्निगमादूरभवेषु प्रैषेषु नाज्यभागौ निग-
 च्छतः । शाखान्तरेष्वन्यथापाठात् संदेहो मा भूदिति स्पष्टार्थं सूचम् ।

९. अग्नीषोमाविमं सु म इति वपायाः पुरोनुवाक्या कर्तव्या ।

१०. होता यवदग्नीषोमौ हागल्येष्ये प्रैषो भवति ।

११. युक्नेतानि दिवि रोचनानीति याज्या । वपाया इत्ये-
 तन्नहतमेव । विकारेषु यथाचोदितम्^१ । पशुद्विले हागयोर्वंपयो-
 र्भेदकोः^२ । पशुबद्धले हागानां वपानां भेदनाम्^३ । एकदेवत्ये
 जुपतां द्विदेवत्ये जुपेतां^४ बद्धदेवत्ये जुपन्ताम् ।

१२. मैत्रावरुणः पूर्वस्ततो होतेति । यथाप्रपक्षनुपनिष्कस्य
 चालालं गत्वा तस्मिन्निदमापः प्र वद्धतेति ढवेनोपस्पृश्य मार्जयित्वा-
 त्यर्थः । अथ चालाले मार्जयन्त इति शतपथश्रुतेः शान्तिराप
 इति च वाक्यशेषाद्भिर्माज्जनं तल्लवोत्सृज्येते होत्रमैत्रावरुणौ ।
 श्रुत्यादेर्नियमात् ।

१ B यथादेशतम् । २ B om. वपयोः resp वपानां C भेदस्य । ३ C भेदस्य ।
 ४ C om द्वि० षु० ।

१६.

१. पशुपुरोलागप्रचारायाध्वर्युणामन्त्रितौ होतमैत्रावरुणौ चान्नालोत्करावन्तरेण प्रविश्यामीध्रीयं धिष्यमुत्तरेण होतधिष्यं चोत्तरेण गत्वा यथाधिष्यमुपविशतः ।

२. पशुपुरोलागस्याग्न्यन्वाधानादीन्यङ्गानि प्राप्तानि प्रतिपि-
धन्ते । पशुपुरोलागस्याग्न्यन्वाधानादीन्यङ्गानि^१ पशुपुरोलागस्याग्न्यन्वाधानादीन्यङ्गानि प्रयोजनं साधयन्ति ।
य एव पशुपुरोलागस्यैर्यः कियते स एव पशुपुरोलागस्यापीति । कुतः ।
विभवात् । विभवः सामर्थ्यम् । दृष्टादृष्टसंबन्धिन्युपकारे कर्तव्ये ।
पशुपुरोलागस्यापि समर्थानीत्यर्थः ।

३. तत्रोदाहरणम् । अग्नीषोमीयस्य पशुपुरोलागमन्त्रसि देव-
सूक्त्यो हवींषि इति वक्ष्यति । तेषां च प्रैषरहितं प्रदानम् पशुपु-
रोलागस्य च संप्रैषम् । तत्र स्त्रिष्टकति मंदेहः । किं पशुपुरोलाग-
स्त्रिष्टकदिलामग्न इत्येवमादिर्भवतु पशुपुरोलागप्राधान्यात् किं वा
ऐष्टिको देवसूक्तविषां भूयस्त्वादिति । तत्र सूत्रेणैव निश्चयः । पुरो-
लागस्त्रिष्टकत्वमवाये ऽपि । पशुपुरोलागस्त्रिष्टकदिलामग्न इत्यादि-
र्भवति समवाये ऽपि । वज्रत्वे ऽप्येषामागन्तूनाम्^२ । कुतः ।
प्राधान्यात् पशुपुरोलागस्य । तत्रैव देवसूक्तविषां प्रचेपात् । तथा च
तत्रैव माध्यन्दिनश्रुतिः । आत्राव्याहाराग्नये स्त्रिष्टकते प्रेष्येति । यत्पुनः
सपशुपु चातुर्मास्येषु कात्यायनवचनं पशुपुरोलागमत्तु हवींषि

१ A पशुपुरोलागस्याग्न्यन्वाधानादीन्यङ्गानि नामि पशुपुरो*, C om. पशुपुरो* साधयन्ति ।

२ A B (orig) om. एषाम् ।

निर्वपति तेषां स्विष्टकृद्भूयस्त्वादिति युक्तं तत् । तेषां^१ तत्र प्राधान्यात् भूयस्त्वात्^२ न्यायस्य परिपुष्टत्वादिति^३ हेतुर्थः ।

४. प्रयोगः कर्तव्य इति वाक्यशेषः । अन्वायातानि हवींषि श्रुत्स्यानि । अतस्तेषामतल्ल्यानाममूहेन प्रयोगः कार्यः । कस्यायमूहप्रतिषेधः । हविरभिधानस्येति ब्रूमः । यद्ययमूहप्रतिषेधो न स्यात् ततश्चरुपुरोलाशानामन्वायातने ऽग्निमद्य होतारमवृणीतायं यजमानः पचन् पक्नीः पचंश्चरुपुरोलाशानिति प्राप्नुयात् । न चेष्यते । तदर्थं प्रतिषेधः क्रियते ।

५. नेति प्रतिषेधस्य सन्तीत्यनेन सह संबन्धः । निगमा निगदाः । आद्यप्येषं वज्रवचनम् । स्विष्टकृद्भिगदस्य चायं प्रतिषेधः । केषाम् । पशुतन्त्रे षोडशमानानाम् । यदि पुनः कथं चिदिच्छाद्यत्तिर्भवति हविषो नाशदोषापहारनिमित्ता ततः स्विष्टकृद्भिगदो भवत्येव । कृतः । पशुतन्त्रे षोडशमानानामिति विशेषणात् ।

६. अग्नीषोमा यो अद्य वाभिति पशुपुरोलाशस्य पुरोनुवाक्या भवति ।

७. होता यच्चदग्नीषोमौ पुरोलाशस्य इत्येवमादिकः प्रैषो भवति । पुरोलाशयोः पुरोलाशानां जुषतां जुषन्तामिति यथाप्राप्तो विकारेषूहः ।

८. अग्नीषोमा पिशतमूर्वतो न इति पशुपुरोलाशस्य चाज्या ।

१ A आन्वायनामां चागुमोक्षद्वयतामां तेषां । १ C प्राधान्यम् । B C आन्वायः ।

२ C 100. नच । ३ C om पशु ।

६. इलामग्ने पुरदंसं सनिं गोरिति पशुपुरोलागस्त्रिष्टुतः पुरोनुवाक्या भवति ।

१०. होता यच्चदग्निं पुरोलागस्येत्येवमादिकः पशुपुरोलागस्य स्त्रिष्टुतः^१ प्रैषो भवति ।

११. अग्निं सुदीतिं सदृशं गृणन्त इति याज्या ।

१२. संमार्जनान्तामिलां निर्वर्त्य पशुना चरन्ति । क्रमार्थं सूत्रम् ।

१३. मनोतायै हविषो ऽवदीयमानस्यानुब्रूहीत्युक्तस्त्वं ह्यग्ने प्रथमो मनोतेत्येतन्मनोतासूक्तमन्वाह । मनोतेति संब्यवहारार्थं संज्ञाकरणम् ।

१४. अग्नीषोमा य आहुतिमित्येषा पशोः पुरोनुवाक्या । प्रधानपशवदानानामित्यर्थः ।

१५. होता यच्चदग्नीषोमौ ह्यागस्येत्येवमादिकः प्रैषो भवति-देवतान्यत्वे प्रातिपदिकोहः । एकत्वञ्जलयोर्वचनोहः । ह्यागस्येति द्वित्वबहुत्वयोर्वचनोहः । स्त्रियां लिङ्गोहः । मेषादिषु प्रातिपदिकोहः । पुनश्चान्य ऊहविकारो वक्ष्यते ।

१६. अग्नीषोमा हविषः प्रस्थितस्येत्यस्या याज्याया अर्धर्चं तावद्विरमेषावद्माहोमः ।

१७. ऊते वमाहोमे अस्या एव याज्याया उत्तरार्धर्चान्मे वपद्करोति प्रधानक्षेपाय ।

१८. देवेभ्यो वनस्यते हवींषीत्येवमादिका वनस्यतेः पुरोनु-
वाक्या ।

१९. होता अचदनस्यतिमित्येवमादिकः प्रेषः । अच हाग-
स्यति यथाविकारमूह्यम् । हागयोम्हागानामिति । तत्रैतौ पशु-
द्विले तत्रैतान्यशुबङ्गले । स्त्रियां तत्रैतामिति एकले तत्रैते इति
द्विले तत्रैता इति वङ्गले । रभीयांसं वक्ष्यति ।

२०. वनस्यते रग्नया निव्यूषेत्येवमादिका याज्या भवति ।

२१. पिप्रौहि देवा उग्रतो यविष्ठेति स्त्रिष्टुतः पुरोनुवाक्या
कार्या । प्रष्टनिषिद्धस्थाप्यपदेभ्यो नियमार्थः । ततो बार्हस्पत्यमैत्रा-
वरुणोर्विराजौ ।

२२. हागस्यति विकारेषूक्त ऊहः ।

२३. ये यजामहे ऽग्ने यदधेति याज्या । निगदप्रतिषेधः
शाखान्तरात् ।

२४. इलामुपहास्यमानस्येत्यत आरभ्य भाजनपर्यन्तं कर्म कृत्वा
तत एकादशानुयाजान्यञ्जति ।

२०.

१. देवं यहिंः सुदेवं देवैः स्यादित्येवमादिभिरेकादशभिर्य-
जेत्यन्तेर्मध्ये ऽनवानां प्रेष्यति मैत्रावरुणः परिभाषितत्वात् । वसु
वार्याणि यजमानाभ्यां वसु वार्याणि यजमानेभ्यो यथाविकारमूहः ।

१. प्रथमद्वितीयौ तु षलन्तरेणेत्येवं नवसु यथाक्रमेण प्राप्ते-
 खाह^१ ।

३. अष्टमनवमौ देवो नराशंसो देवो अग्निरित्येतावन्तरेणा-
 गन्तु वक्ष्यमाणौ भवतः । आगन्तुवचनातिरेकादिष्टकापशौ द्वाद-
 शानुयाजके अत्रैवागन्तुप्रक्षेपः^२ ।

४. देवो वनस्पतिरिति नवमः । देवं बर्हिर्वारितीनामिति
 दशमः ।

५. सूक्ता प्रेथेति संप्रेषितो ऽग्निमद्येत्यादिकं सूक्तवाकप्रैषमाह ।
 द्वियजमानके । अग्निमद्य होतारमष्टणीतामिमौ यजमानौ पचन्तौ
 पक्नोः पचन्तौ पुरोलाशं बध्नन्तावग्नीषोमाभ्यां ऋगम् । वज्रयज-
 मानके । अग्निमद्य होतारमष्टणतेमे यजमानाः पचन्तः पक्नोः
 पचन्तः पुरोलाशं बध्नन्तो ऽग्नीषोमाभ्यां ऋगम् । पुरोलाशद्विल-
 वज्रत्वयोः । पुरोलाशौ पुरोलाशान् । देवतापदमूह्यं यथादेवतम् ।
 ऋगद्विलवज्रत्वयोः । ऋगौ ऋगान् । स्त्रियां ऋगां ऋगे ऋगाः ।
 सूपस्था अद्य देवो वनस्पतिरभवदग्नीषोमाभ्यां ऋगेन । देवतापद-
 मूह्यं यथादेवतम् । ऋगद्विलवज्रत्वयोः । ऋगाभ्यां ऋगैः । स्त्रियां
 ऋगया ऋगाभ्यां ऋगाभिः । अघत्तां तं मेदस्तः^३ । एकदेवत्ये ।
 अघत्तं मेदस्तः । वज्रदेवत्ये । अचंसं मेदस्तः^४ । पशुद्विलवज्रत्वयोस्तौ
 मेदस्तः तान्मेदस्तः^५ । प्रति पचताग्रभीष्टामित्यत्र पचतेत्योकारान्तं^६

१ C प्रोक्तेखाह । २ B अभागन्तुक । ३ B ins प्रति पचताग्रभीष्टामवीष्ट्येतां
 पुरोलाशेन । ४ A ins अघत्तं मे अघत्तं म इति वा । ५ A ins ते मेदस्त ।
 ६ B •त्याका० ।

वाजसनेयिनां । प्रत्ययभीष्टां पक्षतो यजमानस्त्वैत्यर्थः । अपि वा मेदसश्च पशोश्च सात्त्वं द्विवचनं स्यादिति चोदनासंदेहात्पक्षते-
त्यनूक्षम् । अपभीष्टामित्युपरिष्ठादक्ष्यति^१ । अवीवृधेतामिति च ।
पशुपुरोलाशदित्ववङ्त्वयोः । पुरोलाशाभ्यां पुरोलाशैः । त्वामद्य
ष्ये आर्घ्यं ष्यीणां नपादित्यग्निप्रार्थनत्वादनूक्षानि^२ । अदृणीतायं
यजमान इत्युद्देशेन । प्रदर्शित ऊहः पूर्वच । ता या देवा देव दा-
नान्यदुरित्ययथार्थत्वादनूक्षम् । तान्यक्षैः । द्वियजमानके तान्याभ्यां ।
वङ्त्वयजमानके तान्येभ्यः ।

६. प्रसङ्गेनोक्तं च्यवलाघवाय । अग्निमद्य होतारमदृणीतायं
सुन्वन्यजमान इत्येवमादिकं भौमिकाख्यं सवनीयपशौ ब्रूयात् ।
अत्रापि द्वियजमानके । अग्निमद्य होतारमदृणीतामिमौ सुन्वन्तौ
यजमानौ पचन्तौ पक्तीः पचन्तौ पुरोलाशौ वध्नन्तौ । यथादेवतं ।
ह्रागौ ह्रागान् । इन्द्राय सोमं सुन्वन्तौ भृञ्जन्तौ हरिभ्यां धानाः ।
वङ्त्वयजमानके । अग्निमद्य होतारमदृणतेमे सुन्वन्तौ यजमानाः
पचन्तः पक्तीः पचन्तः पुरोलाशान् वध्नन्तः । यथादेवतं । ह्रागौ
ह्रागान् । इन्द्राय सोमं सुन्वन्तौ भृञ्जन्तौ हरिभ्यां धानाः । अवी-
वृधेतामिति द्विवचनं सवनीयदेवतां पशुपुरोलाशदेवतां चाभि-
प्रेत्य । कुत एतत् । ऐतरेयश्रुतेः । सवनीयस्य चैत्पशुपुरोलाशं
कुर्षुरवीवृधेतां पुरोलाशैरित्येवं ब्रूयात् । सवनीयैरेवेन्द्रो वर्धते
पशुपुरोलाशेन पशुदेवतेति ।

७. होत्रा ग्रंथोर्वाक उक्ते यथाप्रपन्नं येनैव मार्गेण प्रविष्टस्ते-

नैवोपनिष्क्रम्योत्सृज्यते । व्यवायभ्रमणवाग्यमादिभ्यः । उत्सृज्यते^१ मैत्रा-
वरुणः । नात्र हृदयशूलोपस्थानापेक्षा ।

८. शालामिति पत्नीशालोपलक्षणम् । तां होता गला पत्नी-
संयाजान्तमग्नीषोमीयमस्तमिते समापयति । शालाग्रहणं सदस्त्रेवा-
वस्थितस्य पत्नीसंयाजा मा भूवन् । होतयग्रहणमुत्सृज्यते मैत्रावरुणः
शालां गत्वेति संदेहव्युदासार्थम् ।

द्विरभ्यासो ऽध्यायपरिसमाप्तौ शिष्टाचारस्तदाचरणं चायुष्य-
मिति ।

इति शाङ्खायनश्रौतसूत्रभाष्ये पञ्चमो-
ऽध्यायः समाप्तः ।

अथ षष्ठोऽध्यायः ।

—+—

१.

१. अग्नीषोमीयेणोपवसथे पशुना यजत इत्यत आरभ्य यः पथर्थतया कर्मकलाप उक्तः 'स एवान्येषां पशूनां प्रकृतिर्द्रष्टव्यः । कुतः । प्रायस्यादङ्गमाकल्याच्च । ऊहयोगं मन्त्रजातं प्रायेण दर्शपूर्ण-मासयोरग्नीषोमीये च यथावाध्यातं यतो ऽतो^१ विकृतिपूर्वधिना प्रसूयते ।

२. षष्ठीणामिदमार्थम् । किं पुनस्तत् । आश्वानमध्ययनं मन्त्राणाम् । 'अभिधायकमनभिधायकं वा नोदितव्यं प्रकृतौ । कुतः । अपूर्वत्वात्प्रकृतेः । तेन एतवतीमध्वर्यां शुचमित्येकवचनं द्वयोः शुचोरादापने ऽनभिधायकमपि^२ सत् यथाध्यातं भवति । आर्थ-माश्वानं मन्त्राणां प्रकृताविति यद्वाद्वैदिक ऊहः । अतो ऽस्य विनाग्रे सर्वप्रायश्चित्तम् ।

३. यथार्थमिति योथो ऽर्थसं तमभिधातुम् । उत्तरस्यां तता-वित्युत्तरस्यामिज्यायां विकृतावित्यर्थः । अर्थस्य विकारो^३ ऽर्थवि-कारः । स च क्व चिद्रूपान्यत्वेन क्व चिन्निद्रूपान्यत्वेन क्व चित्तद्रूपान्यत्वेन क्व चिद्वचनान्यत्वेन क्व चित् प्राकृतद्रव्याभासेन । तस्यार्थविकारस्यो-त्पत्तिरूपेणानभिधानात्^४ । उत्पत्तिः प्रकृतिः । तद्रूपेण वैकृतस्यार्थ-

१ C बसवन्ने । २ B रतो । ३ B C अधिकम् । ४ C om. न ।
५ यथार्थमिति यो ऽर्थविकारः स च क्व । ६ C om. न ।

खानभिधानात् । शब्दविकारमनार्थं वैकृतार्थाभिधायकं क्रियमाण-
मूहं भ्रुवते याज्ञिकाः । खडा हि तस्येयं संज्ञित्यर्थः । तदन्वाख्यानं
शास्त्रसंख्यवहारार्थम् । ऊहेद्विदेवतवज्जदेवतेषु । यथार्थमूह इत्येव-
मादिषु द्रष्टव्यम्^१ ।

४. अथाद्यत्तं यजमानाय शंयोरिति द्वियजमानकवज्जयज-
मानकेषु यजमानस्य विकारे प्राप्ते वचनादृच्छनभिधाने^२ ऽपि विकारो
न विद्यते । द्यूयते^३ वा एतदृचो ऽवरं यदूहति । तस्मादृचं नोहे-
दिति श्रुत्यन्तरे प्रतिषेधात् ।

५. आवह देवान्यजमानायेति प्रकृतौ । द्वियजमानके विकारे
यजमानाभ्याम् । वज्जयजमानके यजमानेभ्य इति । ननु यथार्थमु-
त्तरस्थां तताविति लक्षणरन्माद्धर्चिरादिभिः प्रतिषेधाच्च विनाशु-
दाहरणेन सिद्धमेव । सत्यम् । प्रयोगनियमार्थस्वारम्भः । अतः
अकचंभिप्राये ऽप्यनुदेशे कृत्वा चिन्तया क्रियायां यजमानशब्द एव
प्रयोक्तव्यो न प्रयोगान्तरमिति वक्ष्यमाणस्य शब्दविकारस्य संज्ञेपतः
प्रयोजनमुच्यते^४ । प्रयोगनियमार्थमाचार्येण सूत्रं कृतम् । अतो ऽयं
यथापठितः कर्तव्यो ऽन्यत्र लक्षणिकः ।

६. आग्रासाना मेधपतिभ्यां मेधमिति प्रकृतावग्रीषोमाभिप्रायं
द्विवचनम् । एकदेवत्ये पशौ मेधपतये । वज्जदेवत्ये मेधपतिभ्यः ।
प्रयोगनियमार्थं वचनम् । एतेन स्त्रीपशौ मेधापतिरिति^५ न

१ B adds चक्षु द्रष्टव्यम् । cf. Comm. on I, 16, 5. २ C अविधाने । ३ A
पूयति, B C ऋपते । ४ A in. श्रुत्यन्तर एवमेव यावत् (न्यायात् ?) । ५ C
मेधप० ।

भवति । यज्ञाभिधाने तु मेधाशब्दे विवर्चिते देवताषास्य स्त्रीत्वे सति मेधपत्न्या इति प्रयोगसंदेहो ना भूदिति ।

७. मेधपतिभ्यां मेधमित्यत्र मेधमित्येतत्पशुपदम् । तत्पशु-
द्वित्वे मेधौ । बङ्गत्वे मेधानित्येवं प्रयोक्तव्यम्^१ । अनारम्भाद्यज्ञाभि-
धानमिति गम्येत प्रकरणात् । ततो ऽनूहः स्यात्तस्मात्सूचारम्भः ।
स्त्रीपशौ मेधाम् । दधोर्मेधे । बङ्गेषु मेधाः । के चिन्मेधाशब्दं जाति-
वचनं मन्यन्ते । तेषां स्त्रीपशौ मेधौ मेधौ मेधीरिति । एवं ह्यग-
स्त्येधिनां सूत्र एवोह^२ ईदृशः पठितः ।

८. आत्तामघेत्यस्य विकारः । एकदेवत्ये आददद्य । बङ्गदेवत्ये
आदन्नघेति । प्रयोगनियमार्थं सूत्रम् । श्रुत्यन्तरात् । भूते अन-
घतने लङ् स्यात् । ततस्याघसदघसञ्ज्ञिति प्राप्नुयात् । ननु आत्ता-
मघेति प्रकृतौ लुङ् प्रयोगादाददादधिति युक्तमेव । उच्यते ।
ह्यन्दसः प्राकृतः प्रयोगः । ऊहेन तु लाघणिकेन भवितव्यम् । अ
मा भूदिति सूचारम्भः^३ ।

९. घस्तां नूनमित्यस्य विकारः । एकदेवत्ये घस्तु नूनम् ।
बङ्गदेवत्ये घसन्तु नूनमिति । प्रयोगनियमः श्रुत्यन्तरात् । लाघ-
णिकं अस्तु नूनमिति । तत्र कर्तव्यम् । ह्यन्दसमपि सूत्रोक्तं कर्त-
व्यम् । सूचारम्भसामर्थ्यात् ।

१०. अघस्तां तमित्यस्य विकारः । एकदेवत्ये अघसत्तं मेदस्तः ।
बङ्गदेवत्ये अघसत्तं मेदस्तः । अघसतामिति न्याय्यं विवचनम् ।
अघस्तामिति ह्यन्दसम् । मन्त्रे घसङ्गदेति (पा० १.४.८०)

लेर्लुकं कृत्वा अघत्तामिति तु सकारस्य तकारोत्पत्तिः । अदृष्टो वर्णव्यत्ययस्तस्यास्त्राचणिकत्वात् । एकवचनवङ्गवचनयोः सकारस्य अवर्णं युक्तम् । अघसदघमन्निति ।

११. अघत् एकदेवत्ये । अचन् वङ्गदेवत्ये । रूपद्वयमेतच्छान्दसं अघत्तामिति प्राकृतस्य वर्णव्यत्ययस्य क्छान्दसत्वसामान्यात् । श्रुत्यन्तराद्वा प्रयोगनियममङ्गीकृत्याचार्येणोपदिष्टम्^१ ।

१२. उपाव स्रचद्रभीयांमिति^१ पशुविशेषणम् । तस्य पशुद्वित्वे रभीयांसाविव कृत्वी । वङ्गत्वे रभीयस इव कृत्वी । उपमानस्य संप्रत्यये वोपमार्थे वोभयथा दर्शनात् । यत्र पक्षेणार्थार्थचोदनानुग्रहः स्यात्स पत्रो ज्यायानिति ऊह एव न स्यात् । इत्यते च श्रुत्यन्तरपाठात् । तदर्थः सूचारम्भः । स्त्रीपशावपि के चिदिच्छन्ति । रभीयसीमिव रभीयस्याविव रभीयसीरिवेति ।

१३. अघभीष्टामिति देवतावचनम् । अघभीष्टित्येकदेवत्ये । अघभीष्टुरिति वङ्गदेवत्ये । हकारप्रतिषेधार्थं सूचम् । ह्यहोर्भ्रश्चान्दसीति प्रकृतौ हकारस्य भत्वं क्छान्दसं विकृतावपि वचनान्तादृशमेव भवति ।

१४. अवीष्टधेतामिति देवताभिधायकम् । एकदेवत्ये अवीष्टधत । वङ्गदेवत्ये अवीष्टधन्त । हेतुकर्षमंभवादणिजन्तादेव सिचः स्थाने चङ् कृतो व्यत्ययेन । स्त्राचणिकं तु अवर्धिष्ट अवर्धिषतेति । तन्मा भूदिति सूचारम्भः ।

१५. तदश्नादिति सूक्तवाके यजमानस्याग्नीर्वचनम् । तदङ्ग-

यजमानके अग्नासुरिति भवति । प्रदर्शनार्थमेतत् । तेन द्वियज-
मानके अग्नास्तामिति सिद्धं भवति । आग्निषां सूक्तवाके परिगण-
नादनाग्नीरर्थमेतत्पदमिति । व्यत्ययेन च शुभ्रवृष्ट्यो लोप इति
मन्वमानः कश्चिदश्रुयातामश्रुयुरिति द्विवचनवृद्धवचने कुर्यात् ।
तन्निवारणार्थं सूत्रम् ।

१६. तदृधात्सूक्तवाक एव । तस्य पूर्वोक्त एव न्यायः । अथा-
स्तामिति द्वियजमानके ।

१७. यद्यदशौकमतेति यजमानाभिधायि । तस्य द्वियजमानके
यद्यदशौकमेताम् । वृद्धयजमानके^१ यद्यदशौकमन्तेति । अचकमेतां
द्विवचनमचकमन्तेति वृद्धवचनं साक्षणिकम् । तत्सूच्यारम्भसामर्थ्यात्
बाध्यते ।

१८. इतीतिप्रकारे^१ अनेन प्रकारेण यजमानाभ्यां यजमानेभ्य
इत्यादिकः शब्दविकारः कर्तव्यः । वक्ष्यति । सप्तदशाग्नीषोमीया
इति । तत्र होता यद्यदग्नीषोमी द्वागस्यद्वागस्येति वीक्ष्यया चाभि-
धानं प्राप्नोति । प्रकृतानां सप्तदशानां । वृद्धवचनेन वा द्वागानामिति ।
तत्र वृद्धवचनेनैवाभिधानं कार्यम् । कुतः । यजमानाभ्यां यज-
मानेभ्य इति दर्शनात् । एवं च सति प्रातिपदिकोपयहौ परस्मै-
पदमात्मनेपदं च कालपुरुषा उत्पत्तिवृद्धवन्ति । न विक्रियन्ते
ऽर्थमेदात् । तेषु विक्रियमाणेष्वन्य एवार्थः संपद्यते । शब्दविकार
इति । यः शब्दो विकर्तुं शक्यते स एव विकर्तव्यो भाव्ययम् ।

१ O (orig.) शक्य in marg. चर्चोः, A वदुमः । १ O om. वृद्धयजमानके ।
२ O प्रकरणे ।

तद्वीक्ष्यैवानेकार्थाभिधायकं भवति । ततः पुरापुरा नभ्याः ।
अन्तरन्तरेवेत्यादि सिद्धं भवति ।

१९. स्तृणीत बर्हिः । सूयं चतुर्गमयतात् । दिशः श्रोचम् ।
वातं प्राणम् । अन्तरिचमसम् । एकधास्य त्वचं । पुरा नाभ्याः ।
अन्तरेवोभाणम् । माता मन्यतामित्येवमादौनि ज्ञातिनामानि ।
श्वेनमस्य वचः । शला दोषणी । कश्यपेवांसा । कवषा स्वेकपर्णेति
पदद्वयम् । ऊवध्यगोहं पार्थिवम् । अस्त्रा रचः संसृजतादित्येतानि
सूत्रपठितानि विकारे ऽप्यनूद्धानि । यथासमास्रातम् । प्रकृतिवद्वि-
कारेषु भवन्ति । नेति वक्तव्ये यथासमास्रातवचनमधिकारार्थम् ।

२०. चोदनाशब्देनात्राभिधेयमुच्यते । न तु क्रियाप्रवर्तकं वच-
नम् । तत्र प्रकाशस्य सदेहे यथाग्ने त्वं सूक्तवागसि तदस्मै देवा
रासन्तामित्येवमादौ अग्निपदे आहवनीये होतृगुणविशिष्टे वा
विकृतिष्वपि यथासमास्रातं कर्तव्यम् ।

२१. शेषशब्द एकदेशवाचौ । भूतशब्द उपमायाम् । शेषभू-
तानि शेषतुल्यानि साकांचस्य मन्त्रस्य निराकांचीकरणानि । अपू-
र्वाणि पूर्वमन्त्रमध्ये अपठितानि तानि यथासमास्रातं भवन्ति ।
यत्र न समास्रातानि तत्र न भवन्तीत्यर्थः । तत उपहृतौ वायु-
रिन्द्रवायू सह प्राणेन सह वर्चसा तयोरहमुपहृतः सह प्राणेन
सह वर्चसेत्येवमन्तो मन्त्रो न भवत्यामीत्यथाहारः ।

२२. आय इत उत्तरो वक्ष्यमाणको ग्रन्थः । तत्र निगदा
यजुर्विशेषाः । ते च यथासमास्रातं भवन्ति । चशब्दान्निविदस्य ।

प्रीषासूक्ष्मन्ते प्रतीकग्रहणात् । य एते प्रीषाश्च निगदाश्चेति च व्यप-
देशात् । आद्यग्रहणादग्रे मर्षां अग्निं ब्राह्मणं भारतेत्येवमादी-
नामूहः ।

२३. एकधास्य त्वचमाद्यतादित्यैकधाशब्दस्थानेकपशौ वीषा ।
अव्ययत्वाद्यत्रसिद्धे सूत्रारम्भः इति समासेन वेत्यस्यापि विकल्पो
यथा स्यादिति । तेन द्विधा विधेयेवमाद्यपि सिद्धं भवति ।

२४. षड्विंशतिरस्य वङ्ग्य इत्यत्र षड्विंशतिशब्दस्थानेकपशौ
वीषा ।

२५. अनन्तरसूत्रद्वयोक्तमितिकरणेन परामृश्यते । तदा भवति ।
समासेन वा प्रयोगः सङ्घासंकल्पनेनेत्यर्थः^१ । तद्यथा । द्विपशौ
द्वापञ्चाशदेनयोर्वङ्ग्यः । षलश्रीतिश्रुते^२ इत्येकादशिन्याम्^३ ।

२६. वङ्गीसङ्घासंकल्पनस्य प्रयोगः । एष शोभनतरः पक्षो
ऽभिप्रेत आचार्यस्य । तदर्थं न्यायवचनम् ।

२७. एकदेवतद्विदेवतयोश्चाभिधेययोः शब्दान्तरयोः शब्दान्त-
रेण परामृश्यमानयोर्वङ्गवदचनं कार्यम् । तद्यथा । निरूल्हपशुवन्मे
ब्यूहनमिन्द्राग्नी वनस्य तिस्रमपनुदन्त्विति । नश्वेतदुदाहरणं प्रकृतिव-
सिद्धम् । उच्यते । मन्त्रगते ऽभिधाने क्व चिदन्यथापि दर्शनात् संदेहः
स्यादिति । तद्यथा । उपहृतौ वायुरिंद्रवायू इति प्रकृत्य तथोरह-
सुपहृत इति दिवचनेनैव^४ परामर्शस्तदेवं संदेशो मा भूदिति
सूत्रम् ।

१ A B संकल्पने । २ B ०ने श्रुते A ०ति इ श्रुते । ३ A ios ऐमिमिमसम् ।
४ B om. हि ।

२८. समानजातीययोः पुंस्त्रियोः सह वक्तव्ययोः^१ पुंवत्प्रयोगः कार्यः । तद्यथा । मेघश्च मेघौ च मेघौ ।

२९. अपिशब्दो विकल्पार्थः । तरशब्द ईषदर्थे । अन्यतरस्यां शब्दप्रवृत्तौ भिद्युनेषु^२ पुंवद्भावैकशेषौ न भवतः । इन्द्रेन्द्राण्याविति यथा पितरावित्यत्र भिन्नयामपीति^३ समासविकल्पार्थं सूत्रम् ।

३०. करत एवाग्नीषोमावित्यत्रायमेवशब्दो देवतानामधेयेन सहाकारान्तः संधीयमानो दृष्टः । वानस्पत्यमैत्रावरुणादिप्रैषेषु मकारान्तः । तस्य विकृतिषु व्यवस्था क्रियते । देवतानामधेयस्य स्वरदेर्द्वि-देवत्यस्य यत्संधानं एवंशब्देन करतशब्दपूर्वेण तद्धुप्रमकारेण कार्यम् । ततः सामर्थ्यादकारेण सन्धिर्भवति । तद्यथा । करत एवाग्नीषोमौ । करत एवाश्विनौ । करत एवेन्द्राग्नी । करत एवेन्द्रवायू इति । स्वरदेरिति वचनादिह न भवति । करत एवं भिन्नावरुणा । द्विदेवत्यस्येति वचनादिह न भवति । करदेवमग्निरिति ।

३१. पशुबहुले ऽपि सति यः सूक्तवाकप्रैषे बध्नञ्छब्दो ऽसौ सक्तदेव भवति । न प्रतिपशु आवर्तते ।

३२. सूपस्था अद्य देवो वनस्पतिरभवदित्येतत्पशुभेदे ऽपि सक्तइवति । व्याख्यातो ऽग्नीषोमीयः प्रकृतिः पशुनामिति सर्वविधानां पशुनां प्रकृतिमभिधाय तत्प्रसङ्गेनोभयविधानाह ।

३३. रौक्मादादित्योद्गयनस्यादावन्ते च तयोरेवाङ्गोरैन्द्राग्नी निरूल्हपशुबन्धः कार्यः । कुतः । श्रुत्यन्तरात् । निरूल्हो नित्य इत्यर्थः ।

१ B om. सह वक्तव्ययोः । २ A C (sec. h.) पि instead of षु । ३ A C (sec. h.) भिन्नयोरपीति ।

३४. प्रतिष्वत्सरं प्रावृषि शरदि वसन्ते वेति शाखान्तरोक्ता-
नामन्यतमस्मिन् कार्यः ।

३५. त्रयस्त्रिंशत्पशुभाजना इति श्रुतौ परिगणनात् शाखा-
न्तरवोदितेषु काम्येष्वनुष्ठानसंदेहो^१ मा भूदिति सूचारम्भः । श्रुतौ
तु स्वशाखादृष्टानां परिगणनमर्थवादायम् ।

एकादशिन्यौ पर्जन्यो वायुस्त्वष्टा प्रजापतिः ।

सूर्योपमिवावरुणौ चयस्य पितरो ऽदितिः ॥१॥

शुभासीरौ त्रयस्त्रिंशदेते वै पशुभाजनाः ।

गुणदेशामनन्यतमभिघ्नौ कप्रजापती ॥२॥

३६. सर्वे पशवो ऽग्निप्रणयनादयो हृदयशूलोपस्थानान्ताः
'सोमार्थमग्नीषोमीयं धावनं च सुह्वा । प्रणयनस्य सोमार्थस्य विभव-
न्यायात् । हृदयशूलोपस्थानमनयोः प्रतिषिध्यते शाखान्तरात् । च
वै नाग्नीषोमीयस्य पशोः करोति काम्यस्येति शतपथश्रुतेः ।

३७. पशुधिकारो ऽनुवर्तते । पशुना स्वतन्त्रेण चक्ष्यमाणस्य
प्राग्गन्धन्वाधानात् । आग्नावैष्णवी सद्यस्काला इष्टिर्भवति । पशुना
चक्ष्यमाण आग्नावैष्णवमेकादशकपालं पुरोस्तामं निर्वपेदिति चर-
काणाम् । सोमतन्त्रस्येषु पशुषु त्रैषा । त एकशतं प्रयाजानुयाजा
भवन्तीति श्रुतौ ज्ञापकात् । तथा पशुमत्सु चालुमांस्येषु पूर्वेषुः
पाशुकं कर्मेति वदन्नेतत् ज्ञापयति । गुणभूतेषु पशुषु नाग्नावैष्णवी
भवति । अतो सोमसर्गपश्चिष्टकापश्चैन्द्रापीष्णसौवामणीविशाखयूपसु-
पशुषु । चकारादन्वारम्भणीया चेति । चशब्द वाशब्दस्यार्थं के चि-

दाङ्गः । यच्छ्रमाणसंयोगेनाग्नौ वैष्णवी पठिता । आरम्भसंयोगेना-
 च्चारम्भणीयेति । प्रथमप्रयोगे विकल्पो ऽयम् । सर्वास्वेव विकृतिषु
 प्रथमप्रयोगे ऽन्वारम्भणीयां के चिदाङ्गः । अपरे चाङ्गिका विकृतिष्व-
 च्चारम्भणीयां नेच्छन्ति । अनयोपपत्त्या । इयं च्चारम्भणीया उप-
 देगेन दर्शपूर्णमासधोरङ्गमतिदेगेन^१ विकृतीनाम् । बहिस्य प्रयोगा-
 त्क्रियते । सा प्रकृतेर्दर्शपूर्णमासयोर्विकृतेश्च धौर्यादीनां तन्त्रेण विज्ञा-
 यते । कथम् ? उच्यते । यथैव द्यूपस्थाकर्मकत्वादिति । द्यूपः प्रकृतेरग्नी-
 योमौयस्य विकृतेश्च सवनीयानूबन्ध्ययोस्तन्त्रेण भवति । एवमियं^२
 तन्त्रेण प्रकृतिविकृत्यर्था भविव्यति । ननु च सर्वविकृतीनां प्रकान्त-
 त्वात्प्रकान्तापरिसमाप्तिदोष एवं प्राप्नोति । नेत्युच्यते । नैष दोषः ।
 सर्वविकृतीनां^३ कर्तृमग्नकत्वात् । एवं च इच्छावृत्तौ सक्तदारम्भसंयो-
 गादिति सक्तदारम्भणीया लभ्यते । इतरथास्या आवृत्तिः स्यात् ।
 यन्निवदमत्र व्याख्यायते अप्रवृत्तपूर्वस्य कर्तुः प्रवर्तनमारम्भः द्वितीया-
 दिप्रयोगे च नाप्रवृत्तपूर्वः कर्ता अत आरम्भाभावान्न प्रयाजवदारम्भ-
 णीया चेति तदयुक्तम् । यस्मात्प्रथमो हि पदार्थः कर्मण आरम्भ
 उच्यते स पुनःपुनरपि क्रियामारम्भमाणस्य भवत्येव । प्रतिदिनमपि
 पाकं कुर्वन् पाकमारभत इत्युच्यते । रूपे च ग्रस्त्रस्य समाप्ते रूपान्-
 त्तरं प्रक्रममाणो रूपान्तरं प्रारभत इत्युच्यते । एवं च चातुर्मास्याभ्या-
 वृत्तौ तदारम्भार्थाया वैश्वानरपार्जन्याया आवृत्तिः सिध्यति इतरथा
 हि द्वितीयादिप्रयोगे आरम्भत्वाभावान्न^४ स्यात् । कृतत्वात् ।

१ C इति शेषेन । २ C एवम् instead of इयम् । ३ C (orig.) प्रकृतीनां ।

४८. चोदकप्राप्तमपि^१ सदेतदेव उच्यते । दौर्बलीयाधर्मप्राप-
णार्थम् । एवमेव शाखान्तरश्रवणात् । ततो ऽपराद्धे यौर्णमासी-
विकारः पञ्चदशमामिधेनीकोपांशुश्चविर्विराजौ स्विष्टकृतौ नित्ये
वेत्येते विधयः सिद्धा भवन्ति । इत्थं चैयमिष्टिश्चशब्दात् ।

४९. प्रकृताद्ग्रीषोमीयादन्यस्मिन्पत्रौ सूक्तवाके नामग्रहणं
यजमानस्य कार्यम् । चशब्दाच्चिर्वचनं चाग्निषामिति । प्राक्कार्तीय-
सवनिक्या इत्येवमाद्युक्ते ऽपि अन्यत्र चाग्नीषोमीयादित्युच्यते । तेन
विशेषवचनात्प्राप्तान्यस्य बाधो ना भूदिति ।

४०. वक्ष्यमाणमनुवचनं प्रातरनुवाकः । तन्नभृति यान्यादि-
प्रदिष्टानि आदिं (चचे) गृहीत्वा विनियुक्तानि तानि शस्त्रानुवच-
नयोः सूक्तानि सकलानि वेदितव्यानि । इह परिभाषा सूक्तवङ्ग-
त्वप्रदेशप्रसङ्गात्^१ ।

४१. शस्त्रानुवचनेभ्यो ऽन्यत्रादिप्रदेशे ऽप्येकां प्रतीयात् ।

२.

१. ऊर्ध्वमर्धराचाग्निहाराचम् । नस्मिन् प्रातरनुवाकार्थं होता-
नन्त्रितो ऽप्येणाग्नीधीयं धिष्यं तिष्ठन् प्रपदः श्रपपद्मां स्थितः
प्राग्दिगुपस्थानाद्देवमवस्यो जपति ।

२. भूः प्रपद्य इत्येवमादिकं पितृभ्यः प्रतिनमस्कारेभ्यो वो
ऽपि नम इत्येवमन्तं मन्त्रं प्रपदो जपति । नमः पितृभ्य इति
प्राचीनोपवीती ।

२. वक्ष्यमाणैर्मन्त्रैः यथारूपं च मन्त्रलिङ्गेभ्यो देवताः ।

३.

१. अस्यां मे प्राच्यां दिशीत्येवमादिना मन्त्रेण प्राचीम् ।
तदभिमुखो ऽन्यदिक्स्थे ऽपि चन्द्रमस्युपतिष्ठते ।

२. अस्यां मे दक्षिणस्यां दिशीत्येवमादिना मन्त्रेण दक्षिणां
यथारूपमुपतिष्ठते । दक्षिणामिति नियमार्थम् । नैर्ऋत्यां मृत्युरिति
संदेहः स्यात् ।

३. अस्यां मे प्रचीर्थां दिशीत्येवमादिना मन्त्रेण प्रतीचीं
यथारूपमुपतिष्ठते ।

४. उदीच्यनुवादः सव्यावृद्धिधानार्थः ।

५. उपतिष्ठत इति सर्वत्रानुवर्तते । दिग्नुवादः प्राङ्दित्यस्य
विधानार्थः ।

६. अस्मिन्ने अन्तरिक्ष इत्येवमादिना अन्तरिक्षमुपतिष्ठते ।
प्राङ्देवाधिकारात्^१ ।

७. उपतिष्ठत इति वाक्यगेशो ऽनुवर्तत एव ।

८. वृहद्ग्रथन्तरे म इत्यत आरभ्य सुत्रामाणं पृथिवीं घामनेह-
समित्येतयर्चां मह जपित्वा । अनन्तरं किं करोति ।

९. जपानन्तरं दक्षिणेन वाङ्मनावृत्त्याग्नीध्रीये ऽग्नौ भूर्भुवः
स्वरित्येवमादिकैर्मन्त्रैः स्वाहाकारान्तैः पलाङ्गतीः सुवेण ऊवा ततः
सव्यावृद्धविधानयोः पूर्वस्यां दार्युपविशेत् ।

१०. देवेभ्यः प्रातर्यावभ्यो ऽनुमूहीत्युक्तो हिंकारमपि मध-
मेन स्थानेन कृत्वा प्रातरनुवाकाख्यमनुवचनमाह ।

११. प्रातरनुवाके याः पङ्क्त्यस्तासामयं धर्मः । चीन्नादाशं-
धायवस्येत् दाभ्यां पादाभ्यां प्रणुयात् ।

१२. अनुच्येयेतदित ऊर्ध्वमनुवर्तते । यावत्प्रतिप्रियतममिति ।
आपो रेवतीः क्षयथा हि वस्र इत्येतामापोरेवतीसंज्ञिता^१ चिरनूथ
तत आग्नेयं क्रतुमन्वाह । अथोषस्यमिति प्रागत आग्नेयः क्रतुरुच्यते ।
अथानुष्टुभमिति प्रागतो गायत्रमुच्यते । अनयोः संज्ञाकरणं वाङ्-
म्यार्थं शास्त्रसंबन्धवशरार्थं च ।

४.

११-

१. नवर्चं सूक्तम् ।

२. नवर्चं सूक्तम् ।

३. दादग्रचं सूक्तम् ।

४. अश्वं न त्वा वारवन्नामित्येता चक्षो दग्र ।

५. पञ्चकं सूक्तम् ।

६. पञ्चर्चं सूक्तम् ।

७. नवर्चं सूक्तम् ।

८. द्रुतं वो विश्ववेदसम् । अष्टकं सूक्तम् ।

९. अग्ने मृल महो अग्नि । अष्टकं सूक्तम् ।

१०. अर्चन्तस्त्वा इवामहे । षड्दं सूक्तम् ।

१ A रेवतीरित्येतत्संज्ञिता, C (in marg.) •वती रित्येताम् ।

११. अग्निं स्तोमेन बोधय । पङ्कं सूक्तम् ।
 १२. उपसद्याय मीळुषे । पञ्चदशर्चं सूक्तम् ।
 १३. इमे विप्रस्य वेधसः । त्रयस्त्रिंशत्पृथुचं सूक्तम् ।
 १४. समिधाम्निं दुवस्यतेति । त्रिंशदृचं सूक्तम् ।
 १५. अग्निं हिन्वन्तु नो धियः । पञ्चकं सूक्तम् ।
 १६. प्राग्रये वाचमीरय । पञ्चकं सूक्तम् ।
 १७. त्वमग्ने यज्ञानामित्यत आरभ्य षड्विंशतिर्चचः ।
 १८. अथशब्दः क्रमनियमार्थः । संज्ञाकरणं वाङ्मत्यार्थम् ।

संख्यवहारार्थं च ।

१९. ते ते अग्ने त्वीताः शाखान्तरे सूक्तादिस्ततः^१ सूक्तप्रति-
 देधार्थमेकैत्युक्तम् ।

२०. होताजनिष्ट चेतनः । अष्टकं सूक्तम् ।

२१. त्वं हि चैतवद्यग इत्येता षचो नव ।

२२. अग्ने कदा त आनुषगित्येवमाद्याः पञ्च ।

२३. क्रमार्था ऽथशब्दः । संख्यवहारार्थं संज्ञा । वाङ्मत्यार्थं
 छन्दोवचनम् ।

२४. ससस्य यद्वियुता सस्मिन्नुधस्त्रित्येता षचः पञ्च ।

२५. यो मर्त्येष्वमृत ष्यतावा । चीष्येतानि सूक्तानि । एक-
 पञ्चाशदृचः ।

२६. प्र वो देवं चित्सहसानमग्निमित्यादीनि पञ्च सूक्तानि ।
 त्रिंशदृचः ।

२७. अग्ने इहस्रुषसामूर्ध्वो अस्त्रात् । एवमादीनि सप्त
सूक्तानि । एकोनपञ्चाशद्वचः ।

२८. अग्नम् महा नमसा यविष्ठं चिकं सूक्तम् ।

२९. उक्ताथम् ।

३०. एना वो अग्निं नमसा द्वादशर्चं सूक्तम् ।

३१. प्र वो यज्ञं पुरुषां विंशत्यृचं सूक्तम् ।

३२. अग्ने विवस्वदुषस एता ऋचो द्वादश ।

३३. सखायस्त्वा वाटमहे । एता ऋचो ऽष्टौ ।

३४. अदर्शिं गातुवित्तमः । एता ऋचश्चतस्रः ।

३५. धमिद्वृक्षिस्मिधसे । एतास्त्रिंशत् ऋचः ।

३६. अथमग्निः सुवीर्यस्येति षट्कं सूक्तम् ।

३७. उक्तो ऽर्थः पूर्वच ।

३८. सूक्तं नवकम् ।

३९. ईलिव्वा हि प्रनीथं सूक्तं चिंशदुषम् ।

४०. पुरु वा दाश्याम्योचे । सूक्तं द्वादशम् ।

४१. पूर्ववदुक्तो ऽर्थः ।

४२. वेदिषदे प्रियधामाय सुधुते । एताः सप्त ऋचः ।

४३. एति प्र होता मतमस्य माथयेति सूक्तं सप्तर्चम् ।

४४. यज्ञेन वर्धत जातवेदसं चयोदशर्चं सूक्तम् ।

४५. जनस्य गोया अजनिष्ट जाम्दविः । षट्कं सूक्तम् ।

४६. व्याख्यातमेतत् ।

४७. अग्निं तं मन्ये यो वसुः सूक्तं दशकम् ।

५.

१. क्रतुं वक्ष्यामीति शेषः । अनुवचनैकदेशस्य वक्ष्यमाणस्य संज्ञा प्रागाश्विनात् ।

२. अथशब्दः क्रमार्था ऽनुवर्तते । गायत्रमिति संज्ञा चान्वर्था ।

३. कस्त उषः कधप्रिय इति तिस्र षच एताः ।

४. प्रति व्या सूनरी जनी सप्तकं सूक्तम् ।

५. क्रमार्था ऽथशब्दः । संज्ञार्थं चानुष्टुभमिति ।

६. उषो भद्रेभिरा गच्छि सूक्तं चतुष्कम् ।

७. उषस्यमिति वर्तते ।

४. उषो रुच्ये युवतिर्न योषेत्यादीनि चत्वारि सूक्तानि ।

जनविंशतिरेताः ।

८. उक्तार्थः ।

१०. प्रत्यु अदर्शीति सूक्तं षड्कम् ।

११. सह वामेन न उषः । धोस्रगर्चं सूक्तम् ।

१२. इतव्याख्यानम् ।

१३. उषस्तच्चित्रमा भरेति तिस्र षचः ।

१४. उक्तार्थम् ।

१५. एता उ त्या उषसः केतुमक्रतेति चतस्र षचः ।

१६. इतव्याख्यानम् ।

१७. महे नो अद्य बोधयेति दशर्चं सूक्तम् ।

६.

१. कृतुमन्वाहेति वाक्यशेषः ।

२. वक्ष्यमाणम् ।

३. अश्विना यज्वरीरिष इत्येवमाद्यास्तिस्र ष्वचः ।

४. प्रातर्युजा वि बोधयेत्येतायतस्र ष्वचः ।

५. अश्विनावशावत्या एतास्तिस्र ष्वचः ।

६. एषो उषा अपूर्या पञ्चदशकं सूक्तम् ।

७. गोमदू पु नासत्या एते दे ष्वचौ ।

८. दूरादिहेव यत्कती एता ष्वचः षट्त्रिंशत् ।

९. उदौराथामृतायते अष्टादशकं सूक्तम् ।

१०. आ मे हवं नासत्या नवकं सूक्तम् ।

११. कृतव्याख्यानम् ।

१२. त्रयोविंशत्युचं सूक्तम् ।

१३. यदद्य स्यः परावतीत्येते सूक्ते दशके । अनुचेत्येतदनु-
वर्तत एव ।

१४. कृतव्याख्यानम् ।

१५. आ भात्वग्निस्वषामनीकमिति दे सूक्ते पञ्चके ।

१६. नासत्याभ्यां नर्धिरिव प्र वृञ्जे एतानि त्रीणि सूक्तानि ।

एकषष्टिरेताः ।

१७. वस्र रुद्रा पुरमन्तू वृधन्ता त्रिभिः । षट्कं सूक्तम् ।

१८. युवो रजांसि सुयमाषो

विंशतिकंषः ।

: सूक्तं दशकम् ।

१८. तं युञ्जायां मनसो यो जवीयानिति द्वे सूक्ते। द्वादश चतः^१।

२०. यावाणिव तदिदर्थं जरथे अष्टकं सूक्तम् ।

२१. धेनुः प्रन्नस्य कामान्दुहाना नवकं सूक्तम् ।

२२. क उ यवत्कतमो यज्ञियानां द्वे सूक्ते सप्तके ।

२३. सुषे नरा दिवो अस्य प्रसन्नेति द्वे सूक्ते। अनूच्येति वर्तते ।

परिहाण्य परित्यज्येत्यर्थः । सं वां श्रतेत्येतां^२ शकरीसुक्ता अन्यां विंशतिमाह ।

२४. आ वामित्येवमादीनि पञ्च सूक्तान्यनूच्य एकविंशदिता चतः ।

२५. उक्तार्थमेतत् ।

२६. दमा उ वां दिविष्टय इति षड्दं सूक्तम् ।

२७. अयं वां मधुमत्तम इत्यस्य सूक्तस्य प्रथमानुवक्तव्या । ततस्तृतीया । ततः पञ्चमीत्येवं तिस्रः ।

२८. उक्तार्थम् ।

२९. युवोरु पू रथं ऊवे एताः पञ्च ।

३०. व्याख्यातम् ।

३१. त्रिद्विन्नो अद्या भवतं नवेदसा द्वादशर्चं सूक्तम् ।

३२. ईले द्यावापृथिवी पूर्वचिन्तये पञ्चविंशकं सूक्तम् ।

३३. यो वां परिज्मा सुष्टदग्निना रथ इति द्वे सूक्ते चतुर्द-

११. द्वादशोषा । समानसु त्यत्पुस्तकतमुक्त्यमिति त्वचं^२ तत्पुत्रः । एवं
१०. नवे नो इत्येवायामेकविंशत् ।

३४. उक्तार्थम् ।

३५. प्रति प्रियतमं रथं नवकं सूक्तम् । सद्य चिर्वचनेनेका-
दश । इति एतदेव प्रातरनुवाकानुवचनम् । आद्यन्तयोस्त्रिर्वचनेन
वृद्धिः^१ ।

३६. उत्सृज्य वार्चं मध्यमाम् । उत्तमेन स्थानेन^२ प्रति प्रियत-
ममित्यस्योत्तमया परिदध्यात् । अभ्युदुषा रुद्रत्पशुरित्याग्नीर्वत्या
परिदधातीति (११. ६) श्रुतेः । तस्यां वाचमुत्सृजतीति च ।

३७. परिधानामन्तरमया वाजं देवहितं मनेसेत्येतां दिपदां
जपति ।

३८. इति प्राग्द्विपदायाः सद्यसपरिमाणः^३ प्रातरनुवाकः ।
मंज्ञाकरणं संव्यवहारार्थम् ।

३९. वाशब्दः पदान्तरपरिघटार्थः । विभाषि कामसंयोगम् ।
एतस्य सादसस्य सूक्तोक्तस्य यानि ष्वन्दासि तेषामपरित्यागेन
प्रतिष्वन्दस्य । प्रतिपत्समारोहणीधानां साद्यन्तानामित्यर्थः । षष्ण-
धिकानि चीणि^४ शतान्यनुब्रूयात् । तानि च वृद्धेः कल्पितान्युच्यन्ते ।
तद्य के चिद्वौ ष्यौकौ पठन्ति । ताविमौ ।

आद्यन्तयोः प्रतिष्वन्दः सूक्तमृश्यापि वोभयम् ।

पद्य सतेति^५ यत्तस्याद्वादशानुष्टुभान्त्य ॥१॥

अग्निमीलेष ईलिष्य मासत्याभ्यां^६

अन्ये तु दण्डकं पठन्ति । सो ऽप्युच्यते । आपो रेवतीस्त्रिर्व-
चनमुपप्रयन्तो नवाग्निमीले नव तसु त्वा पाय्यो वृषेति त्रयोदश
होताजनिष्टेत्यष्टौ अग्ने कदा त आनुषगिति दश यो मर्त्येष्विति
विंशतिरग्नम महेति तिस्रः एता वो अग्निं द्वादशायमग्निः सुवीर्यं-
स्येति षट् त्वाभग्ने मनीषिण इति नवेलिष्वेति त्रिंशत्पुरु खेति द्दशं
वेदिषद् इति सप्त जनस्य गोपां इति षलग्निं तं मन्य इति दश
कस्त उष इति तिस्रः प्रति यथा सप्तोषो भद्रेभिश्चतुष्कमुपो रुरुच
इत्येकोनविंशतिः प्रत्यु अदर्शायतीति षट् सह वामेन षोडशोषस्त-
च्चित्रमिति तिस्रः एता उ त्या इति चतस्रो महे नो अचेति
दशाश्विना यज्वरीरिष इति तिस्रः प्रातर्युजेति चतस्रः आश्विना-
वश्वावत्येति तिस्रः आ मे एवं नवा नो विश्वाभिरिति त्रयोविंशतिः
कूष्ठो देवाविति दशा भातौति दश नासत्याभ्यामिति पञ्चविंश-
तिरतारिभ्येत्येकादश याभिः कण्वमित्येका युवोरु पू रथमिति पञ्च
त्रिद्विन्नो अचेति द्वादश समानमु त्वं द्दशं प्रति प्रियतममिति
नवोत्तमा त्रिरेवं षष्टिश्च त्रीणि च शतानि ।

४०. वागब्दो विकल्पार्थः । ऊर्ध्वं शतान् शतमेवेत्यभिप्रायः ।

याथाकामी यजमानः श्रुत्युक्तानां सङ्ख्यानामन्यतमामङ्गीकुर्यात् ।

४१. सर्वेषु पक्षेषु पाङ्क्तानि सूक्तानि^१ नोद्धरेत् । विंशोत्तर-
शतः प्रातरनुवाक उच्यते । आपो रेवतीः क्षयथा हि वस्र इति
उपप्रयन्तो अध्वरमिति नवाग्निमीले पुरोहितमिति तिस्रः
। यो मानुषा युगेति चतस्रः तेते अग्ने लोता इत्येका

ऋतावानं विचेतममिति चतस्रः सप्तस्य-यद्विद्युता मस्मिन्नूधन्नित्येका
 स मङ्गा विद्या दुरितानि भाङ्गानिति द्वे एना वो अग्निं नमसेति
 तिस्रः सं त्वं नो रायः शिगीहीति चतस्रस्वामग्ने मनीषिण इति
 तिस्रः स चन्द्रो विप्र मर्त्य इत्येका वेदिषदे प्रियधामाय सुश्रुत
 इति तिस्रस्वामग्ने अङ्गिरसो गुहा हितमित्येका अग्निं तं मन्ये यो
 वसुरिति दश कस्त उप इति द्वे आ घां तनोषि रस्मिभिरित्येका
 उपो भद्रेभिरा गहीत्येका युच्छन्ती हि रस्मिभिरित्येका उपो
 रुचे युवतिर्न योषेत्येका अद्यावतीर्गोमतीर्न उपाम इत्येका प्रत्यु
 अदर्श्यायतीत्येका सं नो राया दृष्टता विश्वपेशसेत्येका उपस्तधि-
 चमा भरेति तिस्रः एता उ त्या उपसः केतुमकतेत्येका अधि पेशांमि
 वपते नृत्तरिवेत्येका महे नो अद्य बोधयेति दशाश्विना यज्वरीरिष
 इत्येका युञ्जायां रासमं रथ इति तिस्रः आ नो विश्वाभिरुतिभि-
 रित्येका कं यायः कं ह गच्छथ इत्यष्टौ आ भात्यग्निरुषसामनीक-
 मिति नव अहेम यज्ञं पथासुराणा इति तिस्रः इमा उ वां
 दिविष्टय इति द्वे याभिः कण्वमभिष्टिभिरित्येका युवोरु पू रथं ऊव
 इत्येका जुङ्गराणा चिदश्विनेत्येका चिदश्वो अथा भवतं न वेदमेति
 द्वे अश्वर्युं वा मधुपाणिं सुहस्यमित्येका प्रति प्रियतमं रथमित्येकादश
 एतदिंशतिशतम् ।

त्यजेदनुष्टुभः मत्तमतादे विंशत्यादुधः ।

विष्टुभौ द्वे जग्रात्येका एवं दशशतं भवेत् ॥

सप्तविंशतिशतान्यनुब्रूयादित्यत्रापि वृद्धसंप्रदायो लिख्यते ।
 अर्चन्तस्वेत्यतः प्रभृति शतमये वृहन्नूनपञ्चाशत् प्र वो यङ्गमिति
 विंशतिरेति प्र होतेति सप्ता नो यातं दिवस्वरौति विंशतिर्था-
 वाणेवेत्यूनषष्टिरौले द्यावापृथिवी पूर्वचित्तय इति पञ्चविंशतिरेत-
 स्मिन् सहस्रादुद्धृते सप्तविंशतिशतानि भवन्ति ।

४२. पुरोदयादध्वर्यव उपांशुनाम्नो गहस्य होमकालं संभा-
 वयिष्यन्तीति मन्यमानः सह्यादिनिघममुत्सृज्यापि परिदध्यात् ।

४३. उदिते ऽन्तर्यामिगृहहोम आध्वर्यवः । आ तस्य परि-
 समाप्तेर्वाग्यमनं हेतुः ।

७.

१. अप इय्य होतरित्येवमुक्तो ऽध्वर्युणा होता प्र देवत्वे-
 तत्सूक्तं पञ्चदशकं द्वादशीं परिहाप्य वक्ष्यमाणेन क्रमेणानुब्रूयात् ।

२. प्र देवत्वेत्यतस्त्रिर्वचनमणयित्वा^१ नवानुच्य ततो ऽध्वर्युणा^२
 आहुतावप्सु ह्यमानायामेकादशीमनुब्रूयात् ।

३. आनीयमानास्त्रप्सु दशमीमनुब्रूयात् । अप इय्य होतरि-
 त्युक्त इति संप्रैषवचनादस्त्विति गम्यते ।

४. प्रति यदापो अदृश्यमायतीरिति दृश्यमानासु अप्सु तदा-
 धारेषु मामर्थ्यात् ।

५. मैत्रावरुणचमसस्य वसतीवरीणां च संपर्कं क्रियमाणे समन्या
 यन्त्युप यन्त्यन्या इत्येतामनुब्रूयात् ।

६. आपो न देवीरूप यन्ति होविधमित्येतामनुब्रूयात् ।
होद्वचमशे ऽवनीयमानास्वसु ।

७. आ धेनवः पयसा तृष्णं इत्यनुब्रूयाद्भविर्धानमानीयमा-
नास्वसु । आ धेनव इति सूक्तादिप्रदेशात् सूक्तं प्राप्नोति । तन्नि-
वृत्त्यर्थं सर्वानुक्तेत्युक्तम् । एकामुक्तेत्यर्थः । ष्यगन्तेन प्रणवेनावस्येत् ।

८. अध्वर्यवैषीरपा इत्यनेन मन्त्रेणाध्वर्युं पृच्छेत् । अध्याहृत्य
तिष्ठन्तमध्वर्युं वचनात् ।

९. अध्वर्युः प्रत्याहोतेव नम्रसुरिति ।

१०. अध्वर्यवैषीरपा इत्यध्वर्युणा पृष्टेभोतेव नम्रसुरिति प्रत्यु-
क्तस्त्रास्त्रध्वर्यवाधावेत्येवमादिकं निगदं प्रतिपद्यते । निगदग्रहणं
यस्य पीला मद इत्यस्या अपि निगदप्रतिपत्त्यर्थम् । तेनाविवाक्ये न
संपादनम् । निगदलात् ।

११. उपविशतीति सूचच्छेदः । अन्वयो यन्वध्वभिरित्येतां
अर्धर्धं चोत्तरस्या उक्त्वा ततः ।

१२. उपोत्थाय ततस्तस्मिन्नेव प्रदेशे ऽध्वर्युमन्वाहृत्य तदभि-
मुखः स्थितोत्तराम् । कस्याः । अन्वय इत्येतस्या अध्वर्यायाः । ततस्ता
नो हिन्यन्वध्वरमित्यर्धमपो देवीरिति च सकलानेवमध्वर्यामनुच्य ।

१३. प्र देवचेत्यास्य प्रकृतत्वात् उपोत्तमाम् । तदवक्ष्य एव
चशब्दात् ।

१४. यस्योपोत्तमानुक्ता तस्यैवोत्तमया परिधाय परिभमाथ
प्र देवचेत्यादिकमनुवचनं ततः ।

१५. पर्यावृत्य प्राङ्मुखः स्थित्वा यत उपोत्थितस्तस्मिन्नेवोपवि-
शत्यन्यस्थानुपदेशात्^१ ।

८.

१. प्राणं म इत्यादिना मन्त्रेणोपांशुसंज्ञकं यद्दं ह्यमानमनु-
प्राणिति । अनुनिश्चसितौत्थर्थः ।

२. अपानं म इत्यादिना मन्त्रेणान्तर्यामसंज्ञकं यद्दं ह्यमान-
मन्ववानिति । प्राणमन्तः प्रवेशयतीत्यर्थः ।

३. उत्तरेणाहवनीयमन्तर्वेद्येव बहिष्पवमानाख्येन स्तोत्रेण सुवते
कुन्दोगाः । सूचारम्भो ऽस्य प्रदेशस्यासुवसंज्ञार्थः । स्तोत्रस्य चास्य
बहिष्पवमानसंज्ञार्थः यावच्च सुवते तावन्मैत्रावरुण आस्ते । न त्वप-
वेशनप्रसवमात्रम्^२ ।

४. ओं सुतेति सूत्रान्तः^३ । सुवत्सूद्राष्टपु दक्षिणतो ब्रह्मा
मैत्रावरुणयोपविश्य वक्ष्यमाणेन क्रमेण अपप्रसवौ कुरुतः । प्राङ्मुखो
मैत्रावरुण उपविशेत् परिभाषितत्वात् । ब्रह्मणो वचनं यजमाननिवृ-
त्त्यर्थम् । स त्वद्गाहममीपे उपविशेत् । औपगात्रं ह्यस्य भवतीति श्रुतेः ।

५. ब्रह्मन् स्तोत्र्यामः प्रशास्तरित्युक्तौ एवमुद्गाहभिर्ब्रह्मा मैत्रा-
वरुणयोक्तावनन्तरं कुरुतः ।

६. आयुभृत्य इत्यादिकं प्रसवे इत्येवमन्तमेकारान्तं^४ मन्त्रं
जपित्वा ततः ।

१ A C (orig.) अन्यस्त्रादुपवेशनात् । २ O (in marg.) प्रवेश instead of प्रसव । ३ A om. ओं सूत्रान्तः । ४ B om. एवमन्तम् C om. मन्त्रं ।

७. ओं सुतेति शुतादिना सवनधर्मणैकस्वर्यमाहतुः ।

८. यः पूर्वोक्त आयुष्मत्य इत्यादिजपपूर्वः ओं सुतेत्येष प्रसवः सर्वेषां स्तोत्राणां पारिभाषिकः । ननु अनुक्त एवायं प्रथमदृष्टत्वा-
दितरेषु बुद्धिमानचेत्यति । नेति ब्रूमः । अनुमानिको बुद्ध्यन्वयः
पारिभाषिकेण प्रत्यचविहितेन बाध्यते । तदर्थं वचनम् ।

९. अशतो मेत्यादिकं मृत्योर्मांमृतं गमयेत्येवमन्तं मन्त्रं यज-
मानो जपेत् । कस्मिन्नवधौ । पवमानानुपसरिष्यन् पवमानानुपया-
स्यन्नित्यर्थः^१ ।

१०. श्येनो ऽमीत्यादिकं यज्ञस्यौदृषमित्यन्तं मन्त्रं यजमानो
जपेत् । सुते बहिष्पवमाने ।

११. सुपर्णे ऽसि पत्वा त्रिष्टुप्छन्दा इत्येवमादिकं मन्त्रं यज-
मानो जपेत् । सुते माध्यन्दिने पवमाने^२ ।

१२. सखामि पत्वा जगच्छन्दा इत्येवमादिकं मन्त्रं यजमानो
जपेत् । सुते आर्भवे पवमाने ।

१३. श्येनो ऽसि पत्वा गायच्छन्दा इति निराकाङ्क्षे ऽपि^३
मन्त्रे यो ऽयमनु त्वा रभ इत्यादिक उदको ऽभ्यधिक इव मन्त्रः
समान इतरयोरपि मन्त्रयोः । व्यूहच्छन्दस्यपि द्गगराच एतेषामनूहः ।
सर्वस्वारादिषु चाविकारः । कुतः । उत्तरयोः पवमानयोश्छन्दो-
वज्जत्वे ऽपि सति सर्वेषामनुपलक्षणात्^४ ।

१ A बाधेत । २ C उपमास्यन् पवमानानित्यर्थः । ३ C om. सुते माध्यन्दिने ।
४ C in ५ यमान उदकोः । ५ A निराकाङ्क्षे योरपि मन्त्रे योर्वा ऽयम् C काङ्क्षे
ऽपि मन्त्रयोर्वा ऽयम् । ६ A C (sec. b.) om. चम् ।

१४. उपहृता देवा इत्यादिकं मन्त्रं श्रोत्रेण वा भक्षयामी-
त्येवमन्त्रं स्मृते वहिष्यवमाने होता जपेत् । होहवचनं यजमाना-
धिकारनिवृत्त्यर्थम् ।

• ६ •

१. भवनेषु भवः भवनीयः । वपया प्रातःभवने चरन्ति पुरो-
लाग्नेन माध्यन्दिने अङ्गैस्तृतीयमवने इति य उक्तः स आग्नेयः
कर्तव्यः । एवमेव श्रुतत्वात् ।

२. ऐन्द्राग्नौ वा भवनीयः पशुः कार्यः । य एष आलभ्यते
तमेतमेन्द्राग्नः स्यादिति हैक आङ्गरिति श्रुतेः ।

३. ऐकादग्निना वा आग्नेयमारस्वतमौम्यपौष्णवार्हस्पत्यवैश्वदे-
वैन्द्रमारस्वतेन्द्राग्नमाविचवारुणाः । एते वा भवनीया भवन्ति । प्रजापतिः
प्रजाः सृष्ट्वा रिरिचान (१२. ८) इवामन्यतेत्युपक्रम्य भवनीयप्रकरण
एवैकादग्निनीपाठात्^१ । वाग्भ्रूतिरेकात् स्तोमायनं वा श्रुत्यन्तराच्च ।

४. एको यूप एषां त इमे एकयूपाः पशवः ऐकादग्निना अन्ये
वा । तत्रैकयूपेस्वैकादग्निनेषु क्रियमाणेषु प्रतिपशु परिव्ययणीया
त्रिस्त्रिरावर्तते । प्रतित्रिकं चावसानं भवति । रशनापृथक्त्वात्
रशनासंप्रेषपृथक्त्वादित्यर्थः । अथ यद्येकयूप एकादग्निनीमालभेरन्य-
ग्नौपशावेवाध्वर्युः संप्रेष्यति पशौष्णावेव युवा सुवासाः परिवीत
आगादिति सैव^२ परिधानीया सा परिवीचमाणायेति (१०.२) श्रुतेः ।

५. वक्ष्यमाणो विधिः । ननु एकयूपेष्वाकादग्निनेषूक्तमर्थाज्ञाना-
यूपेषु भविष्यति । सत्यम् । नैकादग्निनेष्वेव । अप्यश्वनेधपुरुषनेधा-
दिषु यथा स्यादेवमर्थे वचनम् ।

६. आहवनीधसंनिधिस्ये^१ परिव्ययणीयामुक्त्वा नवसु यूपेष्व-
ञ्जन्ति त्वेत्येका । उच्छ्रयणीयाः पञ्च । परिव्ययणीया चेत्येताः सप्त ।
प्रतियूपं नवस्वाह । ननु सप्तैवैताः । अतः सप्तग्रहणं नियमार्थम् ।
तेन दशमे ऽह्न्युच्छ्रयस्वेत्यनुष्टुबपि नोद्धृतव्या ।

७. एकादशे यूपे ऽयं विशेषः । प्राहते ऽनुवचने यो ऽयमूर्ध्वं
ऊ पु ए इति बार्हतः प्रगाथस्तमुक्त्वा प्राक् परिधानीयाया यान्त्वो
नरो देवयन्तो निमित्युरिति सूक्तशेषमुत्तमावर्जमन्वाह ।

८. द्वादश उपग्रयो भवति^२ । वितष्ठ इति निर्ज्ञात^३ आध्वर्यवे ।
तं परिसमाप्ते एकादशस्थानुवचने उक्तमयानुमन्त्रयते । वनस्थते
प्रतवंप्रग इत्येतया ।

९. पूर्वचुरप्युच्छ्रयणमध्वर्युवशाहवति । तत्र मध्यमस्य परिव्यय-
णान्तं^४ नित्यमेव । दक्षिणोत्तराणां यूपानां परिव्ययणवर्जं कर्म । तादृशे
ऽध्वर्युभिः क्रियमाणे पूर्वया परिदध्यात् ऊर्ध्वं न इत्येतया ।

१०. संतानो ऽनुवचनाविच्छेदः । स यस्याभिप्रेतः स संतानार्थो
सोता । सो ऽर्धर्चनेव काङ्क्षेत् । वाग्रब्द उत्तरसूचप्रयोजनः । एव-
कारकरणमिष्टतरो ऽयं पञ्च इति ज्ञापनार्थम् ।

१ A B C चरकोषे । २ A ins उप एकादश यूपानां समीपे श्वेते शयनधर्मव
तिष्ठतीत्युपग्रहः । सुन्ययूपः तत्र आहवनी पञ्चरित्यनुमन्त्रयते । ३ C वितष्ठ A
संज्ञात । ४ B यनाचान्क A यवार्त्त ।

११. वाग्भ्यो विकल्पार्थं ऽनुवर्तते । समानजातीयानुसमयः कर्तव्यः । कथम् । सर्वेषामञ्जवीयाः सर्वेषामुच्छ्रयणीयाः सर्वेषां परिव्ययणीया इति ।

१२. केषां चिदध्वर्यूणां यूपेभ्यो ऽज्यमानेभ्यो ऽनुग्रहीत्यूहेन मंत्रैषः । तत्रानुवचनमेकादशे ऽन्तरेण परिव्ययणीयां प्रगाथं च यान्चो नर इति च सूक्तशेषमन्वाहेति । यथैकादशे तथोहेनेति वक्तव्ये तुन्धार्थतामेकादशग्रहणस्योत्तमग्रहणस्य च दर्शयति । तेन यदेकादश षक्तं तदुत्तमे यूपे ऽश्वमेधपुरूपमेधयोरपि मिद्धं भवति ।

१३. सवनपशुदेवतामावाह्य वनस्पतिं च । विदेशस्ययागेष्वपि प्राजापत्यादिष्वयमेवावाहनक्रमो^१ वचनात् ।

१४. इन्द्रं वसुमन्तमित्याद्याः सवनदेवताः । तथा चैव श्रुतत्वात् । अतो यत्राप्यन्यदेवत्यानि सवनानि तत्राप्यूहः मिद्धो भवति ।^२ अनिरुक्तसवनसोदनायामावाहने ऽप्यनिरुक्ता ।

१५. कात्यायने यूहदर्शनात् । पशुदेवताप्रयुक्तं सवनदेवता-नामपि भवतीति । तदाश्वानिवृत्त्यर्थं । खिष्टकसूक्तवाकप्रैषेषु^३ प्रतिषेधः ।

१६. सूक्तवाको विकल्पः । यादृशं प्रकृतौ निगमनं हविरजुप-तहविरजुपतेति तादृशं सवनदेवता लभन्ते । निगच्छन्तीति वच-नात् । इन्द्रो वसुमान्सवनमजुपतेति हि स्यात् सवनभाक्त्वात् ।

१ C एवम् instead of एव । २ A अनिरुक्तासवः B •सवनः । ३ A B सूक्तवाकप्रैषवमस्यतिप्रैषेषु (B •वाके) ।

१७. अध्वर्युं संमृग्य षण्णोर्वोरिति जपित्वा प्रथारानुपूर्वेषां
वक्ष्यमाणके प्रहृताङ्गत्याख्ये आङ्गती जुहोति^१ ।

१८. जुष्टो वाच इत्यादिना सरस्त्या इत्येवमन्तेन मन्त्रेण
पूर्वाङ्गिति जुहोति । यदा मुख्यः कुर्यात्परार्थानौति मुख्यो द्वियज-
मानके जुहोति । सङ्गयजमानके वा । तदा यथार्थमूहः । स उच्यते ।
जुष्टो वाचो भूयास्त जुष्टो वाचस्पतेरिति द्वियजमानके । जुष्टा वाचो
भूयास्त जुष्टा वाचस्पतेरिति सङ्गयजमानके । नान्ते स्वाहाकारः
कृतत्वात् पुरस्तात्स्वाहाकारेणेति च श्रुतौ मन्त्रविशेषणात् ।

१९. उत्तरामाङ्गतिममन्त्रिकां जुङ्ग्यात् ।

१०.

१. अग्ने नय सुपथा राये अस्मानित्याग्नेयस्य पशोर्वपायाः
पुरोनुवाक्या । अग्ने त्वं पारया नयो अस्मानिति पशुपुरोलाशस्य
पुरोनुवाक्या । अग्ने त्वमस्मपुयोधमीवा इति पशोः पुरोनुवाक्या ।
एवमेतास्त्रिस्तः । वक्ष्यति । तिसस्त्रिस्तः पूर्वा पुरोनुवाक्या वपायाः
पुरोलाशस्य पशोरिति । तत्र तावत्पुरोनुवाक्या उक्ताः । भुवो यज्ञस्य
रजसद्यनेतेति वपाया याज्या । प्र व. शुक्राय भामवे भरध्वमिति
पशुपुरोलाशस्य याज्या । प्र कारवो ममना वक्ष्यमाना इति पशो-
र्थाज्या । वक्ष्यति । तिसस्त्रिस्त उत्तरा याज्या इति । एवं सर्वेषु
वट्केषु योज्यम् ।

^१ Com. वक्ष्यते पूर्ववत् । १ A C (sec. b), and also in the text of the
- Śākhā ṅgīti ।

२. आ नो दिवो दृहतः पर्वतादा । सरस्वतीं देवयन्तो हवन्ते । सरस्वत्यभि नो नेषि वस्यः । यावीरवी कन्या चित्रापुः । प्र चीदसा धायसा सस्र एषा । इमा जुङ्गाना युष्मदा नमोभिः । इत्ययं षड्ः सारस्वतस्य ।

३. त्वं सोम प्र चिकितो मनीषा । त्वमिमा ओषधीः सोम विश्वाः । सोमो धेनुं सोमो अर्वन्तमाशुम् । या ते धामानि दिवि या पृथिव्याम् । अपाह्वं युक्तु पृतनासु पप्रिम् । या ते धामानि हविषा यजन्ति । एता षट् सौम्यस्य ।

४. पूषेमा आशा अतु वेद सर्वाः । प्रपथे पथाम्बजनिष्ट पूषा । पथस्यथः परिपतिं वचसा । शुक्रं ते अन्यद्यजतं ते अन्यत् । याम्से पूषन्नावो अन्तः समुद्रे । पूषा सुवन्भुर्दिव आ पृथिव्याः । इति षट्कं पौष्णस्य ।

५. आ दैव्या वृष्णीमहे स्वांसि । आ वेधसं नीलपृष्ठं दृहन्तम् । दृहस्यतिः समजयदसूनि । स हि शुचिः प्रतपत्रः स शुन्ध्युः । स सुष्टुभा स च्छवता गणेन । स आ नो योनिं सदतु प्रेष्ठः । इत्येताः षड् वार्हस्पत्यस्य ।

६. विश्वे अद्य मरुतो विश्व ऊती । यं देवामो स्वथ वाजसातौ यं चायध्वे यं पिपृथात्यंहः विश्वे देवाः शृणुतेमं हवं मे । ये के च ज्मा महिनी अहिमायाः । ते हि यज्ञेषु यज्ञियास ऊमाः सधस्यं विश्वे । स्तीर्णं बर्हिषि समिधाने अग्री सूक्तेन मद्वा । एताः षड् वैश्वदेवस्य ।

७. इन्द्रं नरो नेमधिता हवन्ते । इन्द्रो राजा जगतश्चर्षणीनाम् ।

इन्द्र चवमभि वाममोजः । उहं नो लोकमनु नेषि विद्वान् । आ नो विश्वामिहृतिभिः सजोषाः । आ ते शुभो वृषभ एतु पञ्चादिति षडैन्द्रस्य ।

८. गोमदश्चावद्रयवसुवीरम् । इये नरो भरुतो मृतता नः । शुची वो हया भरुतः शुचीनाम् । अरा इवेदचरमा अहेव । या वः शर्म शशमानाय सन्ति । द्युयमस्मान्नयत वस्यो अश्च । एता षडैन्द्रास्य ।

९. उमा वामिन्द्राग्नी आङ्गवधेः । आ वृचहणा वृचहभिः शुभैः । ता योधिष्टमभि गा इन्द्र नूनम् । शुचिं तु स्तोमं नवजातमद्य । गीर्भिर्विप्रः प्रमतिमिच्छमानः । प्र वर्षणिभ्यः पृतनाह्वेषु । एता षडैन्द्रास्य ।

१०. आ नो देवः सविता चायमाणः । आ देवो यातु सविता सुरत्रः । सविता यन्नैः पृथिवीमरम्णात् । वाममद्य सवितर्वांसु अः । ये ते यन्याः सवितः पूर्यासः । अक्षभ्यं तद्विवो अद्भ्यः पृथिव्याः । एता षट् षावित्रस्य ।

११. अस्तभ्राद् रामसुरो दिशवेदाः । तत्त्वा घामि ब्रह्मणा वन्दमानः । अत्र ते हेतो वरुण समोभिः । एवा वन्दस्व वरुणं वृहन्तम् । दमा धियं शिचमाणस्य देव । उदुत्तमं वरुण पाशमस्मत् । एताः षड्वारुणस्य ।

१२. एता अचो याज्यानुवाक्या ऐकादग्निनामां भवन्ति ।

१३. न केवलमैकादग्निनामामेवैते षट्काः किं तर्हि अन्वेषामण्येदेवतामां पशुनाम् । नेष्टिष्वेवंदेवतास्त्रपि । पशव इति वचनात् ।

११.

१. इन्द्रा नु पूषणा वयमित्याद्या ऐन्द्रापौष्णस्य पशोः षड् भवन्ति ।
२. सोमा पूषणा जनना रथौणामित्येताः षट् सोमापौष्णस्य पशोः ।
३. सं वां कर्मणा समिषा हिमोमीत्येताः षलैन्द्रावैष्णवस्य पशोः ।
४. नामत्याभ्यां यर्हि रिव प्र वृञ्जे । यलेता आश्विनस्य पशो-
र्भवन्ति ।
५. विष्णोर्नु कं वीर्याणि प्र वोचम् । एताः षड्वैष्णवस्य पशोः ।
६. रात्रौ व्यस्यदायती । एताः षड्रात्र्या भवन्ति । रात्रिदेवत्यस्य पशोः ।
७. भूरिं द्वे अचरन्तौ चरन्तम् । एताः षड् द्वावाष्टयिवीयस्य पशोः ।
८. जननीयन्तो न्वयव इत्येतास्त्रिस्रः । स वावृधे नर्या योषणासु । दिव्यं सुपर्णं वायसं वृहन्तं । यस्य व्रतमिति च षष्ठी खैलिका । एताः षट् सरस्वतः । सरस्वान्नाम देवताविशेषस्तस्य ।
९. य इमा विश्वा भुवनानि जुह्वदित्येताः षट् चतुर्थी परि-
हाप्य वैश्वकर्मणस्य पशोर्भवन्ति ।
१०. आ ते पितर्महतां सुघमेतु । एताः षड् रौद्रस्य पशोः ।
११. अहं रुद्रेभिर्वसुभिश्चरामीति वाग्देवत्यस्य पशोरेताः षड् भवन्ति ।
१२. उक्तानां षड्नामयं विनियोगः । सूक्तोक्तेन क्रमेण प्रति-

षट् तिस्रस्त्रिंशः पूर्वाः पुरोनुवाक्याः कर्तव्याः । एका वपायाः । एका पशुपुरोलाशस्य । एका पशोः । एवमेव तिस्रस्त्रिंश उत्तरा याज्याः ।

१३. सवनीयस्य पशोः के चित्पशुपुरोलाशं न कुर्वन्ति तुल्यत्वादुपालम्भस्यापि ।

१४. करणं पशुपुरोलाशस्येत्येष एव न्यायः । कुतः । सोमार्थैः सवनीयहविर्भिः पशुर्घस्य निवृत्तिरन्यायेति ।

१५. सावित्रश्च वाग्देवत्यश्चोपांशु भवतः । न केवलं प्रदेशान्तरोक्तौ सौर्यप्राजापत्यौ ।

१६. पशुगणे प्रतिपशु मनोतासूक्तमावर्तते कालभेदात् ।

१७. प्रातरनुवाकादि प्रातःसवनम् । तस्मिन्प्रातःसवने परिचयणीयादि वपान्तं पाशुकं कर्म कृत्वा^१ यथाप्रपन्नमुपनिष्कन्याग्नीषोमीयवदुपसृश्य चात्वाले^२ । प्राप्तस्यानुवादः क्रमार्थः ।

१२.

१. वक्ष्यमाणेन विधिना धिष्यथान्वक्ष्यमाणानुपस्थाय भद्रः प्रविशन्ति । होता मैधावरुणो ऽष्वावाको यावन्तुत् मद्या ब्राह्मणाश्चमी पोताग्नीध्रः मदस्यो यजमानस्य । युगपष्वाखान्तरादुक्तवचनाच्च । स्वभावायां तु ते नममिता होतारमतिष्टजन्त इति होतैवोपस्थाता ।

२. अथेण हविर्धाने तिष्ठन्तो नोपस्थेयममीषं गत्वा तंतमीषमाणा अन्यदिङ्मुखा अपि । न केवलं प्राङ्मुखा उदङ्मुखा वा ।

२. सद्यस्त्वसौत्येवमादिना मन्त्रेणाहवनीयमुपतिष्ठन्ते ।

४. उदर्को ऽनुषङ्ग इत्येको ऽर्थः । रौद्रादिर्मन्त्रशेष उक्तरेश्वथ-
नुपक्तव्यः । तान्सदः प्रस्त्रस्यन्नमस्यति नमो नम इति (१२. १) श्रुतेः ।

५. अननुषङ्गो वा शाखान्तरान् ।

६. अपिजो ऽसि दुवस्त्रानित्यनेन मन्त्रेणोपतिष्ठन्ते । यो^१
ऽग्निराहवनीये मथित्वानुप्रदत्तः ।

७. परिषद्यो ऽसि पवमान इत्यनेन मन्त्रेणास्तवमुपतिष्ठन्ते ।
आस्तव उच्यते यत्र बन्धिष्ववमानेन च्छन्दोगाः सुवते ।

८. प्रतकासि नमस्त्रानित्यनेन मन्त्रेण चालालमुपतिष्ठन्ते ।

९. कथो ऽसि हव्यसूदन इत्यनेन मन्त्रेण पशुश्रपणमुपतिष्ठन्ते ।

१०. समुद्घो ऽसि विश्वभरा इत्यनेन मन्त्रेण उत्करमुपतिष्ठन्ते ।

११. दक्षिणाष्टतो भूत्वा विभूरसि प्रवाहण इत्यनेन मन्त्रेणा-
ग्नीध्रमुपतिष्ठन्ते ।

१२. सदस्याग्नीध्रं च प्रविशन्तो यथाकालं तयोरेवोपरि द्वारसू-
णाविशाखस्यं वल्लोकाद्यभिमृशन्ति दिवस्पृष्टमसौत्येवमादिना मन्त्रेण ।

१३. स्यतस्य द्वारावित्येवमादिना मन्त्रेणोभाभ्यां हस्ताभ्यां
दार्यो मन्त्रश्च प्रविशेयुः ।

१४. आग्नीध्रीयं प्रविशोत्तरेणाग्निं गच्छन्ति । ये सदः^२ प्रविष्टाः
सन्तः प्रत्यक्षो धिष्ण्यानतिक्रामन्ति । के पुनस्ते । यजमानयावस्तु-
त्सदस्यवर्जिताः । येषां मंचरं वक्ष्यति श्रेणोत्तरेण सर्वान् धिष्ण्या-
ग्गच्छन्तीत्येवमादिना ग्रन्थेन ।

१५. मन्त्रिभुवो ऽभीत्येवमादिना मन्त्रेणासादमच्छावाकस्योप-
तिष्ठन्ते । तं च वक्ष्यति । अच्छावाकः सीदित्युक्तो ऽप्येण सद् उक्तरण
स्युतिमुपविशेति ।

१६. वक्रिरसीत्यादिना मन्त्रेण होत्रधिष्यमुपतिष्ठन्ते । धि-
ष्यग्रहणं सदोऽधिकारनिवृत्त्यर्थम्^१ ।

१७. धिष्यधाधिकारो ऽनुवर्तते । याचो ऽसि इत्यादिना
मन्त्रेण मैत्रावरुणधिष्यमुपतिष्ठन्ते ।

१८. तुयो ऽभीत्यादिना मन्त्रेण ब्राह्मणाश्वंसिनो धिष्य-
मुपतिष्ठन्ते ।

१९. उग्रिमसीत्यादिना मन्त्रेण पोत्रधिष्यमुपतिष्ठन्ते ।

२०. अवस्युरसीत्यादिना मन्त्रेण नेष्ट्रधिष्यमुपतिष्ठन्ते ।

२१. अंशारिरसि बभारिरित्येवमादिना मन्त्रेणाच्छावाक-
धिष्यमुपतिष्ठन्ते ।

२२. शुन्ध्युरसि भार्जाकीय इत्यनेन मन्त्रेण भार्जाकीयमुप-
तिष्ठन्ते । तत्रैव स्थिता अवेक्ष्येत्यारम्भात् ।

२३. शुन्ध्युरस्युपसद्य इत्यनेन मन्त्रेण ब्रह्ममदनमुपतिष्ठन्ते ।
अवेक्ष्यैव । तत्रैव स्थिताः ।

२४. षतधामामि स्रज्यातिरित्यनेन मन्त्रेणौदुम्बरीम् । अवे-
क्ष्योपतिष्ठन्ते । तत्रैव स्थिताः ।

२५. समुद्रो ऽसि विश्वथचा इत्यनेन मन्त्रेण सद् उपतिष्ठन्ते ।
तत्रैव स्थिताः । अन्तर्वह्निष्ठाशुवीक्ष्य ।

२६. अजो ऽखेकपादित्यनेन मन्त्रेण^१ शालामुखीयमुपतिष्ठन्ते ।
पत्नीशालासंनिधिस्थाः ।

२७. अहिरसि बुध्य इत्यनेन मन्त्रेण प्राजहितमुपतिष्ठन्ते ।
प्राजहितश्चिरंतनो गार्हपत्यः ।

२८. अन्नदास्यन्नपतिरित्यनेन मन्त्रेण व्रतश्रपणमुपतिष्ठन्ते ।
व्रतश्रपणो दक्षिणाग्निः । सत्त्रेषु केषां चिन्नानागार्हपत्यव्रतश्रपणाः ।
तेषां यथास्वमुपस्थानमूहो वा । अहयः स्य बुध्याः । अन्नदाः स्यान्न-
पतय इति ।

१३.

१. अग्नयः सगरा इत्येवमादिना मन्त्रेण सर्वान् धिष्यन्तुप-
तिष्ठन्ते । सदसः पुरस्तात्तिष्ठन्तः । तत्र हि बहवो दृश्यन्ते । भूयसां
साधर्म्यात् ।

२. अध्वन इत्यादिना पथि स्तादित्येवमन्त्रेण मन्त्रेणादित्य-
मुपस्थायानन्तरम् ।

३. मैत्रावरुणपूर्वा उदश्च इति येषामग्रेणोत्तरेण सर्वान्धिष्यन्ता-
न्गच्छन्तीति संवर उक्तस्ते निर्दिश्यन्ते । अतश्च मैत्रावरुणप्रभृतयो
धिष्यन्वन्त इत्युक्तं भवति । अच्चावाकं परिहाष्येति वदता^१ याव-
स्तुतः प्रवेशः साधितो भवति । पूर्वया द्वारा सद इति वचनादा
ग्नीध्रः स्वमागारं दक्षिणया द्वारा संमृश्य पूर्ववत्सदः प्रविशेत्^२ ।

१ B मन्त्रेण शाल मन्निधिस्थाः । २ B पूर्वयातिवदता C (in marg.) वचनात् ।
३ B om. सदः ।

४. सदः प्रसर्पन्तीति वर्तते । विश्वे देवा अनु मा प्रसर्पत इति मन्त्रः । प्रतीकगृहीताश्च तिस्र ऋचो जपन्तः सदः प्रसर्पन्ति ।

५. अच्चावाकधिष्यं यावदयेण ततस्ताम्सर्वानुत्तरेण । एवं गच्छतां दक्षिणधिष्योदक्षिणधिष्यः पूर्वा गच्छेत् ।

६. गत्वा स्वधिष्यप्रदेशं दक्षिणधिष्योदक्षिणधिष्यः स्वस्यस्वस्य धिष्यस्य पश्चादुपविशेत् ।

७. द्वितीयं सदोग्रहणं सदःप्रवेशधर्ममापणार्थम् । शिष्टं निगदय्याख्यातम् ।

८. एते ये प्रविष्टास्ते नासमाप्ते सवने पश्चिमेन द्वारेण निःसरन्ति^१ श्रुत्यन्तरवचनात् ।

९. अविद्यमानधिष्यानामन्तरेण होदधिष्यं मैत्रावरुणधिष्यं चासमाप्ते सवने संचरो भवति । प्रागतिषु ब्रह्मणो ऽपरया द्वारा प्रविष्टत्वात् । प्रत्यगतिस्थितरेषां पूर्वया द्वारा प्रविष्टत्वात् ।

१०. सदस्यन्यत्र वा ये धिष्यवन्तस्तेषां स्वसं धिष्यमुत्तरेणामीभस्य प्रागतिपूत्तरेण स्वं धिष्यं प्रत्यगतिस्थपरेण ।

११. यद्यधिष्ठताः स्वकार्येणोदक्षो गच्छेयुः पश्चार्धनाग्नीध्रीयस्य गच्छेयुः । स्वरुधोदगच्छतामेव विभंक्षितसंचरः ।

१२. १दक्षिणा चेद् प्रजेयुर्माज्जालीयस्य पश्चार्धेन वा प्रजेयुः ।

१३. येनैव मार्गेण गतास्तेनैवाध्यावर्तमानाः प्रत्यापन्ति । चण्डादविलम्बितम् ।

१४. ऊर्ध्वं प्रातःसवनाद्यत्प्रसर्पणमुच्यते तत्र समस्तोपस्थानप्रभृ-
तिनाग्नयः सगरा इत्यादिना यथोक्तेन मन्त्रकर्मकलापेन^१ प्रसर्पन्ति।

१५. यदाध्वर्युराह प्रशास्तः प्रसृष्टीत्यों सर्पतेति प्रशास्त आहेति
संप्रैषवशात्संभन्नेषु च्छन्दो (०) गेषु सृष्ट्वा षोलशिनमुपयन्तीति च श्रुति-
दर्शनात् प्राप्तस्य समस्तोपस्थानप्रभृतेरादित्योपस्थानं रात्रिपर्यायाश्वि-
नयोः प्रतिपिथते । अन्यत्र दैवान्मानुषाद्वा प्रतिबलात् । कालोत्कर्षं
सत्यस्तमिते ऽथादित्योपस्थानं प्राप्सर्यम् । तत्र हि प्राण उपस्थेयो
यदयं^२ प्राणो ऽध्यात्ममित्यर्थवादात् ।

द्विरभ्यासो ऽथायपरिसमाप्तौ शिष्टाचारस्तदाचरणं चायु-
ष्यमिति ।

इति शाङ्खायनश्रौतसूत्रभाष्ये षष्ठो

ऽध्यायः समाप्तः ।

शाङ्खायनकसूत्रस्य समं शिष्यहितेच्छया ।

वरदत्तसुतो भाष्यमानर्तौयो ऽकरोन्नवम्^३ ॥

अथ सप्तमोऽध्यायः ।

१०

१. श्रुतिक्रमेण षट्प्रसर्पणादनन्तरं सवनीयपुरोलाशप्रचार-
माह । प्रष्ट्येति प्रसर्पणानुवादः परिभाषासूत्रैर्व्यवहितत्वात् । प्रातः-
सवनसवनीयाङ्गार्थः प्रसर्पणस्थानुवाद इति रुद्रसंप्रदायः । अथ हवि-
व्यङ्क्त्वा चरन्ति पशवो वै हविष्यङ्गिः पशूनामेवाश्रयै तानि वै पञ्च
हवींषि भवन्ति दधि धानाः सक्वः पुरोलाशः पयस्येति (१३.१) श्रुतेः ।
एवंरूपेष्वपि हविःषु पुरोलाशैरित्युक्तं पौर्णमासीविकारार्थम् । सव-
नीयसंज्ञाकरणं शास्त्रसंख्यवहारार्थम् ।

२. धानावन्तं करग्निमिति पुरोनुवाक्या भवति । वैशा-
मिधीरनुसवनमित्यादिश्रुतेः (१८. २) ।

३. होता षचदिन्द्रं हरिर्वा इत्यादिकोऽनुसवनं सवनीयपुरो-
लाशानां प्रेषः । अनुसवनमिति प्रसङ्गसुपजीवता स्नाघवार्थमिहैवोक्तं ।
तैत्तिरीयाणामितरयोरपि सवनयोः पयस्यास्ति । तदुपलक्षणप्रति-
षेधार्थं यथासमान्नातवचनम् । -

४. सवनीयहविःप्रैषस्य यथासवनमभिदधत्प्रयोगं करोति । वक्ष्य-
त्युत्सर्गिणामयने (१३. १०) यद्देवतो वा सवनीयः स्यात् तत्र
पशुतन्त्रे हवींश्चस्वायातयन्तीति । तत्र सवनपदानां सविशेषणाना-
सुसर्गः कथं नाम स्यात् । सवनाभावादित्येवमर्थं सूचम् ।

५. तादृशेनैवानुसवनं यथासवनाभिधायिना प्रैषेण यजति । किमविशेषेण । नेत्युच्यते । उद्धृत्य होतायचमित्येवंशब्दमुद्धृत्य होतर्यजशब्दं च । इन्द्रमित्यस्य देवतादेशनस्योद्धारः । सम्रैषे तु न विद्यत इति परिभाषितत्वात् (१. २. २०) । उद्धृत्यादेशपदमिति (५. ४. ४) चाश्वलायनस्मार्तदिग्धमादेशपदमेतत् ।

६. सवनीयश्विःस्विष्टकृतो वैश्वामित्रीरनुसवनमित्याद्यविशेषश्रुतेः ।

७. होता यच्चदग्निं पुरोलाशानामित्येवमादिकः सर्वेषु सवनेषु श्विष्यङ्क्त्वां स्विष्टकृतप्रैषो भवति ।

८. अनुसवनमेव चशब्दात् । समानमन्यत्प्रातःसवनेनेति सिद्धे ऽनुसवनवचनं^१ नियमार्थम् । ततो यत्रापि पशुपुरोलाशस्य सवनीयानां च समानः स्विष्टकृतत्राप्येष एव प्रैषो याज्या च^२ । श्रवचने तु न स्यात् । पुरोलाशस्विष्टकृतसमवाये ऽपि इति (५. १८. ३) यत्रात् ।

२.

१. ऐन्द्रवायवश्च मैत्रावरुणश्च द्वौ ग्रहयागौ^१ आश्विनश्च तृतीय इत्येते द्विदेवत्यसंज्ञा अनेनैव क्रमेण सवनीयपुरोलाशानन्तरं भवन्ति ।

२. माधुच्छन्दस्यावभिरूपे द्विदेवत्यानां प्रथमस्य पुरोनुवाक्ये श्रवाहेति (२८. २) श्रुतेः ।

३. होता यच्चद्वायुमपेगाः । होता यच्चदिन्द्रवायू अर्हन्तेत्येवमादिकौ प्रैषौ ।

^१ ० om सवन । ^२ ० एव । प्रैषो याज्याश्रवचने चि स्यात् । पुरोला० । ^३ ० द्वौ प्रैषौ यागावाहि० ।

४. अयं पिवा मधूनाम् । श्रुतेना नो अभिष्टिभिः । एते याज्ये भवतः । श्रुत्यन्तरात् ।

५. गार्त्समदीं च मैधातिथीं चोत्तरयोरभिष्टुपे अन्वाहेति श्रुतेः (२८. २) ।

६. होता यच्चन्मिवावरुणेत्येवमादिकः प्रैषो (०) भवति ।

७. श्रुत्यन्तरात् ।

८. प्रातर्युजा वि बोधयेत्यादिनस्य पुरोनुवाक्या । मैधातिथीं चेति श्रुतेः ।

९. होता यच्चदश्विना नामत्येत्येवमादिकः प्रैषो भवति ।

१०. वाचधामा शुभस्यती इति याज्या । श्रुत्यन्तरात् ।

११. द्विदेवत्यानामयं वैशेषिको धर्मः ।

१२. तस्मादनवानं यजतीति (१३. ५) श्रुतेः ।

१३. इतरयोरसंभवात् ऐन्द्रवायवघहणं निघमार्थम् । तेनोत्तरयोः पठे ऽप्यहनि न द्वौद्वौ प्रणवौ । ऐन्द्रवायवस्य च द्वावेव न चत्वारः ।

१४. ऐन्द्रवायवस्यैव मानावघहारे एव । अतश्च पठे ऽहन्यैन्द्रवायवस्य द्वौ वघहारी पारुक्तेष्योस्तंघदाभिस्तदहर्नं ययद्गुर्वन्तीति श्रुतिशापकम् । इतरयोरप्येकैको वघहारः । एतदेव शापकम् ।

१५. वघहारद्वित्वे ऽपि भति पुरस्ताप्त्रयो येद्यजामहोजःसहः सकृदेव ।

३.

१. ऐतु वसुः पुरुवसुरित्यनेन मन्त्रेण ऐन्द्रवायवमध्वर्युहस्ताङ्ग-
हीलापोर्णुत्य^१ दक्षिणमूरं तस्मिन्निदध्यात् । निहितानां चाच्छादन-
मवेक्षणं च न कुर्यादा प्रतिभक्षितस्य ग्रैपस्य निनयनात्^२ ।

२. ऐतु वसुर्विद्वसुरित्यनेन मन्त्रेण मैत्रावरुणं प्रतिगृह्य तं
दक्षिणेनेन्द्रवायवं नीत्वा तस्य दक्षिणतःपश्चान्निदधाति^३ ।

३. ऐतु वसुः संयद्वसुरित्यनेन मन्त्रेणाश्विनं प्रतिगृह्य तं
दक्षिणेन पूर्ववैन्द्रवायवमैत्रावरुणौ नीत्वा तयोरेवोत्तरतःपश्चान्निद-
धाति । संलग्नान्निदध्यात् । अभिधानत^४ इवाभित इति (१३.५)
श्रुतेः । तानवगृह्यास्ते नेत्प्रवर्तन्ता इति श्रुतेः । स्वयं धारयेत् ।
अप्रवर्तनपरत्वादन्वो ऽपि वा धारयेत् ।

४. याः सोमद्रव्यसंबन्धेन याज्या विधीयन्ते तासु सर्वासु सोम-
स्याग्ने वीहीत्यनुवपद्धारसंज्ञको मन्त्रो याज्यात्वेन भवति । अन्वर्थसंज्ञा
चेयं वपद्धारमनुभवतीति । न संप्रैषमपेक्षत इत्यर्थः । यत्राप्युक्थशा
यज सोमानामिति संप्रैषस्तत्रापि सोमस्याग्ने वीहीत्येकवचनमेव ।
सर्वघहणात् । द्विदेवत्यादीन्परिहाष्य । नानुवपद्धारोतीति श्रुतेः^५ ।

५. अग्नीत्यानीवतस्योपांशु यज । मात्रा^६ त्व याचीरिति
तैत्तिरीयाणां संप्रैषः । तत्र प्रतिषेधो ऽन्यत्र विकल्पः ।

१ A C प्रोर्णुत्य । २ B प्रतिभक्षितस्यावनपात् । ३ B has मत्चीत्वा मस्त्रिव
दक्षिणापरे प्रदेशे कुरावयं निदधाति instead. C has ऐतु दध्याति in marg.
in the text: स्पष्टमेतत् । ४ B C अभिधानतर । ५ A C तत्रतत्र श्रुतेः । ६ B
C मात्रा भू A मात्र तु ।

४.

१. उच्यीयमानेभ्यश्चमसेभ्य इत्युक्त उच्यीयमानसूक्तमा त्वा वहन्तु
हरय इत्येतत् । ता वै नवान्वाह नव स्या अच चमसानुन्नयन्तीति
(२८. २) श्रुतेः । वलु द्वैके प्रातःसवन उच्यीयमानेभ्यो ऽन्वाङ्गिरि-
त्ययं पक्षो नेष्टः सूक्तवचनात् । संप्रैवपाठः क्रमार्थः ।

२. होता यददिन्द्रं प्रातः प्रातःभावस्थेत्येवमादिकं प्रैषं भैचा-
वरूपो ऽन्वाह । पूर्वं चानुवचनम्^१ । परिभाषितत्वात् ।

३. इदं ते सोम्यं मध्विति प्रस्थितानां याज्येति (१३. ६)
श्रुतेः ।

४. नृचक्षमित्येवमादिना मन्त्रेण होत्रचमससंज्ञकं चमसं होता
प्रतीचते ।

५. वयोधसमित्येवमादिना मन्त्रेण प्रकृतं होत्रचमसं प्रति-
गृह्णीयात् ।

६. प्रकृतं होत्रचमसमुरः संस्पर्शधेद्भिर्देवत्यांशोरुस्थाम् ।

७. पूर्वमुच्यीयमानसूक्तेनानूच्यमानेन ये चमसा उच्यीतास्ते सर्व
एव वपद्वारेण ऊताः । ततश्चत्वारः सद्ः प्रवेगिताः । होत्रमह्योद्गात्र-
यजमानचमसाः । शिष्टानां पुनरुच्यीतानां वक्ष्यमाणा होचकसंज्ञका
यजन्ति ।

८. मिषं वयं इवामह इत्येत
पुरस्ताज्जपो वेधजामहोजःसहः

९. इन्द्र त्वा ह्यपमित्येतय
यजति ।

१०. ब्रह्मपुरुष एव होचकः पोता मरुतो यस्य हि क्षय इत्येतया यजति ।

११. नेष्टाध्वर्युपुरुषो होचकः । सो ऽग्ने पत्नीरित्येतया यजति ।

१२. उच्चान्नाय वशान्नायेत्येतयाग्नीध्रो ब्रह्मपुरुषो होचको यजति ।

१३. अयात्तग्नीदित्येतस्मिन्नध्वर्युणोक्ते ऽयालित्याग्नीध्रो ब्रूयात् । ननु कथमेतज् ज्ञायते ऽध्वर्युणोक्त इति । उच्यते । उत्तरसूत्रे होत्र-वचनात् ।

१४. स भद्रमित्यादिकं सवगधर्मेणाह होता ।

१५. सोमभक्षपरिभाषेयम् । अनारभ्य किञ्चिदुच्यते । उन्विष्य सोमपात्रं प्राग्भक्षणात् । भक्षयिष्यन्त इति भविष्यन्नयोगात् । याज्ञिकैर्नामधेयैर्न लौकिकैः । असावित्यामन्त्रितकर्तृनामधेयप्रयोगेणोपह्वय-स्वेत्यनेन सह सामर्थ्यात् । कर्तार ष्वन्विजो यजमानश्चान्योऽन्यस्मिन् कर्मस्थितिद्वारेणोपह्वयमनुज्ञामिच्छन्ते । प्रार्थयन्त इत्यर्थः । साधारणेषु सोमेष्वयं न्यायो युज्यते । कदा चिद्ब्रह्मतरं पास्यामीति । असाधारणेषु च । नानुपह्वतेन सोमः पातय्य इति श्रुतेः ।

१६. होमाभिपवकारिणः पूर्वा वषट्कर्ता भक्षयद्वचनात् । तस्मिंश्च सति तद्विपरीतस्य न्यायस्थानवतारात् ।

१८. अत्र श्रुत्यन्तरोक्तं द्विरैन्द्रवायवशेषस्यावभयनम् । मन्त्रश्च द्विरुच्यते ।

१९. अवसर्जनं विमोकः । स न कर्तव्यो द्विदेवत्यानाम् । यावत्स्रस्रस्रस्र शेषस्यावनयनं न कृतमिति । उक्ता सोमभवपरिभाषा । इदानीमवसरप्राप्तो द्विदेवत्यभव उच्यते ।

५.

१. इह वसुरित्यादिना मन्त्रेणैन्द्रवायवग्रहमध्वर्यवे दत्त्वा नन्तरमुपहृतौ वायुरित्यादिना भक्षयित्वा तमेवैन्द्रवायवं प्रयक्षणमन्त्रेण पुनः प्रगृह्य भक्षमन्त्रेण पुनर्भक्षयति । ऊरौ न निदधाति । नाध्वर्यमुंघति^१ न^२ होता परिस्रज्यानात् ।

२. अध्वर्यव इति वर्तते । इह वसुरित्यादिना मन्त्रेण । मैत्रावरुणं ग्रहमध्वर्यवे प्रगृह्या नन्तरम् ।

३. उपहृतौ मित्रावरुणावित्यनेन मन्त्रेण मैत्रावरुणं ग्रहं भक्षयति ।

४. आश्विनं ग्रहं तमूरोरादाय गिरः प्रदक्षिणं पर्याणीय अवेक्ष्य तेनैव मार्गेण प्रत्यानीयावेक्षते । सर्वतः परिहारमाश्विनस्य भक्षयतीति (१९. ६) श्रुतेः । अवेक्षणं तु शाखान्तरात् ।

५. इहाध्वर्यवे प्रयच्छति । न पूर्वम् । आश्विनवक्षणात् ।

६. उपहृतौ देवावित्येवमादिना मन्त्रेणाश्विनं भक्षयित्वा नन्तर-

मुपसृग्म^१ । द्विदेवत्यमचपद्धतिरचोच्यते । अध्वर्यं उपकृत्यस्वेत्युप-
हवमिद्धा तेनोपहृत उपहृतो वायुरित्यादिना मचयेत् । तत
उरोऽभिमर्गनमपामुपसृग्मं च^२ । एवं ययोक्तमैन्द्रवायवं मैत्रावरुण-
माश्विनं च । अध्वर्यं उपहवस्तस्य होमाभिषवकारित्वात्^३ । वपङ्कार-
निमित्तो हि भवो द्विर्हि तस्य वपङ्करोतीत्यैन्द्रवायवे हेत्वारम्भात्^४ ।

७. उपसृग्मोष्ठनिलिम्पनादिना इलामुपकृत्यते । इलाङ्गमुप-
सृग्मं नम् । तेनेतरयोरपि सवनयोर्भवति । द्विदेवत्यानां प्रथमो भवो
ऽयेलाय होदचमस इति (१२.६) श्रुतेः । *उपसृग्मं ग्राखान्तरात् ।

८. चमसाध्वर्यवश्चमसानिलासमीपमुत्विपन्ति ।

९. होता सव्येन होदचमसं पात्रीं च संयच्छतीति (७) श्रुतेः ।

१०. सर्वचाज्यलेपेन सोमसंस्पर्शां वर्जनीयो न केवलमत्र ।

११. इलामुपकृत्यत इति प्रकृतम् । तामुपहृत्य अभचयित्वेत्यर्थः ।
इलायाश्चायं नियमः । तत उत्तरेलां प्राश्नात्येव प्रकृतिवत् । उप-
ह्रयेलामवप्रायावस्यति प्राश्नात्युत्तरेलामथाप आचम्य होदचमसं
मचयतीति श्रुतेः । एवमुत्तरेलाभवाचमनानन्तरं प्रस्थितमंशका-
न्सवनमुखीयान्शोत्रादिभिर्वपङ्कृतान्मचयन्ति^५ होत्रादयः । प्रातःसवने
प्रस्थितमचे दृष्टसंप्रदाय उच्यते । होता^६ तावदध्वर्यं उपकृत्यस्य प्रति-
प्रस्थातरूपकृत्यस्वेत्युपहवमिद्धा ताभ्यामुपहृतस्तेजसे त्वा ब्रह्मवर्चसाय
मचयामीति मचयत्ययं शुक्रनिमित्तो भवः । मचयित्वा शं नो भवे-

१ A. ins अथ A B om. अचोच्यते B. om. मच । २ A. ins. एवं च । ३ C
•कारित्वात् । ४ A रेन्द्रवायवे हेत्वारम्भात् B •वायववयोव हे० । ५ C अनुप-
alt. to चमप० । ६ A C (orig.) •सवनीयान्शोत्रां० । ७ C होता वचनाद्
अध्वरे ।

त्यनयोरो ऽभिष्टय्य तत उपसृग्नेत् । ततो ऽर्ध्युणा भविते होता
 प्रतिप्रस्थातरुपङ्कयस्त्रेत्युपहवमिद्वा तेनोपहृतः पूर्ववद्भक्षोरोऽभिमर्श-
 नोपसृग्नेनानि कुर्यात् । अयं मन्थिनिमित्तो भक्षः । ततः प्रतिप्र-
 स्थाचा भविते होता पुनरर्ध्युं पृष्ट्वा ताभ्यामुपहृत उन्नीयमान-
 वषट्कारनिमित्तं भक्षयत्युरोऽभिमर्शनादि च करोति । ततः^१ पुन-
 र्द्वाष्टचमसे समाख्यानिमित्तमक्षार्थमर्ध्यं उपङ्कयस्त्र प्रतिप्रस्थातरुप-
 ङ्कयस्त्रेत्युपहवमिद्वा ताभ्यामुपहृतो भक्षादि पूर्ववत् कुर्यात् । तत
 आप्यायनं यथोक्तम् । अथ ब्रह्मचमसम् । ब्रह्मचुपङ्कयस्त्रेति तेनोपहृतः
 पूर्ववद्भक्षणादि सर्वं कुर्यादाप्यायनवर्जम् । तत उद्गाष्टचमसम् । उद्गातार
 उपङ्कयस्त्रमिति उपहवमिद्वा तेरुपहृतः पूर्ववद्भक्षणादि कुर्यात् । सर्व-
 माप्यायनवर्जम्^१ । न त्वस्योद्गाष्टवर्जं भक्षणप्रसिद्धेः । अथ यजमानचम-
 सम् । यजमानोपङ्कयस्त्र सुचक्षुपङ्कयस्त्रेति वोपहवमिद्वा तेनोपहृतः
 पूर्ववद्भक्षणादि कुर्यात् । अथ मैत्रावरुणचमसम् । प्रशास्तरुपङ्कयस्त्र
 अर्ध्यं उपङ्कयस्त्रेत्युपहवमिद्वा ताभ्यामुपहृतः पूर्ववद्भक्षणादि कुर्यात् ।
 ततो ब्राह्मणाच्छंभिनश्चमसम् । ब्रह्मचुपङ्कयस्त्राध्वर्यं उपङ्कयस्त्रेत्युपहव-
 मिद्वा ताभ्यामुपहृतः पूर्ववद्भक्षणादि कुर्यात् । ततः पौष्टचमसम् । पो-
 तरुपङ्कयस्त्राध्वर्यं उपङ्कयस्त्रेत्युपहवमिद्वा ताभ्यामुपहृतः पूर्ववद्भक्षणादि
 कुर्यात् । ततो नेष्टृचमसम् । नेष्टरुपङ्कयस्त्राध्वर्यं उपङ्कयस्त्रेत्युपहवमिद्वा
 ताभ्यामुपहृतः पूर्ववद्भक्षणादि कुर्यात् । तत आग्नीध्रचमसम् । अग्नी-

१ A होष्टचमसे. BC om. the passage beginning with होता पुनरर्ध्युं
 ending with ततः पुनः C होष्टचमसे वषट्कारमाख्या (वषट्कार in marg) ।

१ C in marg यथोक्तम् ।

दुपङ्गयस्त्राध्वर्यं उपङ्गयस्त्रेत्युपहवमिद्धा ताभ्यामुपहृतः पूर्ववद्गच्छणादि
 कुर्यात् । एवं होतुर्भवः । अथ ब्रह्मोद्गाता यजमानश्च होतरुपङ्गयस्त्रे-
 त्युपहवमिद्धा तेनोपहृता यथाचमसं होत्वद्गच्छणादि कुर्युराष्यायये-
 युश्च । अथ मैत्रावरुणो ब्राह्मणाच्छंसौ पीता नेष्टाम्नीध्रश्च होतरुप-
 ङ्गयस्त्राध्वर्यं 'उपङ्गयस्त्रेत्युपहवमिद्धा ताभ्यामुपहृताः' खंखं चमसं
 होत्वद्गच्छयेयुः । पुनश्च समाख्यानिमित्तं^१ होतरुपङ्गयस्त्राध्वर्यं उप-
 ङ्गयस्त्रेत्युपहवमिद्धा ताभ्यामुपहृताः खंखं चमसं होत्वत्^२ भचितं
 भचयेयुराष्याययेयुश्च । इति प्रस्थितभच उक्तः । अथ प्रकृतमुच्यते ।

१२. तेजसे त्वेत्यादिभचमन्त्रः प्रातःसवने^३ श्रौत्सर्गिकः ।

१३. ओजसे त्वेत्यादिमन्त्रो माध्यन्दिने सवने^४ श्रौत्सर्गिक एव ।

१४. व्यवस्थितः प्रतिसवनमुत्सर्गः । वचनात्प्रकरणं भित्त्वा ।

१५. शं नो भव इदं आ पीत इन्दो इत्यनयोरो ऽभिमृशेत्
 सोमं भचयित्वा । भचयित्वेत्यतिरेकात्सर्वत्र द्विदेवत्यादिष्वपि ।

१६. एतावदाष्यायनं न सोमासेक इति ज्ञापनार्थं 'यथा-
 प्राप्तस्योपदेशसूचम् ।

१७. आ ष्यास्त्रेत्यादिका च्छगाष्यायनी । ततो न द्रव्यान्तरम् ।
 अनया सव्यहस्तस्थितस्य चमसस्य दक्षिणेन स्पर्शनम् । प्रातःसवनवच-
 नात्प्रातःसवन एवानया । नोत्तरयोः सवनयोः । अन्यथा विकल्प-
 समुच्चयौ^५ स्याताम् ।

१ श्रौतसूत्रपङ्गयस्य C in marg । २ B वेन । ३ B C (orig.) om. श्रौत-
 सपङ्गयस्य । ४ According to C (marg.); A has इद्वा तेनाध्वर्युंषा भ० ।
 ५ C om. तेजसे० वने । ६ C om. ओजसे० वने । ७ C in marg. ष्याया
 instead of यथा । ८ C (sec. h.) ins. वा ।

१८. सं ते पयांसि समु यन्तु वाजा इतीयमाषायनी उत्तरयोः
सवनयोः ।

१८. होदन्नहोद्गाहयजमानमैवावस्वणत्राह्यणाच्छंमिपोदनेइच्छा-
वाकाग्नीध्रचमसाः सवनमुखीयाः प्रस्थिताः । तान्भक्षितप्रतिभक्षिता-
न्नाराशंसार्थमाषाययन्ति^१ ।

१९. आषायनप्रसङ्गमुपजीवन्नन्यत्राप्याह । आज्यशस्त्रे ग्रहभञ्ज-
नन्तरं ये चमसास्ते नाराशंसाख्या वक्ष्यन्ते । तान्भक्षितप्रतिभक्षिता-
नाषाययन्ति मरुत्वतीये च^२ ।

२०. आज्यादिषु यथोद्दिष्टेषु ये वषट्कारेण चमसा हविर्धानस्या
एव कर्म्यन्ते यदुक्तं कात्यायनेन नाराशंसानां च कर्म्यमिति ते
नाराशंससंज्ञाः । संव्यवहारार्थं^३ संज्ञाकरणं । नाराशंसानां सत्त्वा-
नामुपवाते नाराशंस इति च ।

२१. देवो ऽभीत्येवमादिना नाराशंसानां प्रातःसवने भक्षमन्त्रः ।
प्रातःसवनवचनमुत्तरयोरविकल्पार्थम् । नाराशंसवचनं सहापि यद्-
ग्रेषेणायमेव नाराशंसानां भक्षमन्त्र इति नियमार्थम् ।

२२. तस्य त ऊर्वै. पिष्टभिरित्यर्थसंबन्धादेव प्राप्नोति । विकार-
वचनमग्निष्टुति विकारान्तरप्रतिषेधार्थम् ।

२३. तस्य ते काथ्यैः पिष्टभिरिति तृतीयसवने प्रयोगः ।

१ A C नाराशंसादनाथं । २ A om, the Comm. on this Sūtra.
३ C ये नाराशंसाः । संज्ञाकरणं नाराशंसानां ।

६.

१. अकारान्तस्याथच्चावाक्यशब्दस्य षीदेतिशब्देन सह संबन्धे सकारस्य द्वित्वं ह्यन्वयम् । शाखान्तर एवमेव प्रैषपाठात् । अथ वा । अच्चावाकः एतावत्सूत्रमधिकारार्थम् । अनन्तरं कर्म कुर्वन्प्रसृतो ऽप्यच्चावाकः उच्यते यदि षीदेत्यविशेषेण शाखान्तरे प्रैषः । वाज-
सनेयिनां प्रैषो नास्ति । तच्चाप्यासनमासीनन्यायं वाकृच्यमिति परि-
भाषितत्वात् ।

२. अग्रेण सदसो बहिः उत्तरेण^१ अदूरेण स्तुतिं शालामुखी-
यादारभ्य उत्तरवेदेद्वारपरंपरया यो मार्गः स्तुतिशब्देन स उच्यते
तमुत्तरेणोपविश्य । किमनन्तरमित्यत आह ।

२. पुरोलागखण्डमध्वर्युणा दत्तं गृहीत्वा ततः ।

४. क्रमार्थं संप्रैषवचनम् । केषां चिदभ्यधिको ऽपि संप्रैषः ।

५. अच्चा वो अग्निमवस इत्येवमाद्या षचो ऽच्चावाकस्तिष्ठो
ऽन्वाह ।

६. तिसृणां यो ऽन्यो प्रणवस्तृतीये वचने तेन संततं वक्ष्यमाणं
निगदमाह ।

७. अयं निगदः । एतस्मिन्नच्चावाकेनोक्ते ।

८. सर्वार्योऽयं^२ मध्ये ऽध्वर्युवचनात् द्वितीय उपह्वयमयमित्या-
दिसं होतरूपकयत्वेति होत्रर्थः ।

१ A C (sec. h.) कुर्वन्नप्र० B C (orig.) कुर्वन् प्र० । २ A उत्तरेण मुत्तरे
अदूरेण B उत्तरेण स्तुतिं C उत्तरेण । उत्तरे अद्द० (orig. अदरेण) । ३ A वाज-
सामेत्यादि मध्ये ऽध्व० ।

८. अयं तावत्प्रथमः कल्पः । यदा होता नोपहृत्यते तदेतर
उपहृत्येत्तत्तत्तस्माद्यन्नात् ।

१०. नायं निगदः । पूर्वस्य निगदवचनात् । ततो नैकस्त्वयं
नोचेदं । अयं सुन्वयजमानो अयभीदित्यस्य विकारेषूहः । य उप-
ह्नास्यमानो भवति स प्रत्येतित्येवमादिकं मन्त्रं गाव उपहृता इत्येव-
मन्त्रं जपित्वा तत उत्तोपहृत इत्यैकस्त्वयं ब्रूयात् ।

११. यः पुनरनुपह्नास्यमानो भवति स उत नो गाव उपहृता
इत्यातो जपेत् । अभिविधौ चायमाह् द्रष्टव्यः । उत्तोपहृत इति
न^१ ब्रूयादित्यर्थः । उपह्नास्यमान उच्यते । उपह्वं दातुमिच्छन् ।
तद्विपर्ययोऽनुपह्नास्यमानः । न चायमुपह्वः प्रायश्चित्तार्थो यथा
कात्यायनेनोक्तः । शाङ्खायनास्यप्रौ सन्धिवेत्तयोर्वेदां सुत्यास्र-
प्रायश्चित्तमपराध इतरेतरमिन्धोपह्वमिच्छेरन्पन्थासेकदीचीति
(७. ५. १९) । न च क्रियाविशेषणार्थो यथा नानुपहृतेन सोमः
पातव्यः । तत्रोपहृतः । इत्युपह्ववच्छन्दोगानां । अतो ऽयं ययोक्तमेवं
क्रियमाणमभ्युदयकारि भवतीति ज्ञत्वा कर्तव्यः ।

१२. उत्तोपहृत इति शोक्तो ऽच्छावाको यजमानत्वेनापि
सन्धेषु स्थितो ऽच्छावाकवचनात्^२ । निवर्तध्वं मातु गातेत्येतस्य सूक्तस्य ।
सूक्तवचनान्तत आरभ्य वेद्गोपस्य चावच्छक्रुयात् प्राक् समैषान्ताव-
दनुद्रवेत् । चावतीरिति (१२. ८) श्रुतेः । प्रकाम्नाया षष्ठः समा-
पन्नम् । अनुद्रवेदिति वचनात्त गणधर्मेऽ नैकस्त्वयम् ।

१२. होता वान्यतमो वा यजमानादीनां श्रोचमानमच्छा-
वाकं प्रत्युपह्वय निवर्तध्वमिति यथोक्तं कुर्यात् ।

७.

१. उन्नोयमानायानुब्रूहीत्येवमध्वर्युणा संप्रेषितः प्रत्यस्मै पिपी-
षत इत्येतस्मूक्तमन्वाह चतुर्ह्वचम् । स्वयमच्छावाकः सप्तमीमिति
पचान्तरश्रुतेः । सूक्तवचनं स्वाभिप्रेतमिध्वर्यम् । अच्छावाकवचनं
मैत्रावरुणनिवृत्त्यर्थम् ।

२. प्रातर्यावभिरा गतमित्यैन्द्राग्न्या यजतीति (१८.७) श्रुतेः ।

३. पूर्वप्रसृप्तस्याच्छावाकीयां कुर्वतः समाख्याभवो न प्राप्नोति ।
तदर्थं भक्षितवचनम् । अप्रस्थितत्वादाप्यायनं न प्राप्नोति । तदर्थ-
माप्यायितवचनम् । अध्वर्यवे प्रदायेति नारागं ससादनार्थम् । तथा
च कात्यायनः । होह्वचमसवत्सर्वमित्याह । दक्षिणावृद्धित्यादि नि-
यमार्थम् । सदोवचनं दिवस्पृष्टमित्यादिक्रियार्थम् । स्वस्य धिष्णस्य
पश्चादुपविश्य निर्गत्य पुरोलागं प्राप्नोति । उच्छिष्टदोषपरिहारार्थं
निर्गमनम् ।

४. पूर्वप्रसृप्ता मैत्रावरुणादयः । तेषामन्यतमो यदि श्रुत्यन्त-
रीयाद्भोत्रासमासवचनादच्छावाकीयां कुर्यात् ततः स्वेन विमंस्थित-
संचरेण सदसो निष्क्रम्याच्छावाकस्य वहिष्कर्माच्छावाकस्त्रीदित्युक्तो
ऽप्येण सद इत्यादिकं कृत्वा स्वकर्म कुरुते । पुरोलागप्राग्नं कुरुत
इत्ययं क्रमः । के चित्पूर्वग्रहणाद्यो ऽच्छावाकात्पूर्वः 'प्रसृप्तः करोति ।

इतरस्य वावस्तुदप्रसृतः । अपूर्वत्वात् । सो ऽच्छावाकसंचरेणैव प्रति-
 पद्यते । अच्छावाकीयावचनात्सकलाम् । न बहिष्कर्ममात्रम् । पूर्व-
 प्रसृतो ऽपि न यजमानो न सदस्यो विमंस्थितसंचरेणेत्यारम्भात् ।
 प्रत्यग्गमने हि स^१ विमंस्थितसंचरो न तु प्राग्गमने । सकृद्विष्णोप-
 स्थानम् । अच्छावाकस्य बहिःकर्मैति नियमात् । प्रसङ्गेनान्यत्रापि
 होत्रासमासे ये विगेषास्त उच्यन्ते । होत्रासमासशब्दस्य तन्मान्तरे
 प्रसिद्धः । एकस्य कर्तुरनेकालिंज्यक्रियायोगे । तत्र संचराणां सकृ-
 त्क्रिया । गन्तव्यस्य प्रधानत्वात् । इत्याभक्षणमाश्रीभे । दधिभक्षणं
 दग्गराचे । शाखान्तरोक्तं भध्वग्रनं हृतस्य वा । तथा अतिग्भस्तं
 कारयेदिति पशुभक्षणम् । महर्तिग्भो निर्वपतीत्योदनभक्षणम् ।
 एतामि भक्षणानि सकृत्तन्त्रलक्षणात् । ^१सकृन्मधुपर्को गुणभूतत्वात् ।
 सकृद्विद्यमाणप्रश्नः । तथा तानूनश्नम् । सकृदुपसर्गानि । सकृत्संश-
 यमानपश्वीक्षणप्रायश्चित्तम् । सकृद्विष्णोपस्थानाद्युपवेशनान्तं । भेदे-
 नान्यान्युपस्थानानि । अथा विष्टेति च गच्छन् जपो भेदेन । स्ना-
 त्रयत्वात् । धिष्णोपस्थानादि तु पराश्रयं सर्पणगुणभूतत्वात् ।
 ताम्बदः प्रसृत्यधमस्यतीति श्रुतेः । सर्पणं सकृत्प्रवेशगुणभूतत्वात्^२ ।
 प्रत्युपहवनस्याभेदस्तथा^३ श्रुतेः । धानाव्यादानं भेदेन । धिष्ण्येक्षणं
 सकृन्निःसर्पणाङ्गत्वात् । निधनोपायः सकृत्कालासंभवात् । सकृदप्यु-
 पादावधानम् । पृच्छामि त्वेत्यादिको ऽद्यमेधे यजमानप्रश्नो भेदेना-
 पूर्वार्थत्वात् । सर्वेषधद्योमे होत्रासमास एव नास्ति । परिकर्ष्या-

१ A B सः तदेति० । २ G (in marg) न चप० । ३ A C धानात्
 instead of धुतत्वात् । ४ B भेदः ।

रोहणन्यायात्^१ । प्रायश्च एतदेव न्यायप्रदर्शनार्थं वा प्रपञ्चः । प्रकृतमिदानीमुच्यते । स्वकर्म कुरुते इति वचनं नापरया द्वारा प्रविश्य स्वस्य^२ धिष्यस्य पश्चादास्त इत्यर्थः । ततश्चमसमध्वर्यवे प्रदाय पुरोलाशं प्राश्न्य पूर्वया द्वारा प्रविश्य स्वकर्म कुर्यात् ।

५. होता स एव धिष्ये स्थितो ऽच्छावाकीयां करोति । नाच्छावाकीये । तुशब्देनान्यस्यापि होचकस्य होदधिष्य एव प्राप्तिर्दृढीकृता ।

६. होदविकाराणां च मैत्रावरुणप्रमृतीनां । होचकाणां या याज्यास्ताः स्वधिष्य एव स्थितो होता कुर्यात् । गत्वा वा तदीयं धिष्यन् । व्यग्रेषु वा होचकेषु प्राप्तिः शाखान्तरीयादचनात् । प्रैधानुवचनशस्त्रादीनि स्वधिष्य एव । याज्यावचनात् ।

७. अधिकारो ऽयम् ।

८. अत्र प्रातःसवने प्रस्थितयागे होचका होता चानवानन्तो अनुच्छसन्तो ऽर्धर्चेषु यजन्ति । तथा च श्रुतेः । विप्रं देवेभ्यो हविः प्रदास्याम इति हेत्वर्थवादात्^३ । अर्धर्चगो वेत्यर्धर्चगः प्राप्तौ । न तु षष्ठे ऽहनि विकल्पो ऽनवानवचनान्तश्च ।

९. कर्तार इत्यनुवर्तते । अचेति च । यज्ञकर्तारो ऽत्र व्रतयन्ति । व्रतं कुर्वन्ति भुञ्जन्त इत्यर्थः । व्रतयन्तीति क्रियाभिधानात्सार्वात्मिकमिति गम्यते ।

१ B परिक्रमो C (in marg.) प्र instead of परि । २ C om. स्वस्य ।
३ A C (in marg.) ins. अर्धर्चेषो वा । एतदे इत्यर्थां पर्ये यदध्वर्यवे इति हेत्वर्थ-
वादात् ।

१०. तृतीयसवने नारागंसमंनिधौ य उपास्यन्ते पिण्डास्त
श्रीपासना इति वक्ष्यन्ते । तेभ्यश्चोर्ध्वगृत्विजो प्रतयन्ति ।

८.

१. नियमार्थो ऽथशब्दः पूर्वस्थाग्नस्थानियमं दर्शयितुम् ।
श्वेतुयाजैरिति संज्ञाकरणं संव्यवहारार्थम् । चरन्ति प्रचरन्ति ताङ्कु-
र्वन्तीत्यर्थः ।

२. होता यच्चदिष्टं होत्रादित्येवमादिभिर्ह्येतुप्रैषसंज्ञकैरनवानं
प्राणभंततेनेत्यर्थः । प्रैष्यति मैत्रावरुणः स्वर्तुप्रैषेणापि । ननु प्रैषप्रै-
षार्थयोरेकस्मिन्कर्तारि न्यायविरोधः । उच्यते । स्यादेतद्यदि प्रैषस्या-
पूर्वार्थभावना^१ स्यात् । अत्र गृहपतिप्रैषे विकारेषूहः । स उच्यते ।
द्वियजमानके सुगृहपती । वज्रयजमानके सुगृहपतयः । द्वियज-
मानके इमौ सुन्वन्तौ यजमानौ । वज्रयजमानके इमे सुन्वन्तो
यजमानाः । सुगृहपतिस्त्वमित्यनूह्यमग्न्यभिधानत्वात् । अनेन सुन्वता
यजमानेनास्य द्वित्ववज्रत्वयोरूहः । आभ्यां सुन्वद्भ्यां यजमानाभ्यां ।
एभिः सुन्वद्भिर्यजमानैः । गृहपती यजत एव द्वियजमानके । गृह-
पतयो यजध्वमिति वज्रयजमानके । स्यादित्येतस्य स्थाने द्वित्ववज्र-
त्वयोर्भूयास्तां भूयासुरिति । गृहपते यजेत्यस्य स्थाने गृहपती
यजतमित्येवमूहो राग्निमरुत्यादिषु । गृहपतयो यजध्वमिति शल्लो-

१ B भावना स्यात् A भावो न C (orig) पूर्वोप्यभावे न in marg भावना ।

पिशङ्गे । सत्रेष्वेकस्यैव गृहपतियपदेशाद्यजमानवङ्गत्वे ऽपि गृहपति-
शब्दो यजमानपदमपि सन्न विक्रियते ।

३. अनवानमिति क्रियाविशेषणं पूर्ववत् ।

४. येनयेन प्रेष्यति मैत्रावरुणः सामा याज्या । तस्यतस्य प्रैषा-
न्तोक्तस्य इयांसु विशेषः । उद्धृत्य होतायच्छब्दं प्रतिप्रैषं चामुक
यजामुक यजेति ।

५. इन्द्र सोमं पिव चतुनेत्येता वा होत्रादिभिर्याज्याः कर्तव्याः ।
मैधातिथ्यो वेत्यार्यवचनान्नियमतः । चयोद्गस्यापृतुगहस्याध्वर्युवशा-
त्प्रयोगे सति मैधातिभ्येव कार्या अविनियुक्ता विनियुक्तानां^१ यात-
यामत्वदोषात् । प्रैषस्य त्वेकस्य यद्यपि यथादेवतमध्वर्युवशाद्याज्या-
भ्यासो ऽसंभवादन्वस्य^२ । तदनुसारेण प्रैषान्तश्रुतस्य चतुर्देवता-
तुल्यदेवता वृद्धैः कल्पिता एवं लिख्यन्ते । आ त्वा वहन्तु हरय
इत्येन्द्रो । हस्कराद्विद्युतस्परौति मारुती । इह लघारमधियमिति
त्वाष्ट्री । अग्निं दूतं वृणीमहे इत्याग्नेयौ । चतेन याचतावृधाविति
मैत्रावरुणी । प्रातर्युजा वि बोधयेत्याश्विनौ । द्राविणोदमं प्रैषं
नाभ्यसेत् ऋगाज्याकल्पश्चेदङ्गीकृतः । कुतः । तस्मिन्नाया चचो ऽसं-
भवात् । स य इच्छेन्नृत्युं पाप्मानमपहन्यामित्येताभिर्यजेदित्यर्थ-
वादात् । येन प्रेष्यति सा याज्येत्ययमेव पक्षः सर्वस्वारपराकयोः ।
अग्निष्टुति च प्रैषयाज्याकल्पो ऽनूह्यत्वादृचः ।

६. योयो होत्रादिः प्रैषान्ते श्रूयते होतर्यज पोतर्यजेत्येवं सम

१ B कार्या च्या । उक्तानां । २ C यागाभ्यासो A प्रैषस्य त्वेकस्य यद्यभ्यासः
सेत् यथादेवतमध्वर्युवशाद्यागाभ्यासो ऽसंभवादन्वस्य ।

यजतीन्द्र सोममित्याम्नायक्रमेण । प्रशास्तर्यजेति मैत्रावरुणो ब्रह्मन्
यजेति ब्राह्मणाच्छंभो ।

७. अध्वर्युं यजतमिति प्रैषान्ते होतरेतद्यजेत्यध्वर्युराह । एव-
मुक्तो होता क्रमप्राप्तां तदीयां यान्व्यामाह ।

८. गृहपते यजेत्येतप्रैषान्ते यजमान आह होतरेतद्यजेति ।
ततो होता यजति ।

९. तयोः संबन्धिन्यौ क्रमप्राप्तावित्यर्थः ।

१०. येषामध्वर्युणामसर्वङ्गतासैः सह क्रियायामेवं भवति ।
तत्र यो यस्य होमकारौ स तस्मिन्नुपहवमिद्धा सावनेन भक्षमन्त्रेणा-
वजिघ्रत्योष्ठौ वा निलिम्पति ।

११. अन्ते^१ ऽध्वर्यौ प्रतिप्रस्थातरि वोपहवमिद्धा सावनेन
मन्त्रेण यथोक्तं भक्षणम् । पुनः^२ प्रतिप्रस्थातर्यवोपहवमिद्धा । एवं
द्विरन्ततो होता । अध्वर्युं गृहपत्योर्भक्षो मा भूदिति सूचारम्भः ।
वाजिभिः सह क्रियायां पूर्वेषां दग्धानामभक्षणमेव । सर्वङ्गतात्वात् ।

१२. एवो नियोगे^३ । इवशब्दः संप्रत्ययै^४ ऽनर्थः । अत्र षट्सु-
षालेषु भक्षयिष्यभिरोष्ठलोपनं^५ वा कर्तव्यमवघ्राणं वा । न पातव्यः
सोमः । द्विदेवत्येष्वथिवमेव । तत्रोक्ते होतुरेव केवलस्य स्यात् ।
अयतुंयाजैस्वरन्तीत्ययशब्दस्यास्य चेतिकरणस्यैतत्प्रयोजनम् । कथं
नामेत्तरयोः सवनयोः सर्वमेतत्प्रतिषिध्यतेहोद्वसंबन्धस्य केवलस्य प्रति-
षेधो मा भूदिति ।

१ G om. अन्ते; २ A ins अध्वर्युं प्रहृत्; ३ A C रवानि. B इवे; ४ B लिम्पनं ।

६.

१. आज्यमिति वक्ष्यमाणस्य शस्त्रस्य नामधेयम् । तच्छंसिथ-
न्यिता मातरिश्वेत्येवमादिकं मन्त्रं जपित्वा ततः शोषावोद्दत्या-
हावसंज्ञकः सुतान्तः । आयनिगदश्चायं प्रतिषवनं यथा पठितस्तेन
प्रतिप्रस्थात्रादिष्वपि प्रतिगृणत्सु न विक्रियते । शस्त्रादाविति वच-
नात्सर्वत्र शस्त्रादावयमौत्सर्गिकः । प्रातःसवनवचनं प्रातःसवनिको
ऽयमित्यस्य प्रतिपादनार्थम् । तेनाह्वय तेनतेन यो यत्राहावाप्य-
स्तेनतेन प्रतिगरितारमाह्वय तत उपांशु त्वष्णीं शंसाख्यमग्नि-
ज्योतिरित्यादिकं शंसेत् ।

२. नियमतो ऽवसानार्थमिह सर्वत्रावसानवचनं । नायमाय-
निगदः^१ । प्रउगे पुरोरुचाष्टवचनात् । ततश्च विकृतिषु ययार्थमूहः ।
एवमेतं त्वष्णींशंसं शस्त्रां ततः पुरोरुचमनन्तरां पच्छो ऽवसन् शंसेत् ।

३. अग्निर्देवेद्भ इत्यादिकां पुरोरुचं प्रणवान्तां^२ यथापठितां
शंसेत् । विकारेष्वनायनिगदत्वादियमूहितया ।

४. प्रणवेन प्र वो देवायेत्याज्यसूक्तं संदध्यात् । सूक्तविष्टद्भावपि
प्रथमस्य सूक्तस्थायं धर्मस्तस्येत्यतिरेकात् ।

५. मरुत्वतीयं नाम माध्यन्दिने सवने प्रथमं शस्त्रम् । तथा
वैश्वदेवं द्वतीयसवने । तयोश्च शस्त्रयोः । न केवलमाज्यस्य प्रथमस्य
सूक्तस्य प्रथममर्धेचं पच्छो ऽनवानं शंसेत् ।

६. ष्यतावा यस्य रोदसीत्येवमादिकमुत्तमावर्जं सूक्तशेषं शस्त्रां
तत आह्वय आहावमुक्तेत्यर्थः । उत्तमया परिधाय शस्त्रं परिसमा-

येत्यर्थः । उच्यवीर्यसंज्ञकं तदङ्गं मन्त्रं जपति भा विभा इत्येव-
मादिकम् । ननु सूक्तशेषं शस्वेत्यतिरिच्यते । सत्यम् । आवापेषु
सति समये सकलसूक्तस्य प्रचेप इत्येतत् आपयितुं सूक्तशेषं शस्वेति
वचनम् । तथा च श्रुतिहेतुर्ववादः क्वचित् । तदु इ स्माह कौषी-
तकिः शंसेदेव सूक्तस्याव्यवच्छेदायेति ।

७. शस्त्रयाज्यासम्यैषनिमित्तसुकथया इत्यध्वर्युराह सर्वासु शस्त्र-
याज्यासु । न केवलमवैव ।

८. अग्न इन्द्रश्च दाशुषो दुरोण इति यजति । तथा श्रवणात् ।

१०.

१. यदाज्ये शस्त्रे समाप्ते श्रुवते छन्दोगाम्नास्यैवानुगंघनमेतदि-
त्येतदर्थः सूचारम्भः । ननु सर्वत्र वाचनिकमाज्यम् । को ऽस्य विषयः ।
उच्यते । वाचःस्तोत्रे क्वचित्काव्यनिकेषु शस्त्रेषु । अन्येषां शस्त्राणां
पूर्वं स्तोत्रमनन्तरं शस्त्रमस्य त्तरं स्तोत्रम् । यवमानस्तोत्राणि
प्रउगमहत्वतीयवैशदेवानामेव श्रुतत्वात् ।

१. परिभाषासूत्रमेतदिह क्रियते । प्रउगस्य व्यवहितस्तोत्रसा-
प्याज्यस्तोत्रेषु साममन्ततिर्यया स्यात् । स्तोत्रवतां शस्त्राणाम् । न तु
स्तोत्रामणीशस्त्रप्रभृतीनां प्राखान्तरदृष्टानां शस्तोत्रवतामयं धर्मः ।
एवेति प्राह स्तोत्रकारो । तस्यायमर्थः । एषोक्तमा चक् शंसतु

भवानिति । उत्तमात्प्रतीहारादूर्ध्वमिति । प्रतीहारः सामभक्तिविशेषः । स उत्तमत्वेन विशेष्यते । तस्मादूर्ध्वमाह्वय प्रतिगरितारं ततः शंसन्ति । आह्वयेति वचनादाहावो न शस्तम् । तेन तन्मोहे न प्रायश्चित्तम् ।

२. प्रउगे वक्ष्यमाणे या अन्तरेण माधुच्छन्दसांस्तृचान्वाचवा याहि दर्शतेति वक्ष्यमाणकानृचो व्यवयन्ति व्यवदधतीत्यर्थः । ताः पुरोरुच इत्याचचते । प्रसिद्धा हि तासामियं संज्ञेत्यर्थः । प्रउग-यक्ष्णं संज्ञार्थम् । ततश्च शास्त्रे संयवहारसिद्धिज्ञानाच्च धर्मः । माधुच्छन्दसानिति प्रउगस्य संज्ञार्थं पूर्ववत्प्रयोजनम् । षष्ठो व्यवयन्तीति पुरोरुचामृग्वचनं विकारेष्वनुहार्यम् । पुरोरुग्वचनमृग्वक्ष्यायां नामग्रहणार्थं^१ न केवलं संज्ञार्थमेव । श्रुतिप्रसिद्धत्वान्तस्थाः ।

४. तासां पुरोरुचां पुरस्तात्प्रत्येकमाहावः । संशस्य पुरोरुचा स्तृक्तं पुरोरुचे पुरोरुच एवाक्यत इति (१४. ४) श्रुतेः ।

५. परिधानीयायाश्च पुरस्तादाहावः कार्यः ।

६. विश्वान्देवान्दवामह इत्येषा वैश्वदेवी पुरोरुक् । षट्पदा एव जागते सर्वेऽपि । सा षट्पदा भवतीति नियमश्रुतेः ।

७. तस्यां षट्पदायां द्वाभ्यां पादाभ्यामवघ्राय ततो ऽनन्तराभ्यां पुनरवघ्राय पुनश्च द्वाभ्यां प्रशौति । नाच गायत्रीशंसनमवसानोप-देयात् । विनाग्रे चावसानादावृत्तिः । तस्यै द्वेदे पदे अवपाहं शंसतीति (५) श्रुतेः ।

८. सारस्वत्यां पुरोरुचि वाचःस्तोमे ऽपि विकल्पः । शंसेन्न वा शंसेत् । अशंसनमेवाभीष्टं तेन गुरुसूत्रं कृतम् । तथा च श्रुतिः ।

अत्र ह्येके सारस्वतीं पुरोरुचं शंसति न तथा कुर्यात् । आहावस्तु नित्यः । तदङ्गत्वादिकल्पे प्राप्ते वचनम् । एवं च षति जितरां परिधानीयां शंसेदिति (७. १०. १०) निष्केवत्ये । तत्राहाव-
स्थापि तादङ्गत्वात्तद्धर्मता । अङ्गप्रधानयोः संस्वारन्यायता युक्ता । मनु प्रतिवचनमाहावः प्राप्नोति । नेत्युच्यते । तस्मिन् भवत्यभिन्नकालत्वात् । एवं च भङ्गोपपत्तिः । षोडशग्राहावं वैश्वदेवं शंसत्येकविंशत्याहाव-
माग्निमारुतं शंसतीति ।

६. आह्वय वायुरयोगे इत्यादिकां वायव्यां पुरोरुचं षड्दृक्त्वा
ततो वायवा याहि दग्धतेत्येतासां तिसृणां चिः प्रथमां शंसेत् ।
वायवा याहि दग्धतेत्येतास्त्रिः शंसेत्तासां च प्रथमां चिरिति
वाक्यभेदे ऽपि सूत्रेषु न दोषः ।

१०. आह्वय हिरण्यवर्तनी इत्येवमादिकामैन्द्रवायवीं पुरो-
रुचं शस्ता तत इन्द्रवायू इमे सता इत्येतास्त्रिः शंसेत् ।

११. आह्वय काव्ययो राजानेत्येवमादिकां पुरोरुचं शस्ता
ततो मिवं ङवे पूतदृघमित्येतास्त्रिः शंसेत् ।

१२. आह्वय दैव्यावध्वर्यु इत्येवमादिकां पुरोरुचं शस्ता ततो
ऽश्विना यज्वरीरिष इत्येतास्त्रिः शंसेत् ।

१३. आह्वयेन्द्र उक्थेभिरित्यादिकां पुरोरुचं शस्ता तत
इन्द्रा याहि चिचभानो इति त्रिः शंसेत् ।

१४. आह्वय विश्वान्देवानित्येवमादिकां पुरोरुचं षट्पदां शस्ता
तत ओमामध्वर्यणीधत इत्येतास्त्रिः शंसेत् ।

१५. आह्वय वाचामहमित्येवमादिकां पुरोरुचं पचे शस्त्वा ततः पावका नः सरस्वतीति तिसृणामुत्तमया परिधाद्यानन्तरमुक्थवीर्यं वाचं मे जिवेत्येवमादिकं जपति । वाचं मे जिवेत्येतैः सप्तभिर्वाक्यैः सप्तैव वायव्यादित्थं देवता आशिषः प्रार्थ्यन्ते । तत्र सारस्वतद्व्याभावे ऽपि दशममहादौ^१ सप्तैवाग्नीर्वाक्यानि कथं नाम स्युरित्येवमर्थ-मुक्थवीर्यग्रहणम् । अन्वर्थसंज्ञाविज्ञानात्समुदायाङ्गमित्यर्थः ।

१६. विश्वेभिः सोम्यं मध्वित्युक्तं शस्त्वा यजतीति (५) श्रुतेः ।

११.

१. परिभाषेयम् । स्तोत्रियानुरूपा उच्यमानास्तृधाः प्रत्येतव्याः । किमविशेषेण । नेत्याह । प्रगाथान्परिहाय प्रगाथान्वर्जयित्वेत्यर्थः ।

२. आ नो मित्रावरुणेति स्तोत्रियः । आ नो गन्तं रिग्नाद-सेत्यनुरूपः । वैश्वामित्रौ मैत्रावरुणस्य चाच्छावाकस्य च स्तोत्रियौ भवत इति श्रुतेः ।

३. प्र वो मित्राय गायतेति पञ्चर्षमुक्थमुखम् । उक्थमुखवच-नाद्वाचःस्तोमे ऽस्योर्ध्वमावापः । अहर्गणे तु नैवम् । होत्रकाणां प्रातः-सवने कर्मति कर्मवचनातिरेकात्^१ श्रुतेश्च ।

४. प्र मित्रयोर्वरुणयोरित्येतासां नवानामनुवादेन विधिः । उत्तमया परिधाय समाप्य शस्त्रम् उप नः सुतमा गतमिति एतथा यजति ।

१२.

१. आ याहि सुपुमा हि त इति स्तोत्रियः । आ नो याहि परावत इत्यनु रूपः । आङ्गणाच्छंभिन ष्विन्विशेषस्य ।

२. वास्तोम्यते भुवेत्येव प्रगाथो वार्हतो वृच इति तं परिहाय शेषः सूक्तस्य अयमु त्वा विचर्षण इत्यादिकं सप्तकमुक्त्यमुखं भवति ।

३. इन्द्र त्वा वृषभं वयमिति नवर्षमेतत्सूक्तं श्रयेत् ।

४. उद्देदमि श्रुतामघमिति तिसृषामनुवादसंख्यो विधिः । तामामुत्तमया परिधाय समाप्य शस्त्रम् । तत उक्त्या यज सोमानामिति संप्रेषित इन्द्र क्रतुविदं सुतमिति यजति ।

१३.

१. क्रमेण पूर्वः स्तोत्रिय उत्तरो ऽनुरूपः । आवन्तः स्तोत्रियानुरूपस्त्रयाणामपि हीनकाणाम् । तथैव श्रुतत्वात् । वैश्वामित्रौ मैवावरुणाश्चावाकथोः । एवमेव श्रुतत्वात् ।

२. त्वं एवीक्यमुखं नवर्षेत्वात् सूक्तस्य ।

३. अनन्तरमेताः शस्तव्याः ।

४. वाग्मिष्ठौ नवर्षौ पर्यासाविति श्रुतेः । इयं वामस्य मन्त्रन इत्येतार्था नवानामुत्तमया परिधायेश्वाग्नी आ गतं सुतमिति यजति । पूर्ववदुक्त्या यज सोमानामिति संप्रेषितः ।

१४.

१. वक्ष्यति । रथन्तरं पृष्ठं निष्केवल्यस्य दृष्टद्वेति । तत्र रथन्तरे क्रियमाणे रथन्तरपृष्ठो यज्ञः । दृष्टति क्रियमाणे दृष्टपृष्ठता स्यात् । अतश्च रथन्तरपृष्ठपत्रे पूर्वाक्त एव शस्त्रन्यासः^१ । दृष्टपृष्ठपत्रे त्वय-मुच्यते । मैत्रावरुणादीनां प्रयाणां प्रकृतत्वाद्यथासङ्घेन सम्बन्धः । मित्रं वयं हवामह इति मैत्रावरुणस्य स्तोत्रियः । इन्द्रमिन्द्राग्निनो दृष्टदिति ब्राह्मणाच्छंसिनः । इन्द्रे अग्ना नमो दृष्टदित्यच्छावाकस्य । दृष्टपृष्ठस्येति यज्ञविशेषणम् । अर्थः प्रकृतिं निवर्तयतीति पूर्वेषां निवृत्तिः ।

२. राथन्तरमिति तद्धितसंबन्धात् पूर्वा रथन्तरपृष्ठपत्रे शस्त्र-रचनेति सिद्धम् ।

३. अनुसूत्रं राथन्तरमच्छावाक उच्यमुखं कुरुते । राथन्तर-मुत्सृजेत्^१ । स वा एषो ऽग्निष्टोम आन्वप्रभत्याग्निमारुतान्तो यच्छस्यं चीणि षष्टिशतान्यृचां सम्पद्यन्त इति (१६.८) श्रुतेः । इन्द्रे अग्नेति च पर्यासमध्ये पुनःशंसनं विनियुक्तस्यापि स्तोत्रियत्वे । वासिष्ठो नवर्चां पर्यासाविति श्रुतेः ।

४. होत्रका मैत्रावरुणाब्राह्मणाच्छस्यच्छावाकाः स्वग्रस्त्रेषु सर्वत्र चतुराहावा भवन्तीत्ययमुत्सर्गः ।

५. वक्ष्यति । आग्निनादूर्ध्वमतिरिक्तोक्यानि । ऊर्ध्वं षोडशिनो ऽतिरिक्तोक्यमित्यादौ । तेध्वतिरिक्तोक्येषु होता चतुराहावो भवति । चतुराहावशब्दश्चकारेणानुक्त्यते ।

६. अन्यपदार्थगतो ऽप्याहावशब्दो ऽधिक्रियते दृष्टतो ऽधिकार-
प्रवृत्तेः^१ । स्तोत्रिधानुरूपाभ्यां प्रत्येकमाहावः । चतुरोहावा होचका
इति वचनात् । आहावस्थाननियमार्थं सूत्रम् ।

७. अनुरूपादनन्तरो यः प्रगाथः प्रकृतो तस्मादूर्ध्वं पञ्चममा-
हावस्थानं^२ होचकाणां माध्यन्दिने भवमे भवति ।

८. उच्यमुखादूर्ध्वं पञ्चममाहावस्थानं सर्वेषां होतुश्च होचकाणां
च रात्रौ । रात्रिपर्यायेष्वित्यर्थः ।

९. अन्यवापि^३ सवनान्ते ऽन्यत्र वा यदाध्वर्युरेवमाह प्रगास्तः
प्रसृष्टीति तदा मैत्रावरुणं श्रौं सर्पतेति ब्रूयात् ।

१०. प्रसृताः सन्तो दक्षिणावृत्तो दक्षिणेन शरीरभागेन परि-
वृता इत्यर्थः । अपरथा सदोदारा निःसर्पन्ति । नानियमेन ।
कथं तच्चिं । उत्तरेणौदुम्बरीसंज्ञां स्यूणाम् । तामेव दक्षिणेन ब्रह्मा
निःसर्पेत् । ननु खंखं धिष्यमुत्तरेण संवरतामुत्तरेणौदुम्बरीं सर्पणं
कृतं भवति । किं वचनेन । उच्यते । यजमानसदस्यमैत्रावरुणपाव-
सृदथेम् । यथा न शून्यं सदो भवति तथा सदस्यः प्रसर्पेत् । सर्पेत्सु
न शून्यं सदः कुर्यादिति तस्य हान्दोग्ये वचनात् । 'आग्नीभस्त'^४
स्वस्माद्गारादक्षिणया द्वारा । तथा संभवात् ।

११. धमार्थमृत्विजो गृध्रपुरीषादिकरुणाय सर्पन्ति ।

१२. माध्यन्दिनाथ सवनायेति तादर्थ्यं चतुर्थी । ततश्च भम-
स्तोपस्थानप्रभृतिना प्रसर्पणमूर्ध्वं प्रातःसवनादित्येतत्सिद्धं भवति ।

१ B चर्चो ऽधिकारः • अधिक्रिय इति C प्रकृतिः A • प्रकृते । २ A. ins.
सर्वेषां । ३ C (by alt) चत्वारि । ४ BC नञाः ।

अपर्यैव द्वारा प्रमर्षयुः । यथानिःसृष्टमिति वचनात् । यथासन-
मुपविशन्तीत्ययमनुवादो दक्षिणधिष्यो इत्यस्य निषेधार्थः ।

१५.

१. आदौ माध्यन्दिनस्य भवनस्य राजानमभिपुष्वन्त्यध्वर्यवः ।
यावस्तत्कर्मवध्यर्थमेतत्सूत्रम् । ननु राजानमभिपुष्वन्तीत्येतावदाच्यम्
अन्यत्कर्मप्रकरणाभां सिद्धम् । उच्यते । माध्यन्दिनस्य भवनस्याय-
मादिरित्येतदपि^१ प्रतिपादयितव्यमेव । कथं नाम । यानि माध्य-
न्दिनादावुपदिशन्ते प्रेङ्खगवटखननादीनि तानि प्रागभिषवात्क्रिये-
रन्निति^२ ।

२. यावस्तदृत्विग्विशेषः । स पूर्व्या द्वारा हविर्धानशरणं प्रवि-
शोत्तरस्य हविर्धानशकटस्य दक्षिणं पादभयेण दक्षिणाभिमुख-
स्तिष्ठन्सोमोपनहनेन वाससा मुखमुत्तमाङ्गं परिवेष्य यावणां सोम-
मभिपुष्वतां शब्दं श्रुत्वा संप्रैपनिरपेचः प्रणवेनासंदधत्^३ प्रत्यर्धर्च-
मुच्छसन्नवानं^४ वा वक्ष्यमाणमनुवचनं पठति ।

३. प्रतीकोक्ताः पञ्चैता षष्ठो ऽभिष्टौति । शास्त्रान्तरश्रुतेः ।

४. आ यायस्व समेतु ते । आ यायस्व मदिन्म । सं ते पचांसि
समु यन्तु वाजा इत्यायायितवत्यः । एतासां तिसृषां प्रथमामभि-
ष्टुत्य ततः प्रैते वदन्तु प्र वयं वदामेत्यर्बुदार्पणस्य सूक्तस्य द्वे अभिष्टौति ।
देवा वा अर्बुदेन च पावमानीभिश्च यावणो ऽभिष्टुत्याप्रुवन्नमृतत्वमिति
श्रुतेः^५ । अर्बुदग्रहणं व्यवहारार्थम् ।

१ C (in marg) स्त्रे (instead of स्त्रा) in भवनस्याय० । २ C न क्रियेरन् ।

३ C प्रणवेन वासंदधतत (sec h.) न् । ४ Com प्रति । ५ C ऽभिष्टुत्येति श्रुतेः ।

५. द्वितीयामाष्यायितवतीनामा ष्यायस्य मदिन्तमेत्येतामा-
ष्यायितवतीमभिष्टुत्यार्बुदस्य द्वे । एते वदन्त्यविद्वन्ना मध्वित्येता-
मभिष्टुत्य ततः सुपर्णा वाचमकतोप ध्वीत्येतामभिष्टुयात् ।

६. तृतीयामाष्यायितवतीनां सं ते पर्यासीत्येतामभिष्टुत्य ततो
ऽर्बुदस्यैकां उषा इव प्रवचन्तः ममायशुरित्येतामभिष्टुयात् ।

७. तुल्यप्रतीकत्वे प्राथम्येन व्यवस्था । गृष्टवतीरिति संज्ञा ।
कथं नामाधवनक्रियाकाले स्युः ।

८. अत्रापि पूर्ववत्संज्ञाकरणप्रयोजनम् ।

९. आ ष्यायस्य समेतु त इत्येतन्नभृति कलशवत्यन्त एवं
विद्वतः पूर्ववदाष्यायितवत्यर्बुदस्यस्यो द्वितीयो ऽपि भवः । अपि-
शब्दात् प्रथमो ऽपि कलशवत्यन्तः सवमंज्ञ एव । इयांसु विशेषः ।
षष्ठीप्रभृतयः पञ्चार्बुदस्य पूर्ववद्विद्वतस्थाः ।

१०. 'आष्यायितवतीप्रभृत्येकादशीप्रभृतयस्तिष्ठो ऽर्बुदस्य वि-
द्वतस्थाः । तत्र यथासंभवमेकैकां विद्वरेदथमपि तृतीयः भवः ।
संज्ञाकरणं शास्त्रसंयवहारार्थम् ।

११. यस्मिन्सन्ने ऽभिषोतारो वृहच्छब्दं कुर्युर्वृहददन्ति मदिरेण
मन्दिनेति तत्रोत्कर्षेत् । अथ यत्र वृहद्वृहदिति वृहददन्ति मदि-
रेण मन्दिनेति तत्रेति (१८. १) श्रुतेः ।

१२. प्रथमे भवे षष्ठीमपकर्षेत् ।

१३. पवित्रमूर्णामयं सोमगलनार्थमुद्गातारो वितन्वन्ति । तस्मि-
न्वितते सति पवित्रं ते विततं ब्रह्मणस्पत इति द्वे अभिष्टुयात् ।

१४. वितत एव षवित्रे वि यत्पवित्रं धिषणा अतन्वतेत्येका पठितया ।

१५. प्रास्य धारा अचरन्प्र धारा अस्य शुक्तिणः । प्र ते धारा असञ्चत इति प्राथम्यात् । एतास्त्रिस्रः प्र चरन्तीषु धाराषु पठेत् । धारास्त्रिति बङ्गवचनमविवक्षितम् । कालोपलक्षणत्वात् ।

१६. पावमानीनां मथे याः कामयेत ता अभिष्टुयात् । धारा-
ग्रहेषु गृह्यमाणेष्वध्वर्युभिः । अवचने प्रथमा एव स्युः । प्रथमं वा
नियम्येति न्यायदर्शनात् । तुल्ये ऽपि पावमानीले सौम्य एव स्युः
प्रकरणात् । न तु मृष्टवत्याद्याः । विनियुक्तत्वात् । सूत्रकारानुप्रस्था-
नादनुष्टुभो^१ युक्ताः । तथा हि दशमे ऽहनि मृजानो वारे पव-
मानो अव्यय इति यावस्ततो याथाकाम्यमित्येतदुपपन्नं भवति ।
तथा च तत्कालाभि नो वाजसातममित्येता अनुष्टुभः प्राथम्या-
त्प्रकृतौ प्रसिद्धाः ।

१७. याथाकाम्यनिवृत्त्यर्थं यमेर्वन्धनार्थस्य प्रयोगः ।

१८. उत्तमे ग्रहे गृहीत इति कालविधिः । अर्बुदस्योत्तमया
परिधायेति नियमः । आदायोष्णीपमुत्सृज्यत इत्युष्णीषादानविधिः ।
वाग्यमादिनियमकर्मणश्चोत्सर्गः^१ ।

१९. प्रत्यक्षमुष्णीषादानापवादः । अन्य एवाहन्युष्णीषमा-
दधात्तुशब्दात्^१ ।

१ C (in marg) सूत्रकारानुप्रथनाद् । १ A •नियमात् । १ I beg to state that the words from सत्तादौ to ऽहनि constitute one Sutra and the words from अर्बुदं another. I have in the edition of the text erroneously taken them together.

१०. प्रैते षदन्तु प्र षयं षदामेत्यर्बुदः । तथैवार्धानुक्रमणी-
दर्शनात्कारवेद्यो ऽर्बुदः प्रैत इति । तमर्बुदं शुद्धमविद्धतं वाभिष्टु-
थात् । पूर्वोक्तेन विहारेण सह विकल्पः । स च षदाध्वर्यवो निपा-
भ्यासेचनं पूर्वं कुर्वन्ति विध्वपि भवनेषु तदाप्यायितवत्यः पूर्वं ततो
ऽर्बुदः सकस्रस्ततो मृष्टवत्यः कलभ्रवत्य इति । देवा वा अर्बुदेन च
पावमानीभिस्तेत्यविगेषश्रवणात् ।

१६.

१. माध्यन्दिमः पवमानः कुन्दोगानां प्रभिद्धः । तेन स्तवने
हृते दधिघर्माख्येन हविषा चरन्ति अध्वर्यवः यदि प्रवर्गवान्यज्ञः ।

२. होतर्वदस्व यत्ते वाद्यमित्यध्वर्युणा संप्रेषित उत्तिष्ठताव-
पश्रतेत्येतामभिष्टौमि ।

३. आतं हविरित्येवमध्वर्युणोक्ते द्वितीयां सूक्तस्य आतं हवि-
रो खिन्द्र याहीत्येताम् । अभिष्टौतीत्यनुयज्यते । अथमामभिष्टौति
द्वितीयां सूक्तस्येति सूक्तपहणातिरेकात्प्रथमापहणातिरेकाच्च सर्व-
स्वारादिष्वप्येता एव नियमतो भवन्ति ।

४. दधिघर्मस्य यजेत्येवमध्वर्युणोक्तानृतीयया आतं मन्य ऊध-
नीत्येतथा यजति ।

५. अतवानमर्धर्चान्ते ऽनुच्छ्रमस्त्रैकैकां सप्रणवामिति प्रत्युचं
प्रणवेनावस्त्रमभिष्टौति ।

६. मध्ये ऽनवस्त्रद्वैव ।

७. तथा यजतीत्यस्थानन्तरमनुवपङ्कारस्य वचनमायनिगद-
प्रतिषेधम् ।

८. वषट्कारानुवपङ्काराभ्यां ऊतस्य दधिघर्मद्रव्यशेषस्य मयि
त्यदिन्द्रियं वृहदित्यादिको भवमन्त्रः ।

९. सवनीयपशोर्वपान्तं प्रातःसवने कृतम् । अयेदानीं पशुपुरो-
लाशेन खिष्टकृदिलेन^१ चरित्वा अनन्तरं पुरोलाशैः सवनीयैर्दधि-
धानादिभिश्चरन्ति ।

१७.

१. माध्यन्दिनस्य सवनस्य धाना इति सवनीयपुरोलाशानां
पुरोनुवाक्या । प्रैष उक्तो याज्या च^२ ।

२. माध्यन्दिने सवने जातवेद इत्येषा सवनीयहविःखिष्टकृतः
पुरोनुवाक्या भवति । उक्ता याज्या प्रातःसवने प्रैषस्य ।

३. असावि देवं गोच्छजीकमन्थ इत्येवमादिकमुन्नीयमानसूक्तं
भवति । नामधेयं प्राकृतनिवृत्त्यर्थम् । वासिष्ठीर्मध्यन्दिन उन्नीय-
मानेभ्यो ऽन्वाह ता वै दृशान्वाहेति (२९. २) श्रुतेः ।

४. होता यच्चदिन्द्रं माध्यन्दिनस्य सवनस्येत्येवमादिकः प्रैषो
भवति । सुन्वतो यजमानस्येत्यनयोः पदयोर्विहृतौ यथार्थमूहः ।
द्वियजमानके सुन्वतोर्यजमानयोः । वङ्गयजमानके सुन्वतां यज-
मानानामिति ।

५. पिवा सोममभि यमुषं तर्द इति होता यजति ।

६. पिवा सोममित्यस्यैव सूक्तस्य द्वितीया मैत्रावरुणस्य याज्या भवति ।

७. अस्यैव सूक्तस्य ।

८. अवाङ्गेहि सोमकामं त्वाङ्गरिति पोता यजति ।

९. तवायं सोमस्त्वमेह्यवाङ्गिति नेष्टुः प्रस्थितयाज्या भवति ।

१०. इन्द्राय सोमा इत्येवमादिकाच्छावाकस्य प्रस्थितयाज्या ।

११. आपूर्णेण्यस्य कलशः स्वाहेत्याग्नीध्रस्य प्रस्थितयाज्या ।

१२. प्रातःसवनापेक्षमुत्तरत्नम् ।

१३. उत्तरयोः सवनयोरित्येतत्प्रकृतमेव ।

१४. होतृचमसप्रतीचणं च भद्रमकुर्यो नः सोमं पाययिष्यतीत्येवमादिकं यदिह नोक्तं तत्समानं तुल्यं प्रातःसवनेन द्रष्टव्यम् ।

१५. क्रमार्थो ऽनुवादः ।

१६. अस्मिन्काले प्रस्थितभवानन्तरं दक्षिणा दातव्या । सूत्रारम्भप्रयोजनं दृष्टस्यतिषवे चिष्वपि भवन्त्येव दक्षिणाकालः ।

१७. द्वादश अधिका यस्मिञ्छते तत् द्वादशं शतम् । गवामिति न्यायप्राप्तस्य मध्येयस्य सूत्रणं सुखप्रतिपत्त्यर्थम् ।

१८. वसन्तेवसन्ते ज्योतिषा यजेतेति नित्यत्वात् आवश्यकर्तव्यतायामसम्भवे च द्वादशशतस्य यद्योपपादं यथासम्भवमेकविंशतिप्रभृति वेति विकल्पः ।

१८.

१. अग्नये त्वेत्येवमादिना मन्त्रेण हिरण्यं प्रतिगृह्णाति । ननु गोदानाधिकारे हिरण्यं प्रतिगृह्णातीति किमर्थमुच्यते । असंयुज्य विधौयमानं साधारणमिति कथं नाम स्यात् । इहैव मा भूदिति ननु दाताच भोपात्तो^१ नापि प्रतिगृह्णीतारः । आह । न्यायादन्या-परेभ्यश्च वचनेभ्य एव सिद्धम् । यजमानो दाता प्रतिगृह्णीतारश्चर्त्विज इति । प्रतिविभज्य दानम् । पत्नी च ददाति विशिष्टेन क्रमेणेत्ये-तच्छाखान्तरात् ।

२. रुद्राय त्वेत्येवमादिना मन्त्रेण गाः प्रतिगृह्णाति । होता च कुर्यादनादिष्टमित्येतदत्र नाश्रीयते । गवाधिकारे हिरण्यप्रतिगृह्ण-मन्त्रपाठात् ।

३. बृहस्पतये इत्येवमादिना मन्त्रेण वासः प्रतिगृह्णाति ।

४. यमाय त्वेत्येवमादिना मन्त्रेणैकग्रफं प्रतिगृह्णाति । एकग्रफ-मित्यश्वो ऽश्वतरौ गर्दभ इति प्रसिद्धः ।

५. अन्यन्मन्यौदनतिलमाषादिकं प्रजापतये इत्येवमादिना मन्त्रेण प्रतिगृह्णाति ।

६. ओमित्यनेन वा मन्त्रेण सर्वं प्रतिगृह्णाति । वा पूर्वैरग्नये त्वेत्येवमादिकैर्मन्त्रैः^२ ।

७. को ऽदादित्येवमादिकेन मन्त्रेणानुमन्त्रयते यत्प्राणि^३ ।

८. को ऽदादित्येवमादिना मन्त्रेणोपसृष्टेदितरदप्राणि ।

१ C (in marg.) प्रातो । २ C in marg. विकल्पार्थम् । ३ C (in marg.) प्रथम् ।

८. अग्नद्राता इत्येवमादिकं मन्त्रं यजमानो जपति । पत्नी चाविशेषाद्दक्षिणं दत्त्वा । दातारमित्यस्य विकारे ऽप्यनूहः स्वात्मनिर्देशात् ।

१६.

१. इन्द्राय मरुत्वते ऽनुमूहीत्यध्वर्युणा संप्रेषितो मरुत्वतीय-
सहयागार्थम्^१ । तस्य कथं प्रदानं भवतीत्यत आह ।

२. इन्द्र मरुत्व इह पाहि सोममिति पुरोनुवाक्या भवति ।

३. होता यच्चदिन्द्रं मरुत्वन्तमित्यादिकः प्रेषो भवति ।

४. सजोषा इन्द्र सगणो मरुद्भिरित्यनया यजति । एवमथं संप्रेषप्रदानः ।

५. केषांचिदध्वर्युणामत्र सहान्तरस्यानुहोमो ऽस्ति । तच्छेष-
भक्तनित्यर्थे तमिति निर्देशः । भक्तयित्तेति ज्ञाप्रत्ययः क्रमार्थः ।
मरुत्वतीयमिति संज्ञानिर्देशः^२ शास्त्रसंबन्धव्यवहारार्थः ।

६. अध्वर्योः शोसावोर् इत्येवमाहावः शास्त्रप्रारम्भे सर्वत्र
प्रायश्चित्तार्थेऽपि शस्त्रेषु माध्यन्दिने सवने ।

७. प्रातःसवने भवः प्रातःसवनिकः^३ शोसावोर् इति च उक्तः
स माध्यन्दिने सवने शास्त्रमध्ये भवति ।

८. आ त्वा रथं यथोत्थ इत्येवमादिकं त्वचं शस्त्राह्वयं प्राति-
पदमिति शास्त्रप्रारम्भणमित्यर्थः । संज्ञाकरणं शास्त्रसंबन्धव्यवहारार्थम् ।

१-२ B अग्नार्थे । १ C शोषयित्ति संज्ञार्थे निर्देशः । २ B सर्वत्र । ३ C Com.

८. अनुचरमिति संज्ञाकरणं शास्त्रसंबन्धव्यवहारार्थम् ।

१०. इन्द्रनिहवं प्रगाथमिति संज्ञानिर्देशः स्वशास्त्रोपयोगी ।

११. ब्राह्मणस्पत्यमिति संज्ञाकरणमुक्तार्थम् ।

१२. अग्निर्नेता भग इव चितीनामित्येकां शस्त्राह्वय । एका-
वचनं दृचनिवृत्त्यर्थं एकपातिनीसंज्ञार्थं चोत्तरयोरपि ।

१३. त्वं सोम क्रतुभिः सुक्रतुर्भूरित्येताम् ।

१४. पितृन्व्यपो मरुतः सुदानव इति ।

१५. जनिष्ठा उयः सहसे तुरायेत्यस्य सूक्तस्य पञ्चमं शस्त्राह्वय
निविदं शंसेत् । षट् शस्त्रेत्यनुवाद आह्रावविधानार्थः । निविदं
वक्ष्यति । प्रथमा निविन्मरुत्वतीयस्येति ।

१६. अस्मिन्सूक्ते मदान्मदा मोदैवेति प्रथमः प्रतिगरो भवति ।
तस्य प्रथमायामध्वर्युः सहन्मदप्रत्यागृणतीति (१६. २) श्रुतेः ।
होत्वप्रत्ययः प्रतिगर इति कथितः ।

१७. विषमर्चानां सूक्तानामेकयाभ्यधिका^१ अर्धाः शस्त्रा
निविदं दध्यात् ।

१८. समसङ्ख्याका षड्यो येषां सूक्तानां तानि समर्चानि । तेषां
मध्ये निविदं दध्यात् ।

१९. द्वचानां निविद्धानानामेकां शस्त्रा निविदं दध्यात् ।

२०. यदा सूक्तविद्वद्धिः पञ्च सूक्तानि मरुत्वतीये शस्यन्त
इत्येवमादिका भवति तदान्ये सूक्ते निविदं दध्यात् यथोक्तेन प्रकारेण ।

२१. तुशब्दः सूक्तविद्वद्भावित्यस्यानुकर्षणार्थः ।

१ C. भ्यधिकानां ; in marg. विषमसङ्ख्याका षड्यो येषां येषां ।

२२. तृतीयसवने यानि सूक्तानि निविद्भानानि तेषामुत्तमाः परिशिष्य निविदो दद्यात् । एकैकां^१ सूक्तस्यसूक्तस्योत्तमाभित्यर्थः ।

२३. वियतं विलम्बितं पञ्चः पदंपदमवखण्ड्यानेन^१ धर्मेषु निविदः शंसति ।

२४. उत्तमे निविदपदे प्रणवः कार्यः ।

२५. अष्टौ सूचाणि परिभाषारूपाण्युक्तानि । अष्टेदानीं क्रम-
प्राप्तमुच्यते । जनिष्ठाउपीयस्य षष्ठां यः श्रेयस्तमुत्तमावर्जं शस्त्वा तत
आह्वयोत्तमया परिधाय परिममाय शस्त्वम् ।

२६. उक्त्यवीर्यं रूपमनुरूपमित्येवमादिकं जपित्वा ये त्वाहि-
हृत्ये मघवस्रवर्धञ्चिन्ति जपति ।

२०.

१. रथन्तरमिति साधो नामधेयम् । तन्निष्क्रेवस्यस्य शस्त्वस्य
स्तोत्रं भवति । आरम्भप्रयोजनं योन्यनुशंसनम् ।

२. दृष्टदा पृष्ठं निष्क्रेवस्यस्य स्तोत्रं भवति ।

३. अभि त्वा शूर नोनुमः । अभि त्वा पूर्वपीतय इति स्तोत्रि-
यानुरूपौ यथासङ्गौ । प्रथमः स्तोत्रियो द्वितीयो ऽनुरूप इति ।
रथन्तरस्येत्यनुशंसनसंबन्धेन षष्ठी ।

४. स्तोत्रियानुरूपौ प्रगाथाविति वर्तन्ते । प्रगाथपद्वयं सर्वत्र
धर्मविशेषप्रतिपादनार्थम् ।

५. यदावान् पुरुतमं पुराषालिति धाय्या । असंयोगविहित-
त्वादुभयत्र । धाय्येति संज्ञा शास्त्रसंयवहारार्था ।

६. इह प्रगाथग्रहणं वृचार्थम् ।

७. उभयं गृणवच्च न इति वृहत्पृष्ठे वृहत्साम्नः प्रगाथो भवति ।

८. इन्द्रस्य तु वीर्याणि प्र वोचमित्येतत्सूक्तं रथन्तरपृष्ठे
सति भवति ।

९. तसु पुहि यो अभिभूत्योजा इति वृहत्पृष्ठे सति सूक्तं भवति ।

१०. गीर्षेक्षरामित्यर्थः ।

११. सूक्तस्थाष्टावचः शस्त्रेन्द्रो देवः सोमं पिबत्वित्यादिका
निविद्भवति । द्वितीया निष्केवल्यस्येति वचनात् । तस्याश्च निविदो
ऽनन्तरमाघ्रायपाठे मसालषीत्येवमादिकं तदिह जपत्वेन चोदितम्^१ ।

१२. पिवा सोममिन्द्र मन्दतु त्वेत्यादिकया विराजा यजति ।

२१:

१. उभे वृहद्रथन्तरे सामनी यस्य स उभयसामा सोमः । स
एव केनचित्प्रत्यक्षादिना विगोषेण रथन्तरपृष्ठो वृहत्पृष्ठो वाभिधीयते ।
तत्र तावद्रथन्तरपृष्ठे यो विगोषः स उच्यते ।

२. यः सूक्तापूर्वः प्रगाथ उक्तः पिवा सुतस्य रश्मि इत्येव-
मादिस्तमपनीय तस्मिन्नेव स्थाने वृहतो योनिं शंसति । त्वामिद्धि
हवामह इति यद्ध्युढं साम गीयते^२ सा तस्य साम्नो योनिरित्युच्यते ।

१ B C जपित्वेन चोदि C (in marg.) जपित्वाभुषो । २ C (in marg.)
यदिरं instead of यद्ध्युढं and मीतं यया instead of गीयते ।

३. क्वचित्प्रदेशविशेषे दृहति गीयमाने दृहत्पृष्ठः सोम इत्युच्यते । तत्र दृहत्पृष्ठे यः सूक्तात्पूर्वः प्रगाथ उभयं गृहणवच्च न इत्येवमादिकस्तमुद्धृत्याभि त्वा शूर नोनुम इत्येवमादिकां रथन्तरस्य योनिं ग्रंथति ।

४. यदेतद्योन्यनुग्रंथनमुक्तमेतदुत्तरासु संख्यासु । प्राहतामग्निष्टोमसंख्यां मुक्त्वा । अन्यासु सामप्रगाथादूर्ध्वं भवति । सामप्रगाथो नोत्सृज्यत इत्यर्थः ।

५. यदेतदुक्तं सामप्रगाथमुद्धृत्यानुद्धृत्य वा रथन्तरादेः ग्रंथनमेतद्योन्यनुग्रंथनमित्याचक्षते धाञ्जिकाः ।

६. दृहद्रथन्तरयोरेव योनिमनुग्रंथेन्नान्यचेत्येवमाह कौषीतकिः । कौषीतकिग्रहणं विकल्पार्थम् । इति ६ स्मार्हेत्यतिरिक्तवचनादयमेवाभीष्टः पञ्चः सूचकारस्य इति ज्ञायते । तथा च श्रुतिः यत्रतु क्व चैते सामनी इत्यारभ्याश्चातैव ।

७. परिमितं शस्यमग्निप्राहते ऽग्निष्टोमे । सो ऽयमेवंरूपः । प्रगाथे शस्यमाने योन्यां चातिरिच्यते । तस्मात्प्रगाथमुद्धरति । परिमितशस्यता श्रौता । स वा एषो ऽग्निष्टोम आज्यप्रभृत्याग्निमाहताक्तो यच्छस्यं चोषि पष्टिप्रतान्यृचां संपद्यत इति (कौ० ब० १६. ८) । सा न शक्यते बाधितुम् । तस्मात्प्रगाथमुद्धरति ।

८. तादर्थ्याय चतुर्थ्या निर्देभादाहावेन सहावृत्तिर्नाग्निं सिद्धा भवति ।

९. प्रकरणाग्निष्केवल्यनिविदि शस्तायां होत्रे वरो देयः । स चाश्वः श्रेष्ठः । वरो वा । गौरित्यर्थः ।

२२.

१. वामदेवाख्यं साम मैत्रावरुणशस्त्रस्य स्तोत्रं भवति ।
२. कया नखित्र आ भुवदिति स्तोत्रियः । कया त्वं न
जत्येत्यनु रूपः ।
३. कस्तमिन्द्र त्वावसुमिति साम्नः प्रगाथो भवति ।
४. सद्यो ह जातो वृषभः कनीन इत्येतस्मूक्तं सामप्रगाथादन-
न्तरमाह्वय शंसेत् ।
५. द्वितीयमेतस्मूक्तं मैत्रावरुणस्य ।
६. उग्रन्नु यु एः सुमना उपाके याज्यामेतां करोति ।

२३.

१. नौधसमिति साम । तद्वाद्वाङ्मनिः शस्त्रस्य रथन्तरपृष्ठे
सोमे सति स्तोत्रं भवति ।
२. वृहत्पृष्ठे सोमे श्वेतं साम. वाद्वाङ्मनिः स्तोत्रं भवति ।
तत्संबन्धेन शस्त्रव्यवहारार्थं वान्दोग्यमशुक्तम् ।
३. तं वो दसमृतीषहम् । तत्त्वा यामि सुवीर्यमित्येतौ प्रगाथौ
स्तोत्रियानुरूपौ प्रययनधर्मविशिष्टौ नौधसस्य साम्नो भवतः ।
४. अभि प्र वः सुराधसम् । प्र सु श्रुतं सुराधसमित्येतौ
स्तोत्रियानुरूपौ प्रययनधर्मविशिष्टौ श्वेतस्य साम्नो भवतः ।
५. उभयोः श्वेतनौधसयोरसंयोगविधानात् ।
६. इन्द्रः पूर्भिदातिरद्वासमर्कैरित्येतस्मूक्तं नौधसे साम्नि सति
भवति ।

७. अमावि षोमः पुरुङ्गत तुभ्यमित्येतत्सूक्तं श्येते षावि सति भवति ।

८. उदु ब्रह्माण्यैरत श्रवस्येत्येतत्सूक्तं समानम् । सामान्तरेष्वपि वचनादृते नोद्धर्तव्यमित्यभिप्रायः^१ ।

९. षड्जीषी वञ्ची वृषभस्तुराधासित्येतया यजति ।

२४.

१. कालेयाख्यं सामाञ्छावाकशस्त्रस्य स्तोत्रं भवति । तस्मिन्सति शस्त्रमुच्यते ।

२. तरोभिर्वा विददसुम् । तरणिरितिषासतीति स्तोत्रिया-
नुरूपायै प्रथयनधर्मविशिष्टौ ।

३. उद्विस्वस्येवमादिको वृषः सामप्रगायः कार्यः ।

४. भृय इदावृधे वीर्यायेत्येतत्सूक्तं श्येत् ।

५. इमाम् पु प्रभृतिं सातये धा इत्येतत् द्वितीयं सूक्तं श्येत् ।

६. पिवा वर्धस्य नव घा सुतास इत्येतया यजति ।

२५.

१. इत उत्तरं यदस्यामसच्छस्तेषु भवतीति वेदितव्यम् ।

२. प्रायेण वाङ्मतेन श्रययासमाश्नातं यद्गजातं भवति तदुच्यते ।

२. वृहती षट्त्रिंशदचरा सा पूर्वाम्नायक्रमेण । ककुब्वाम्नाय-
क्रमेण पूर्वस्या मध्यमेन द्वादशाचरेणाष्टाविंशत्यचरा । सतोवृहत्यु-
त्तरा । सतोवृहती चत्वारिंशदचरा । यस्याः प्रथमद्वतीयौ द्वादशा-
चरौ द्वितीयचतुर्थावष्टाचरौ सा चेद्वृहत्याः ककुभो वाम्नायक्रमे-
णोत्तरा तमेवंरूपं वृचं प्रगाथ इत्याचक्षते याज्ञिका नान्यम् ।

४. बार्हतः प्रगाथ इत्युच्यते । वृहत्यां पूर्वस्यां सत्याम् । पुरस्ता-
द्बृहत्यादिविकाररूपायामपि सतोवृहत्यामुत्तरस्यामिति स्थितम् ।

५. काकुभः प्रगाथो भवति ककुभि पूर्वस्यां सतोवृहत्यां
त्वत्तरस्यां विपरीतादिविहतायामपि ।

६. वृहतीं सकक्षां शस्त्रा तस्या एवोत्तमं पादं प्रत्यादाय पुनः
शस्त्रेत्यर्थः ।

७. उत्तरस्या ऋचः प्रथमेन पादेन सह संधानं कृत्वावसाय ।

८. उत्तरस्या इति वर्तते । उत्तरस्या द्वितीयेन पादेन प्रणवं
कृत्वा ।

९. तं द्वितीयं पादं प्रत्यादाय द्वितीयेनावसाय ।

१०. द्वितीयस्या उत्तमेन प्रणौति ।

११. हे तिस्रः करोतीति^१ यास्तिस्र उक्तास्ता एवं भवन्ति ।
वृहती पूर्वा भवति । सोपपदा निरूपपदा वा^२ । उत्तरे ककुभौ
भवतः । एवं तिस्रो भवन्ति ।

१२. उक्तः प्रथमधर्मः । एष वृहद्रथन्तरयोः प्रगाथस्ययोरनु-
शंसने भवति ।

१६. होत्रकाणामप्येष एव स्तोत्रियातुरूपयोः प्रथयनधर्मा भवति यत्रैते वृहद्रथन्तरे पृष्ठे प्रगाथस्ये प्रगाथाच्छे भवतः । यत्र पुनरप्रगाथाच्छे वृहद्रथन्तरे तत्र नायं होतुर्धर्मा न होत्रकाणाम् । ननु मैत्रावरुणस्य गायत्री स्तोत्रियातुरूपौ तत्र प्रगाथाभावाद्धोत्रकाणामिति वञ्चवचनं न युज्यते । उच्यते । पूर्वकारिवशात्कचिन्मथयनक्रियाचापि भवत्येव । तदर्थं वञ्चवचनं होत्रकाणामिति । होतुर्वृहद्रथन्तरे पृष्ठे प्रगाथस्ये होत्रकाणामपि प्रथयनकारणे भवतो वचनात् ।

१७. सर्वत्र इष्टनिरपेक्षो यज्ञायज्ञीयस्यायं ककुप्कारधर्मः ।

१८. इन्द्रनिहवसंज्ञकस्य ब्राह्मणस्पत्यसंज्ञकानां च सर्वत्रायं ककुप्कारधर्मः ।

१९. अत उक्तेभ्यो ऽन्यत्र वार्हतानां प्रगाथानां धर्म उच्यते ।

२०. वृहतीं सकृत्तां शस्त्रां उत्तमं पादं द्विः प्रत्यादायान्ते ऽवसाय ।

२१. उत्तरस्या चक्षो ऽर्धशान्ते प्रणवं कृत्वा ।

२२. यस्मिन्प्रणवः कृतस्तुमेव द्वितीयं पादं द्विः प्रत्यादाय तदन्ते ऽवसायोत्तमेन प्रगाथस्यार्धर्चनं प्रणौति ।

२३. एवं क्रियमाणा भवन्तीत्यर्थः ।

२४. ककुप्ते प्रगाथे धर्मविशेष उच्यते । ककुप्शं शस्त्रा तस्या एवोत्तमं पादं प्रत्यादत्ते । तत्रादाय सतोवृहत्याः प्रथमेन पादेनावसाय द्वितीयेन प्रणौति ।

२२. प्रत्यादत्त इति वर्तते । सतोदृष्ट्या द्वितीयं प्रत्यादत्ते ।
तं प्रत्यादाय तृतीयेनावसायोत्तमेन प्रणौति ।

२३. एवं क्रियमाणाः काकुभाः प्रगाथास्तिस्रः ककुभो भवन्ति ।

२४. स्तोत्रियत्वात्कारणादनुरूपत्वाद्वा एतमुक्तं प्रयथनधर्मं
प्रगाथा लभन्ते । न तु पुनः प्रगाथत्वेनैव कारणेन । ततः सामा-
न्तरुक्त्ये योन्यनुग्रंथनादौ च न प्रयथनम् ।

२६.

१. इन्द्र नेदीय एदिहीत्ययमिन्द्रनिहवः प्रगाथः । स्तोत्रियत्वं
विनापि प्रयथनधर्मं लभते ।

२. स्तोत्रियानुरूपत्वरक्षिता अपि प्र नूनं ब्रह्मणस्पतिरुत्तिष्ठ
ब्रह्मणस्पते प्रैतु ब्रह्मणस्पतिरित्येते ब्राह्मणस्पत्याः ककुपकारधर्माः ।

३. द्वाभ्यांद्वाभ्यां पादाभ्यामवसायावसाय पञ्चमेन प्रणवः । इति
पङ्क्तौनां शस्यधर्मः ।

४. एतासां यथोपदिष्टानां पञ्चःशंसनं शस्यधर्मः । अक्षर-
पङ्क्तयो^१ निर्जातिस्वरूपा द्विपदाश्च । ततस्तयोरसमासनिर्देशः । त्रिष्टु-
ब्जगत्योस्तु च्छन्दोविचित्यामनेकविकारक्रियाविशिष्टयोर्लक्षणपाठात्
तदीयविकारोपसंग्रहार्थः समासनिर्देशः । न तु षट्पदानां यद्वा-
न्तरात् । अतिजगत्यो ऽपि जगत्य एव । प्रहस्तके शस्यस्य तुल्य-
न्यायत्वात् ।

५. पूर्वसूत्रोक्तानां द्वितीयपादश्चतुर्थपादश्च सप्रणवो भवति । चतुर्थवचनं पञ्चपदानां त्रिष्टुब्जगतीनां द्वितीयचतुर्थान्नेषु प्रणव-
क्रियार्थम् । यस्तु पञ्चपदानां शस्यविधिर्वक्ष्यते स वैष्टुभे प्राये जागते
वेति^१ । विष्टुवैष्टुभजागतप्रायादन्यत्र यास्ता उच्यन्ते । स भ्रातरं
वरुणमग्र आ वष्टत्त्वं । एवेन्द्राग्निभ्यामहावि हव्यम् । आ यः पशौ
भातुना रोदसी उभे । विश्वामां गृहपतिर्विश्वामसि । त्वेषं^२ शर्धं
न मारुतं तुविश्वणिः । समिन्द्रेरय गामनद्वाहम् । युवं ह्यप्रराजा-
वसौदतमिति । अथ पङ्क्तयः । वृहद्भिरग्ने अर्चिभिः । सद्यश्चिद्यस्य
चर्हतिः । नमोवाके प्रस्थिते अध्वरे नरा । षष्टिं सहस्राश्वस्था-
युतासनमिति । नतु त्रिष्टुभ एता न पङ्क्तयः । कुतः । चलारो
ऽष्टाचराः पादा एकश्च द्वादशाचर इति त्रिष्टुबधिकारे विधानात् ।
उच्यते । सत्यम् । किं तु छन्दोऽनुक्रमण्यां षष्टिं सहस्राश्वस्थायुतासन-
मित्येतस्याः पङ्क्तिवचनात् । अथैकविंशी द्वाविंशी चतुर्विंशी च पङ्क्तय
इति । तस्मात्पङ्क्तिग्रंथनसेतामां^३ शस्यम् । तव त्वं नयं नृतोप इन्द्रे-
त्यतिच्छन्दाः । अग्ने तमद्येत्येताश्चतस्रः पदपङ्क्तयः । षष्ठी चाचर-
पङ्क्तिः । अश्वा नो मित्रमह इति शकरी । ता मे अश्विनेति
वृहती । एता अर्धर्चशः पञ्चपदाः ।

६. पञ्चस्त्रिष्टुब्जगतीनामिति वर्तते । सप्रणवो द्वितीयश्च चतुर्थ-
श्चेति च । विशेषश्च उच्यते । यास्तु पञ्चपदास्तैष्टुभे प्राये जागते वा ।
वैष्टुभेषु जागतेषु वा सूक्तेष्वित्यर्थः । तासामपुनःपदानां पञ्चपदाना-

१ C भवति instead of वेति । २ C स चि शर्धे । ३ B पङ्क्तिग्रंथम् C (sec. h.) एतासां शस्यम् A B C (orig.) शस्यम् ।

मुत्तमोपोत्तमौ^१ समस्य प्रणुयात् । पुनःपदानां तु यत्र पुनःपदम-
 भ्यासरूपं परुच्छेपस्य शीलं स्थान्मध्ये ऽन्ते वा तौ पादौ तत्र सदृशेन
 समस्येदेकतां नयेत् । यतो न पदेन पुनःपदस्य विप्रयोगो ऽस्ति ।
 लोके ऽप्यहो दर्शनीयाहो दर्शनीयेत्यभ्यासस्य विप्रयोगादर्शनात् ।
 चैष्टुभजागतप्राये गताः पञ्चपदा उच्यन्ते । उद्गातेव शकुने साम
 गायसि । अयं चक्रमिषणत्सूर्यस्य । अध श्वेतं कलग्रं गोभिरक्तमा-
 पिष्यानम् । कथा दाशेम नमसा सुदानून् । इति चिन्नु प्रजायै
 पशुमत्यै । अभि न दूला यूथस्य माता । प्रैष स्तोमः पृथिवीमन्त-
 रिचम् । वृहदयो वृहते तुभ्यमग्ने । स त्वं दक्ष्णावृको वृधो भूः ।
 अग्निमग्निं वः समिधा दुवस्यते । अभि प्रयांसि सुधितानि हि
 स्यः । त्वं शतान्वव शम्बरस्य । नूनो रयिं रथं चर्षणिप्राम् । सं वां
 शता नासत्या सहसा । याः प्रवतो निवत उदतः । इति त्वाग्ने
 वृष्टिहृथस्य पुत्राः । इत्यासां शस्यम् ॥ उद्गातेव शकुने साम गायसि
 ब्रह्मपुत्र इव सवनेषु शंससोऽ वृषेव वाजी शिशुमतीरपीत्या सर्वतो
 नः शकुने भद्रमा वद विश्वतो नः शकुने पुष्टमावदोऽ एवमाधु-
 दाहरणम् ॥ कथा दाशेम नमसा सुदानून् । इति चिन्नु प्रजायै
 पशुमत्यै । सं वां शता नासत्या सहसा । एतासां द्वितीयद्वितीयौ
 पादौ समस्य प्रणुयात् । तत्र पुनःपदत्वात् । यासां तु न पुनःपदं
 तत्रोत्तमावपुनःपद इत्यनेन तुल्यं शस्यम् ।

७. अपुनःपदे सति पञ्चपदाशस्ये उत्तमोपोत्तमौ समस्येत् ।

८. याः षट्पदाः पुनःपदास्तासामयं शस्यधर्मः । सर्वप्रकाराणां

षट्पदानां पादद्वयेनावसानं कृत्वा पुनस्तथैव ततो द्वाभ्यां प्रणौति
उभे यदिङ् रोदसी इत्यादि^१ ।

८. अपुनःपदानां षट्पदानामयं ग्रस्यधर्मः । द्वाभ्यामवसानमेकेन
प्रणवः । पुनरप्येवमेव । अत्रोदाहरणम् । अवितामि सुन्नतो वृक-
वर्हिष इति ।

१०. यासु षट्पदास्त्रष्टाक्षरौ द्वितीयधर्तौ भवतस्तत्रार्थं ग्रस्यधर्मः ।
ततस्तत्र स्त्रादिष्टा तच्छब्दोरा वृणीमह इत्यर्धचंगः ।

११. षट्पदानामयं ग्रस्यधर्मः । एकेनावसानं ततो द्वाभ्यां प्रणवः
पुनर्द्वाभ्यामवसानं ततो द्वाभ्यां प्रणवः । अष्टपदानामर्धचंगः ग्रस्यम् ।
विशेषानुपदेशात् ।

१२. रात्रिपर्यायान्बक्ष्यति । प्रथममध्यमोत्तमभेदेन । तत्र
गायत्राणां स्तोत्रियानुरूपाणां शंसितारः प्रथमान्यादानभ्यस्यन्ति ।

१३. मध्यमेषु रात्रिपर्यायेषु गायत्राणां स्तोत्रियानुरूपाणां
मध्यमान्यादानभ्यस्येयुः ।

१४. गायत्राणां स्तोत्रियानुरूपाणासुत्तमान्यादानभ्यस्येयुः । अथ
यत्प्रथमेषु पर्यायेष्वित्येवमुपक्रम्य श्रुतौ (१७. ८) सर्वमभिहितम् ।

१५. वाग्रब्द उक्तेन सह विकल्पार्थः । अर्धचंगो वा प्रातःसवनं
शंसेत् । विद्वत्तच्छन्दस्कमपि ।

१६. इतरयोरपि सवनयोः प्रगाथवर्जिताम्स्तोत्रियानुरूपाभ्या-
र्धचंगः शंसेत् ।

२७.

१. शस्त्रेऽध्वित्यधिकारो ऽनुवर्तते । शस्त्रेषु विपदैव गायत्री
द्रष्टव्या । न च्छन्दोविचित्युक्ता विगोषा याद्याः ।

२. ३.^१ उष्णिगपि चिपदा शस्त्रेषु । पुरउष्णिगपि ।

४. प्रकारत्रयस्यापि तुल्यताप्रतिपादनार्थमुक्तम् । परस्परमेता-
मामभेद इति ।

५. चिपदैव । एकादगाचरैः पादैरिष्ट स्रज्जणोपदेगात् । ततो
यद्यपि दगाचरास्त्रयः पादा इति च्छन्दोविचित्यां श्रुधी इवं विपि-
यानस्याद्वैरित्युपदेगे पच्छः शस्यम् । अचरपङ्क्त्युपदेगे पच्छः शस्यम् ।
अचरवैराजोपदेगे ऽर्धर्षंगः । अन्यत्र विकल्पः^१ ।

६. उत्तरा या विराट् भा चतुष्पदा भवति ।

७. चतुष्पदेति वर्तते ।

८. चतुष्पदैव ।

९. चतुष्पदैव ।

१०. चतुष्पदैव । तेन दशमे ऽङ्गि तव स्यादिति शक्यते ।
चतुष्पदैवानुष्टुप् । न षट्पदेति क्त्वा । सत्यपि च्छन्दोविचित्या-
मुदाहरणोपदेगे ।

११. चतुष्पदैव ।

१२. पङ्क्तेः पञ्च पादा भवन्ति ।

१३. पङ्क्ता सप्त वातिच्छन्दसां पादा भवन्ति । एवंरूपाणा-

मेव यष्टे ऽहनि याज्याप्रतिषेधो लक्षणविधानात् । प्रायिकं च लक्षण-
मन्यत्र श्रुतिवचनात् ।

१४. आसायसिद्धलादस्या अष्टपदावचनमन्यासामष्टपदानां
संभवे सति सप्तपदावच्छस्यम् । अन्यैस्त्रिभिः प्रणवः ।

१५. स्तोत्रियानुरूपत्वे ऽपि पच्छःश्रस्यार्थं वचनम् । द्विर्द्विपदा
श्चः समामनन्तीति षड्यर्धे ऽपि स्तोत्रियानुरूपयोर्द्वयः पादद्वय-
रूपमनुशंसनमन्यत्रापि^१ ।

१६. त्रिपदा गायत्रीत्येवमादिषु द्वौ द्विपदाया इत्येवमन्तेषु
च्छन्दःसु ये पादास्ते ऽष्टाचराः प्रायेण भवन्तीत्ययमुत्सर्गः । प्रायेणेतिवच-
नाद्यच्छन्दस्काः पादा बहुवो भवन्ति तदीयमेव शस्यं व्यवतिष्ठत इति ।

१७. जगत्याः प्रायेण द्वादशाचराः पादा भवन्ति । द्वादशाचर-
वाङ्मये^२ जगतीवत्पच्छःशस्यं यथा स्यादिति सूचारम्भः ।

१८. उष्णिग्द्वयोस्तृतीयौ द्वौ पादौ द्वादशाचरौ भवतः ।
शेषा अष्टाचरा उत्सर्गात् ।

१९. द्वादशाचराधिकारो ऽनुवर्तते । चतुष्पदा सतोदृहतीत्यु-
क्तम् । तस्याः प्रथमतृतीयौ द्वादशाचरौ भवतः । शेषावष्टाचरावुत्सर्गात् ।

२०. ककुब्धिपदीक्ता । तस्या मध्यमः पादो द्वादशाचरः । इत-
रावष्टाचरावुत्सर्गात् ।

२१. पुरउष्णिगपि त्रिपदीक्ता । तस्याः प्रथमः पादो द्वादशाचरः ।

२२. त्रिष्टुधिराजोरेकादशाचराः प्रायेण पादा भवन्ति । पूर्वा
विरालेवोपादीयते^३ ।

२३. चतुष्पदोत्तरा विरालित्युक्तम् । तस्या^१ उत्तरस्या विराजो दशाचराः पादा भवन्ति ।

२४. तामुत्तरां विराजं याञ्जिका अचरपङ्क्तिरित्यप्याचक्षते । अप्यचरविराजम् ।

२५. पदपङ्क्तिर्नाम गायत्रीविकारः । सा पञ्चभिः पादैः पञ्चा-
क्षरैर्भवति^२ । इन्द्र जुषस्व प्र वहेत्यस्य स्तोत्रियस्य प्रत्यृचं नवनवाक्ष-
राणि वाचःस्तोत्रे ऽपि परिहार्याणीत्येवमर्थः किल सूचारम्भः ।
त्रिष्टुविराजोरिष्टं तौ^३ ताः पञ्चविंशत्यचरा इति ।

२६. न केवलं द्वादशाचरा जगत्याः पादाश्चत्वारः^४ । क्वचित्
षलप्यष्टाचरा भवन्ति । सर्वस्यास्य च्छन्दोविचित्यामुपदिष्टस्योपदेशः
शंसितुरसंमोहार्थः संक्षेपेणोपदिष्टः ।

२७. गायत्र्यादौ छन्दस्येकेन द्वाभ्यां वोनके तच्छन्दस्त्वैव निष्ट-
दास्या ष्टम्भवति ।

२८. एकेन द्वाभ्यां वाचराभ्यामतिरिक्ते तच्छन्दस्त्वैव भुरिक्-
संज्ञा भवति । शस्याविकारार्थं^५ वचनम् ।

२९. संपाद्यं यच्छन्दः श्रुतिवचनात् । यथा । तन्नानाछन्द-
स्यानां सहस्रंसहस्रं दृश्यः संपद्यन्त इति । यथा सहस्रं च पञ्चदश
चानुष्टुभः स्युस्तथैतदहः संपादयेदित्येवमादि । संपाद्यस्य च्छन्दसश्च-
तुर्थभागेनाहार्थस्य संपाद्यादितरस्य ष्टचः संमिताः समानसङ्ख्या
मिताः । तस्याहार्थस्य चतुर्थभागेन संपन्ना भवन्ति । तद्यथा ।

१ O om. चतुष्पद • तस्या । २ A ins before इन्द्र पङ्क्तिर्वचनात् । ३ This passage seems doubtful. O reads •विराजारिष्टं । ४ B om. चत्वार । ५ B •धिकार• ।

दृष्ट्या संपादयितव्यायां नवभिर्गायत्रीभिः षड्दृष्ट्यो भवन्ति ।
तथा नवभिर्दृष्टिभिः सप्त दृष्ट्य दत्त्वेवमादि योज्यम्^१ ।

२०. गायत्र्युष्णिहाविति त्रिपात्सारूपात्समाप्तः^२ । अतुष्टुष्वृह-
त्याविति चतुष्पात्सामान्यात्^३ । त्रिष्टुब्जगत्याविति च । आनुपूर्व्ये
रुन्दसामिति च्छन्दसश्छन्दसश्चत्वारिंशत् चत्वारिंशत् मरुत्वतीय
इत्यत्रोपयोगः^४ । चतुर्विंशत्यक्षरादीनां चतुरक्षराणामिति वष-
नान्ना^५ प्र गामेत्थेवमादीनामचानादरोऽनुपयोगात् ।

द्विरभ्यासोऽध्यायपरिसमाप्तौ शिष्टाचारस्तदाचरणं चायुष्यमिति ।

इति शाङ्खायनसूत्रभाष्ये सप्तमे
ऽध्यायः समाप्तः ।

शाङ्खायनकसूत्रस्य ममं शिष्यद्वितेच्छया ।

वरदत्तसुतो भाष्यमानर्तीयोऽकरोन्नवम् ॥

१ C om योज्यम् । २ C समाप्तत्रिपात्सामान्येन । ३ E समाप्तम् । ४ C उपयोधि । ५ आत्वे १०. ३०. १ । ६ om. in A (BF) ।

अथ अष्टमो ऽध्यायः ।

१.

१. होत्रकशस्त्रान्तं माध्यन्दिनमपि सवनं परिसमाप्य यथा मध्यन्दिनाय प्रसृप्ताः पश्चिमेन सदोद्वारेणैवमूर्ध्वं मध्यन्दिनात्प्रमर्पन्ति ।
२. आदौ प्रारम्भे तृतीयसवनस्यादित्यग्रहेण यज्ञं कुर्वन्ति । तद्यदादित्यग्रहेण तृतीयसवनं प्रतिपद्यत इति (कौ० ब्रा० १६. १) श्रुतेः ।
३. आदित्येभ्यो ऽनुब्रूहीत्येवमध्वर्युणोक्तो यदर्थं तस्य ।
४. आदित्यानामवसा नूतनेनेत्यादित्यग्रहस्य पुरोनुवाक्या । त्रिष्टुभमादित्यग्रहस्य पुरोनुवाक्यामन्वाहेति (१६. १) श्रुतेः ।
५. होता यद्यदादित्याग्निप्रधास्य इत्येवमादिकः प्रैषो भवति । अस्मै सुन्वते यजमानायेत्यस्य विकारेपूहः ।
६. आदित्यासो अदितिर्मादयन्तामित्येतया यजति । त्रिष्टुभा यजतीति श्रुतेः ।
७. आदित्यग्रहसंबन्धनीमाङ्गतिं^१ ह्यमानां होता नेचते । नापि ग्रहशेषं भवयति ।
८. लाघवार्यं प्रसङ्गेनेहैवोक्तम् । सावित्र्यग्रहे वीक्षणमाङ्गतेः^२ प्रतिपिद्यते । भवणं च ग्रहशेषस्य ।
९. आर्भवाख्येन पवमानेन स्तुते छन्दोगैः मनोतादीलान्तं पशुकर्म कृत्वा । तद्यथा । मनोतासूक्तं प्रधानयागः सवसाहोमो

वनस्पतिः स्त्रिष्टुष्टदिलामार्जनं चेत्येतत्पशुकर्म^१ कृत्वातः पुरोलाग्नेः
 सवनीधैश्वरन्ति । इत्ययं पदार्थक्रमः । अथ स्तुते पवमाने पशुना
 चरन्तीत्येवमादि प्रदर्शितं श्रुतौ ।

२.

१. तृतीये धानाः सवने पुरुष्टुतेति सवनीयपुरोलाग्नां
 पुरोनुवाक्या भवति । होता यच्चदिन्द्रं हरिवानित्येवमादि यथा-
 ममाध्यातं यथासवनं वितारयति । तेनैव यजतीत्युक्तम् ।

२. अग्ने तृतीये सवने हि कानिष इति स्त्रिष्टुष्टतः पुरोनु-
 वाक्या भवति । प्रैषो याज्या च पूर्वोक्ता ।

३. इहोप यात शवसो नपात इत्युच्चीयमानसूक्तं भवति ।
 वामदेव्यास्तृतीयसवन उच्चीयमानेभ्यो ऽन्वाहेति श्रुतेः ।

४. होता यच्चदिन्द्रं तृतीयस्य सवनस्य षडभुमतो विभुमतो
 वाजवत इत्येवमादिकः प्रैषो भवति ।

५. इन्द्र षडभुभिर्वाजवद्भिः समुचितमित्येतया होता यजति ।

६. इन्द्रावरुणा सुतपाविमं सुतमित्येतया मैत्रावरुणो यजति ।

७. इन्द्रस्य सोमं पिबतं बृहस्पत इत्येतया ब्राह्मणाच्छंसी यजति ।

८. आ वो वहन्तु सप्तयो रघुश्चद इत्येतया पीता यजति ।

९. अमेव नः सुहवा आ हि गन्तनेत्येतया नेष्टा यजति ।

१०. इन्द्राविष्णु पिबतं मध्वो अश्लेत्येतयाष्वावाको यजति ।

११. इमं स्तोममर्हते जातवेदस इत्येतयाम्नीध्रो यजति ।
अन्धस्वत्यो मदत्यः पौतवत्यो जगत्यो याज्या इत्येतासु श्रुत्युक्तं
यथासंभवे लिङ्गम् ।

१२. अयास्तमीदित्येवमादि यदिह नोक्तं तत्रातःसवनेन
समानं द्रष्टव्यम् ।

१३. वक्ष्यमाणस्यावध्यर्थानुवादः ।

१४. पुरोलाशस्य परिवापमिश्रयेति । परिवापः सारस्वत^१
दधि । तेन मिश्रस्य पुरोलाशस्य चींस्त्रीन्यिण्डानत्र पितर इत्येव-
मादिना मन्त्रेण । प्रतिपिण्डं मन्त्रमावर्तयन्ते । नाराशंसानां सन्नानां
चमसानां यथाचमसं चमसिनो दक्षिणत उपास्यन्ति । श्रौयासनां-
सृतीयसवन उपास्यन्ति पितृनेव तन्मीणन्तीति (१६.१) श्रुतेः ।

३.

१. देवाय सवित्रे ऽनुब्रूहीत्यध्वर्युणोक्तः ।

२. यदर्थं प्रेषितस्तस्याभृद्देवः सविता वन्द्यो तु न इति पुरो-
नुवाक्या भवति ।

३. होता यत्तद्देवं सवितारं परामिवां साविपदित्येवमादिकः
प्रेषो भवति । अस्मै सुन्वते यजमानाय तस्य विकारेषु यथार्थमूहः ।

४. दमूना देव इत्येवमादिकया यजति । त्रिष्टुभं सावित्रग्रहस्य
पुरोनुवाक्यामनूच्य जगत्या यजतीति (१६.२) श्रुतत्वात् ।

५. सावित्रघहानन्तरं वैश्वदेवं शस्त्रं वक्तव्यम् । तत्प्रसङ्गेनाहाव-
माह । अध्वर्यो गोशोसावो ३ इत्ययमाहावः शस्त्रादौ तृतीयसवने ।
वैश्वदेवाग्निमारुतयोरित्यभिप्रायो ऽग्निष्टोत्रे शस्त्रान्तरस्यासम्भवात् ।
सन्ति च संस्थान्तरेषु उक्त्याख्यानि शस्त्राणि तृतीयसवन एव ।
तेषामप्याहावो ऽयमिष्यते तदर्थं शोच्य इत्याह ।

६. तृतीयसवने ऽन्तःशस्त्रं प्रातःसवनिक आहावः । पूर्वसूत्रो-
क्तेषु शस्त्रेषु गोसावो इत्ययं भवति ।

७. तृतीयसवने प्रातःसवनिकः शस्त्राधिकारस्यानुवर्तते । म
चान्तःशस्त्रमिति । षोडशप्रसृतौ च तृतीयसवने १ शस्त्रादावन्तर-
विशेषेण प्रातःसवनिक आहावो भवति ।

८. तत्सवितुर्दृष्णीमष्टे ऽद्या नो देव सवितरित्येतौ तृचौ प्रति-
पदनुचराख्यौ वैश्वदेवाख्यस्य शस्त्रस्य भवतः । वैश्वदेवाधिकारो हतस्य
यजेत्युक्त इति यावत् ।

९. अभृद्देवः सविता बन्धो तु न इति सावित्रं सूक्तं सनिवित्कं
शंसेत् । सावित्रं शंसतीति (१६.३) श्रुतत्वात् ।

१०. एकया चेत्येवमादिकां शंसति । वायव्यां शंसतीति श्रुत-
त्वात् । श्रुत्युक्ता चास्याः शास्त्रसंबन्धव्यवहारार्था वायवेति संज्ञा द्रष्टव्या ।

११. प्र घावा यज्ञैः पृथिवी पृथारुधेत्येतद्घावापृथिवीयाख्यं
सूक्तं सनिवित्कं शंसेत् । घावापृथिवीयं शंसतीति श्रुतत्वात् ।

१२. अस्मिन्सूक्ते मदशब्दवानध्वर्युणा प्रतिगरः कार्यः । तस्मिन्-
ध्वर्युर्मदप्रत्यागृह्णातीति श्रुतेः । श्रुत्यनुकरणार्थं च सूत्रमस्योहाय ।

१३. सुरूपकृन्नुमृतय इत्येतां शंसेत् । एकापहणं सूक्तनिवृत्त्यर्थम् । एकेति प्रथमानिर्देशः संज्ञाभिप्रायेण । सुरूपकृन्नुमित्येषैवास्याः शास्त्रसंख्यवहारार्था संज्ञा भवति ।

१४. तत्रत्रयं सुवृतं विद्वानापम इत्येतत्सूक्तमार्भवाख्यं मनिवित्कं शंसेत् । आर्भवं शंसतीति श्रुतत्वात् ।

१५. अयं वेनस्योदयत्पृश्निगर्भा इत्येका । येभ्यो माता मधुमत्पिन्वते पय इत्येका । एवा पिचे विश्वदेवाय वृष्णा इत्येका । एता एकपातिन्यो नाम शंसेत् । अथ वै नामादित्यां बार्हस्पत्यामिति शंसतीति (१६.२) श्रुतत्वात् ।

१६. आ नो भद्राः क्रतवो यन्तु विश्वत इत्यस्य वैश्वदेवाख्यस्य सूक्तस्योत्तमे द्वे षडौ गिद्धा निविदं दध्यात् । आनोभद्रीयस्य धर्मविधानमयन्धानुवादेन शंसनविधिः । वैश्वदेवं शंसतीति श्रुतत्वात् । अवध्यर्षो निविदनुवाद उत्तमाः परिग्निय तृतीयसवन इति प्राप्तौ ।

१७. आ नो भद्रा इत्येतस्य सूक्तस्योत्तमा वैश्वदेवस्य शास्त्रस्य परिधानीया भवति । तस्या धर्मविशेष उच्यते ।

१८. पच्छो द्विःशंसनमर्धर्चंशसृतीयं कार्दम् । तस्य द्विः पच्छः परिधानीयां शंसत्यर्धर्चंशसृतीयमिति श्रुतत्वात् ।

१९. उक्थवीर्यं भूतमसौत्येवमादिकं जपित्वा विश्वे देवाः शृणुतेमं हवं न इत्येतया यजति । योसगाहावं वैश्वदेवं शंस-

नैति प्रकृत्य तत्सप्तदशविधं भवत्येकादश देवताश्चतस्रो निविद
 उच्यवीचं याञ्चेति (१६.४) श्रुतत्वात् ।

४.

१. एतस्य यजेत्यध्वर्युणोक्तः एतं मिमिचे एतमस्य योनिरि-
 त्येतयोपांशु यजति ।

२. सौम्यस्य यजेत्यध्वर्युणोक्तस्य सोम पिष्टभिः संविदान इत्ये-
 तथा यजति ।

३. परीज्यार्थम् ।

४. उह विष्णवित्यादिकयोपांशु यजति । यागवये यथा-
 मंख्यमग्निः सोमो विष्णुरिति देवताः श्रुतिमन्त्रसिद्धाभ्याम् ।

५. परीज्या सौम्यसोभयत उपांशुविशिष्टो एतयागास्य
 आण्यद्रव्यको यागः । एषोऽन्वतरतो^१ वा कर्तव्य उभयतो वेति ।

६. सौम्यं चहं^२ यागावग्रेषमाज्यमिश्रं सदो नयन्त्यध्वर्यवस्तं
 होतावेक्ष्य तत्र यत्सर्पिस्तादङ्गुलिभ्यामुपस्पृशेत् । शाखान्तरात् ।
 सूशाखायां तु हरन्त्येतं सौम्यं भदस्तं होता प्रतिगृह्णोपनिधत्ते
 एषास्य सर्पिष्यात्मानं पर्यवेक्ष्याङ्गुलिभ्यां सर्पिरुपस्पृशतीति (१६.५)
 श्रुतिदृष्टैः प्रतिगृहोपनिधानात्मावेक्षणैः सह विकल्पः ।

७. यत्तदङ्गुलिभ्यां सर्पिरुपस्पृष्टं तेन चक्षुषी विमार्ष्टि ।

१ A च नुत्यन्तरत रुक्तो वा कर्तव्यः, C यागः च नुत्यन्तरत रुक्तो in marg.
 २ D यामवेक्षं ।

चक्षुष्मा इत्येवमादिना मन्त्रेण संस्कारो ऽपि सन् वचनाद्भोतुर्भवति
न यजमानस्य । तमुद्गाह्यः प्रयच्छतीति वैकल्पिकत्वान्न सूचितम् ।
तथा च कात्यायनः । आज्यमासिच्योद्गात्रे सौम्यं प्रयच्छतीत्याह ।

५.

१. अग्नीत्पाद्वीवतस्य यजेत्यध्वर्युणा मंप्रेषित आग्नीध्र ऐभि-
रग्ने सरथं याह्यर्वाङ्घ्रित्येतयोपांशु यजति । अथ पाद्वीवतग्रहेण
चरन्तीत्युपक्रम्य पाद्वीवतस्य श्रुतौ (१ ६. ३) सर्वमाघातम् ।

२. वषट्कृते आग्नीध्रो हतशेषमभवयित्वा ग्रहपात्रमादाय
पूर्वया द्वारा षट्ः प्रपद्य वक्ष्यमाणकं करोतीति वाक्यशेषः ।

३. नेष्टा ष्वत्किन्तस्य समीपे उत्तरत उपविश्य ।

४. उपस्थे वा नेष्टुरूपविशेत् । अग्नीन्नेष्टुरूपस्यमासीदिति
मंप्रेषितत्वात् ।

५. नेष्टुरूपकयस्य इत्युपह्वय नेष्टारं ततः ।

६. तं पाद्वीवतं ग्रहं भवयित्वापस्युग्र तत उरोऽभिमर्शनादि
कुर्यात् ।

७. यथेतमिति यथागतं प्रत्येत्य प्रत्यागच्छेत्पूर्वधैव द्वारा ।

६.

१. स्तोत्रवदेतच्छस्त्रमाग्निमारुताख्यमित्यस्यार्थस्य ज्ञापनार्थमे-
तत्सूत्रम् ।

२. वैश्वानराय पृथुपाजसे विप इत्येतत्सूत्रं वैश्वानरौयाख्यं

मनिवित्कभाग्निमारुतस्य शस्त्रस्य प्रथमं भवति । वैश्वानरीयं शंस-
तीति (१६.७) श्रुतेः ।

६. आ वै पितर्महतां सुवमेत्वित्येका । रौद्रीं शंसतीति श्रुतत्वात् ।

४. प्रत्वचसः प्रतवसो विरग्निन इति मारुताख्यं मनिवित्कं
सूक्तं शंसेत् । मारुतं शंसतीति श्रुतत्वात् ।

५. यज्ञा यज्ञा वो अग्रय इति स्तोत्रियः । देवो वो द्वि-
णोद्वा इत्यनुरूपः । एतौ स्तोत्रियानुरूपौ प्रगाथौ यज्ञायज्ञीयस्य
भवतः । अथ यज्ञायज्ञीयस्य स्तोत्रियानुरूपौ तौ वै मध्ये भिया
एव शंसतीति श्रुतेः ।

६. प्र तव्यसीं नव्यसीं धीतिमग्रय इति जातवेदसीयाख्यं
मनिवित्कं सूक्तं भवति । जातवेदसीयं शंसतीति श्रुतत्वात् ।

७. आपो हि वा मथोभुव इत्येतास्त्रिभ्यः शंसति ।

८. तिस्र इति प्रकृतं पूर्वसूत्रे तत्संदेहनिवृत्त्यर्थमेकाग्रहणम् ।

९. देवानां पञ्जीरुगतीरवन्तु न इत्येते द्वे भवतः ।

१०. राकामघं सुहवां सुष्टुतौ ऊव इत्येते द्वे भवतः ।

११. अविदद्दत्तं मिचो मवीयानित्येतास्त्रिभ्यो ऽधरपङ्क्तिशंज्ञाः
शंसेत् ।

१२. उदीरतामवर उत्परास इत्येताः पैचीसंज्ञिकास्त्रिभ्यः
शंसेत् ।

१३. इमं यम प्रहरमा हि सीदेत्येका । मातस्त्री कथ्यैर्यमो
अङ्गिरोभिरित्येका । अङ्गिरोभिरा गहि यज्ञियेभिरित्येका ।
एतास्त्रिभ्यः शंसेत् । संज्ञाकरणं शास्त्रसंख्यवहारार्थम् ।

१४. स्वादुष्किलायं मधुमां उतायमित्येतास्त्रिस्तः स्वादुष्किलीयाः शंसेत् । संज्ञाकरणमापोहिष्ठीयानां देवानां पत्नीनां राकायाश्चाचरपङ्क्तौनां पैत्रीणां यामीनां स्वादुष्किलीयानां चेत्येवमाद्यर्थम् ।

१५. शाखान्तरात्^१ ।

१६. ययोरोजसा स्कमिता रजांसौत्येवमादिकां शंसेत् । वैष्णुवारुणीं शंसतीति श्रुतत्वात् । विष्णोर्नु कं वीर्याणि प्र वीचमित्येका । तन्तुं तन्वन्नजसो भानुमन्विहीत्येका । वैष्णवीं चाग्नेयीं च शंसतीति (१६. ८) श्रुतत्वात् । एकपातिन्य इति शास्त्रसंबन्धवद्धारार्थं संज्ञाकरणम् ।

१७. एवा न इन्द्रो मघवा विरग्नीत्येतया परिदधात् । ऐन्द्र्या परिदधातीति श्रुतेः । विग्नेषु शाखान्तरात् ।

१८. उक्थवीर्याख्यं तेजो ऽसि धृष्टिरसौत्येवमादिकमग्निर्जातवेदा इत्यस्या निविदो ऽन्तरमाघ्रातं तज्जपित्वा पाठक्रमात् ।

१९. अग्ने मरुद्भिः शुभयद्भिर्चक्रभिरित्येतया यजति । उक्तानि मरुत्वतीयनिष्केवल्यवैश्वदेवाग्निमारुताख्यानि शस्ताणि तेष्वन्यदपि किं चिद्वक्तव्यं । तदर्थमाह ।

१ A समाघात, B C शाखान्तरात् । C (in marg.) नाः सध्वेषुर्नैहप्रत्याश्रयतीति श्रुतत्वात् ।

७.

१. आयनिगदप्रतिषेधार्थं निविदां पाठ उत्तरत्र कृतस्तत्र या प्रथमा निविक्त्वा मरुत्वतीयस्य भवतीन्द्रो मरुत्वान्मोमस्य पिव-
त्वित्येवमादिका ।

२. द्वितीया निष्केवस्यस्य भवतीन्द्रो देव इत्येवमादिका ।

३. तृतीयाप्रथमतयो निविदो वैश्वदेवाग्निमारुतयोः सप्त । तत्र
षतस्रो वैश्वदेवे तिस्र आग्निमारुते ।

४. उत्तमा निविदपोलशिनो भवत्यस्य मदे जरितरिन्द्र इत्ये-
वमादिका ।

५. यावन्ति यस्मिञ्छस्ते सूक्तानि तावत्य एव तत्र निविदः ।
एकादश देवतास्यतस्रो निविद इति वैश्वदेवे दर्शनात् सूक्तदेवता-
संयोगाच्च ।

६. वैश्वदेवाग्निमारुतयोरिति वर्तते । वैश्वदेवाग्निमारुतयोः
प्रतिद्वयं पुरस्तादाहावः ।

७. निविदोनिविदस्य पुरस्तादाहावः ।

८. पुरस्तात्पुरस्तादाहावः । अभ्यधिकाया अपि विद्वन्तिष्येकै-
कस्या इति यन्नात् ।

९. सप्तसप्ततुर्षीनिर्देशात् ।

१०. प्रत्येकमाहावः । षोडशाहावं वैश्वदेवं शंसतीति (१६.४)
श्रुतेः ।

११. प्रत्येकमाहावः । भख्यानियमात् ।

१२. अग्निमारुत एवाधिकारात् । ततो न शस्त्रान्तरे वाचःस्तोत्रे ऽपि ।

१३. अग्निमारुताधिकारात् । ततो न वैश्वदेवे हयो न विद्वानिति शंसनप्रसङ्गेन ।

१४. पुरस्तादाहावः । अग्निमारुत एवाधिकारात् ।

१५. पूर्ववद्ब्रह्माख्या ।

१६. तस्मादेना अन्ये शस्त्रे शंसन्तौति (१६. ७) श्रुतिदर्शनात् । वाचःस्तोत्रे ऽपि । नान्यत्र शंसनमाप्तम् । तस्मादाग्निमारुत एव शंसनमाहावश्च ।

१७. पूर्ववद्ब्रह्माख्या ।

१८. अग्निमारुत एव पुरस्तादाहावः प्रकृतत्वात् । अन्यत्र शंसने सत्यप्याहावो न भवति ।

१९. वियतं विलम्बितं शंसनं वैश्वदेवस्य भवति । तस्मादेन-
दारतं शंसेद्रमन्त्रे चाग्निभ्यश्च दति श्रुतेः ।

२०. अभ्यग्रं द्रुतमाग्निमारुतस्य शस्त्रं भवति आपोहिष्ठीया-
वर्जम् । एवमेव श्रुतेः । तस्मादेनदभ्यग्रं शंसेदित्याग्निमारुतं प्रकृत्य
(कौ० ब्र० १६. ७) तस्मादेनदारतं शंसेदित्यापोहिष्ठीयाः प्रकृत्य ।

२१. अग्नौ सोमाम्नादयित्वेत्यवधर्यमुच्यते । अनुयाजादि
शंखन्तं पशुकर्म कृत्वेत्यस्याग्नौ सोमाम्नादेन सह भंबन्धो ऽस्तीति
ज्ञापनार्थम् । ततो वाजपेये शस्त्रेभ्य ऊर्ध्वं हारियोजनप्राजापत्य-
प्रचारवनस्यतिस्त्रिष्टुक्तद्विजाग्नौसोमाम्नादनं ततो ऽनुयाजादि ।

८.

१. हारियोजनेन चरन्तीत्युक्तम् । तस्य हारियोजनस्य तिष्ठा सु कं मघवन्मा परा गा इति पुरोनुवाक्या भवति ।

२. धानाः सोमानामिन्द्राद्भि च पिव सेत्येवमादिकः प्रेषो भवति । अग्निं सुन्वति यजमान इत्यत्र द्वियजमानके वङ्गयजमानके च विकारे यथार्थमूहो भवति । अनयोः सुन्वतो र्यजमानयोः । एषु सुन्वत्सु यजमानेषु । तस्मै किमरास्याः^१ ताभ्यां किमरास्यास्तेभ्यः किमरास्याः । यद्यदचीकमेतां यद्यदचीकमन्त ।

३. युनज्मि ते ब्रह्मणा केग्निना हरी इति याव्या भवति । त्रिष्टुभं हारियोजनस्य पुरोनुवाक्यामनूच्य जगत्या यजतीति श्रुतत्वात् ।

४. धानाः सोमानामित्येवमादिको ऽनुवपङ्कारो भवति ।

५. ननु धानाः सोमानामग्ने वीचीति वातुवपङ्कार इति वक्तव्यम् । ततः पचे सामान्यप्राप्तो भवति^२ । सत्यम् । सोपपदेषु^३ सोमेषु सर्वैर्वं भवतीति प्रदर्शनार्थम् । ततश्च सुरापहेषु सुरासोमानामग्ने वीचीत्यनुवपङ्कारः । सोमस्याग्न इति वेति सिद्धं भवति ।

६. अप्सु धूतसेत्येवमादिना मन्त्रेण प्राणभक्षान्मवयित्वा । सर्व एवत्विजः प्राणान्तरात् । होदधिष्यस्यादेव द्रोणकक्षप्रादुद्गृह्य

१ Om. in A. C in marg. १ B भविष्यति । उच्यते । C प्रप्तो । इत्यं in marg. २ C (by marg. alt.) सोमपदेषु ।

प्राणभक्षः । तान्^१ सवपद्धर्षं हरतीत्यन्यत्र स्वासनस्यस्यैव वपद्धर्षुर्भक्ष-
हरणम्^२ । इह तु भवं हरेदिच्छन्निति कात्यायनवचनाद्विकल्पः ।
प्राणभक्षादनन्तरं सर्वं एव धाना व्याददते^३ ।

७. तासां भ्रयिषा धानानामाददौतेति श्रुतेः ।

८. येन द्वारेण सदः प्रातःसवने प्रसर्पन्ति तेनेह निःसर्पन्ति ।
पूर्वणेति नोक्तम् । पश्चिमेन प्रातःसवने ब्रह्मणः प्रवेगात् ।

९. यथा ह त्वद्वसवो गौर्यं चिदित्येवमादिकयर्चा सर्व
एवत्विजो धिष्ण्यान्समीच्याग्नीधीयं धिष्ण्यमुत्तरेणाहवनीयमाग-
च्छन्ति ।

१०. भृभुवः स्वः स्वाहा स त्वं नो अग्ने इवमो भवोती । त्वं
नो अग्ने वरुणस्य विद्वान् । तदस्तु मित्रावरुणा तदग्ने । इत्येतैर्मन्त्रै-
राग्नीधीये चतस्र आहुतीश्चतुर्गृहीतवतीः सर्वं चत्विजो जुहुति ।
अनिमित्त एव । प्रायश्चित्ताहुतीरिति वचनाच्चतुर्गृहीत-
सिद्धिः ।

११. आपुरस्ता सेत्येवमादिकेन मन्त्रेणाहवनीयस्य भस्मान्त-
प्रदेशे भस्मन्येव । न वह्निः । योनिर्वै^४ पशूनामाहवनीय इति
दर्शनात् । धाना न्युय मन्त्रान्तेन भस्मान्ते धानाः प्रक्षिप्य ततः
पञ्चपञ्च यूपशकलानाहवनीय एवादधते । वक्ष्यमाणैर्मन्त्रैः ।

१ A भक्षः । तान्नुच व०, C प्राणभक्ष-तान्, B *भक्षितान् वप० । २ B
भक्षणम्, A C भक्षहरणं । ३ व्याददते all mss. ४ B योनिर्वै, A C योतिर्वै ।

६.

१. एतैरस्यन्तैर्मन्त्रैस्त्रिषन्तः प्रकलाञ्जुङ्गति ।

२. प्रकलाधानादनन्तरं सथं बाहुमन्त्रावृत्योत्तरेणाश्वनीयमसु सोमान्सन्नान्यथास्त्रं चमसान् पश्चादुपोपविश्य दर्भंपवित्रैर्वक्ष्यमाणेन मन्त्रेण चेष्टयन्ते घालयन्तीत्यर्थः ।

३. समाप इत्येवमादिना मन्त्रेण दर्भपिञ्जूलैश्चमसस्यद्रव्यचेष्टनं कुर्वन्ति ।

४. चेष्टयितार उच्चैर्मन्त्रमाहुःकर्मकरणत्वात् ।

५. असु धूतस्येत्येवमादिना मन्त्रेण प्रतिचमसं प्राणभवान् भवयन्ति ।

६. अच्छायं नो मरुतः श्लोक एतु । ययोरोजसा स्कभिता रजांसीत्याभ्यां मन्त्राभ्यां प्रतिचमसमापो याम्नाः प्राचीर्निनयेयुः । उदीचीर्वा ।

७. समुद्रं वः प्र हिणोमीत्येवमादिना मन्त्रेण ता एवामि-
मन्त्रयेयुः ।

८. अं नो देवीरभिष्टव इत्येवमाद्याभिष्टवस्यभिहरो ऽभि-
मृश ।

९. उक्तायमेतदर्धकर्मणि । ननु निनयनप्रभृति मुखविमार्ज-
नान्तं पूर्ववदिति लाघवार्थं वक्तव्यम् । उच्यते । यजमानस्यैव
केवलस्य मा भूदिति पुनरुक्तम् ।

। १०. दक्षिणावृत अस्विज आग्नीध्रीयममीपमागत्य दधिभक्षणं

कुर्युः । यथा दधिभवमित्यनेन दधिक्राव्णो अकारिषमिति मन्त्रसिद्धिः ।

११. सौत्ये ऽहनि सावनस्य पशोः शाखान्तरे प्रविभागेन कर्म चोदितम् । वपया प्रातःसवने चरन्ति पुरोहतागेन माथन्दिने ऽङ्गैस्तृतीयसवन इति । तत्राप्येकत्र मनोतादीक्षान्तम् । अपरत्रा-
गुयाजादि शंध्यन्तम् । इह तृतीयसवने पत्नीसंधाजान्तंस्थाय
ऊतेषु नवसु समिष्टयजुःघृष्टिन्नवसरे ऽवष्टयाख्यं कर्म कर्तुमपो
ऽभ्यवैति ।

१०.

१. पुनर्मामैत्विन्द्रियमित्येवमादिना मन्त्रेण यजमानो धिष्यर्था-
श्चेत्समौचते तस्यात्रावसरः ।

२. ऋत्विजो वानूबन्धायां संस्थितायां यजमानः समौचेतोभा
कवी युवाना सत्येत्येवमादिना मन्त्रेण । वागब्दो धिष्यसमौचणेन
सह विकल्पार्थः ।

३. उहं हि राजा वरुणश्चकारेत्येवमादिकं मन्त्रमनुसंयञ्जपति ।

४. सर्वे कर्तारो ऽवष्टयमाप्तो निधनमुच्चारयेयुः ।

५. नमो वरुणायेत्येवमादिना मन्त्रेणापु यजमानः पादमव-
दध्यात् ।

११.

१. अश्ववशयेन चरन्तीति श्रुतेरर्थादादसु वारुणीष्टिर्भवति ।
२. बार्चन्नावाञ्जभागौ भवत इति श्रुतत्वात् ।
३. अश्वमे सधिष्टयेत्याग्नेयः । अप्सु मे सोमो अत्रवीदिति सौम्यः । अप्सु मन्तौ हैके कुर्वन्तीति (१८.१०) श्रुतत्वात् । अप्सु मे सोमो अत्रवीदिति परापि सती गायत्री परिगृह्यते प्रायोवचनात् ।
४. सर्वमवशयकर्म तिष्ठन्करोति । शाखान्तरात् ।
५. उदुत्तमं वरुण पाशमस्मात् । अत्र ते हैलो वरुण नमो-भिरिति प्रधानस्य याज्यानुवाक्ये ।
६. स त्वं नो अग्ने ऽवमो भवोती । त्वं नो अग्ने वरुणस्य विद्वानिति स्विष्टकृता याज्यानुवाक्ये स्थानान्तरे कुर्यात् । अग्नी-वरुणावादिशतीति वचनात् । प्राकृतस्याग्निं स्विष्टकृतमित्यस्य निवृत्तिः ।
७. स्विष्टकृच्चिगदम् । प्रकरणात् ।
८. स्विष्टकृच्चिगदमेव वेति विकल्पार्थः ।
९. बर्हिःसंज्ञकवर्जितान् प्रयाजानुयाजान्यजति ।
१०. वारुणीष्टिरेतावती भवति ।
११. स्विष्टकृदन्ता वेयमिष्टिर्भवति शाखान्तरात् ।
१२. षडाङ्गतिपत्ते^१ प्रयाजषतुष्टयं । वरुणः^२ अग्नीवरुणौ वेता-

वद्भवति । अथ याः षड्वा अष्टौ वा षडङ्कृतय इति (१८. १०)
श्रुतत्वात् । षडचयं सूत्रितम् ।

१२. येन स्त्रियावित्येवमादिना मन्त्रेण होतात्मानमभ्युचते ।
होत्ववचनं यजमाननिवृत्त्यर्थम् ।

१४. उपेच्छिवेत्येवमादिकं मन्त्रं यजमान आगच्छन्नपति ।

१५. इहो सहस्रदक्षिण इत्येवमादिना मन्त्रेण यजमानः
स्वासन उपविशति ।

१६. आहवनीये यजमानः स्वासनोपवेशनात् ऊर्ध्वं समि-
धावादधाति । देवानां समिदसीत्यनेन मन्त्रेण पूर्वाममन्त्रिका-
मुत्तराम् ।

१७. द्विरेवादधाति^१ । पूर्वामुत्तरामिति प्रकृतत्वात् ।

१२.

१. प्रायणीयया उदयनीया तुल्येत्यर्थः ।

२. याः प्रायणीयायां पुरोनुवाक्यास्ता उदयनीयायां याज्याः
करोति या याज्यास्ताः पुरोनुवाक्या इति (७-८) श्रुतेः ।

३. अयं चोदयनीयायां विशेषः ।

४. अग्निं प्रथममुदयनीये यजत्यथ सोममथ सवितारमथ
पथ्यां स्वस्तिमथादितिमिति श्रुतौ यागक्रमनियमात् ।

५. उदयनीयाया अनन्तरं मित्रावरुणदेवताका वशा बन्ध्या^१
गौरनूबन्ध्याख्या कर्त्तव्या ।

६. पयस्या वा मैत्रावरुणी भवति । न गौरेवानूबन्ध्येति ।
एवं नु यदि पशुरनूबन्ध्या भवति यद्यु वै पयस्येति (१८. १२)
श्रुतत्वात् ।

७. आ वां मित्रावरुणा ह्य्यजुष्टिमिति वपायाः । तस्यु वां
मित्रावरुणा महिषमिति पुरोलाशस्य । आ नो मित्रावरुणा
ह्य्यजुष्टिमिति हविषः । अग्रयमापि चिष्टुप्रयायात् ।

८. युवं वस्त्राणि यौवशा वसाये इति वपाये धाञ्जेति श्रुतेः ।
यद्वंक्षिष्टं नातिविधे सुदानू इति पुरोलाशस्येति श्रुतेः । प्र बाहवा
सिष्टतं जीवसे न इति हविष इति (१८. १२) श्रुतेः ।

९. दीक्षणीयात आरभ्य यावद्नूबन्ध्याममाप्तिः तावद्दर्गपूर्ण-
मामविकारेषु कर्मसु न वेदे पत्नीं वाचयन्ति न च वेदं सृणाति ।

१०. स्तरणप्रदेशविशेषार्थः सूचारमः ।

११. मापो मौषधीरित्येवमादिना मन्त्रेण हृदयशूलोपस्थानं
कुर्यात् । क्षिंसिष्टं शुचौ स्य इति द्वयोः सतोः । क्षिंसिष्ट शुचः
स्य इति षड्भ्यु । तं वां शुचावृच्छताम् । तं वः शुच षड्भ्यन्तु ।
एवं यथार्थमूहः ।

१२. सुमिचिया न इत्येवमादिना मन्त्रेणैव उपसृज्य ततः ।

१३. दुर्मिचिया इत्येवमादिना मन्त्रेण ता अपो दक्षिणा
क्षिपन्ति पशुकर्तारः ।

१४. वाग्नाब्दात्सकलाङ्गकलापा वा ।
१५. वृधन्वन्तावाज्यभागावित्यर्थः ।
१६. खिष्टकृन्निगदरहितेलान्ता कर्तव्या ।

१३.

१. देवयजनप्रदेशादुदङ्खवस्थानं कृत्वा तस्मिन्प्रदेशे वैष्णव्यर्चा
न त्वष्णीं गृह्णेति कर्तव्यतया पूर्णाहुतिं केवलां ऊनोदवमानीया-
ख्ययेष्या यजति ।

२. उदवमानीयाख्या आग्नेयीष्टिः सद्यःकाला भवति ।

३. वार्चन्यावाज्यभागावित्यर्थः ।

४. याः पुनराधेये प्रधानहविषः खिष्टकृतश्च याज्यानुवाक्या
उक्ता अग्ने तमघेति व्यतिषक्ता इहापि तास्तथैव भवन्ति ।

५. पञ्चकपाले क्रियमाणे पौनराधेयिकीष्टिर्भवति ।

६. समाप्तायामुदवमानीयायां सायंतनहोमविधिना यजमानो
ऽग्निहोत्रं जुहोति । संस्थितायामिति वचनादनन्तरमेव । अथ
यदैवैषोदवमानीयेष्टिः संतिष्ठते ऽथ मायमाहुतिं जुहोति काल
एव प्रातराहुतिमिति शतपथे श्रुतत्वात् ।

१४.

१. उक्तानि सवनानि । धर्मविशेषाः केचिन्नोक्तास्त उच्यन्ते ।
मन्द्रया वाचा मन्त्रेण खरेण प्रातःसवनं प्रयुञ्जीत ।

२. आज्यादुच्चैस्तरां प्रउगं प्रयुञ्जीत ।

२. मध्यमया वाचा कण्ठस्थेन भारतेन माध्यन्दिनं सवनं प्रयुञ्जीत ।

४. ईषदर्थे तरप्प्रब्धः । स्वस्नानादप्रच्यवन्नुच्चैस्तरां मरुत्वती-
यान्निष्केवल्यं प्रयुञ्जीत ।

५. तारस्थानप्रयोगेण ।

६. उच्चैस्तरामाग्निमारुतमित्यर्थः ।

७. कल्पान्तरमेतत् । नाचोच्चैस्तरां निष्केवल्यमिति विशेषः ।

८. सर्वमेवाविशेषात् ।

९. तृतीयसवनमेवानन्तर्यात् ।

१५.

१. यस्मै प्रयोजनाय कश्चिन्नेष्यति स तस्यापवर्गाद्वाग्यमनं करोति ।

२. वाचं यच्छक्तीति वर्तते । शस्तादौ य आहावस्तत्प्रभृत्या-
नुवपद्धारार्च्छमित्युवाग्यमनम् ।

३. प्रातरनुवाके ऽनुच्यमाने ब्रह्मा वाग्यतो भवति ।

४. चममभवादनन्तरमा स्तोत्रप्रसवाद्वाग्यमनम् ।

५. प्रसवप्रभृति च थावदनुवपद्धारस्तावद्वाग्यमनम् ।

६. इह मद् एव मघवन्निथ्येवमादिको ऽतिप्रैषस्तदन्तं श्रुत्वा
ब्रह्मणो वाग्यमः । आग्नीध्रेणाप्युक्ते आ वसतीवरीणां परिहरणात् ।
प्राथम्ये वा यथासमाद्यात्तमिति तद्यदतिप्रैषः स्यात्त आ पत्नी-
संयाजेभ्यो वाग्यमनं वसतीवरीणां परिहृतत्वात् ।

७. यस्ते द्रुषः स्कन्दति यस्ते अंशुः द्रुषश्चस्कन्द प्रथमां अतु
घूनित्याभ्यामृग्भ्यामृचमृचं विप्रुषां संवन्धौ होमः । या एवास्यात्र
विप्रुषः स्कन्दन्ति ता एवैतदाहवनीये स्वाहाकरोतीति श्रुतेः । न
चैतत् सोमस्कन्दनप्रायश्चित्तं^१ नित्यत्वादस्य पुरस्तात्पवमानानामिति
प्रतिपवमानम् ।

८. समन्वारभ्यान्सर्पतस्तथैव ब्रह्मानुसर्पति ।

९. अन्वारभ्यो ऽनुसर्पति । न च होमं करोति । पृथग्योग-
करणात् ।

१०. चानुलुष्टमुत्तरत्र नानुवर्तत इति न्यायाद् ब्रह्मेत्येतदनु-
वर्तते । अग्निचित्यायामिष्टकाख्ये यदग्निप्रणयनं तस्मिन्नग्नौ प्रणी-
यमाने ब्रह्मा जपत्यप्रतिरथाख्यमाशुः शिशान इति सूक्तम् ।

११. होमार्थं नीयमानं महावीरमनुसंयन् ब्रह्मा जपति
विश्या आशा इत्येवमादिकं मन्त्रम् ।

१२. अग्निना घर्मं पातं हाद्दानमहर्दिवा इत्येवमादिकं मन्त्रं
वषट्कृते महावीरद्रव्ये ह्ययमाने ब्रह्मा जपति ।

१३. अपातामित्येवमादिकं मन्त्रं ब्रह्मानुवषट्कृते जपति ।
प्रधानशेषो ऽयं जपो ऽनुवषट्कृते कालः ।

१४. दक्षिणतो न्यायं ब्रह्मकर्मैत्येवमादि यदिहानिर्दिष्टं तस्य-
मानं तुल्यमिहापि द्रष्टव्यं ब्रह्मकर्म । षट्त्विक्षाधारणं यत्कर्म
धिष्ण्योपस्थानरचनाधारणादिकं तदपि ब्रह्मणो भवत्येवाविशेषात् ।

चतुर्थे ऽध्याये ब्रह्मत्वं विधाय सोमे चेति नोक्तम् । यजमानप्रकरणे
 ऽकान्तरप्रकरणेन ब्रह्मत्वविधानात् । सोमे चेत्युच्यमाने याजमानमपि
 चतुर्थविहितं सोमे स्यात् । तच्चिद्वृत्त्यर्थं तत्र सोमे चेति नोक्तम् ।
 प्राप्ते ऽपि को दोषः स्यात् । सोमानां प्राग्घोमाद्गुवा असदन्नित्य-
 भिमर्शनमग्रे वायो विद्युदित्येवमादिकमभिधानमनुपदस्येत्यादि-
 नाकाशादिधानं^१ निष्कैवल्यगस्तक्षोमान्ते च स्यात्^२ । तत्रधानत्वा-
 क्षोमस्य ।

१५. निर्दिष्टानिर्दिष्टमेतत्सोमे ब्रह्मकर्म । नान्यत् । ततस्त्वयो-
 दग्नाध्यायविहितमनष्टमे^३ निर्दिष्टं महावीरभिश्चानुमन्त्रणादि ब्रह्मणी
 न भवतीति । सोमे ब्रह्मकर्मेति परिसङ्ख्यानात् ।

निविदामनन्तरं पाठः "पदच्छेदविज्ञानार्थं ऐतरेयिपाठबुदा-
 सार्थश्च । उक्त्यवीर्याणां च न स्वस्थाने पाठः ।

अनुल्लस्य यः कश्चित्कल्पे ऽयं ब्राह्मणे ऽपि वा ।

मन्त्रः पद्यो ऽयं गद्यो वा वामदेवं निबोधत ॥ इति ।

वामदेवार्थता मा भूत् । निविदां तु मध्ये पाठादुक्त्यवीर्याणा-
 मपि विश्वामिच ऋषिर्भवति । तन्मध्यपठितत्वात् । निवित्पुरोरुचः
 प्रैवा विश्वामिचस्य सर्वग इति । प्रयोगकाले च ऋषेरभिधानं श्रुत्य-
 न्तरदर्शनात् ।

१ B • दिक्काकाशा • । २ B Com. च स्यात् । ३ B अष्टमे ।

४ B पाठः ।

१६.

श्रवद्ब्रह्माणावसा गमदित्येवमन्ता मरुत्वतीये निविद्विंशत्य-
वसाना । प्रेमं सुन्वन्तं यजमानमवत्वित्यस्य यथार्थमूहो यजमान-
दित्ववज्जलयोः ।

१७.

निष्केवलस्येयं निवित्सह पूर्वेः पञ्चभिः प्रेमां देवो देवङ्गति-
मवतु देव्या धियेत्याद्यैरुनविंशत्यवसाना ।

१८.

सावित्री निविदित्यं सह पूर्वेः पञ्चभिः विंशत्यवसाना ।

१९.

धावापृथिवीयेयं निवित्तयोदशावसाना । ऊहः प्रेमं सुन्वन्तं
यजमानमिति यजमानदित्ववज्जलयोः ।

२०.

आर्भवीयेयं निवित्सप्तदशावसाना । अस्यां प्रेमं सुन्वन्तं यज-
मानमिति यथार्थमूहो विकारेषु ।

२१.

वैश्वदेवीयं निवित्सह पूर्वेः पञ्चभिर्नविंशदवसाना ।

२२.

वैश्वानरीया इयं निवित्सह पूर्वेः पञ्चभिः पञ्चदशावसाना ।

२३.

महत्तृतीयं निवित्पूर्वेः पञ्चभिः सह चतुर्दशावसाना ।

२४.

जातवेदधीयं निवित्पूर्वेः पञ्चभिः सह षोडशावसाना अस्यां निविदि समेद्भारमित्येतत्पदं यजमानाभिधायि तस्य विकृतिपु यथार्थमूहः ।

२५.

१. षोडशिन इयं निवित्पूर्वेः पञ्चभिः सह षोडशावसाना सर्वासु निवित्स्त्वमाने प्रणवः शुद्धः ।

२. नाक इत्येकारान्तं शाखान्तरदृष्टत्वात् ।

द्विरभ्यासो ऽध्यायपरिसमाप्तौ शिष्टाचारस्तदाचरणं चायुष्यमिति ।

शाङ्खायनसूत्रस्य समं शिष्यहितेच्छया ।

वरदत्तसुतो भाष्यमानतीर्थो ऽकरोन्नवम् ॥

इति शाङ्खायनसूत्रभाष्ये ऽष्टमो

ऽध्यायः समाप्तः ।